

Görömbei András

IRODALOM ÉS NEMZETI ÖNISMERET

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY ÚTKERESÉSE

IRODALOM ÉS NEMZETI ÖNISMERET

I

A kulturális embertan tudósai szerint az ember természettől fogva kultúrlény. Csupán biológiai lényként életképtelen volna, életképessé az teszi, hogy önmaga és a természet közé iktatja a kultúrát. A kultúra az ember fizikai létezésének is feltétele.¹ Ahhoz, hogy élni tudjon “a kultúra szimbolikus értelemvilágához kell idomulnia, amely szimbolikusan közvetíti és így lakhatóvá teszi számára a világot. Az embernek nincs más választása.”²

A kultúra viszont nem képzelhető el közösség nélkül. Az egyén létének előfeltételeit a közösség biztosítja, “minden ember egy olyan kulturális közösségtől kapja tudása előzetes struktúráját, amelybe beleszületik, pontosabban, amelyben tudata kialakul”³

A személyiség közösségi megelőzöttsége magyarázza meg az anyanyelv rendkívüli szerepét is az egyén életében. “Csak anyanyelvemen lehetek igazán én” - vallotta Kosztolányi.⁴ Megállapításával egybevág a mai agykutató véleménye, mely szerint az agykéreg anyanyelvi beszédrégiójának döntő szerepe az ember minden szellemi tevékenységében érvényre jut.⁵

Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között különlegesen mély kapcsolat van. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, sajátos logika is. “Nyelvünk szerkezete nem eszköze, hanem formálója gondolatainknak.”⁶ Az anyanyelv “az etnikum egyéniségének lényegi meghatározója”.⁷ Megőrzi tapasztalatait, biztosítja folytonosságát és hagyományközösségét.

A személyiségnek léte épsége érdekében szüksége van egy bensőséges otthonvilágra, folytonosságra és biztonságra. Ez éppígy érvényes a közösségre is. Közös otthonosság-érzés nélkül nincs közösség. Az egyénnek és a közösségnek egyaránt létfeltétele az, hogy azonos lehessen önmagával, hogy legyen azonosságtudata.

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.⁸

A nemzeti önismeret azonban nemcsak a közösség sajátosságainak tudatosítását és őrzését jelenti, hanem állandó alakítást, formálást, gazdagítást igényel. Az azonosságtudat folyton alakul és állandó párbeszédben képződik. Azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy formálja, mint a kultúrák szembesülésének tapasztalata. Nemzeti önazonosságunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történelmi eredménye.

Ebben a folytonos változásban a mindenkor alapvetően fontos kultúrák közötti párbeszéddel legalábbis egyenlő értéket kell tulajdonítanunk a belső azonosságnak és különbözősnek. Egy adott helyzetben a belső, háttérbe szorított hagyomány felelevenítése, meghaladása, szembesítése a jelennel legalább akkora identitásképző erő lehet, mint a kultúrák közötti párbeszéd. Kultúránk legnagyobb alkotói ezért mindenkor a magyarság és európaiság értékeinek a szintézisére törekedtek.

¹. Arnold Gehlen: *Az ember természete és helye a világban*. Ford.: Kis János. Bp. 1976. 112., 50.

². Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a koraimagaskultúrában*. Ford.: Hidas Zoltán. Bp. 1999., 135.

³. S. Varga Pál: *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág*. kézirat 2.

⁴. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a nyelvről és lélekről*. In K. D.: *Nyelv és lélek*. 1990. 75.

⁵. Hámosi József: *Az emberi agy aszimmetriái*. Dialog Campus, 1999. Idézi Szabó István Mihály: *A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón*. Magyar Tudomány, 2001/6. 741-742.

⁶. Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzet mint érték*. Új Forrás, 1980. 4. 40-41.

⁷. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In G. E.: *A sajátosság méltósága*. 1983. 94.

⁸. Keresztury Dezső: *A magyar önismeret útja*. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfü Gyula. Magyar Szemle Társaság. Bp. 1939. 139.

A nemzeti tudat és önismeret a nemzeti kultúra egészében nyilatkozik meg a maga teljességében. De van az alkotóknak egy csoportja, amelyikben különleges közösségi felelősség él. Ezek az alkotók személyes gondjukként élik meg a nemzet sorskérdéseit, ezért különleges szerepük van a nemzeti önismeret alakításában. Műveikben másokénál közvetlenebbül jelennek meg a nemzeti kérdések és sajátosságok.

Természetesen alapvető részei a nemzeti önismeretnek azok a remekművek is, amelyek közvetlenül nem kapcsolódnak a nemzet kérdéseire. Az anyanyelv és a hagyományközösség nemzeti jellegűvé avatja ezeket az alkotásokat is. Az egyén által megélt egzisztenciális kérdések a közösség számára is tanulsággal szolgálnak. Az egyén kérdéseit pedig sokszor közösségének tapasztalatai motiválják.

A művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával. Sőt, egyenesen abból következik. A művészet előtt ugyanis az életnek nincs tiltott része. "A világ, az emberi élet nem parcellázható fel irodalmon belüli és kívüli területekre."⁹ Hosszabban idézem ezzel kapcsolatban Illyés Gyula hangsúlyos helyen, *Hajszálgyökerek* című kötetének bevezetőjében írt sorait: "Alig van a szellemi életnek fölöslegesebben feltett kérdése ennél: szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli föladata legyen? Világos, hogy igen. Világos, hogy nem. Műve válogatja; idő és hely szerint. Műve és embere. Függetlenül szinte egymástól. (...) Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvényeik alapján. De ezeket az így egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek "irodalmon kívüli" területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása. De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben."¹⁰

A költészet funkcióit vizsgáló Tamás Attila is azt az összegző megállapítást teszi, hogy "a társadalmi, természeti-tárgyi és tudati valóság megismerése éppúgy e funkciók közé tartozik, mint az erkölcsi nevelés, a politikai aktivizálás, az önkifejezés, a kommunikáció vagy akár a gyógyítás is".¹¹

A magyar és a világirodalom legnagyobb alkotásai közül számtalan példát idézett már az irodalomtörténet annak bizonyítékeként, hogy esztétikai érték és közösségi felelősség, közösségi gond, közösségi tudatformálás nem ütköznek egymással. József Attila nagy közéleti-gondolati versei esztétikai értékük tekintetében is a költő művészetének felső szintjén vannak.¹² Illyés remekműve, a *Puszták népe* eredetileg publicisztikai beszámolóknak készült. Előbb mint híradás váltott ki óriási visszhangot. Tényszerű hitelessége egyáltalán nem ellentétes az esztétikai megalkotottság, a művészi autonómia követelményével, annak is "klasszikus szinten tesz eleget".¹³ Dantétől Zrínyiig, Dosztojevszkijtől Petőfiig sorolhatók az alkotók, akik "nemzetileg, politikailag, társadalmilag, erkölcsileg, vallásilag "elkötelezett" művekkel jutottak az esztétikai tökéletesség csúcsaira".¹⁴

⁹. Sütő András: *A lehetetlen ostroma*. In: S. A. : *Erdélyi változatlanóságok*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 2001. 420.

¹⁰. Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1971. 6-7.

¹¹. Tamás Attila: *A költői műalkotás jó sajátosságai*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1972. 19.

¹². Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó. 208.

¹³. Németh G. Béla: *Erkölcsi autonómia - művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről*. In: N.G.B.: *Századutóról - századelőről*. Magvető. 1985. 405.

¹⁴. Imre László: *Irodalom és küldetés*. In: I. L.: *Irodalom és küldetés*. Miskolc. Felsőmagyarországi Kiadó. 2000. 6.

II

A nemzeti önismeret irodalom által való alakítását magának az irodalomnak a létmódja is lehetővé teszi. "Az irodalmi szöveg valóság és fikció keveredése, s ekképp magával vonja az adott és az elképzelt összjátékát."¹⁵ Az irodalmi műben mindig együtt vannak a nem fiktív és a fiktív beszéd elemei. A leginkább elvont szöveg is mindig tartalmaz valamit a külső valóságból, s a leginkább életdokumentumnak látszó szöveg is mindig alakított szöveg, melynek belső szervezethez van. Minden irodalmi szöveg "társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívül, vonatkoztatási mezőként léteznek". Az irodalmi mű a kiválasztás aktusa révén átalakítja eredeti rendjüket, ezáltal változtatja azokat "az észlelés tárgyává".¹⁶ Az irodalom tehát azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó ennek révén kinyilváníthassa a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.¹⁷

Roman Ingarden világította meg az irodalomnak azt a sajátosságát, hogy "az irodalmi műben ábrázolt tárgyak származékos, tisztán intencionális tárgyiasságok, melyeknek lényegük szerint létheteronóm jellegük van, bár tartalmuk szerint általában a reális tárgyiasságok típusához tartoznak."¹⁸ Az irodalmi műnek ez a külső tárgyiasság teszi lehetővé azt, hogy a művet pragmatikusan is értelmezzük, közvetlen életvonalkozásai felől is megközelíthessük. Ez "a pragmatikusan is értelmezhető, tárgyiasság struktúra ugyanakkor magasabb szerveződésű formákba is beilleszkedik".¹⁹ A tárgyiasság struktúra is az esztétikai megalkotottság révén nyeri el igazi értelmét. A művészi alkotásban az informatív tárgyiasságok egy bonyolult jelentésstruktúra elemeiként jelennek meg. Ez teszi lehetővé azt, hogy a művészileg értékes művel az olvasók időről időre dialógusba léphessenek.

A művészi érték olyan elemek sokaságából képződik az alkotó teremtő munkája révén, amely elemek önmagukban nem esztétikaiak, de a műalkotásban az esztétikai érték alkotóelemeivé válnak. Ezek között az értékelemek között fontos hely illeti meg a megismerő és az eszmét sugáró értékelemeket, a Markiewicz által referenciálisnak illetve posztulatívnek nevezett tényezőket.²⁰

Az esztétikai érték összetettsége biztosítja azt, hogy csak a remekművek válhatnak tartósan a önismeret formálóivá. Időlegesen egy-egy nem teljes esztétikai értékű mű is lehet népszerű valamely értékelem aktuális érdekű eltúlzása révén, de az ilyen művek hatása sohasem tartós, sohasem mély.

Az irodalom ismereti-önismereti funkciójának megértését Heidegger művészetfilozófiájának alapgondolata is segíti. Eszerint a műalkotás a maga módján feltárja a létező addig elrejtett létét. "A műalkotásban a létező igazsága lép működésbe. A művészet az igazság működésbe-lépése."²¹ Az igazság "a létező el-nem-rejtettségét jelenti".²² Irodalmunk egyik fő vonulata ilyen értelemben is a nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető megnyilatkozása, a nemzeti lét rejtett, de létező tartományainak föltárása, fényre hozása.

¹⁵. Wolfgang Iser i.m. 21.

¹⁶. Wolfgang Iser i.m. 25.

¹⁷. V.ö.: Alfred Döblint idézi V. Zmegác: *Die Realität als literarisches Problem*. Klagenfurter Universitätsreden, heft 14. (Idézi KSZE: 238.)

¹⁸. Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Bp. 1977. 242.

¹⁹. Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. (Illyés Gyula: *Puszták népe*.) In: *"Bátrabb igazságokért!"*. Szerk.: Fráter Zoltán. Bp. 1982. 247.

²⁰. V.ö.: Poszler György: *Kétségektől a lehetőségekig. Negatív vázlat egy irodalomelméleti szintézishez*. In: P. Gy.: *Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek*. Gondolat. Bp. 1983. 39-43.

²¹. Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Fordította Bacsó Béla. Európa Kiadó. Bp. 1988. 65.

²². uo. 81.

III

A magyar történelem egyik jellegzetessége az, hogy Mohács óta az országot irányító politikai hatalom és a nemzet szellemiségét, lelkeségét kifejező irodalom csak egy-egy kivételes pillanatban találkozott, általában azonban szemben állt egymással. Ez a feszültség telítette nemzeti sorskérdésekkel a magyar irodalmat. "Ezért van a magyar író és gondolkodó sokkal inkább bezárva népe világába, mint a nyugateurópai."²³ A magyar irodalom nemcsak vetülete és nyelvileg elhatárolt változata az európai irodalomnak, hanem egy olyan emberi közösségnek, a magyar nemzetnek a megnyilatkozása is, amelyiknek minden más nemzetétől különböző történelmi élményei vannak.²⁴ Ezzel magyarázható az is, hogy irodalmunk történetének korszakai többnyire a nemzet történelmi fordulatainak dátumaihoz is kötődnek.

Nemzeti imádsággá is olyan verseink váltak, amelyekben a nemzet legmélyebb szándékai szólaltak meg. A jobb nemzeti sorsért könyörgő *Himnusz*, a hazához való hűség *Szózata* és a szabadság-küzdelem esküjét fogalmazó *Nemzeti dal*.

Egyik legmélyebb hagyománya irodalmunknak a nemzeti kiszolgáltatottság elleni tiltakozás, az egyéni és a nemzeti szabadság óhajta, az emberi teljesség igénye, a "lefokozott élet" elleni lázadás. Ebben a törekvésében olyan folytonosság van, mely egyént és közösséget az elnyomás és a kényszerúség közepette is tartásra, értékővásra és értékteremtésre ösztönzött, a nemzeti függetlenség idején pedig nemzeti felelősségre int.

Irodalmunk egyik fő vonulatának minden időben a nemzeti felelősségtudat volt az ösztönzője. A régi századokban is ez vetette föl újra és újra a nemzeti lét "lenni vagy nem lenni" kérdését, mellyel Mohács óta folyton szembesül irodalmunk. A kiegyezés után némiképp háttérbe szorult ez a gond, Trianon azonban új dimenziókkal súlyosbítva tette ezt újra tragikusan időszerűvé. Jórészt ez a közösségi felelősség telítette irodalmunkat morális és szociális érzékenységgel is.

Íróink mindenkor tudták és tudatosították azt, hogy a nemzet helyettesíthetetlen érték, melyet állandóan óvni és alakítani kell. Hittek abban, hogy az irodalom a személyiség és a közösség formálásának hatékony eszköze. "Az igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek"²⁵- vallotta Babits. "Aki csak a *mester* címre tart igényt, s nem arra, hogy egy nép tanítómestere legyen, annak itt nincs helye"²⁶ - írta az egyébként homo aestheticus Kosztolányi Dezső. "A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak"²⁷- idézhetjük Németh László véleményét. Márai Sándor szerint sincs "meddő remekmű", az író nem térhet ki korának kérdései elől. A "nevelői szerep" veszélyezteti a művet, viszont az író műve "félelmesen közömbös és meddő marad, ha nem vállalja ezt a szerepet."²⁸

²³. Keresztury i.m. 166.

²⁴. V.ö.: Kerecsényi Dezső: *Magyar irodalom*. In: *Mi a magyar?* 312-313.

²⁵. Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. In: B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1978. 232.

²⁶. Kosztolányi Dezső: *Lenni vagy nem lenni*. In: K. D.: *Látjátok, feleim*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. 20.

²⁷. Németh László: *Új reformkor felé*. In: N. L.: *Sorskérdések*. Magvető-Szépirodalmi. Bp. 1989. 39.

²⁸. Márai Sándor: *Az író és a nemzetnevelés*. In: M. S.: *Ihlet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó. é.n. 54-55.

IV

Kultúránk legnagyobbjai időről időre megújították a nemzeti tudatot.

A magyar irodalom és a nemzeti önismeret a XX. században is szorosan összekapcsolódik, bemutatásása csak monográfiák vállalkozhatnának. Itt csupán jelzésszerűen utalok ennek az összekapcsolódásnak néhány modell értékű példájára.

A magyar nemzeti tudat és önismeret történetében a XX. század legelején Ady Endre nyitott teljesen új horizontot. Egymaga érvénytelenítette a hivatalos magyar önszemléletet. A tartós milléniumi önelégültség idején a nemzet minősége és sorsa fölötti kétségbeesésének adott hangot.

Úgy élte meg a maga magyarságát, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a népért. Az emberlét lehetőségeivel szembesítette a magyarság állapotát. Mélyen azonosnak érezte magát a magyarsággal, de éppen egyetemes emberi mértéke miatt magyarságtudata csak feszültségben volt megélhető: azonossága szembenállás is volt, szembenállása azonosság is. A faj, fajta szó Ady szótárában a nemzetfogalomnak a magyarság minden rétegére való kitágítását jelentette. Nemzetfogalmának nem az eredet, hanem a magyar sors vállalásának a minősége adta a tartalmát:

*Kitáruul afelé karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.*

A magyarság közeli szétszórását sem váteszként látta meg, hanem a nemzeti minőség iránti kivételes felelősségével következtetett arra, hogy "elveszünk, mert elvesztettük magunkat".

A hatalmas háborús propaganda ellenére az első pillanattól kezdve elítélte a háborút. Apokaliptikus víziókban jelenítette meg a pusztítást. Kialakította személetének új időperspektíváit, a pusztítással szemben egy emberibb világ reményének a lehetőségét őrizte.

Kivételes erkölcsi emelkedettséget tanúsított a tragédia tetőfokán is.

Művészete eszményi modellje annak a mély patriotizmusnak, amelyik a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja. Senki sem volt európai kortársai között, aki népének olyan fokú új tudatot adott volna, mint Ady Endre.²⁹ "A magyar irodalomnak lehetnek nagyobb alakjai, a magyar önismeretnek aligha van mélyebb forrása nála"³⁰ - írta róla Németh László.

Ady a nemzeti önismeret felelősségét oly természetesen vonta költészetébe, hogy ezt nemcsak kortársait ösztönözte ezáltal, hanem újabb és újabb nemzedékek számára is példa maradt.

Móricz Zsigmondot is ő ébresztette igazi hivatására. Móricz gyakran Ady-versmotívumokat növesztett elbeszéléssé vagy regénnyé.³¹ Mindig újabb és újabb epikai perspektívákból vizsgálta kritikus szemmel a magyar életet. Népének egész univerzumát műveibe foglalta. Már kortársai is észrevették, hogy egy-egy novellájában szinte testileg is érzékelhető módon benne van minden dimenziójával az egész magyar világ.³²

Babits Mihály művészetében a világháború hozott jelentős szemléleti módosulást. Az etikus személyiség nem térhetett ki korának kihívásai elől. Különleges művészi formái is a háború elleni tiltakozás hangját erősítik. Közvetlen társadalmi vonatkozású verseinek a súlyát

²⁹ Illyés Gyula: *Ady hatása*. In: I. Gy.: *Hajszálgökörek*. 1971. 329.

³⁰ Németh László: *Ady Endre*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 57.

³¹ V.ö.: Czine Mihály: *Magyar irodalom a huszadik században*. Kortárs Kiadó. 2001. 40.

³² Bálint György: *Barbárok. Móricz Zsigmond novellái*. In: B. Gy.: *A toronyőr visszapillant*. Magvető Kiadó. Bp. 1966. 117-118.

az is növeli, hogy ezek belőle szinte kiszakadtak. Indítékuk összetett és mély önelemzés volt, amely azonban mindig a közösség tágabb köreibe ért. A *Jónás könyve* is így lett "a nemzeti öntudat egyik kivételesen fontos értéke."³³

Kosztolányi hatalmas nyelvűvelő munkáját is régóta a nemzeti önismeret szolgálataként tartja számon az irodalomtörténet. Magyar anyanyelvét tartotta élete legnagyobb kincsének. Nem véletlen az, hogy nyelvűvelő írásai Trianon után szaporodtak meg.. "Nyelvünk az egyetlen élő valóság, melyet még az ország földarabolói se vehetnek el. Tisztítsuk meg a salaktól"³⁴ írta 1921-ben. Az *Édes Anna* sem csak egzisztenciális regény, hanem nemzeti önismereti mű is - éppen művészi autonómiája révén. *Lenni vagy nem lenni* című esszéjében pedig közvetlenül is megszólalt a nemzeti lét gondját Széchenyi elszántságával vállaló közösségi ember.³⁵ Számadásában fontosnak tartotta, hogy *Életre-halálra* című nagy versében mindazt az élményt és értéket megköszönje, melyet a magyarságtól kapott.

A világháború és Trianon élménye, a szociális részvét vagy az erkölcsi érzékenység az esztéta modernség más ismert alkotóit is arra ösztönözte, hogy műveikben közvetlenül is megszólaljanak a nemzeti közösségnek - vagy annak valamely rétegének - a létkérdései is.

V

Történelmünk során a magyar irodalom és a magyar nemzeti önismeret legtöbbször együtt újult meg.

A Trianonban bekövetkezett nemzeti tragédia ösztönözte a húszas-harmincas évek fiatal nemzedékének tagjait arra, hogy Ady, Móricz és Szabó Dezső eszméit is továbbgondolva kísérletet tegyenek az osztályszempontú nemzetszűkítés felszámolására, hogy az addig a nemzetből kitagadott népréteget a nemzetbe emeljék, s a nemzeti önismeretet reális alapokra helyezték. Ebben a törekvésben a népi irodalomnak elévülhetetlen érdemei vannak, de éppígy József Attilának és Szabó Lőrincnek is.

Azért bontakozhatott ki alig másfél évtized alatt oly gazdaggá, sokrétűvé a fiatal magyar nemzedék irodalma a két világháború között, mert Ady felelősségtudatával akarta "a magyarság új életre lobbanását", "második reformkorát" - Németh László kifejezései ezek - elősegíteni.

Ehhez a történelmi jelentőségű cselekedethez a magyarság múltjának és jelenkorának a tényeit szinte az idegen szem tárgyilagosságával kívánták számba venni, de a magyarság sorsáért, jövőjéért érzett felelősséggel próbálták a nemzet létének távlatait megteremteni. Magatartásuk nyílt szembenállás volt azzal a világgal, melynek bűnéül rótták föl a nemzet történelmi szétszóródását és igazságtalan szociális struktúráját. A népi írók műveltség, ízlés, származás tekintetében nagyon sokfélék voltak, de összefogta őket a magyarság sorsáért érzett felelősség és aggodalom.³⁶

Új életanyag és új művészi látásmód szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze művészetükben. Az esztéta modernség és az avantgárd nagy hulláma után egyszerűbb formákban hoznak életközeli szemléletet. E törekvés jegyében bontakoztatták ki az irodalmi szociográfiát is.

Ady nemzeti felelősségérzését leginkább közvetlenül Németh László és Illyés Gyula örökölte.

³³. Rába György: *Csönd-herceg és nikkell számovár*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1986. 110.

³⁴. Kosztolányi Dezső: *Csonka magyar nyelv*. In: K. D.: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1990. 40.

³⁵. Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1979. 511.

³⁶. V.ö.: Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. I. 122.

Németh László egész életművét a nemzet minőségelvű felemelésének, felegyenesedésének szolgálatába vonta. A magyar szétszóródással a példa nemzet ideáját állította szembe. Azt vallotta, hogy az elszakított magyarságnak is akkor adjuk a legnagyobb erőt és kedvet önmaga megőrzéséhez, ha a minőség révén visszaszerezzük az élet bizodalját, ha olyan minőségű nemzetté emeljük a magyarságot, amelyikhez érdemes tartozni. Az eszményi minőség megvalósításának nehézségeivel regények és drámák sorában vetett számot. Kritikai igényű társadalomrajzot társított a lélektani elemzéssel, a magyar élet enciklopédikus gazdagságú rajza fölé egyetemes emberi távlatot és mértéket állított.

Illyés Gyula úgy reagált minden közös fájdalomra, mintha ő volna a felelős, ha az nem múlik el.³⁷ Legjobb műveiben a személyes önkifejezés ezért tudott tökéletes harmóniába lépni a nemzeti önismeret gazdagításával. A *Puszták népe* első fejezetében be is jelenti, hogy olyan néprétegről ír, amelyiket eddig maga sem tekintett a nemzet részének, mert sehogy sem tudta azonosítani azzal a "hősies, harcís, dicsó néppel", amilyenek a pusztai iskolában a magyart tanították.³⁸

Közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és művészi minőség találkozásának eredménye, hogy Illyés "korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét".³⁹ A szemléletes tárgyiasság és ironikus tárgyiasság, a vitázó esszévers, a litániázó leltárvers, a kihagyásos vers poétikai mintadarabjaiként is elemezhetjük ezeket a nemzeti sorsot tárgyaló műveket, de a poétikai formák nem választhatók el bennük a nemzeti önismereti értékektől.

A két világháború közötti fiatal nemzedék minden alkotója egy-egy új területet fedezett fel vagy látott új színben, s tette azt a művek egyéni látásmódja, esztétikai megalkotottsága, esztétikai értéke révén a magyar nemzeti önismeret részévé. Kinek-kinek személyes belső igénye volt, hogy a maga világát beillesse a nemzeti irodalom színpébe.

József Attila bartóki kompozícióiban "az ucca és a föld" fiainak tapasztalatát emelte létfilozófiai távlatokba. Szabó Lőrinc "individuális személytelensége" az értelmiségi proletár világát is bemutatva olvasztotta szétválaszthatatlanul egybe "az alanyi és a személytelen" beszéd-távlat lehetőségeit.⁴⁰ Déry Tibor az osztályából kilépő polgár új tájékozódásának nehézségeivel nézett szembe a prousti időélményt is kamatoztató szintetikus karakterű regényében. Márai Sándor művészetében a magyarság, kereszténység, polgárság és európaiság egymással szétválaszthatatlanul összekapcsolódó világa nyert az értékválsággal szembesülve nosztalgikus atmoszférájú értékóvó bemutatást. Radnóti idillt és tragikumot ütköztető utolsó verseiben a védtelen humánium perli vissza elrabort létlehetőségét. Sinka István dalaiban és balladáiban az évszázadokon keresztül a nemzet alatt tartott pásztorvilág az archaikus népi kultúra szürrealisztikus képeiben emel vádat méltatlan sorsa ellen. Tamási Áron a Trianon utáni székelység otthonkeresésének kálváriáit mutatta meg a kedély és tragikum színeiben - megteremtve a feleselő párbeszédre épített novella, a magyar pikareszk regény és a népi játék egyéni műformáját is.

E néhány, futólag említett példa is mutatja, hogy irodalmunk a nemzeti önismeret új tartalmait teremtette meg a két világháború között és a második világháború idején. A művekben megjelenő személyiség és közösség ábrázolásának erkölcsi-szemléleti dimenziói az egész korábbi nemzettudatot megváltoztatták, kitérítették és átrendezték. A művekben gazdag életvonatkozásokkal ábrázolt tárgyiasságok ellentétet képeztek a hivatalos politikai nemzettudat értékszerkezetével.⁴¹ Az irodalom nyilvánvalóvá tette azt, hogy a nemzettudat

³⁷. Illyés Gyula: *Nemzedékek az irodalomban*. In: *Hajszálgökök* 551.

³⁸. Illyés Gyula: *Puszták népe*. In: I. Gy.: *Puszták népe - Ebéd a kastélyban*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1970. 11.

³⁹. Csoóri Sándor: *Illyés Gyula köszöntése*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. 1994. I. 395.

⁴⁰. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Argumentum Kiadó. 1993. 26-30.

⁴¹. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata ...* 250.

átértékelése, megtisztítása, kitágítása, humanizálása, szociális és morális értékekkel való telítése létfeltétele a nemzetnek.

VI

Súlyos vesztesége a magyarságnak, hogy a második világháború utáni korszakváltás nem a magyar szellemiségben kimunkált szellemi-erkölcsi értékek alapján következett be, hanem a nemzetet elnyomó idegen nagyhatalom igényei szerint.

A kommunista diktatúra betiltotta a nemzeti irodalom sokszínűségét: minden polgárinak nevezett értéket száműzött, a nemzeti érzést, nemzeti gondolatot pedig nacionalizmusnak bélyegezte, s a rosszul értelmezett internacionalizmus jegyében üldözte. Kirekesztette a nemzetismeretből a határon túli magyarság teljes bonyolult kérdéskörét, a kisebbségi magyarságét és a nyugati magyarságét egyaránt.

A diktatúra azonban nemcsak mérhetetlen szellemi-erkölcsi károkat okozott irodalmunkban, hanem ellenállást is kiváltott.

Az ötvenes évek elejétől a rendszerváltásig tartó évtizedek irodalma úgy is olvasható, mint a magyarság szellemi-erkölcsi szabadságharcának esztétikai foglalata.

Illyés 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* című verse csak az 1956-os forradalom idején jelenhetett meg. De a magyarság túrhetetlen lealázása ellen már az ötvenes évek első felében értékes művek tiltakoztak pusztá létükkel és eszmeiségükkel egyaránt.

Az Irodalmi Újság 1956. november 2-i száma egyértelmű dokumentuma annak, hogy az irodalom a magyarság legfontosabb törekvéseinek adott hangot.

A forradalom leverése és megbosszulása után a hatvanas évek elejétől kezdve megint csak az irodalomban kezdett eszmélkedni a nemzet. A próza tényirodalmi-szociográfiai és parabolisztikus vonulata, a megújított klasszikus történelmi dráma és groteszk-ironikus dráma változatai, a költészet tárgyias-szemléletes, látomásos-metaforikus, elvont-tárgyias és alakváltoztató szemléleti irányai egymást erősítve, egymást megvilágítva tágították a magyar önismeretet.

Az irodalom sokféle kísérletet tett arra, hogy újra visszaszerezze autonómiáját, újra megteremtse az élmény és a művészi megalkotottság harmóniáját, egyensúlyát, a saját belső törvényei szerint adhasson képet a maga külső létfeltételeiről is. Hogy megszüntesse a "távolságot a fölismert és a kimondható igazságok között".⁴²

A legfontosabb törekvés a személyiség értékének helyreállítása, integritásának védelme volt. A személyiség és a hatalmi mechanizmusok ütközésének számtalan változata jelent meg a magyar irodalomban.

A másik fő tendencia a magyarság történelmi tudatának a tisztázása, művészi birtokbavétele volt. Klasszikus értékű esszék sora figyelmeztetett arra, hogy a magyarság újabbkori történelmének tragédiái túlnyomórészt a nemzeti tudat zavarosságából, a nemzeti önismeret hiányából, az önnön sorsunkban való tájékozatlanságból következtek.

A magyarság önszemléletének az 1950-es évek elejétől kezdve igen nagy tehertétele volt a történelem, mert szomszédaink a kisebbségi magyarságot Magyarország történelmi bűneire hivatkozva ítélték felszámolásra, a magyarországi diktatúra pedig már uralmának kezdetén kialakította a magyarságról a bűnös nemzet teóriát. Majd a forradalmat ellenforradalommal minősítette.

A magyar irodalom a hivatalos politikai gondolkodás ellenében - és szomszédaink rágalmai közepette - vállalta történelmünk újraértelmezését, a nemzeti igazságszolgáltatást, a nemzet történelmi tudatának újratereztését.

⁴². V.ö.: Csoóri Sándor: *A pályakép zavarai*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél ...* II. 889.

Az 1956-os forradalom szellemiségét is irodalmunk tartotta ébren. Nyugaton szabadon, itthon jóideig csak metaforák rejtjeles utalásaiban, de egyre visszafoghatatlanabbul, egyre több változatban. Végül egy vers egyértelmű hiányleltárában és cselekvésre szólító felhívásában - a köztudatból immár kiiktathatatlan módon - megszólalt a történelmi igazságtevés parancsa is.⁴³

A nemzetszűkítést a magyar irodalom soha nem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hetvenes évek elejétől kezdve azonban - a diktatúra lágyulásával párhuzamosan, azt mintegy kikényszerítve is - irodalmunk a nemzettudat szerves részévé tette a sokféle szórt magyarság szellemi összetartozásának a vállalását és erősítését.

A kisebbségi magyar irodalmak kibontakozása és a nyugati magyar irodalom hazai megismerése is segítette a teljes magyarságot egybefogó nemzeti önismeret kialakítását.

A kisebbségi magyar irodalmak a magyar irodalom egységén belül magukon viselik a kisebbségi magyarság külön sorsának jegyeit. Ennek a külön sorsnak a drámaian bonyolult világát teszik a magyar nemzeti önismeret szerves részévé. A hetvenes-nyolcvanas évektől irodalmunk élvonalához tartozó művek sora világította meg - rendkívül gazdag esztétikai változatokban - a kisebbségi léhelyzet sajátos dimenzióit, mindenekelőtt a nemzetiségi személyiség és közösség önvédelmi küzdelmét. Ez előbb a kisebbségi magyarság sajátosságának, nemzeti identitásának védelmében, majd a szétszóródás és a kisebbségi elidegenedés groteszk fantasztikummal elegyített bemutatásában nyilvánult meg.

A nemzeti identitás veszélyeztetettsége telíti a kisebbségi magyar irodalmakat kisebbségi létprogramokkal és a magyar történelem, kultúra motívumaival. Ez szólal meg olyan archikusnak számító műformákban mint az anyanyelv-védő írások vagy a krónikás énekek, könyörgések, fiktív levelek. Ez a forrása a fantasztikus és abszurd elemek gyakoriságának is ezekben az irodalmakban.

Az utóbbi félszázad magyar irodalmának nemzeti önismereti értékeiről szólva az általános tendenciák említése mellett értékes életművek sokaságát kell majd külön-külön is számbavenni. Sokak életművét alakította közvetlenül is a nemzet helyzetével való szembesülés. Művészi kibontakozásukat, kiteljesedésüket a nemzeti közösség létkérdéseivel való szembenézés nem gátolta, hanem a feladat súlyával, nehézségével is motiválta és segítette. A művek esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt mérendő.

Itt csupán egyetlen példaértékű életműre utalok. Nagy László költészete a magyar társadalom 1945 utáni három évtizedének láttelepe és megítélése, de egyetemes érvénnyel szól magáról az emberi sorsról is. Az ő életműve valósította meg a magyar költészetben legteljesebben, legnagyobb költői erővel a bartóki modellt: az archaikumnak és a korszerűségnek a disszonanciákat magasrendű művészi harmóniában összefogó egységét. Költészete morális értelemben is eszményi világot teremtett. Ítélező hatalommá növesztette költői személyiségét, hogy a maga küzdelmében egyetemes érvényűen mutathassa meg az etikus ember sorsát és kötelességét. Apokaliptikusnak érezte a magyar valóságot, de megrendítő élményei ellenére óvta az emberi fenséget. Sokszor annak a sejtelmével, hogy már a lehetetlen képviselésében szól. Az életelvű költői cselekvés alakította ki jellegzetes műformáit, látomásos metaforikus dalait, mitologikus hosszúénekeit és értéktanúsító portréverseit éppúgy, mint nomád szerepverseit és prózakölteményeit. A költészetet megítő hatalomnak tekintette, Ady Endre örökébe lépett. Erőt és méltóságot adott mindazoknak, akik társaivá lettek a nemzeti lelkiismeretként működő költői-írói magatartásban.

⁴³ . Nagy Gáspár: *Öröknyár, elmúltam 9 éves* (1983). Új Forrás, 1984. 5. sz.

VII

A rendszerváltás utáni évtizedben az irodalmat a hangos politizálás háttérbe szorította. Sokkal kevésbé tudott egy-egy életmű a közösség figyelmébe kerülni, mint korábban. Egymás mellett elbeszélő kánonok sora alakult ki az irodalomértelmezésben is.

Ha azonban közel hajlunk irodalmunknak most is a nemzet lelkiismereteként működő darabjaihoz, akkor ma is a nemzeti önismeret legérzékenyebb műszerére találunk bennük. Ma is pontosan mérik föl és ítélik meg változásaink és változatlanságaink örömeit és abszurdításait egyaránt.

Sokféle érték van egy irodalomban, de nem véletlen az, hogy egy-egy nemzet tudatában azok a művek élnek közösségformáló erőként, amelyekben a nemzet létének igazsága lép működésbe.

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY ÚTKERESÉSEI

I

"Magyar-voltunk mibenlétének problémája" mindig akkor erősödött fel bennünk, amikor "a magyarság önérzése valamely okból bizonytalanná vált, vagy veszélyeztetve érezte magát".⁴⁴ Babits Mihálynak ezt a megállapítását a hungarológia vagy magyarságtudomány története nemcsak igazolja, hanem ki is tágítja. A magyarságtudomány fogalma, története és feladatai mindig akkor kerültek a figyelem és érdeklődés középpontjába, amikor a magyar nemzet nagy történelmi kihívással került szembe, s ez önazonosságának és önismeretének tudatosítására ösztönözte.

A távolabbi előzményeket követően a huszadik században a magyarságtudomány történetének három korszakát különíthetjük el: a két világháború közötti időszakot, a kommunista diktatúra évtizedeit, majd a rendszerváltást követő szakaszt. Mindhárom korszakban kimutatható a kényszerítő szükség, mely a magyarságtudomány történetében új fejezetet hozott.

A húszas és harmincas évek magyarságtudományi koncepcióinak és intézményeinek létrehozását előbb az első világháború és a trianoni nemzeti tragédia által kiváltott kétségbeesés ösztönözte, majd később a fasizmus elleni védekezés igénye motiválta.

A hungarológia fogalmát bevezető, a huszadik századi magyarságtudományi kutatásokat elindító Gragger Róbert szerint az első világháborúban "ránkszakadt borzalmak fő oka a népek egymásról-nem-tudása"⁴⁵, s az ebből fakadó bizalmatlanság, félrevezetés, mások lebecsülése volt. Ezért emelte 1921-ben az általa alapított *Ungarische Jahrbücher* első számában közölt munkatervben minden "felelősségtudattól áthatott ember" elsődleges kötelességévé azt, hogy "törekedjék az egyes népek és életkörülményeik elfogulatlan megismerésére".⁴⁶

Bartucz Lajost is a nemzeti megújulás célja ösztönözte a hungarológia előzményeinek számbavételére és széleskörű hungarológiai munkásságra. A nemzeti tudomány szükségességének sok-sok érvét sorolta föl. A nemzeti tragédia okát egyebek mellett abban látta, hogy szomszédaink sokkal többet és jobban foglalkoztak magukkal, mint mi, s az önmagukról alkotott képet a külföld elhitte nekik. Bartucz a magyarság szellemi honfoglalásának a szükségességét vallotta: "Valóban a mienk, valóban birtokunk csak az, amit a kultúrában, a szellemiekben is birtokolunk, ami szellemileg is a sajátunk.(...) Csak az a nemzet igazán erős, amelyik önmagát, jó és rossz tulajdonságait s összes birtokát egyaránt ismeri, tárgyilagosan értékeli s azokat szellemileg is birtokolja."⁴⁷

A magyar szellemi élet szervezői szerepére készülő Németh László a húszas évek végén és a harmincas években a minőség forradalma eszméjében találta meg a kibontakozás reményét a magyarság számára: az új reformkorszakot a minőség forradalma jegyében álmolta meg. A magyar szétszóródással és revizionista célzatú siránkozással, köldöknéző panaszkodással a "példa nemzet", az "elit nemzet", a "minőségi társadalom" utópiáját állította szembe. A tragikus magyar sorsot pozitív feladattá, más nemzetek számára is példaadó küldetésévé akarta változtatni: "A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség

⁴⁴. Babits Mihály: *A magyar jellemről*. In: *Mi a magyar?* Szerkesztette Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság. Bp. 1939. 41.

⁴⁵. Gragger Róbert: *Munkatervünk*. In: *A hungarológia fogalma*. Válogatta Giay Béla. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Bp. 1990. 5.

⁴⁶. uo.

⁴⁷. Bartucz Lajos: *A modern nemzeti tudományról*. Magyar Szemle. 1930. 329-337. In: *A hungarológia fogalma* 33. Bartucz alapvetése Szabó Zoltán "szellemi honvédelem" koncepciója előzményének is tekinthető.

jogosítványa, ha elit tud lenni."⁴⁸Németh László a magyarság felegyenesedését és pozitív életprogramját akarta megszervezni. Ennek a törekvésének a jegyében készítette el magyarságtudományi tervezeteit, programjait. Azt vallotta, hogy az önismeret akkor is nagy érték, ha hibáinkra figyelmeztet.

A Magyarságtudományi Intézetet a budapesti egyetemen 1939-ben létrehozó Eckhardt Sándort is nemzetpolitikai szempontok vezérelték: "a nemzetellenes áramlatok ellen, melyek a legkülönfélébb forrásokból kapják lökő erejüket, nincs más védelem, mint a nemzeti tudat megerősítése minél szélesebb rétegekben".⁴⁹

Szekfű Gyula is azért szervezte és szerkesztette meg a *Mi a magyar?* című nevezetes könyvet, hogy "öntudatosá tegye az emberekben magyarságukat és megóvja őket a tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől".⁵⁰

Ravasz László is ehhez a nemzetmentő törekvéshez kapcsolódott: "Ma többet foglalkozunk azzal, hogy mi a magyar, mint eddig. Azért, mert megéreztük: sürgősen szükséges a magyarság öntudatosítása (...) egyre általánosabbá válik az a felismerés, hogy nemzetünk fennmaradása öntudatosabb és erősebb magyarság kialakulásától függ."⁵¹

Erdei Ferenc eleve "a magyarságtudomány társadalompolitikai fölfogását képviselte"⁵². Bibó István is fontosnak tartotta azt a törekvést, hogy a magyarságnak "utat és programot" kell találni "minden téren, így kulturális téren is".⁵³

Mielőtt elkedvetlenülé a tiszta tudomány képviselőit ez a sok, a tudomány szempontjából akár kétségeket is fölébreszthető magyarság-mentő, magyarság-felemelő szándék, hadd idézzem egyetértéssel Rákos Péter megállapítását, mely szerint "a tudomány méltóságán semmiképpen nem esik csorba, ha figyelmét tudományon kívüli szempontok irányítják valamely problémára (...)."⁵⁴

Ezek a szándékok és törekvések messzemenően hozzájárultak ahhoz, hogy a két világháború között magyarságtudományi koncepciók és magyarságtudományi intézmények sora jött létre.⁵⁵

A huszadik századi magyarságtudomány történetének második korszaka mindannak a megsemmisítésével kezdődött, amit az előző két évtizedben megteremtett a kibontakozó magyarságtudomány. A kommunista diktatúra egyszerre megsemmisítette a magyarságtudományi intézményeket. A nemzeti érzést, nemzeti gondolatot nacionalizmusnak ítélte, s a rosszul értelmezett internacionalizmus jegyében üldözte. Ugyanilyen okkal kirekesztette a magyar kultúra oktatásából, így a nemzetismeretből és nemzeti önismeretből a határon túli magyarság teljes bonyolult kérdéskörét, a kisebbségi magyarságét és a nyugati magyarságét egyaránt. A kisebbségi magyarságot kiszolgáltatta a többségi államok asszimilációs törekvéseinek, a nyugati magyarságot pedig ellenségnek minősítette. Ezzel nagymértékben elősegítette a határon túli magyarság további szétszóródását és pusztulását. Magyarországon pedig a nemzeti érzés és nemzeti összetartozás-igény legkisebb megnyilvánulása is a nacionalizmus bélyegét kapta, rendszerellenes megnyilvánulásnak minősült. Ennek következtében mélypontra jutottak a nemzeti tudományok, a nyelv- és

⁴⁸. Németh László: *A reform* (1935). In: N. L.: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1989. 238.

⁴⁹. Eckhardt Sándor: *Magyarságtudomány*. In: *A hungarológia fogalma* 92.

⁵⁰. Szekfű Gyula: *A szerkesztő előszava*. In: i.m. 7.

⁵¹. Ravasz László: *A magyarság*. In: *Mi a magyar?* 13-14.

⁵². Kósa László: *A hungarológia rövid története*. In: *A hungarológia fogalma* 158.

⁵³. Bibó István: *A magyarságtudomány problémája* (1948). In: B. I.: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet. (1945-1949). Magvető Könyvkiadó. Bp. 1986. 567.

⁵⁴. Rákos Péter: *Hungarológia: a dolog és a szó*. In: *A hungarológia fogalma* 188.

⁵⁵. Kósa László idézett tanulmánya számba vette ezeket a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda *Magyar Enciklopédia* című sorozatától az Ortutay Gyula által szerkesztett két *Magyarságtudomány* (1935-37 és 1942-43) című folyóiratig. V.ö.: Kósa i.m.: 148-155.

irodalomtudomány, történettudomány, néprajztudomány és művelődéstörténet.⁵⁶ Eközben "a szomszédos országok állampártjai a nemzeti érzést is a maguk legitimációjának szolgálatába állították, s a redszerváltást követően a nacionalizmusban találták meg a maguk átmentéséhez legcélravezetőbb ideológiát".⁵⁷

E példátlan önszemléleti korlátoltság, nemzetszűkítést az irodalom soha sem fogadta el, de a hatvanas évek közepéig szinte semmit nem tudott ellene tenni. A hatvanas évek végétől, hetvenes évek elejétől kezdve azonban - a diktatúra lágyulásával párhuzamosan, azt mintegy kikényszerítve is - visszaszoríthatatlan erővel szólalt meg a magyar irodalomban a nemzeti önismeret igénye, a szellemi nemzetszűkítés tarthatatlanságának tudatosítása, elemi emberi jogokat sértő következményeinek számbavétele. Kiemelkedő íróink egész sora emelt szót a nemzetszűkítés és nemzeti felelőtlenség ellen.

Csak könyvnyi terjedelemben lehetne számbavenni ezeket az írásokat és a körülöttük kialakult vitákat.

Itt csak utalok Illyés Gyula 1971-ben megjelent *Hajszálgyökerek* című könyvének esszéire és az 1977-ben publikált *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéjére. Az előbbinek *A nemzeti érzés hajszálgyökerei* volt az eredeti címe, de 1971-ben ez még tiltott kifejezésnek bizonyult. Az utóbbi miatt pedig 1978-ban még betiltották Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című könyvét. Ebben a tanulmányában Illyés Trianon következményeiről írta: "A számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrófálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő - a közérzés kohéziója - nélkül nincs nemzet."⁵⁸

1973-ban megjelent Csoóri Sándor *Utazás, félálomban* című könyve, majd ezt követték a nemzeti önismeretet mélyítő nevezetes esszéi a *Tenger és diólevél*, *Magyar apokalipszis*, a még 1983-ban is szilenciummal büntetett a *Kapaszkodás megmaradásért* és a többiek.

Egyre többször idéztük Magyarországon is Szabó Zoltánnak 1974-ben Londonban megfogalmazott összegző mondatait: "Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magának a határnak spriritualizálására törekszik. Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegeníthetik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek."⁵⁹

Mészöly Miklós 1987-ben az Új Látóhatárban publikálta *Egyetemes magyar felelősségtudat* című írását, melyben idézte egy korábbi interjújának fontos megállapítását: "A világ minden pontján vannak - és kell legyenek - minden nézetkülönbségen túlmutató, osztatlan magyar érdekek."⁶⁰

A kisebbségi-nemzetiségi magyar irodalmak hetvenes évek eleji áttörése is óriási lendületet adott az új nemzeti önismeret kialakításához, az anyanyelv és a nemzeti hagyományok megtartó erejének tudatosításához. Dobos László *Földönfutók* (1967) című regénye a csehszlovákiai, Bálint Tibor *Zokogó majom* (1969) című regénye, Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* (1970) című "naplójegyzetei", Kányádi Sándor *Fától fáig* (1970), Farkas Árpád *Jegyekör* (1970) című verseskötetei az erdélyi magyarság sorskérdéseire irányították a figyelmet. Ezek a könyvek csak nyitányát jelentették a hetvenes években kibontakozó kisebbségi magyar irodalmak gazdag - magyarságismereti szempontból is felbecsülhetetlen értékű - könyvtermésének.

A nemzeti tudomány és a nemzeti önismeret formálódását ösztönözte a világszerte kibontakozó etnikai reneszánsz is, melynek jegyében Amerika is föladata az olvasztótégely

⁵⁶. Csak a Kodály Zoltán tekintélyével megvédett magyar népzenei kutatások említhetők kivételként.

⁵⁷. Gróh Gáspár: *Merre magyar? Nemzet, integráció, globalizáció*. Tiszatáj, 1999. 8. 91.

⁵⁸. Illyés Gyula: *Válasz Adynak és Herdernek*. In: I. Gy.: *Szellem és erőszak*. Magvető Kiadó. 1978. 246.

⁵⁹. Szabó Zoltán: *Hungarica varietas*. (Korkép 1974-ből). In: Sz. Z.: *Ősök és társak*. 1984. 302.

⁶⁰. Mészöly Miklós: *Egyetemes magyar felelősségtudat*. Új Látóhatár. 1987. 4. 435.

elméletet. Az etnikai kultúrák sokféleségének a létjogát és értékét vallotta, komoly segítséget nyújtott az egyes etnikai kultúrák fönmaradásához.

Belső és külső ösztönzések tehát egyaránt felnövesztették azt az igényt, hogy a magyarságtudomány újra kibontakozzék a hetvenes-nyolcvanas évek folyamán.

Az első kísérletek külföldön történetek.

1960-ban alakították meg 56-os menekült diákok a Rutgers Egyetemen a Magyar Öregdiák Szövetséget. "Céljául a magyar nyelv és kultúra külföldi gondozását, a magyarság sorskérdéseinek elemzését és ismertetését tűzte maga elé."⁶¹ Ennek egyik alapítója, Nagy Károly szorgalmazta és szervezte az 1970-ben Debrecenben megalakult *Anyanyelvi Konferenciát*. Közben 1969-ben Újvidéken *Hungarológiai Intézetet* hoztak létre.

1977-ben megalakult a *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság*, 1985-ben a *Magyarságtudató Csoport* (majd később Intézet), 1989-ben pedig a *Nemzetközi Hungarológiai Központ*. A magyarságtudománynak újra létrejöttek tehát az egymást kiegészítő intézményei, s ezek önálló fórumai, folyóiratai, kiadványai..

Az 1989-es rendszerváltást követően a magyarságtudomány is új helyzetbe került. Kikerült a gyanúsított státusból, kibontakozásának politikai akadályai megszűnt. Nyitottá válhatott mind a határontúli magyarság, mind a nagyvilág felé. Tovább bővíthette intézményrendszerét, fórumait.

A nemzeti összetartozástudat erősítése szempontjából felbecsülhetetlen értékű a "mozaiknemzetet egybeláttató nagy eszköz"⁶², a Duna Televízió létrehozása is.

A korábbinál sokkal nyitottabb politikai és tudományos tájékozódás kettős új kihívás elé állította a magyarságtudományt.

A globalizáció fölgyorsulása létkérdéssé tette a magyarság nemzeti önismeretének, önazonosságának, identitásának a megerősítését, hiszen nem egy sorsdöntő kérdésben közösségként kell önmagát meghatározni, közösségként kell döntenie. A globalizáció fölfokozta a nemzetek és az egyének önazonosság-igényét. Antropológiai és szociológiai tény az, hogy a semmilyenség, a jellegtelenség felismert veszedelmeivel csak akkor tud ép lélekkel szembenézni a személyiség és a közösség egyaránt, ha fölerősíti magában a személyiséget és közösséget megtartó értékeket, ha a globálissá vált világgal szemben legalább a maga szűkebb környezetében kiélheti otthonosság-igényét, ha közelvilágának ismerete és szeretete megóvjá őt a semmilyenség állapotától, személyiségporlasztó, közösségfelszámoló veszedelmeitől.⁶³ A globalizációval párhuzamosan ezért vált az identitáskutatás világszerte az egyik legfontosabb stúdiummá. A magyarságnak létérdeke, hogy otthon érezze magát Európában. De ezt csak akkor érheti el, ha - a nagyfokú világnitottság mellett - úgy ragaszkodik önazonosságához, szellemi-erkölcsi értékeihez, anyanyelvéhez, kultúrájához, hogy az új idő követelményei szerint meg is újítja azokat.

Másrészt nagy kihívást ad a magyarságtudománynak az a tudományelméleti változás, amelyik magának az identitásnak, illetve az identitás működtetésének a kérdéseit a személyiség és a közösség szempontjából egyaránt új horizontba állította. Megkérdőjelezte korábbi eredményeinek és módszereinek jelentős részét, sőt saját tárgyának újraértésére ösztönözte a magyarságtudományt.

II

⁶¹. Nagy Károly: *Emigránsok küldetésben*. Magyar Öregdiák Szövetség - Bessenyei György Kör. 1960-2000. New Bruswick - Debrecen. 2000. 18.

⁶². Csoóri Sándor: *A negyedik világtalálkozó megnyitója*. In: Cs. S.: *Szálla alá poklokra*. Felsőmagyarországi Kiadó. Miskolc. 1997. 90.

⁶³. V.ö.: S. Varga Pál: *A pásztortűz lángja*. Hittel, 1999. 8. 88-90.

A magyarságtudomány egyes korszakaira az jellemző, hogy egyrészt számbavette előzményeit, másrészt a hungarológia fogalmának meghatározási kísérletei alapján felmérte feladatait és elkezdte azok megvalósítását.

A hungarológia történetét a nyolcvanas évek elejéig alaposan áttekintette már a szakirodalom, összegző módon Kósa László tanulmánya.⁶⁴E történetet én csak abból az aspektusból nézem, hogy mi az, ami továbbvihető belőle, ami a mai gondolkodásban is hasznosítható, s mi az, amire talán nem érdemes időt, energiát vesztegetni.

Az egyes hungarológiai koncepciókon természetesen erősen nyomott hagyott az adott kor szellemisége.

Gragger Róbert alapvető szándéka az volt, hogy a magyar kultúra eredményeiről tájékoztatni kell más népek olvasóközönségét. A szellemtörténet alapján természetes volt az, hogy Gragger szerint a nép szellemiségét "történetileg létrejött, szervesen összetartozó egészként kell értelmezni". Egy nép jellemzésének döntő momentumaként a nép lelkét, szellemét, génuszát jelölte meg. Ezt akarta a különböző tudományok eredményeit összegezve megragadni és más népeknek megmutatni. Úgy vélte, hogy a szellemiség "generációról generációra, törés nélkül öröklődik".⁶⁵

Bartucz Lajos már határozottabban jelölte ki a magyarságtudomány körvonalait. Alap gondolata az volt, hogy a tudomány differenciálódása következtében vannak olyan tudományok, amelyek "tárgyukban és célkitűzéseikben is nemzeti".⁶⁶ Bartucz arra törekedett, hogy a tudomány szuverenitása ne sérüljön, de ne mondjon le a nemzeti sajátosságokról és feladatokról sem. A magyarság megismertetését, tudományos bemutatását nekünk kell bevinnünk a világ tudományosságába. "Ez az a pont, ahol a nemzeti érdek találkozik a nemzetközivel, a különleges magyar az egyetemes emberivel."⁶⁷Így akart létrehozni - az egyes nemzeti vonatkozású kutatások elszigeteltségének feloldásával, eredményeiknek integrálásával - egy olyan új nemzeti tudományt, amelyik több, mint a rész tudományok eredményeinek összege. A tudományba a nemzeti jelleget szerinte a nemzeti nyelv és a tudós egyénisége viszi bele. A tudományok nemzeti jellegét erőltetni nem lehet a tudomány szuverenitása miatt: "a nemzeti jellegnek a tudományban csak addig a határig van jogosultsága, amíg az a tárgyból magából természetszerűen következik, vagy a tudós nemzeti eredetiségéből fakad s legfőképpen pedig, amíg az igazság rovására nem megy".⁶⁸

Németh László is azokra építene a magyarságra és a magyarság helyzetére vonatkozó ismereteket egy képbe foglaló és a nemzet közügyévé tevő hungarológiai társaságot, akik az egyes tárgykörökben, szaktudományokban a legtöbb eredményt elérték. Németh nem marad meg a szaktudományok összeadásánál, hanem az emberi sorstudomány legbelsőbb - emberi, európai, közép-európai, magyar - körének tekinti a magyarságtudományt. A szakok "egymásba épült, új minőségben egybeforrt vállalkozásának szeretné látni a hungarológiát"⁶⁹ Az egyes tudomány szakok anyagát sorstudományi érdeklődéssel vizsgálva emelné új tudománnyá: "A magyarságtudomány tulajdonképpen ott kezdődik, ahol az egyes szakok szólásjoga, elszigeteltségük miatt véget ér."⁷⁰ Németh László összehasonlító tudománynak

⁶⁴. Kósa László i.m. 148-172.

⁶⁵. Gragger Róbert i.m. 10-11.

⁶⁶. Bartucz Lajos: *A modern nemzeti tudományról*. Magyar Szemle 1930. 329-337. In: *A hungarológia fogalma* 28.

⁶⁷. uo. 32.

⁶⁸. uo. 28.

⁶⁹. Grezsa Ferenc megállapítását idézi Kovács Imre Attila: *Leltár előtt. Hungarológiai dilemmáink és Németh László*. In: *Hungarológia*, 2 (2000)/1-2. 71.

⁷⁰. Németh László: *A magyarságtudomány feladatai*. Magyarságtudomány 1935.1. In: *A hungarológia fogalma* 50.

nevezte a magyarságtudományt, melynek legfontosabb célja "önmagunk tudományos felfedezése, s ami ezzel egy: felelősségteljesítése".⁷¹

Németh László magyarságtudománya egzisztenciális tudomány: egyértelműen vállalja erkölcsi és társadalompolitikai elkötelezettségét. "A magyarságtudomány nem a 'nemzeti öncélúság' tudománya. Nem is öncélú tudomány"⁷²- írta. Ez a megállapítása nyilvánvalóan Fülep Lajos *Nemzeti öncélúság* című tanulmányára utalt. Fülep szerint: "A nemzeti: a művé átlényegült jellegzetesség; ahol hiányoznak a mű megértésének, önmagában értékelésének föltételei, ahol lemondanak a mű autonóm értékeléséről, ott hiányoznak nemzeti jellegzetessége megértésének és értékelésének föltételei is. A kettő elválaszthatatlanul egy, a második benne van az elsőben, mint jellem a tettben."⁷³ Fülep gondolata pedig Horváth János néhány évvel korábbi tanulmányának - az irodalomtudománytól tárgyi hűséget és önelvűséget elváró - érvelésével vágott egybe: "Az irodalomtörténetnek *irodalmi* elvről, önelvű rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni. A magyar irodalom és irodalomtörténet nagy szolgálatot tett nemzetiségünknek s tegyen ezentúl is mennél nagyobbat. Legértékesebb azonban akkor lesz szaktudományunk szolgálata, ha a maga speciális területére lép, s kimutatja, mily *irodalmi* értékeket termel - egyéb erők közt, melyeknek társaságában működik - a nemzeti ösztön s később öntudat."⁷⁴

Eckhardt Sándor *Magyarságtudomány* című írása nem teoretikus, hanem pragmatikus szempontokra irányította a figyelmet. A magyarságtudományban nem új tudományt látott, hanem olyan programot "mely a magyarsággal foglalkozó tudományok célkitűzéseit mind magában foglalja és azokat organikusan kiegészíti, összekapcsolja".⁷⁵ Legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy a közönséget nevelje, a nemzeti tudatot a tudomány eredményeivel összhangban erősítse.

Külön figyelmet érdemel Bibó Istvánnak *A magyarságtudomány problémája* című tanulmánya. Bibó elkülönítette egymástól a kizárólag a megismerést célul tűző szaktudományt, a nemzeti közösséggel kapcsolatos tennivalók szempontjából is hasznosítható tudományt és a nem tudományos, hanem politikai, kulturpolitikai érdekű, programalkotó munkát.

Fontos - a délibábos nemzetkarakterológiai koncepciók értelmét kétségbevonó - tétele Bibónak az is, hogy a magyar alkat, magyar jellegzetesség megállapítása semmiféle biztosítékot nem jelent a kultúra továbbfejlődése, regenerálódása számára: "A kultúra szüntelenül fejlődő, alakuló, új meg új problémákkal viaskodó, s azokat megoldó folyamat: belső egyensúlya, összhangja, újjászületése nem bizonyos meghatározó jelleg "szabályai"-hoz való alakalmazkodásból, hanem problémáknak a megoldásából származik, s minél sikeresebben oldja meg ezeket a problémákat, annál inkább válik - anélkül hogy ezt akarná - jellegzetessé, "tipikusan" magyarrá."⁷⁶

Az itt vázlatosan említett koncepciók, vállalkozások mellett említést érdemelne még több más is, amelyek a maguk idejében nagy érdeklődést, visszhangot váltottak ki. Így például a Szekfű Gyula által szerkesztett, már említett *Mi a magyar?* című kötet, vagy a különféle nemzetkarakterológiai kísérletek, kiváltképpen Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* című könyve⁷⁷. A későbbi hungarológiai eszmecsereknél azonban meglehetősen

⁷¹. uo. 52.

⁷². uo. 60.

⁷³. Fülep Lajos: *Nemzeti öncélúság*. In: F. L.: *Művészet és világnézet*. Magvető Kiadó. Bp. 1976. 174.

⁷⁴. Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete. A rendszerezés alapelvei*. In: H. J.: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó. 1976. 59. Előszőr: Minerva, 1922. 187-207.

⁷⁵. Eckhardt Sándor: *Magyarságtudomány*. In: *A hungarológia fogalma* 92.

⁷⁶. Bibó i.m. 121.

⁷⁷. Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Bp. 1936. 172 l.

egybehangzó megállapítása az, hogy a magyarságtudomány legkevésbé időtálló része mindaz, ami a nemzetkarakterológia problematikájához kapcsolódik⁷⁸.

"A kevésbé termékeny kérdésfeltevések közé lehet sorolni magát a "Ki a magyar?", "Mi a magyar?" kérdésfelvetést is. Hiszen ez végső fokon valamiféle modellt akar kialakítani, egy statikus modellre vezet, ami egyúttal előbb-utóbb inkább korlátozó jellegű."⁷⁹

Maga a *Mi a magyar?* kötet azonban máig hasznosítható tanulmányok sorát tartalmazza. Keresztury Dezső *A magyar önismeret útja* vagy Eckhardt Sándor *A magyarság külföldi arcképe* című tanulmánya például a magyar identitás-kutatás számára ma is tanulságos olvasmány. A mai identitás-kutatás egyik fontos témája a nemzeti sztereotípiák vizsgálata, a sematizált önarcképek és más nemzetek által alkotott sematizált, többnyire ellenséges nemzetképek számbavétele, kialakulásuk magyarázata.⁸⁰ Eckhardt tanulmánya ez utóbbiból ad bőséges gyűjteményt. Keresztury tanulmányának összegző megállapítása pedig a nemzeti identitáskutatás ma is legfontosabb ösztönző elemére, a nemzeti önismeret értékére hívja fel a figyelmet: "A nemzeti közösség mibenlétéről s kialakulásáról sokféle elmélet szól, abban azonban mind egyetért, hogy a fejlődés betetőzője, a közösség összetartozásának talán legfontosabb kifejezője a nemzeti öntudat, vagy kissé átfogóbb s mélyebb jelentésű szóval a nemzeti önismeret."⁸¹

Az itt futólag említett koncepciók - Graggerétől Bibóéig - részben már a maguk idejében, részben pedig a későbbi korszakban sok-sok többé-kevésbé jogos bírálatot kaptak. Ennél azonban fontosabb az, hogy sok olyan gondolatot fölvetettek, amelyek megalapozták a magyarságtudományt és hatékonyan segítették annak továbbvitelét a hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó újabb magyarságtudományi munkálatokban. Nem hagyhatók figyelmen kívül a mai magyarságtudományi feladatok kijelölésekor sem.

Mert igaz, hogy "Németh László szellemtörténeti ösztönzéssel fordult hevesen az akadémikus tudományosság ellen, ám tőle függetlenül valóban elodázhatatlan követelménnyé vált valamilyen integráció, a tudományközi kapcsolatok szorosabbra vonása, amit a szaktudósok szorgalmaztak (Gragger, Bartucz), és amit mai kifejezéssel élve komplex kutatásnak nevezünk."⁸²Ezt a törekvést vitte tovább Klaniczay Tibor, amikor 1974-ben a hungarológiát interdiszciplináris studiumnak nevezte. A nemzeti tudományok összefogására tett korai javaslatot a magyarságtudomány nemzetközi diszciplínává emelésével gazdagította, "a magyar nemzeti tudományok összességének nemzetközi művelését" szorgalmazta.⁸³ A *Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság* megalakulása pedig Bartucz Lajosnak és Németh Lászlónak a hungarológiai társaság alapítására tett javaslatát valósította meg 1977-ben: "első ízben a hungarológiai törekvések történetében a magyar műveltséggel tudományos feladatként és a felsőfokú oktatásban foglalkozók nemzetközi összefogását jelölte céljaul."⁸⁴

A hetvenes-nyolcvanas években a magyarságtudományról szóló eszmecserék - a szellemtörténeti ihletést mellőzve - újrafogalmazták a magyarságtudomány fogalmát és feladatait. "A mai hungarológiának elsősorban arra kell törekednie, hogy minél sokszínűbben, minél teljesebben, a legtágabb, legfinomabb vonatkozásaiban is vizsgálja mindazt, ami a magyar nép történeti útjával, kultúrájával összefügg, és abból nem desztillálni próbál

⁷⁸. *A nemzeti emlékezet tudománya*. (TV-beszélgetés a hungarológiáról). Köpeczi Béla megjegyzése. In: *A hungarológia fogalma* 219.

⁷⁹. uo. Klaniczay Tibor

⁸⁰. V.ö.: Arnold Suppan: *Identitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. In: Valeria Heuberger, Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil (Herausgeber): *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. 2., durchgesehene Auflage. Peter Lang. Frankfurt am Main, 1999. 16-19.

⁸¹. *Mi a magyar?* 139.

⁸². Kósa i.m. 168.

⁸³. Klaniczay Tibor: *A magyar filológia helyzete külföldön*. In: *A hungarológia fogalma* 134.

⁸⁴. Kósa i.m. 170.

valamiféle, valamilyen módon meghatározható magyar lényegét, hanem mint minden nemzeti civilizációt, a maga komplexitásában, ellentmondásaiban, sokszínűségében vizsgálja.⁸⁵ Megkérdőjelezték a nemzetkarakterológiát mint tudományt, de nem kérdőjelezték meg azt, hogy vannak nemzeti sajátosságok, ezek változnak is a nemzet történelmi útja során.⁸⁶

Hasonlóképpen hangsúlyt kapott a magyarságtudományban a nemzeti önismeret, nemzeti önszemlélet Németh László, Keresztury Dezső és mások által oly fontosnak tartott szempontja is.⁸⁷ Különböző vélekedések sora került egymás mellé a hungarológiáról folytatott eszmecserékben. Klaniczay Tibor szerint "a hungarológia nem a magyarok tudománya, hanem a magyarokról szóló tudomány (...) az emberi civilizáció egyik értékének, egyik sajátos értékének a vizsgálata, mégpedig elfogulatlan vizsgálata (...)." ⁸⁸ Hanák Péter "kettős sugártörésű, kettős fényű tudományág"-nak nevezte a hungarológiát, mely egyszerre "külhoni tükör" és "belső önarckép", önismeret.⁸⁹ Wolfgang Veenker a hungarológia fogalmába a hamburgi gyakorlat alapján belevette mind a magyar filológiát, mind az országismeretet.⁹⁰ Köpeczi Béla a hungarológiát "a magyarságra vonatkozó ismeretek keretként" jellemezte, a "különböző diszciplínák elemeinek egy meghatározott célra irányított, egymásra is vonatkoztatott egységeként" értelmezte.⁹¹

A hungarológiáról való eszmecserékben a hetvenes és nyolcvanas években kikristályosodott az a gondolat, hogy a magyarságtudománynak egyszerre kell gyakorlati célt szolgálnia és tudományként helytállnia.

Rákos Péter többször utalt arra, hogy a külföldi hungarológusoknak tulajdonképpen a magyarság mindeneseinek kell lenniük, "a hungarológia nem az, amit a metropolis kínál, hanem amit a helyszín igényel"⁹². Másrészt viszont ő mutatott rá a legszigorúbb tudományos igényre arra, hogy ha a hungarológia tudomány, akkor lennie kell olyan elméletének és módszertanának, amelyik bármely nemzettudományra érvényes, amely nem csupán interdiszciplináris, hanem "szupradiszciplináris" jellegű a nemzetre, (elvileg bármely nemzetre) vonatkozó tudnivalókat rendszerezi és foglalja egységbe. "Az általánosítás ekkora fokán, amelyre az átértelmezett magyarságtudomány törekszik vagy kellene törekednie, mégiscsak kiszűrünk az adatok halmazából valamely olyan nemzetportrét, amely nemcsak beilleszt valamit a nemzetek megismerésének mozaikábrájába, nemcsak genus proximot kínál, hanem differentia specificát is."⁹³ "A hungarológiába tehát beletartozik a magyarság önszemlélete is, de nem mint a diszciplína lényege, hanem mint vizsgálódásának kívülről, elfogulatlanul szemlélt tárgya."⁹⁴ Így kerül Rákos Péter értelmezésében "metahelyzetbe" az újraértelmezett magyarságtudomány "az ön- és helyzetismeretre törekvő régibb felfogású

⁸⁵. *A nemzeti emlékezet tudománya*. (TV-beszélgetés a hungarológiáról). Klaniczay Tibor. In: *A hungarológia fogalma* 219.

⁸⁶. uo. Köpeczi Béla

⁸⁷. uo.

⁸⁸. *A nemzeti emlékezet tudománya*. 224.

⁸⁹. uo. 234.

⁹⁰. Wolfgang Veenker: *Gondolatok a (hamburgi) hungarológiához*. In: *A hungarológia fogalma*

⁹¹. V.ö.: Köpeczi Béla: *A hungarológia helyzete és lehetőségei*. Magyar Nemzet 1992. szeptember 25. In: *Hungarológia*. 2(2000)/1-2. 9.

⁹². V.ö.: Rákos Péter: *A magyar filológia felsőfoku oktatása Közép-Európában*. In: *Hungarológiai oktatás régen és ma*. Szerk. M. Róna Judit. Bp. 1983. 7-14. és Rákos Péter: *Multilaterális megközelítés: alsajátosságok és félreértések leleplezése. (A külföldi felsőfokú magyaroktatás és -kutatás peremhelyzetének némely sajátosságai)*. In: *Hungarológia* 2(2000)/1-2. 13-14.

⁹³. Rákos Péter: *Hungarológia: a dolog és a szó*. In: *A hungarológia fogalma* 189-191..

⁹⁴. uo. 192.

magyarságtudománnyal szemben (a tudományos-elméleti diszciplína a gyakorlati, nemzetpolitikai célokat kitűzővel szemben).⁹⁵

Rákos Péter elméleti kísérletétől eltekintve a hetvenes-nyolcvanas évek hungarológiáját valóban az jellemzi, hogy a hungarológia nem tekinti magát önálló diszciplínának, csupán "összefoglaló és szorosabb együttműködésre serkentő elnevezése egy eredeti nyelv és kultúra jelenének és történetének kutatására", eredményeit pedig a magyarságtudományba sorolt szaktudományok eredményessége minősíti.⁹⁶ Az önálló tudományként való működés elméletének és módszertanának a kidolgozása helyett a hungarológia vagy magyarságtudomány inkább sokrétű gyakorlati feladatkört vállalt magára.

A gyakorlati munka hatékonysága és korszerűsége érdekében is halaszthatatlanná vált azonban a magyarságtudomány elméleti újragondolása. Erre a globalizáció már említett kihívása mellett az is kényszerítő ösztönzést adhatott volna, hogy a magyarság legalapvetőbb nemzeti problémái a rendszerváltással egyáltalán nem oldódtak meg.⁹⁷ Ezek mellett Magyarország remélt európai uniós tagsága pedig újabb nemzeti kérdések sokaságát vetette föl. A mi "európai integrációnk csak akkor természetes, azaz sikeres, ha előbb a magunkét hajtjuk végre. Egy sátor alá gyűjtve össze a romániai magyarság érdekét, a kárpátaljaiakét, a délvidékiekét s a szlovákiaiakét, a nyugatiakét a miénkkel".⁹⁸ A magyarság számára ebben a rendkívül nehéz és bonyolult helyzetben valóban létfontosságú kérdés a magyarság egészének szellemi integrációja, a magyar identitástudat megerősítése. Ez viszont csak reális nemzeti önismereten alapulhat. Ennek a nemzeti önismeretnek lehet a magyarságtudomány hatékony eszköze. Ehhez azonban lépést kell tartania a világszerte megújult nemzettudományokkal. Csak így válhat hatékonyá az a széleskörű magyarságismereti gyakorlati munka is, melyet a magyar kultúra és tudomány oly sok küldötte végez itthon és a nagyvilágban egyaránt.

A magyarságtudomány elméleti újragondolására Kulcsár Szabó Ernő tett figyelemreméltó kísérletet.⁹⁹ Az eddigi hungarológiai koncepciókat és gyakorlatot bírálva azt állapította meg, hogy a hungarológia "régóta semmi jelét nem mutatja annak, hogy akárcsak hajlama volna saját tárgyának - régtől időszerű - újraértésére (...) még a legújabb kézikönyvben is amolyan *alkalmazott* ágazatként igyekszik meghatározni önmagát, mintha ezzel csak részben volnának rá érvényesek a tudományokat tudománnyá tevő kritériumok"¹⁰⁰ Egyaránt élesen bírálja a két világháború közötti és a későbbi hungarológiai kísérleteket. Az előbbieket azért marasztalja el, mert - nézete szerint - egy megszilárdult identitás föltárhatóságára irányultak s ezzel "korlátozzák válaszaik hatástörténeti lehetőségét".¹⁰¹ Az újabb hungarológiai törekvéseket pedig azért bírálja, mert nem helyezték a hungarológia elméletét olyan alapzatra, ahol "a hungarológiai kutatómunkát a teória erejével legitimálta volna a társadalomtudományok körében"¹⁰²

Kulcsár Szabó Ernő a hermeneutika és a legújabb kultúraelméleti kutatások alapján vázolta föl hungarológia-elméletét. Ennek a lényege az, hogy "a meghatározó teoretikus kérdéseknek mindenekelőtt két konstitutív mozzanatra: a mindig keletkezésben levő

⁹⁵. uo. 192-193.

⁹⁶. Kósa i.m. 171.

⁹⁷. V.ö.: Csoóri Sándor: *Eltemetetlen gondok a Duna-tájon, Szétszóródás közben*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski. II. 1016-1029. és 1039-1043. és *Határsértés, súlyos gondokkal* című esszéi. In: Cs. S.: *Szálla alá poklokra*. Felsőmagyarországi Kiadó. Miskolc. 1997. 168-200.

⁹⁸. Csoóri Sándor: *Sikeres és sikertelen magyarok*. In: Cs. S.: *Szálla alá poklokra*. 128.

⁹⁹. Kulcsár Szabó Ernő: *A (nemzeti) kultúra - mint változékony üzenetek metaforája - avagy: emlékműve-e önmagának a "hungarológia"?* In: *In honorem Tamás Attila*. Szerkesztette: Görömbei András. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 2000. 471-483.

¹⁰⁰. uo. 471.

¹⁰¹. uo. 474.

¹⁰². uo. 473.

identitásra, illetve e képződés dialogikus mibenlétére kell irányulniuk"¹⁰³Véleménye szerint "minden kultúra csak dialogikus helyzetben és mindig valamely másikhoz képest mutat föl identitásjegyeket"¹⁰⁴. Ezért a hungarológiának - mint a kulturális önmegértés tudományos szervének az interkulturális közvetítés új feltételei között kell számot adnia megértési képességről. Ezeket az új feltételeket pedig az jelenti, hogy sem a saját, sem a találkozó kultúra identitása nem megszilárdult, nem stabil képződmény "sem hatástörténetileg, sem struktúrafenomenológiailag nem lehet megszilárdult képződményként értelmezni"¹⁰⁵

Ez az elmélet nem az identitás meglétét tagadja, "hanem annak létmódját és szerkezetét érti meg kultúraközi alakzatként. Úgy, mint valamit, ami mindenki számára ugyanúgy hozzáférhetően soha nincs ugyan, de az interkulturális megértés élő, dialogikus folyamatában valami nem identikusként mégiscsak mindig újraképződik"¹⁰⁶

Ez az elméletileg világos konstrukció önmagában markáns hungarológia-elmélet, illetve interkulturális tudományelmélet. Termékeny hasznosítása, értelmezése már meg is kezdődött.¹⁰⁷

A "föjlajánható tárgyiasságot", a magyar kultúrát azonban belső azonosságunk és változásunk feszültsége éppúgy identifikálja, mint az interkulturális tapasztalat. Az önazonosságunk kultúránk történeti eredménye is, folyton változó, folyton alakuló ez az önazonosság. Ebben a folytonos változásban én az interkulturális tapasztalattal legalábbis egyenlő értéket tulajdonítok a belső azonosságnak és különbözősnek. Egy adott helyzetben a belső, háttérbe szorított hagyomány felelevenítése, szembesítése a jelennel legalább akkora identitásképző erő lehet, mint az interkulturális tapasztalat. A kettő persze szétválaszthatatlan. Ady azonos volt a magyarsággal és különbözött tőle. Ehhez a különbözőséhez kellett Párizs élménye is, de talán még inkább kellett a magyar történelmi múlt mély átélése.

Tanulmányának vége felé Kulcsár Szabó Ernő is hangsúlyozza az "öröklött horizont továbbható erejét is abban, hogy mely határok között fogalmazódik újra valamely kulturális identitás 'jelentése'"¹⁰⁸ Ez a gondolat bekapcsolhatóvá teszi a mindig elkészületlen identitásba mindazt az értéket, melyet a magyarságtudomány eddig létrehozott. Én ezt az értéket sokkal gazdagabbnak ítélem, mint Kulcsár Szabó Ernő.

Nem gondolom, hogy Németh László vagy Bibó István törekvései csak egy megszilárdult identitás fönntarthatóságára irányultak. Németh Adyban látta a magyarság legnagyobb antropológiai leckéjét. Ady két hét különbséggel publikálta a Nyugatban 1914-ben az *Új s új lovat* és *Az eltévedt lovas* című verseit. Ady nemzeti identitástudata óriási feszültségekből képződött. Németh László maga is folyton továbbalakította, újabb élményei, ismeretei alapján fölülbírálta egy-egy gondolatát. Szellemi hódításaival az interkulturális tapasztalat szerzésében is élen járt. Sok, az övéhez hasonló elképzelés született a két világháború közötti időben.¹⁰⁹

¹⁰³. uo. 477.

¹⁰⁴. uo. 478.

¹⁰⁵. uo. 478.

¹⁰⁶. uo. 482.

¹⁰⁷. "Kulcsár Szabó a stabil önmegértés elkészülhetlenségéből nem arra következtetett, hogy nincs identitás, vagyis nem áll rendelkezésünkre nemzetközi összehasonlításra alkalmas felajánható "tárgyiasság", inkább arra figyelmeztetett, hogy az interkulturális tapasztalatok értetik meg velünk folytonos keletkezésben lévő önazonosságunkat." Kovács Imre Attila: *Leltár előtt. Hungarológiai dilemmáink és Németh László*. In: Hungarológia. 2000. 1-2. 68-69.

¹⁰⁸. Kulcsár Szabó i.m. 479.

¹⁰⁹. Németh László munkásságának eme vonatkozásai közismertek. Ezért utalok itt Szenteleky Kornél Egy dunai kultúrterv című tervezetére. 1932-ben egy olyan biográfia-sorozat írását javasolta, amely egy-egy dunai népet ismertetne, "a nép igaz életrajza, jelenlegi portréja és nem heroikus multak mirtuszával, gonosz háborúk dicsfényével és a színházak történelmi díszlettárával felcícomázott, felismerhetetlenné tett nemzeti történelme" lenne, s minden könyv négy dunai nép nyelvén jelenne meg. Kötelező olvasmány

Bibó István pedig a kultúra szüntelen fejlődő, alakuló jellegét hangsúlyozta, az identitásképződés folyamatában a cselekvést tartotta fontosnak, egy-egy a probléma megoldását. József Attila az ihletet anyaggyőző tiszta akaratnak, a nemzetet pedig közös ihletnek nevezte. Ez a közös ihlet vált cselekvéssé a magyarságban 1848-ban és 1956-ban. Ezeknek a nagy történelmi pillanatainknak az identitásképző szerepe nyilvánvaló. Bibónak a Németh László minőség-konceptiójával rokon, a problémák megoldására irányuló, s e megoldások révén a magyarság sajátosságait alakító programja azért érdemel különleges figyelmet, mert ezzel ösztönző módon kapcsolható be a magyarságtudomány illetékességi körébe a tudományok és művészetek, egyáltalán a magyar értékek, magyar teljesítmények legszélesebb köre.

A magyarságtudománynak valóban elkerülhetetlenül szembe kell néznie a nemzeti identitás mindig keletkezésben lévő létmódjával és képződésének dialogikus jellegével egyaránt. A magyarságnak különleges oka és létszükséglete van erre.

Ha pillantást vetünk az 1900 körüli évek kelet-közép-európai etnolingvisztikai atlaszára, akkor a multietnikus régiók és városok sokaságát látjuk rajta. A huszadik század folyamán ez a térkép megváltozott. E régiók és városok jórésze elveszítette multietnikus jellegét az erőszakos homogenizáció következtében. Ez a ma is tartó változás alapvetően átértékelte az érintett népcsoportok identitását. Szembetűnő, hogy ez az etnolingvisztikai térképátrajzolás és ebből következő identitásváltozás sokkal nagyobb fokú Kelet-Közép-Európában, mint azokban a nyugat-közép-európai régiókban, ahol új országhatárokat húztak.¹¹⁰ Mindez bennünket, magyarokat, különösen súlyosan érint, hiszen a körülöttünk élő nemzetek Trianon óta megkétszerezték létszámukat, miközben a kisebbségi magyarság sehol sem éri el akkori létszámát. Magyarországon belül pedig néhány évtized alatt arányszámait tekintve megsokszorozódott a cigányság létszáma. Mindezekkel a tényekkel és ezek nyelvi, kulturális, közérzeti következményeivel szembesülnie kell a mindig keletkezésben lévő nemzeti identitást vizsgáló magyarságtudománynak is.

De éppilyen sürgető szükség az identitásképződés interkulturális, dialogikus jellegével szembenéznünk. Az önmagunkról alkotott képnek meg kell állnia szomszédaink vizsgáló tekintete előtt is. Szomszédaink önmagukról alkotott képének ki kellene állnia a mi vizsgáló tekintetünk ítéletét is. Ettől az eszménytől egyelőre csillagnyi távolságban vagyunk. Mégsem tehetünk mást, a korszerű, a tudományosság kritériumainak mindenben megfelelő magyarságtudományt kell nemzeti önismeretünk és nemzeti öntudatunk alapjává tennünk. A nagyvilág elé pedig olyan nemzeti identitás-képet kell állítanunk, amelyik a legszigorúbb tudományosság színe előtt is hitelesnek bizonyul.

Nem szabad azt megengednünk, hogy csak a rólunk alkotott torzképek révén tudjon rólunk a világ.

A magyarságtudomány mibenlétének elméleti tisztázására tett kísérletek rendkívül fontosak a mindenkori magyarságismereti-önismereti munka szempontjából is. A napi cselekvésben azonban szükség van egy "gyakorlati jellegű fogalom közmegegyezéses elfogadására is"¹¹¹. Nyilvánvaló, hogy az a rendkívül sokrétű magyarságismereti munka is ránk vár, melyet a három koncepció¹¹² és a tengernyi hozzászólás megjelölt¹¹³. Mindennek

lenne minden dunai nép középiskolájában. Szenteleky szerint így lehetne új közhangulatot, nemesebb szomszédokat teremteni. In: *Új lehetőségek - új kötelességek. Szenteleky Kornél egybegyűjtött írásai 5.* Újvidék, 1999.

¹¹⁰. V.ö.: Arnold Suppan i.m. 11-12.

¹¹¹. Kissné Pap Margit: *Áttekintés a hungarológia helyzetéről és a fontosabb további feladatokról.* In: *Hungarológia 2(2000)/1-2.* 25.

¹¹². Kissné Pap Margit uo. 25-41. Jankovics József-Monok István: *A hungarológiáról és magyarországi intézményeiről.* *Hungarológia 2(2000)/1-2.* 43-52. Fazekas Tibor: *Hungarológia a fordulóponton.* *Hungarológia 2(2000)/1-2.* 53-65.

eredményes végzéséhez szükség van egy olyan felelős fórumra, amelyik pragmatikusan összehangolja a most sokszor egymásról nem tudó, párhuzamos, következésképpen nem eléggé hatékony és nem eléggé gazdaságos, bár sok és sokrétű magyarságtudományi és magyarságismereti munkát.

Nemzeti önazonosságunk csak reális, tárgyilagos önismereten alapulhat. Az identitás mindig keletkezésében levő létmódja ösztönözzön bennünket nemzeti önismeretet mélyítő, gazdagító és életelvű, jövőt akaró cselekvésre.

¹¹³. *Hungarológia az ezredfordulón*. A Nemzetközi Hungarológiai Központ 2000. évi konferenciája
(augusztus 22-23.)

AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOM MAGYARSÁGTUDATÁNAK ELEMEI

I

A magyar irodalomban a nemzeti önismeret kérdéseit a mohácsi vész állította előtérbe, azóta a nemzeti önvizsgálat, önelemzés fontos eleme irodalmunknak. A Trianonban kisebbségi sorsra ítélt magyarság a kisebbségi lét külön terhével kényszerült szembenézni és szembeszegülni a magyar sorssal. A "Mit ér az ember, ha magyar?" Ady által megfogalmazott kérdése ezért ezekben az irodalmakban egy jelzővel súlyosbítva hangzik: "Mit ér az ember, ha kisebbségi magyar?"

A kisebbségi irodalmaknak történelmi adottságukból következően sokkal erőteljesebb a közösségi helyzettudatot kifejező jellege, mint a nemzeti, közösségi értelemben nem veszélyeztetett nemzetek irodalmának.

A kisebbségi magyar irodalmak egyik legszembetűnőbb közös jegye mindmáig a közösségmegőrző, közösségfelemelő szándék megnyilatkozása. A trianoni országvesztés után az elszakított magyar nemzetrészek írói mindenütt a megmaradás ideológiáját fogalmazták meg. Az irodalmi művek - mint az egyén és közösség közérzetének, szellemiségének leghűbb kifejezői - ezekkel a programokkal párhuzamosan, de a művészet semmivel sem helyettesíthető erejével munkálkodtak és munkálkodnak a kisebbségi magyarság szellemi megerősítésén.

Erdélyben Kós Károly már 1921-ben, a *Kiáltó Szó* című röpiratában meghirdette a transzilvanizmus eszméjét. Erdélyt ezer esztendő óta létező külön földrajzi, történelmi, gazdasági és kulturális egységnek tekintette. Erre az erőre akarta építeni az erdélyi magyarság nemzeti autonómiáját, "melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk a Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi egyfelől akaratumk és erőnk, másfelől Románia józan belátása".¹¹⁴

Trianon után a transzilvanizmus jegyében bontakozott ki az erdélyi magyar irodalom. A Magyarországtól elszakított részek mindenütt új haza-fogalmat alkottak, az országnál fontosabb lett a táj és a tájhoz kötődő belső történelmi és kulturális hagyománykincs.

Az erdélyi táj szerves részévé vált a megmaradásra, helytállásra ösztönző műveknek. "Az erdélyi természet színeiben kezd magára ébredni az erdélyi magyar irodalom."¹¹⁵

Az "erdélyi triász" verseiben az erdélyi táj a kisebbségi magatartásformát alakító sorsmetaforák alapjává is vált.

Reményik Sándor gazdag érzelmi áradással, nagy hőfokú pátoszzal hirdette a meneküléssel szemben az Erdélyben maradás erkölcsi magasabbrendűségét. Az erdélyi helyzettudat költője lett az összeomlás idején:

*Benéz a havas kéken, Kolozsvárra.
Öreg fején már megmozdult a hó,
Tövében vadul árad a Szamos,
A Szamos, ez az egyetlen folyó.*

A bensőséges tájrajznak a kivallott célja az, hogy az otthonosság-élmény erejével tartsa vissza a meneküléstől, kivándorlástól az erdélyi magyarságot. Nyomatékkal fejezi ki ezt

¹¹⁴. Kós Károly: *Kiáltó Szó*. In: Erdélyi csillagok. Szerkesztette Czine Mihály. Népszava. 1988. 14.

¹¹⁵. Czine Mihály: *Utószó*. In: Erdélyi csillagok 517.

a szándékot a kérdésbe parancsot foglaló zárósor: "S ez nem elég, hogy idehaza tartson?!" (Benéz a havas). *Halotti beszéd a hulló leveleknek* című versében még a pusztulás is szépségként jelenik meg, ha otthon és együtt vagyunk:

*És árvaság csak egy van, feleim:
Az erdőn kívül lenni.
Otthonalannak, hazátlannak lenni.*

Reményik a hatalomváltáskor a vizek rohanása közepette helyén maradó gátat állította ösztönző magatartás-jelkép gyanánt az erdélyi magyarság elé, a harmincas években pedig a "karszti sors" vállalását emelte magatartáspéldává (*Ahogy lehet*).

Áprily Lajos irtózott a történelem küzdelmeitől, idegennek érezte magát a zajos, fegyveres világban. *Tetőn* című, Kós Károlynak ajánlott versében arról vallott, hogyan élte át Erdély elvesztését, összeomlását:

*Ősz nem sodort még annyi árva lombot,
annyi riadt szót: "Minden összeomlott..."*

*Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem,
vasárnap reggel a hegyekbe mentem.*

*Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan.
Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan.*

Az erdélyi tájban a költő zaklatottsága fájdalommal tisztult, s a hegyek mozdulatlanságából és a havasi román pásztor barátságos gesztusából, tehát a transzszilván eszméből, az erdélyi szellemiségből merített - a zajló történelem tényei ellenében - reményt:

*Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot
s tetőit, többet száznál és ezernél
- s titokzatos szót mondtam akkor:
Erdély..."*

Máskor a "parttalan időben" megállít egy-egy pillanatot, hogy képzelete a múlt értékeit megidézzék. Az Apáczai Csere Jánosné, Aletta van der Maet emlékére írt *Tavaszi házsongárdi temetőben* című verse "az erdélyi elhivatottság és áldozatvállalás szép emberi példájának állított emléket"¹¹⁶:

*a sötétség tenger-árja ellen
ragyogó gátat épített a szellem*

Tompa László az erdélyi tájban s az erdélyi emberek életében a rendíthetetlen helytállás példázatait látta. A *Magányos fenyő* az erdélyi magyar sors jelképe lett:

*Én, amíg minden összeomlik, összedül,
Gyökereimmel e kopár fokon
- Bús székely fenyő - megkapaszkodom,*

¹¹⁶. Pomogáts Béla: *Kisebbség és humánium*. Tankönyvkiadó. Bp. 1989. 22.

S állok, daccal, társ nélkül, egyedül.

Lófürösztés című versében az áradó folyóban lovaikat fürösztő székely legények helytállása tölti meg példázatérvényű lírával az epikus eseménysort:

*A dél még izzóbb, - ők állnak rezzenetlen
Szoborként. Egykor így álltak (ők vagy apáik)
A Prutnál is, - így a gránátszaggatta Doberdó
Szikláin, - akár Pennsylvania gyilkos levegőjű
Bányáiban, s álltak, ahol csak állniok kellett,
Keserű daccal, sorsuknak szembeszegülve.
(...)
Ők örömtelenül is, ha bajba tébolyodottan:
Itt fognak állni örökké, - Hogy Imre szorítja,
Aron pedig... Áron nem hagyja magát!*

Hasonló példákat szinte minden erdélyi magyar költőtől idézhetünk a két világháború közötti időből.

Az erdélyi magyar lírában nagyon sok vers címében szerepel ekkor az erdélyi jelző és nagyon sok verset ajánlanak egymásnak a magyarság megőrzésén fáradozó erdélyi magyar költők. Az erdélyi sors költői kifejezése az erdélyi magyar költészet olyan természetes belső igénye volt, hogy még a közösségi gondoktól eltökélten tartózkodó Dsida Jenő is megírta 1936-ban a *Psalmus Hungaricust*. Az "ember" énekeséből, Európa fiából így lett - fajtájának történelmi kisémmizettséget tapasztalva - zaklatott hangú patriotává.

Az erdélyi magyar irodalom két világháború közötti időszakának az erdélyi sors és erdélyi táj sokszínű kifejezése az egyik jellegadó vonása.

A másik, nem kevésbé erős vonulatot a történelemben fordul, a történelem bemutatásán, elemzésén keresztül a jelen korban való eligazodást szolgáló művek sora képezi. A kisebbségbe szorulás döbbenete lassan oldódott, a húszas években a létmegőrzés vált az irodalom fő feladatává. De a helyzet áttekinthetetlennek látszott, annyira megváltozott hirtelen a világ, hogy nem voltak még kitapinthatóak a mélyebb összefüggései. Ezért a költészet gyors fájdalomkifejezése és megmaradásra ösztönző hangjai mellett az induló, kibontakozni készülő prózairodalom a történelmi regények és elbeszélések sorát teremtette meg. A jelen érzésvilágát és fő erkölcsi, nemzeti törekvéseit a múltba helyezte át. Az egykori eseményekből, példákból kívánt eligazító magatartásformát adni a jelennek. Így vált a transzilvánista irodalom jellegzetes műfajává a történelmi regény és elbeszélés. A "Helikon írói sorra dolgozták fel Erdély történetének nagyobb eseményeit. Különösen a középkor, az önálló fejedelemség és a reformkorszak gazdag világa volt népszerű."¹¹⁷ A hosszú regénysorból csak néhányat említhetünk meg itt: Kós Károly (*Varjú nemzetség*, 1925; *A Gálok*, 1930), Tabéry Géza (*Szarvasbika*, 1925; *Vértorony*, 1929), Bánffy Miklós (*Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja*, 1931), Makkai Sándor (*Ördögszekér*, 1925; *A táltoskirály*, 1934; *Sárga vihar*, 1934; *Magyarok csillaga*, 1937), Nyirő József (*A sibói bölény*, 1929; *Madéfalvi veszedelem*, 1939), Gulácsy Irén (*Fekete vőlegények*, 1927). "A történelmi tárgyú szépirodalom széles körben tette ismertté az erdélyi magyar múlt kiemelkedő személyiségeit és eseményeit, valamint a transzilvánista ideológia eszményeit."¹¹⁸

Kós Károly *Varjú nemzetség* című regénye az egyik első és emlékezetes példája lehet ennek a regénytípusnak. Menekülésre vagy hazaárrulásra ösztönző időben mutatta meg Kós

¹¹⁷. Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1983. 93.

¹¹⁸. uo. 94.

Károly a becsületes megmaradás nehéz, de lehetséges útját. A történelemben visszavetítette háromszáz esztendővel a maga korának alakjait, hogy nyíltan szólhasson a jelenkor erkölcsi eseményeiről. Azt vizsgálta, hogy mi tartotta meg, mi őrizte meg ezt a népet a történelem nehéz viharai közepette. Olyan történelmi terepet választott hősei mozgásteréül, mely megpróbáló változásokban bővelkedett, s a jellem, az egyéniség számára ugyanazokat a morális kérdéseket vetette föl, amelyeket a jelen idő. A hűség és érvényesülés történelmi dilemmájára adott Kós Károly választ. A Varjúk három nemzedékének tagjait az erdélyi tájhoz, a Pojánához, Erdély függetlenségéhez való hűségük emeli ösztönző jelképpé, de jelképpé válik a megőrző táj, a Pojána, ahol újra és újra felépítik a menedéket adó várat. A hűség és a megmaradás parancsoló krónikája ez az önéletrajzi motívumokban oly gazdag könyv.

"Az erdélyi gondolat megnyilatkozásának rendes állomásai ezek: mindenekelőtt a természeti szépségek, aztán az emlékek, a múlt, a hagyományok, s végül a mai emberek és viszonyok"- írta Kuncz Aladár 1928-ban.¹¹⁹

A közelmúlt és a jelenkor kérdéseivel való nyílt és közvetlen szembenézés is hamarosan az erdélyi magyar irodalom legbensőbb ügyévé vált. Az 1929-ben Berde Mária által kiadott *Vallani és vállani* vita ennek az igénynek adott nyomatékot. A történelmi regények divatával szemben a valóságot közvetlenül vállaló, a jelenkori valóság helyzeteiből kiolvasható tanulságokat kereső irodalomért emelt szót. Az eszményekkel szemben a realitás számbavételének sürgető igényét hangsúlyozta.¹²⁰

A harmincas években nagyívűen kibontakozó erdélyi magyar prózairodalom ennek az igénynek is megfelelt. Kuncz Aladár az első világháborúban elszenvedett hadifogságának élményéből írta meg a *Fekete kolostor* című remekművét a húszas és harmincas évek fordulóján. 1931-ben jelent meg ez a ma is nagyhatású könyv, melyben a hadifogság sokdimenziós, a szociográfiai leírástól az értelmező esszéig változó bemutatása a kisebbségi létezés modelljeként is értelmezhető. Azonnal észrevették ezt a kortársak. Krenner Miklós írta Kuncz Aladárnak: "Erdély nekünk Fekete kolostor."¹²¹ Észrevették a kortársak azt is, hogy Kuncz Aladár - regényének sötét anyagából - fenséges humánus bontott ki magatartásmintául az erdélyi magyarság számára.

Tamási Áron *Ábel-trilógiája* pedig a szegény székelység három lehetetlen választási lehetőségét mutatta meg a hatalomváltás utáni években: a rengeteget, a várost és a kivándorlást. A létminimummal való küzdelem társult benne a létezés értelmének keresésével. E regény vallomása arról, hogy azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne, nem "érzelmes okoskodás"¹²², hanem a létben otthonalanná vált huszadik századi ember egyik legmélyebb belső óhajta. A kisebbségi lét tapasztalatából szerzett eszme egyetemes érvényű.

Azok a regények is az erdélyi magyarság megmaradását, megőrzését segítették, amelyek az erdélyi magyarság történelmi tragédiájának az okait vagy következményeit tárgyalták.

Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiája Erdély első világháború előtti évtizedének nagyszabású epikai bemutatása. A regény egyes részei a címmel is jelzik, hogy az író Erdély későbbi elvesztésének az okait veszi számba: *Megszámláltattál...*(1934), *És hijjával találtattál* (1937), *Darabokra szaggattattól* (1940). Bánffy Miklós regénye a nemzetiségi önvizsgálatnak abba a sorába tartozik, melyet egy új, realisabb, életképebb, a történelmi illúziókkal leszámoló szemlélet kialakításának az igényével Makkai Sándor

¹¹⁹. Kuncz Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*. Nyugat, 1928. 2. 501.

¹²⁰. V.ö.: Kántor Lajos-Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944-1970*. Kriterion. Bukarest, 1973. 18.

¹²¹. V.ö.: Görömbei András: *A Fekete kolostor*. In: G. A.: *A szavak értelme*. Püski Kiadó. Bp. 1996. 68.

¹²². Cs. Gyimesi Éva nevezi annak. In: i.m. 9.

fogalmazott meg 1931-ben közreadott – *Magunk revíziója* című – előadássorozatában.¹²³ A példák itt is szinte vég nélkül idézhetők.

II

A második világháborút lezáró békediktátumok újra Romániának ítélték Erdélyt. A román kormány ezúttal is ígéretet tett arra, hogy a kisebbségi magyarság teljes egyenjogúságot kap. A Petru Groza által vezetett kormány előbb látszólag bizonyítani igyekezett ígéreteinek komolyságát: újra megnyílt a negyedszázaddal korábban betiltott magyar egyetem, újra kiépültek a magyar nemzetiségi művelődés intézményei. Ezek az események és főként a nagy ígéret a romániai magyarságot egyidőre reménykedővé tették saját sorsát illetően. Ekkor az irodalom is megtelt illúziókkal, azóta feledésbe merült művek sora szól a három nép békés és boldog erdélyi együttéléséről.

Azonban alig telt el néhány esztendő, életbe léptek a magyar nemzetiséget sújtó jogfosztó intézkedések: az ötvenes évek végén megfosztották önállóságától a magyar tudományegyetemet, sorra egyesítették a román és magyar középiskolákat, erőteljesen megkezdődött a magyar iskolarendszer felszámolása, a magyarság jogait képviselő szervezetek fokozatos leépítése, betiltása. A hatvanas évek második felében megszüntették a Magyar Autonóm Tartományt is. Új közigazgatási struktúra kialakításával kettő kivétellel megszüntették az addig magyar többségű megyéket. Az iskolák beolvasztásának, a megyehatárok "racionalizálásának" egyaránt az volt a külső oka, hogy a magyarságot így óvják meg az egészségtelen elkülönüléstől, elzártságtól. E diszkriminációs intézkedések ellensúlyozására a román hatalom a hatvanas-hetvenes évek fordulóján megtévesztő engedményeket tett: elítélte a korábbi diszkriminációs törekvéseket, nemzetiségi könyvkiadót létesített, magyar lapokat engedélyezett, heti magyar nyelvű rádió és televíziós műsorok szólalhattak meg, nemzetiségi érdekvédelmi szervezet jöhetett létre. 1971-ben Ceausescu külön könyvben is kiadott beszédében deklarálta, hogy Románia elismeri a nemzetek és nemzetiségek hosszútávú létezését, s a maga területén a nemzetiségek számára a nemzettel azonos jogokat, létfeltételeket biztosít. A romániai magyarság újra bizakodni kezdett. Ceausescu azonban még ugyanebben az évben meghirdette Románia homogén nemzetállammá fejlesztésének koncepcióját is.

A hatvanas-hetvenes évek fordulójának reménykedése hatalmas szellemi energiákat szabadított fel a romániai magyarságban: a világszerte kibontakozó etnikai reneszánsz is segítette sajátos értékeinek tudatosításában. Az újabb romániai magyar irodalom először éppen az erdélyi magyarság sajátos nemzetiségi történelmének, nemzetiségi önismeretének, helyzettudatának magasszintű művészi kifejezésével, megfogalmazásával hívta föl magára a figyelmet az egész magyar nyelvterületen. A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején keletkezett legjobb erdélyi magyar könyvekben szemléletesen és egyetemes érvényűen áll előttünk egy sokat szenvedett, de sajátosságának értékeire ébredt nemzetiségi magyarság képe: Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér, Rigó és apostol*, Bálint Tibor: *Zokogó majom*; Páskándi Géza: *Vendégség, Tornyt választok*; Kányádi Sándor: *Fától fáig*; Farkas Árpád: *Jegenyekör*; Magyar Lajos: *Csoma Sándor Naplója*; Király László: *Kék farkasok*; Szilágyi Domokos: *Sajtóértekezlet*. Ezek a művek arról tesznek magas esztétikai értékű tanúságot, hogy az erdélyi magyarság a történelem csapásai ellenére megőrizte önmagát, körülményei ellenére van erkölcsi és vitális ereje, tartása:

Orra bukva az avaron,

¹²³. V.ö.: Pomogáts Béla: *A számvetés regénye*. In: P. B.: *Kisebbség és humánium*. Tankönyvkiadó. Bp. 1989. 105-106.

*és menni tovább mégis,
 ébreszteni a nagyra nőtt,
 de alvó jegenyét is,
 nem hagyni, hogy a fenyvesek
 zöld tűkkel beférceljék
 mindazt, mi mítosztalan már,
 de lelkiismeret még -*

Illúziótlanság, keserűség, de erőtudat, méltóságigény, a teremtő munka értelmébe vetett hit, a nagy szenvedést túlélők keménysége, a szellemi értékek és morális értékek összekapcsolása jellemzi a hetvenes évek legelején az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatát. Magyar Lajos Csoma Sándor testamentumaként fogalmazza meg az értelmiség közösségi felelősségének parancsát:

*Akit feldob magából a nép,
 az nevében akrajon nagyot.
 (Kit érdekelne különben Bokharában,
 hogy székely-magyar vagyok!)*

1973-tól azonban egyre nyilvánvalóbbá és általánosabbá vált a román "homogenizációs" törekvés. Míg a nemzetiségek egyenjogúságát ígérő törvények tiszteletben tartására semmiféle intézkedést nem hoztak, a nemzeti kisebbségek beolvasztására, asszimilálására irányuló törekvéseket felgyorsították a legkülönbébb indoklású diszkriminációs intézkedések.

A romániai magyar szellemi élet egyre elkeseredettebben védte az erdélyi magyarság sajátosságát, létezési jogát. A "sajátosság méltóságának" elvét a hetvenes években fogalmazta meg Gáll Ernő és Sütő András. Eszerint bármely etnikai közösség a maga sajátos kulturális értékeivel lehet alkotó részese az emberiség kultúrkincsének. A sajátosság érték, az egyéniség és a közösség személyiségjegyeinek gyűjtőfogalma. Az etnikum sajátossága az anyanyelvű művelődés révén őrizhető meg és bontakoztatható ki. A sajátosság elemi emberi jog, az önmagunkkal való azonosság joga, hiszen sajátosságunk által vagyunk azok, akik vagyunk.

Így vált a romániai magyar irodalom legfontosabb témájává, gondjává a hetvenes évek elejétől kezdve a személyiség és a hatalom viszonya, valamint a veszélyeztetett anyanyelv ügye. A létében egyre erőteljesebben fenyegetett nemzetiségi magyarság legfontosabb sorskérdései szólaltak meg az irodalomban: mit tehet a személyiség, a szellem, a humánus a létére törő erőszakkal, hatalommal szemben? Hogyan őrizheti meg magát a nemzetiség, ha betiltják anyanyelvét, iskoláit, ha összezúzzák történelmi emlékeit, meghamisítják történelmét?

A hetvenes évek közepének és második felének a legjelentősebb erdélyi magyar művei ilyen körülmények közepette fogalmazzák az erkölcsi helytállás ígét, mutatják meg példáit. A sajátosság védelme, értéke, létjoga a legkülönbébb esztétikai formákban szólal meg.

Kibontakozott az erdélyi magyar történelmi drámairodalom, melynek lét- és erkölcsfilozófiai telítettsége az erdélyi magyarság sorskérdéseit emelte egyetemes érvényűvé. Az erdélyi magyar történelmi drámáknak a személyiség és hatalom kérdéskörét vizsgáló vonulatát a hosszú börtönt szenvedett Páskándi Géza művei nyitották meg az árulás lélektanának összetett megvilágításával már 1970-ben. Székely János (*Caligula helytartója*), majd Sütő András tetralógiája (*Egy lócsiszar virágvasárnapja, Csillag a máglyán, Káin és*

Ábel, A szúzai menyegző) teljesítették ki ezt a drámatípust. Ezekből a drámákból szállóigévé vált sorok sokasága erősítette és erősíti az erdélyi magyarság önértetét, öntudatát.

Modern lélekrajzot, társadalomábrázolást és mitológiát ötvöző remekmű született az illúziókkal való leszámolás, a valóságos léhellyzettel való tárgyilagos szembenézés igényét sugalló Szilágyi István-regényben (*Kő hull apadó kútba*).

A magyar történelmi múlt szétroncsolása, átrajzolása idején Szabó Gyula négykötetes történelmi esszéregényében a dokumentumok hallatlan bőségével örökítette meg a XVII. századi erdélyi magyarságot. A diktatúra tombolása idején mutatott rá regényével arra a tényre, hogy az erdélyi történelem sokarcú (*A sátán labdái*).

Beke György pedig riportszociográfiák sorában tárta fel az erdélyi magyarság egy-egy tájegységének értékeit, az erdélyi magyar kultúra morális tartományait (*Meghívó nélkül, Nyomjelző rokonság, Búvópatakok*).

A magyar nyelvű művelődés intézményeinek, a magyar nyelvű iskolák lebontásának, beszüntetésének idején Sütő András megírta anyanyelvvédő esszéregényét (*Engedjétek hozzám jönni a szavakat*), melynek az a fő eszméje, hogy "nyelvéből kiesve létének céljából is kiesik az ember". Az anyanyelvhez való ragaszkodás természetes emberi jog és természetes emberi kötelesség.

Lászlóffy Aladár egyszerre számtalan helyszínen jelenlévő, térben és időben szabadon csapongó, nézőpont-sokszorozó költészete az igazi értékek maradandóságát hirdette. Szilágyi Domokos öngyilkossága előtt írt verseiben a reménytelen helyzetben is virrasztó, rabságban is alkotó szellemmel azonosult.

Kányádi Sándor (*Szürkület*), Farkas Árpád (*Alagutak a hóban*) és Király László (*Az elfelejtett hadsereg*) versesköteteiben - egyéniségük szerint más-más színezettel - elemi emberi jogokért perlekedő elszántsággal, minden körülmények között életelví cselekvést sugallón jelent meg ugyanez a virrasztó magatartás. Történelemtudatosítás és nyelvvédelem együtt szólalt meg nagyon sok versben. A *Halottak napja Bécsben*, a *Fekete-piros*, a *Szivárgásban*, az *Alagutak a hóban* és a *Halljátok-e a dalt?* és még sok-sok közismertté vált vers adott a hetvenes évek erdélyi magyar kiszolgáltatottságáról döbbenetes láttelepet és védte a magyarság értékét, létjogát a lehetetlen körülmények közepette is. A pusztulás, menekülés, szétszóródás idején is méltósággal és reménységgel szólt:

*fogyunk-növünk,
fogyunk-növünk,
de vagyunk! részt veszünk
e lakomán, s jelöljék májfoltok bár testem:
- lélegzünk!, élünk! im
Csodák Csodáját
újra és újra megjelentem!*

A hetvenes évek elején még a túlélés reménye szólalt meg a művekben. A hetvenes évek közepétől ehelyett már a "felemelt fejű reménytelenség" építette az irodalomban a személyiségek belső tájait. A cselekvés lehetetlenné válása idején a személyes helytállás éthoszáát, a pusztulásban legalább a morális tisztaság örömét kereste.

A hetvenes években az egyre erőteljesebb nemzetiségi elnyomás ellenére az erdélyi magyar irodalom sokszíniően kibontakozott. Művek százai jelentek meg, az irodalmat erőteljes néprajzi, művelődéstörténeti, filozófiai és nyelvészeti tudományos munkák egészítették ki a nemzetiségi kultúrában.

A hetvenes évek végétől kezdve azonban a román politika nyíltan a nemzetiségek megszüntetését tűzte ki célul. A nyolcvanas évek folyamán lényegében teljesen megsemmisítette a nemzetiségi művelődés lehetőségeit: eltüntette az anyanyelvi oktatást a

középiskolákból is, megszüntette a magyar nyelvű rádión és televízióadásokat, minimálisra csökkentette a nemzetiségi könyvkiadást, a publikációkban megtiltotta a magyar helységnevek használatát, mindenütt korlátozta a magyar nyelven való megszólalás lehetőségét. A zárt magyar etnikumú vagy magyar többségű helységekbe nagyszámú román lakosságot telepített, a magyaroknak pedig csak román nyelvű területeken biztosított munkalehetőséget. Végül a falurombolási tervvel a magyar etnikum teljes felszámolására tört, hiszen a magyar falvakból román városokba kívánta telepíteni a lakosságot. 1988-ban már nevével is megfosztotta a romániai magyarságot: magyar nemzetiségű román dolgozókká nyilvánította.

A nyolcvanas évekre ily módon a nemzetiség létezése teljességgel lehetetlenné vált Romániában. A nemzetiségek vagy asszimilálódtak, vagy elmenekültek a "kulturális etnocidium" elől, vagy teljes reménytelenségben magukba zárkóztak. Szó sem lehetett már a "sajátosság méltóságáról". Írásban említeni sem lehetett nemzetiségi kérdéseket. Valóban *Kannibál idő* ez a kisebbségi magyarság életében.¹²⁴ A nyolcvanas évek romániai magyar irodalma a nemzetiségi elidegenedés elleni tiltakozás jegyében fogant. Gáll Ernő megállapítása szerint "az etnikai elidegenedés akkor következik be, ha valamely népcsoportnak megtiltják autonóm sorsának át- és továbbélését, s arra kötelezik, hogy egy tőle idegen sorssal és történelemmel azonosuljon"¹²⁵. A nyolcvanas években ebbe a helyzetbe kerültek a romániai magyarok, s tízezzel menekültek Magyarországra és tovább, Nyugatra.

A hetvenes években a veszélyeztetettség tudata koncentráltta az erőket, most a teljes kiszolgáltatottság ténye bénította a művészi alkotómunkát. Beszűkültek az irodalmat tápláló szellemi források is, lehetetlenné vált a tájékozódás, megszűntek az ösztönző szellemi eszmecserék, irodalmi viták is.

Ebben a szellemi gettóban élve többen nyíltan szembeszegültek a rájuk szabott sorssal, s Romániában betiltott műveiket Magyarországon publikálták. Ily módon a nyolcvanas évek romániai magyar irodalmát az ő cenzurázatlan műveik minősítik legmagasabb szinten. Sütő András esszéketetei (*Az idő markában, Sikaszói fenyőforgácsok, A lőt lábú madár nyomában, Omló egek alatt*) gazdagon metaforikus nyelven, az érzelem és intellektus egységében, elven drámai erővel tárták fel az erdélyi magyarság sorsának abszurd stációit. Drámái klasszikus történelmi tetralógiája után is új utak kereséséről tanúskodtak. *Ádvent a Hargitán* című drámája a szétszóródás siratóéneke volt, az *Álomkommandó* pedig a fasizmus és a jelenkori abszurd terror lényegi azonosságára mutatott rá, s az erőszak elleni nyílt kiállást sürgette - a győzelem reménysége nélkül is.

Kányádi Sándor verskötete (*Sörény és koponya*) az erdélyi magyarság nyolcvanas évekbeli közérzetének, abszurd léthelyzetének megrendítő költői kifejezése. A miniatűr "körömversek"-től a "dísztelen dalok" és "szürke szonettek" sorozatán át a mai krónikás énekekig sokféle lírai műformában, szemléletességet és gazdag képi látásmódot társító versekben jelenik meg az a költői személyiség, aki a tragikus pusztulás újkori krónikása és megítélője.

Székely János új regénye (*A másik torony*) a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg Magyarországon. Ez az esszéregény az alcíme szerint csupán "esszé egy megírandó regényről". Egy minden anyagi javat elemésztő, de céltalan toronyépítés történetét látjuk a regényben. A szerző hangsúlyozza, hogy nem valóságos történetet beszél el, hogy nem akar fantasztikus, abszurd, képtelen eseményekről beszélni, de ezzel a látszólagos elhatároló, távolságtartó gesztussal éppen az abszurditás valóságosságát emeli ki.

¹²⁴. Markó Béla válogatott versei (1968-1989) jelentek meg ezzel a címmel 1993-ban.

¹²⁵. Gáll Ernő: *Értelmiségi és nemzeti-nemzetiségi elidegenedés*. In: G. E.: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti- nemzetiségi törekvések*. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1987. 285-328.

Az anyanyelvi művelődés elemi emberi jogától is megfosztotta a román hatalom a nemzetiségeket. Ez a kulturális etnocídium ösztönözte Beke Györgyöt arra, hogy a pusztítás ellen annak tárgyilagos, dokumentált bemutatásával tiltakozzék. *Csángó passió* című könyve a román hatalom által nemzetiségük, nyelvük teljes feladására kényszerített magyar népcsoportról, a moldvai csángókról adott drámai hiteles képet. A *Régi erdélyi iskolákban* pedig az erdélyi magyar iskolák sorsát kíséerte végig: több évszázados működésüktől megszüntetésükig.

Szilágyi István Romániában 1990-ben "Tiltott könyvek - szabadon" címkével kiadott regénye, az *Agancsbozót* a totális kiszolgáltatottsággal szembesít egy titokzatos, zárt helyszínen, ahol a külvilágtól elzárt emberek külső és láthatatlan parancsnak engedelmessé válnak. Önmaguk, önazonosságuk megőrzésének ebben az abszurd szituációban már csak képzeleti lehetőségei vannak. A kiszolgáltatottság ellen lázad és lázít a diktatúra és a személyiség összeegyeztethetlenségének intenzív művészi kifejezése.

Az erdélyi magyar irodalom története során mindig az erdélyi magyarság helyzettudatának, önismeretének legérzékenyebb műszere volt. Feltűnőek ennek a helyzettudatnak a változásai: előbb a döbbenet, majd a kapaszkodás megmaradásért sok-sok változata: a magyar táj, történelem, kultúra értékeihez való ragaszkodás, az újabb reménykedés és elszánt küzdelem a sajátosság értékének érvényre juttatásáért, az anyanyelv és a nemzeti kultúra megőrzéséért. Végül a nyolcvanas években a szembeszegülés a kisebbségi elidegenítés abszurd tényeivel.

Az 1989-es rendszerváltás előbb a magyar kisebbségek számára az egyetemes magyar összetartozás megvallhatóságának az örömét hozta. A kisebbségi magyarság mindenütt elsőrendű szükségét érezte annak, hogy megfogalmazza önazonosságát. Hogy nyomatékosan kinyilvánítsa magyarságát, jogát nyelvéhez, kultúrájához, szülőföldjéhez. Szinte pillanatok alatt újjászervezték a kisebbségi művelődési intézményrendszert. Iskolák, művelődési és tudományos társaságok, könyvkiadók, folyóiratok alakultak. A kisebbségi magyarság nemzeti öntudata és életakarata nyilvánult meg abban, hogy nemzetiségi közösségként kezdte újjászervezni életét.

A kisebbségi magyarságot a rendszerváltás folyamatában mégis nagy csalódás érte. A rendszerváltás örömeinek rövid, eufórikus időszaka után hamar rá kellett döbennie arra, hogy kisebbségi elnyomásának az oka nem csupán a diktatúra volt, hanem az azzal összefonódó többségi nacionalizmus és sovinizmus. A magyar kisebbségi közösségek létének elemi jogai hiányoznak ma is. Az utolsó évtized hangos politizálása szinte elnyomta az irodalom szavát. Új fejezet kezdődött a kisebbségi magyar irodalmakban. A rendszerváltás folyamatának átpolitizált légkörében az irodalom fontossága a nagyközönség tudatában leértékelődött. A korábbi cenzúra helyére most a gazdasági kiszolgáltatottság lépett, s ez áttekinthetlenné és esetlegessé teszi a művek megjelenését.

Az erdélyi magyar irodalom ma is érzékenyen szembesül a kisebbségi létezés új kihívásaival, új abszurditásaival. Ezt igen sokféle módon teszi.

Az egyik fő szemléleti irányt azzal jellemezhetjük, hogy szemléletes, realista, történetelvű, metaforikus, parabolisztikus alapvonásait megőrizve, zokat ironikus, gortesz, abszurdoid elemekkel árnyalva készíti a mai kisebbségi élet lét-dokumentációit és létértelmezéseit. Ebből a lét-dokumentációból akkor is az értelmes emberlét igénye szól, ha a "méltóság nélküli ember tragikomédiájá"¹²⁶-t kénytelen megmutatni (*Sütő András: Balkáni gerle*), ha a költői én elégikus létösszegzése transzcendens bizonyosságot keres (*Kányádi Sándor: Valaki jár a fák hegyén*).

Az erdélyi magyar irodalom másik jellegadó irányzatát elsősorban azok a fiatalok alkotják, akik az úgynevezett szövegirodalom hívei. A jelentés elbizonytalanítását, a történet

¹²⁶. Cs. Nagy Ibolya: *Út a méltóságtól megfosztott emberig*. Sütő András: *Balkáni gerle*. Hittel. 1999. 12. 95.

dekonstrukcióját készítik sok-sok egyéni variációban. Műveikben dialógusba lépnek egymással a legkülönbözőbb stílusok és történelmi személyiségek.

Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae* című regénye megsemmisítően kritikus Erdély-vízió: a realitás és fantasztikum szétválaszthatatlan keverése és időtlen ismétlődése folytán a történelem itt Erdély aranykora helyett a bestialitás tobzódásának kerete. Megváltatlan és megváltathatatlan világ. A regény kritikusan általában utalnak arra, hogy ebben a regényben azok a tapasztalatok, élmények, megpróbáltatások öltenek testet, amelyeket Láng Zsolt nemzedéke a kilencvenes években történelemként élt meg.

Kovács András Ferenc költészete a maszkok, szerepek, imitációk, műformák, hangnemek számtalan történelmi és stílusvariációját teremtette meg. Versei gyakran palimpszesztusok vagy palinódiák, azaz föléírások vagy visszaéneklések, visszavonások. Ez a költői látásmód sok esetben azt mutatja meg, hogy a szövegek a történelem folyamán hogyan épülnek egymásra, hogyan alakítják, hogyan erősítik vagy cáfolják egymást. Ady verse, *A föl-földobott kő* a hazához való visszatérés, a hűség emblémája. Illyés Gyula verse, a *Haza a magasban* pedig az anyanyelv és a kultúra nemzetet megtartó értékének a hitvallása. Kovács András Ferenc *Kövek a magasban* című verse mindkét nagy előd költeményét átírja és továbbírja az erdélyi magyarság mai élményei alapján. Az ő verse már nem a szülőföld vonzásáról, nem a szellemi haza bizonyosságáról szól. Az embereket jelképező földobott kövek nem hullanak vissza a szülőföldre, hanem "bolygókká válnak" és soha nem térnek vissza. Kovács András Ferenc nemcsak visszavonja az új idő tapasztalata alapján elődei nagy hitét, reménységét, hanem az is egyértelműen érződik az ő versében, hogy iróniája mély tragikum-érzéssel keveredik. *Saltus Hungaricus* (1999) című kötetében játékos-tragikus iróniával tart szemlét az (erdélyi) magyar irodalom sok, korábban jellegadó darabja és eszméje fölött.

Az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatának az elemei - talán ez a vázlatos szemle is meggyőzhet bennünket erről - gazdagok és sokrétűek. Az irodalomban megnyilatkozó nemzeti öntanúsítás folyton változó tartalmú, de az egyetemes magyar irodalomhoz, történelemhez éppoly szorosán kötődik, mint a saját erdélyi magyar belső hagyományához. Minden időben a méltó emberi magatartás lehetőségeit keresi a maga eszközeivel. Számtalan színben, esztétikai és eszmei irányok sokféleségével készíti a kisebbségi magyar sors létdokumentációit. Az egyenlő emberi esélyekért küzd. S ezze a küzdelemmel egyenlőségigénnyel nemcsak a magya legszűkebb közösségéért emel szót. A világban ma több mint hatszáz millió ember él nemzeti kisebbségben. A kisebbségi magyar irodalom a kisebbségi problémák magas esztétikai szintű kifejezésével, felvetésével egyetemes emberi távlatot kap.

A "Mit ér az ember, ha kisebbségi magyar?" kérdésére Sütő András biblikus szavaival foglalhatjuk össze az erdélyi magyar irodalom válaszát: "Mert ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában."

AZ ANYANYELV VÉDELMEÉNEK VÁLTOZATAI A KISEBBSÉGI MAGYAR IRODALMAKBAN

Az emberi méltóság fogalmát - antik és reneszánsz előzmények után - Immanuel Kant vezette be az európai gondokodásba midőn 1785-ben megjelentetett etikájában azt hangsúlyozta, hogy az emberi személyiség "létezése önmagában cél, méghozzá olyan, amely helyett nem tételezhető másik cél, hogy annak pusztán mint eszköz álljon a szolgálatában..."¹²⁷ Az emberi méltóságnak elemi feltétele az, hogy az ember azonos lehessen önmagával. Az emberi önazonosságnak viszont az anyanyelv a legfontosabb tényezője.

"Csak anyanyelvemen lehetek igazán én. Ennek a mélységes mélyéből buzognak föl az öntudatlan sikolyok, a versek. Itt megfeledkezem arról, hogy beszélek, írok. Itt a szavakról olyan régi emlékképeim vannak, mint magukról a tárgyakról. Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadnak"¹²⁸- vallotta Kosztolányi. Ezzel a költői vélekedéssel teljesen egybevág az agykéreg anyanyelvi beszédrégiójának megkülönböztetett fontosságát kimutató tudós megállapítása is, mely szerint az anyanyelvi régió döntő szerepe az ember bármiféle szellemi tevékenységében érvényre jut.¹²⁹"Ez az alapja a nyelvészek azon véleményének, hogy a legmagasabb szintű szellemi teljesítmény csakis az anyanyelv használatával érhető el."¹³⁰

Egy-egy nyelv kialakulásának történelmi folyamata annak is biztosítéka, hogy az azonos anyanyelven beszélők között különlegesen mély kapcsolat van, hiszen az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem sajátos szemlélet, sajátos logika is. Fokozottan érvényes ez a magyar anyanyelv esetében, hiszen nyelvünk "nyelvtani szerkezete egyedülállóan különleges helyet foglal el a Föld népeinek nyelvei között"¹³¹. Jelentősen különbözik minden más nyelvtől, ezért lehet a nemzet legfontosabb összetartó eleme, a személyiség és a nemzeti közösség önazonosságának legfontosabb biztosítéka, az azonos anyanyelvet beszélő közösség történelmének is utánozhatatlan pontosságú lenyomata.

*

Az anyanyelvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak is birtokába jut az ember. "Nyelvünk szerkezete nem eszköze, hanem formálója gondolatainknak. Fogalmi rendszerünk a nyelvünktől függ... gyakorlatilag csak annak a közösségnek a jelrendszerét ismerhetem, amelyikhez tartozom.. Csak egy anyanyelvem lehet... minden jelrendszer sajátosan értelmezi a világot" - írja Szegedy-Maszák Mihály.¹³² Egyén és közösség sorsa tehát mélyen egybekapcsolódik. "Szociolingvisztikai alapigazság ma már, hogy a nyelv a nemzeti-nemzetiségi érdek megkülönböztetett eleme, s az adott etnikum egyéniségének lényegi meghatározója... A nyelv paradigmájában a sajátosság méltósága ragadható meg"¹³³ - összegezte széleskörű vizsgálódásainak eredményét a filozófus Gáll Ernő. "A közösség kötelékei között ma már a

¹²⁷. Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Bp. 1991. 261. Idézi Kenyeres Zoltán: *Egy korszak geneziséről*. In: K. Z.: *Etika és esztétizmus*. Bp. 2001. 16.

¹²⁸. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a nyelvről és lélekről*. In: K. D.: *Nyelv és lélek*. 1990. 75.

¹²⁹. V.ö.: Hámori József: *Az emberi agy aszimmetriái*. Dialog Campus, 1999. Idézi Szabó István Mihály: *A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón*. Magyar Tudomány, 2001/6. 741-742.

¹³⁰. Szabó István Mihály i.m. 742.

¹³¹. uo. 740.

¹³². Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzet mint érték*. Új Forrás, 1980. 4. 40-41.

¹³³. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van*. In: G. E.: *A sajátosság méltósága*. 1983. 94.

legerősebb az anyanyelv"¹³⁴- állapította meg a nemzeti érzés hajszálgököereit megvilágító Illyés Gyula. Egymástól szemléletileg oly különböző alkotók, mint Illyés Gyula és Márai Sándor, egyként azt vallották, hogy az anyanyelv az egyén és a közösség számára egyaránt felnevelő és megtartó erő. Illyés Gyula *Koszorú* című versében az anyanyelvet "fölnevelő édesanyám"-nak nevezte, a *Haza a magasban* soraiban pedig az anyanyelv szellemi hazát teremtő és megőrző erejéről vallott:

*te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.*

Márai Sándor *Naplójának* ismert sorai ugyanezt a gondolatot viszik tovább: "Az "ország", a "nép" még nem "haza". A tényekből - az országból, népből - akkor lesz csak "haza", ha az anyanyelv nevet ad a tényeknek! Nincs más haza, csak az anyanyelv."¹³⁵

*

A magyarság történelmével magyarázható az, hogy íróink és költőink a régi korokban és a huszadik században egyaránt sokszor érezték veszélyben a magyar nyelvet, a magyar identitást, ezért a magyar irodalomban a magyar nyelv igen gyakran vált a költészet és az esszé ihletőjévé és tárgyává.¹³⁶ "Valójában nemigen van a magyaron kívül olyan irodalom, amely a nyelv ügyével és kultuszával ilyen következetes érdeklődéssel és elkötelezettséggel foglalkozott volna."¹³⁷

Különösen szembetűnő ez az érdeklődés a nemzeti kibontakozás idején, a magyar nyelvűség szükségességének bizonyítási folyamatában. Az anyanyelv használata és a nemzeti identitás igénye szorosan összekapcsolódott, s ez motiválta az irodalmat.

A magyarság huszadik századi történelme újra fölerősítette az anyanyelv és a nemzeti tudat védelmének igényét, az anyanyelv és a nemzeti kultúra veszélyeztettségének az érzése sok változatban szólalt meg a sokféle szétszórt magyarság minden régiójában. A magyar nyelvvel foglalkozó versek a nemzeti kibontakozás idején szinte "szakralizálták a magyar nyelvet, azonosítva az anyanyelv és a nemzeti identitás fenntartását."¹³⁸ A huszadik században ez a szakralizáció tovább folytatódott, egyúttal azonban archaikus, sőt bizonyos esetekben vállaltan és kihívóan anakronisztikus jelleget is kapott, hiszen az anyanyelvet védő, értékeit tudatosító irodalomnak a reformkor, a nemzeti kibontakozás, az anyanyelvűség megteremtésének a korszaka volt a természetes ideje.

Ez az archaizmus és anakronizmus azonban nem a szerzők bűne, hanem a történelem kortévesztése az, hogy a nemzeti lelkiismeret gondját magukra vállaló írók a huszadik században, sőt annak a végén s azt követően is nyelvvédő műveket alkotnak. Ezzel a kortévesztéssel tehát nem az íróknak, hanem a történelemnek kell ezért a visszakanyarodásért elszámolnia.¹³⁹

¹³⁴. Illyés Gyula: *Hajszálgököerek*. In: I. Gy.: *Hajszálgököerek*, 1971. 261.

¹³⁵. Márai Sándor: *Napló 1968-1975*. Akadémiai Kiadó-Helikon Kiadó. Bp. é.n. 287.

¹³⁶. A Grétsy László által szerkesztett *A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről* című kötet (Tinta Könyvkiadó, 2000. 480 l.) kétszázhatvan írónak és költőnek négyszázhatvanöt művét (vagy mű-részletét) tartalmazza.

¹³⁷. Pomogáts Béla: *Faludy György*. Glória Kiadó. 2000. 93-94.

¹³⁸. uo.

¹³⁹. Sütő András *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvéről írta Alexa Károly: "A vállalkozás - 1977-ben szépíró ír nyelvvédő traktátust - archaikus. És régies a szó is, amit s amivel véd. Nem XX. századi. Utoljára

A művészet természetéhez az is hozzátartozik, hogy a kényszerű anakronizmust a maga javára tudja fordítani. A XX. században anakronisztikusnak tetsző műformák - az ódák, zsolnárok, könyörgések, nyelvvédő iratok, krónikás énekek, hitvitázó drámák - éppen archaikus jellegükkel mutatnak rá motiváló tényezőik abszurdítására az új ezredforduló tájékán.

Emellett a legkiválóbb alkotások az archaikus műformákat nagyívűen megújítják, sok esetben még az identitásválság posztmodern tapasztalatának kifejezésére is alkalmassá teszik. A történelem abszurdítása által okozott késettiséget így fordítják - megrendítő veszélyeztetettség-tudatuk kényszerűségében - a maguk művészi javára. Az archaizálásnak és vállalt anakronizmusnak ez a művészi funkciógazdagítása sok esetben a posztmodern intertextualitás és posztmodern játékoság elemeivel is dúsítja a művek jelentésvilágát.

Jellemző a történelmi szituáció képtelenségére, hogy az archaizálásnak és az anakronizálásnak ez a korszerűsítése az anyanyelvet tematizáló műveket illetően a kisebbségi magyar irodalmakban bontakozott ki leginkább. "Törzsi felfogás-e, ha nemzeti mivoltunkból kifordítottan szentségek közelében, keresztség, úrvacsora, bérmlás fogalmi között keresünk menedékhelyet nemzeti nyelvünknek? Abszurd jelenség-e újól és megint erről szólni a huszonegyedik század kapujában?"¹⁴⁰ - kérdezi Sütő András, hogy aztán a helyzetre való utalással minősítse értelmetlennek a kérdést.

*

Magyarországon a nemzeti megmaradásért való küzdelem és a személyiség önazonosság-igényének, autonómia-igényének kifejezőeszköze lett az anyanyelv értékeinek tudatosítása és védelme. Kosztolányi mély hazafiságának legkristályosabb megnyilatkozása az, hogy egész életében szenvedélyesen foglalkozott a magyar nyelv ügyével, sorsával. "Vajon távol él-e a közügyektől az, aki a maga mindennapos szabadságharcát a nyelv világán belül vívja? Szótól szóig, mondatról mondatig. A társadalmi és a politikai forradalmárok halántéka talán komorabb, erőfeszítésük is látványosabb, ideggyötrőbb, de semmivel sem magasabbrendű, hisz a nyelv védelme mindenkor a tudat védelme is! Az egyéni tudat és a közösségi tudaté"¹⁴¹ - jegyzi meg ezzel kapcsolatban Csoóri Sándor. Kosztolányi anyanyelvi vonatkozású írásait Illyés Gyula adta ki *Erős várunk a nyelv* címmel. Illyés szintén nagyon sokat foglalkozott versben és esszében egyaránt a magyar nyelvvel.¹⁴² Az anyanyelv ügyét ő kapcsolta össze a kisebbségi magyarság sorskérdéseivel nagyhatású esszéiben. Füst Milántól Örkény Istvánig, Móricz Zsigmondtól Nagy Lászlóig, Füst Milántól Pilinszkyig szinte minden klasszikusunktól idézhető művészi vallomás a magyar nyelvről.

*

Az anyanyelvünkről szóló művek között külön csoportot alkotnak az emigrációban készült alkotások.

Ezek egyik része gazdagon számba veszi, szinte tüntetően bemutatja a magyar nyelv személyiséget és a nemzeti közösséget megtartó értékeit. Faludy György közismert verse, az *Óda a magyar nyelvhez* lehet ennek a típusnak a példája. Az emigrációba kényszerült költő arról vall ebben a versében a magyar nyelv eredetiségét és szépségét gazdagon tanúsítva,

a reformkorban jeletette a szó pusztá önmagával a szólhatást, a megszólalást, a pusztá szóért való szóemelést. Nem a mi dolgunk, a történelemé, hogy elszámoljon emiatt - e visszakanyarodásért - önmagával." Alexa Károly: *Maros menti Parainézis*. Kortárs, 1977.12. 2000.

¹⁴⁰. Sütő András: *Hogy és mint vagyunk, feleim?* In: S. A.: *Erdélyi változatlanóságok*. Debrecen. 2001. 99.

¹⁴¹. Csoóri Sándor: *Kosztolányi példája*. In: Cs. S.: *Nappali hold*. 1991. 348.

¹⁴². V.ö.: Görömbei András: *Illyés Gyula és a magyar nyelv*. Tiszatáj, 1975. 9. 42-49.

hogy az anyanyelv személyiségének és önazonosságának meghatározó és megtartó eleme, titokszerűen minősítő egyéni jegye lett az idegen világban¹⁴³: "Jöhetsz reám méreggel, törrel, ékkel, / de én itt állok az ikes igékkel."

Az emigrációs létállapot kifejezésének másik jellegzetes példája Márai Sándor *Halotti beszéde*. Ez a vers a veszteségek tudatosítása, annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során az emigrációban a személyiség anyanyelvével együtt elveszíti nemzeti identitását is. "Rendkívül kegyetlenül számolt le azzal az ábránddal, hogy lehet-e magyarnak maradni külföldön s létezhet-e második haza. A száműzött helyzetéből fogalmazta újra, a kánonhoz tartozó szövegek érvényének megszűntével azonosította a nemzethalált."¹⁴⁴

Mindkét fő változatra nagyon sok példa idézhető az emigráció magyar irodalmából Wass Albert *A láthatatlan lobogó* című versétől Thinsz Géza szintén közismert *Svédmagyaroság*ig. Mindkét verstípusnak a személyiség autonómiáját sértő kényszerűség elleni tiltakozás az ösztönzője. Az egyikben a megtartó értékek számbavételével, a másikban ezen értékek kényszerű pusztulásának kivallásával küzd az emigrációba kényszerült költő a sorsa ellen.

Az emigrációs lét anyanyelvi veszélyeztetettsége bizonyos értelemben természetes. Az emigráns létnek sajátossága a kényszerűen választott nyelvi idegenség. Nyelvi megtartó erő itt a visszatérés reménye vagy az elhagyott hazával való kapcsolattartás lehetőségének megnyílása lehet, ez motiválhatja leginkább az anyanyelv életben tartásáért hozott áldozatot. Az emigrációban az anyanyelvet tematizáló művek panaszhangját az emigrációs lét természetes dimenziói motiválják.

*

Sok vonatkozásban hasonló, lényege szerint mégis más a helyzete a nemzetiségi magyarságnak. A trianoni békediktátum nemcsak kisebbségi helyzetbe kényszerítette a kárpát-medencei magyarság egyharmadát, hanem olyan államok között osztotta fel, amelyek az azóta eltelt nyolc évtizedben folyamatosan meg akarják fosztani magyarságtudatától, magyar identitásától. Ennek a folyamatos diszkriminációnak a következménye az, hogy a nemzetiségi magyarság lélekszáma ma sehol nem éri el a trianonit, míg azok a népek, amelyeknek az államkeretbe kényszerítették a magyarokat, mindenütt legalábbis megkétszerezték létszámukat az elmúlt nyolcvan esztendőben. Ez a kisebbségellenes tendencia a rendszerváltozással sem szűnt meg. A kisebbségi magyarság ma sem rendelkezik sehol sem azokkal a kisebbségi közösségi jogokkal, amelyek Európa más nemzeti kisebbségei számára régóta természetesen adóttak. A nemzetiségi magyarságot felszámoló törekvésnek a magyar anyanyelv és a magyar történelem a legfőbb céltáblája.

Az irodalom autonóm nyelvi fenomén, de mint ilyen, az egyén és a közösség közérzetének, világképének leghűbb megnyilatkozási terepe is. Ezért érthető, hogy a nemzetiségi magyar irodalmak szinte telítve vannak olyan művekkel, melyeknek legfőbb inventora az anyanyelv, s ezáltal az egyéni és nemzeti önazonosság fenyegetettsége, pusztulása, pusztítása. Számptalan változatban szólal meg a kisebbségi magyar irodalmakban az egyéni és közösségi identitás gondja az anyanyelv veszélyeztettségének mindennapi tapasztalatával összekapcsolva. Az anyanyelv az irodalomban persze a történelmi emlékezet foglalatja is. A nyelvvédő írások legtöbb esetben a magyar történelmi múlt és kultúra védelmében is szólnak. Több száz ilyen mű született a kisebbségi magyar irodalmakban. Ezek egyrésze esztétikailag nem minősíthető, inkább csak lelki és szociológiai, történelmi dokumentum. Az anyanyelv és benne a személyi, nemzeti identitás veszélyeztetettsége

¹⁴³. V.ö.: Pomogáts Béla i.m. 93.

¹⁴⁴. Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1991. 50.

azonban mindegyik kisebbségi magyar irodalomban jelentős esztétikai értékű művek sorát motiválta. Ezek közül is csak néhányra utalhatok itt. E művek rendre szerzőik legjobb szintjén vannak. Ezzel azt is tanúsítják, hogy közösségi felelősség és esztétikai érték találkozása ma is fontos jegye a nemzetiségi magyar irodalmaknak.

*

Az anyanyelv és a személyi, közösségi identitás eme mély összekapcsoltsága és közös veszélyeztetettsége motiválja azt, hogy a kisebbségi magyar irodalom az anyanyelvet számtalanszor nevezi "végső menedék"-nek,¹⁴⁵ "utolsó mentsvár"-nak, "színes bolyá"-nak a vizek hullámzásában¹⁴⁶, "legvégső hazá"-nak¹⁴⁷, a nyelv szavait pedig nemzetiség világát őrző "hú sorkatonák"-nak.¹⁴⁸

*

Domokos István *Kormányeltörésben* című verse a szerző *Áthúzott versek* című kötetének záródarabjaként jelent meg 1971-ben. Nemcsak a vajdasági magyar irodalom kiemelkedő darabja ez, hanem az egyetemes magyar irodalomban is figyelemreméltó, más költőknek is poétikai-szemléleti ösztönzést adó, hasonlíthatatlanul egyedi alkotás.¹⁴⁹ Az anyanyelv és a személyi, közösségi identitás összefüggését a veszteség felől felmérő poéma. Az anyanyelvtől, családjától, nemzetétől, a világtól és önmagától elidegenedett személyiség identitásválságának kifejezése: a törmelék-tudatnak törmelék-nyelven való bemutatása ez a vers. A versbeli beszélő önmeghatározási kényszere a mű fő inventora. Innen az önmeghatározás állandó gesztusa, a minden nagyobb egység elején visszatérő "én lenni", illetve a versben több mint ötvenszer ismétlődő "én... én". A monológ szövege többnyire főnevekből és főnévi igenevekből áll, azonban még a főnevek is vagy torz összetételek, vagy félrehallásból származóan groteszk hatású vagy jelentésű - gyakran idegen - szavak. A költői szemlélet eredetisége és gazdagsága abban mutatkozik meg, hogy ezt a visszafoghatatlan monológot látszólag alakítás nélkül tárja elénk. Éppen ezáltal kelt tragikusan groteszk hatást: arra döbrent rá, hogy a nyelvéből, önazonosságából kiesett személyiségnek a sorsa szárnalmas és kilátástalan, vallomása össze többé már nem rakható emléktörmelékekből áll. Valóban "a lélek senkiföldjén íródott" ez a vers, melyben "a főnévi igenevek uniformisába bújtatott igék, a makogásszerű félmondatok jelzik egyfelől a válságnak a mélységét, másfelől azt a magasságot, ahonnan a költő önmaga és mások helyzetét belátja"¹⁵⁰ A *Kormányeltörésben* sokrétűen és szemléletesen dokumentálja azt az állapotot, melyet Sütő András - más összefüggésekben - így jellemzett: "Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember."¹⁵¹ Ez a folyamat történetileg általában úgy zajlik le, hogy létéből kiesve nyelvéből is kiesik az ember.¹⁵²

*

¹⁴⁵. Reményik Sándor: *Az ige*. In: R. S.: *Erdélyi március*. 1990. 161.

¹⁴⁶. Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Bukarest. Kriterion. 1970. 17.

¹⁴⁷. Kulcsár Ferenc: *Óriás arany-orgona*. In: *A mi nyelvünk*. Szerk.: Grétsy László. 2000. 287.

¹⁴⁸. Magyarai Lajos: *Szavak. Sütő Andrásnak*. uo. 304.

¹⁴⁹. V.ö. például: Nagy Gáspár: *Infinitivusok lányom olvasókönyvéből*. In: N. G.: *Szabadrabok*. Debrecen. 2000. 159.

¹⁵⁰. Vajda Gábor: *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig*. Bereményi Kiadó. é.n. 159.

¹⁵¹. Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Bukarest. Kriterion. 1977.163.

¹⁵². Gerold László szóbeli megjegyzése alapján.

A második világháború után különlegesen méltatlan sorsra kényszerített szlovákiai magyarság magyarságtudatát óvni és erősíteni törekvő Fábry Zoltán az anyanyelvhez való jogot a vox humana egyik alapkövetelményeként hangoztatta, a nyelvvédelmet szellemvédelemnek, embervédelemnek minősítette: "Aki nyelvet bánt, embert sért. A nyelvkorlátozás az emberség körét kisebbiti, a kultúra rádiuszát rövidíti és a gondolatteremtést akadályozza."¹⁵³ A Fábry Zoltán kisebbségvédő munkásságát több műfajban folytató, napjainkban is sokrétűen továbbvivő Gál Sándor publicisztikai köteteiben a méltatlan kisebbségi sors egész enciklopédiáját írta meg. A tények sorolása olykor szarkasztikus vízióba csap át az abszurd nyelvtörvényt és a legújabb idő más kisebbségellenes intézkedéseit elemezve.¹⁵⁴

A nemzetiségi magyarság legsúlyosabb gondja az állandó fogyatkozás. Ezt a tömeges kivándorlás mellett a modern világ számtalan más tényezője is okozza. A magyar nemzetiségi falu zárt etnikumú közösségből a városba kerülő magyarság többnyire idegen nyelvi és szellemi közegbe jut, s előbb-utóbb elveszti önazonosságát. Gál Sándor *távolodók* című verse a nemzetiségi identitásvesztés folyamatát mutatja be. Arra figyelmeztet, hogy akik nemzetükből kiválnak, azok "önmagukból is kitántorognak". Velük nemcsak a nemzetiség, hanem az emberiség is szegényebb lesz, hiszen önmaguk feladásával ember voltak teljességét csonkítják meg. A "mennek" igéhez tucatnyi olyan ige társul a versben, amelyek a távolodást értékvesztéssel kapcsolják össze: kihullnak, kifordul, meghal, kettéhasad, kettétörnek, távolodnak, kitántorognak, elfelejtik, rejtik... A zárósorokban elégia és ítélet egyszerre szólal meg. A teljes pusztulást érzékelteti az, hogy még emlékük sem marad a távolodóknak, mert az sincs már, aki emlékezzen rájuk. A költői nézőpont a tárgyakkal, elhagyott udvarokkal azonosul a versben, a hűség pozíciójából ítéli meg az önmagukból kitántorgókat. A pejoratív értelmű "kitántorognak" azonban József Attila *Hazám* című versét is fölidézi ("kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk"), így az adott történelmi szituációt is minősíti.

*

Vári Fábrián László *Illyés Gyula fejfája előtt* című versében a kárpátaljai magyar költő illúziótlanul szembesíti a kisebbségi nyelvcsönkulás állapotát az illyési nemzetmegtartó törekvésekkel. A lírai szituáció drámaiságát kihagyásos kérdőmondat érzékelteti: "Tőled kérdezem / mi végre hát?" Olyan közösségi létszituációban szólal meg itt a költői én, amelyikben beteljesülni látszik az illyési figyelmeztetés: "hogyan ezerszer jaj / a nyelvehagyottnak". Ebből a létmélységből száll föl a versben a lírai én öntanúsító vallomása, az anyanyelv jogán való összetartozás kinyilvánítása: "Eleitől fogva / génjeinkben hordva: / anyaország, anyaöl, / anyatej, anyanyelv.// Mienk vagy! / Beszélünk fuldokolva, / ha fakad a sírás, / ha harsan az elv." A mostoha körülmények ellenére megőrzött anyanyelv adja meg újra e versben a személyiség és a közösség önazonosságát és nemzeti létezésének, hovatartozásának biztosítékát. A vers tömör, kihagyásos textusában rejtetten, mégis érzékelhetően vall arról a költő, hogy ezért az önazonosságért és nemzeti azonosságtudatért naponta meg kell küzdenie a kisebbségben élő embernek. Helytállása küzdelem-vállalás és hűségvallomás egyszerre: "Makacs szánkra fegyelmet / izzó jogarral égess, / csak őrizd meg bennünket, édes, / édes anyanyelv!"

*

¹⁵³. Fábry Zoltán: *Nincs elveszett poszt*. In: F. Z.: *Vigyázó szemmel*. Pozsony. Madách Kiadó. 1971. 333.

¹⁵⁴. V.ö.: Görömbei András: *Gál Sándor évtizedei*. In: G. A.: *Létértelmezések*. Miskolc. 1999. 178-187.

Az erdélyi magyar kultúrában különösen különösen a hetvenes évek elejétől - a gátlástalanná vált kisebbségellenes diktatúra időszakában - szólal meg gazdagon, a legkülönfélébb műformákban, elemi emberi jogok védelmében és magas esztétikai színvonalon a nemzeti identitást az anyanyelvben védő irodalom.

"Szellemi erőfeszítéseim nagy részét az önkény természetrajza és kisebbségi sorsunk tragikus rosszabbodásának krónikája emésztette föl"¹⁵⁵ - vallja egy 1994-ben készült interjúban Sütő András. Az ő életművének valóban az erdélyi magyarság méltatlan sorsa és állandó fogyatkozása a legfőbb inventora. Ennek a fogyatkozásnak a magyar anyanyelv erdélyi sorsa a legpontosabb mutatója. Sütő Andrásnak az anyanyelv védelmében fogant írásai életművének olyan gazdag fejezetét adják, hogy azt méltóképpen bemutatni csak külön könyvben lehetne.

Az "anyanyelv diribdarabjai közé" született író már 1970-ben, *Anyám könnyű álmot ígér* című regényében számot ad arról, hogy a magyar irodalom klasszikusai - elsősorban Arany *Toldija* - miképpen nyitották ki számára anyanyelvünk birodalmát, s arról is érzékletes példák sokaságával szól, hogy a kisebbségi pusztulás egyik legfőbb mutatója az emberi tudat beszűkülésével járó nyelvromlás, nyelvvesztés. A vegyes házasságok árnyékában szétroncsolódott anyanyelv szavait hallgatva "az önkifejezés cserépdarabjai"-t kapja csupán: "A nyelv ügyébe eső fogalmakon is érthetetlen, fura görbületek támadnak. Salvador Dali álom-órái fityegnek így a fán, és fordulnak le sületlen lepényként az asztal lapjáról."¹⁵⁶

1972-ben, *Nagyenyedi fügevirág* című esszéjében nyíltan szembefordult a kisebbségellenes hatalommal az anyanyelv védelmében. Jelentéssel átvetítéssel, az egykori idő jobbágyi panaszlevelének hangján Bethlen Gábor szobra előtt tesz panaszt arról, hogy a fejedelem egykori eszméi mindmáig nem valósultak meg. A fejedelem elrendelte, hogy mindenki szabadon használhassa anyanyelvét és vallását. Ezzel szemben a cuius regio, eius religio törvénye az idők folyamán csak részben módosult: az cuius regio, eius lingua gyakorlatára változott. "Uraink jól tudják, hogy jövőnk oda van letéve - palatábla, palavessző formájában - az iskolák falai közé. Ezért verik széjjel azokat a jogtiprásnak minden eszközével."¹⁵⁷ Anyanyelvünk "használatát a kutyáknak kocsmákba vitelével együtt változatos feliratok tiltják"¹⁵⁸. Ilyen körülmények között sokan "szavaikat viszik vásárra s adják el az édes anyatejjel együtt, mit anyjuk kebeléből szoptak"¹⁵⁹.

Perzsák című esszéjének példázata szerint a legyőzött perzsák a tömeges erőszakkal szemben "utolsó mentsvárunkba: az anyanyelv védősáncai mögé menekültek"¹⁶⁰. Titokban megőrzött anyanyelvüket átadták gyermekeiknek, akik a hódító Nagy Sándor halála után "anyjuk nyelvén csiripeltek már, mint a tanítómesék parányi madarai, melyek egykor az oroszlánt megették..."¹⁶¹.

Engedjétek hozzám jönni a szavakat (1977) című esszéregényében Sütő András összegzi és egy szuverén műforma keretei között továbbfejleszti a személyiség, közösség és anyanyelv összetartozásának eszméjét. A cím biblikus allúziója a lényegre utal: az anyanyelv szavai a gyermek számára a világ teljességét jelentik. Arról szól ez a könyv, hogy az anyanyelv szavai révén hogyan adják át a nagyszülők a világot beszélni tanuló kicsi unokájuknak, s e világotadás folyamatában miféle gondolatok keletkeznek magukban az átadóknak. Egy-egy szó az asszociációk sorát hívja elő. Az anyanyelvben megőrzött

¹⁵⁵. *Sérülések. Sütő András a közérzetről, a megosztottságról és a kisebbségi sorsról*. In: S. A.: *Erdélyi változatlanok*. Debrecen. 2001. 480.

¹⁵⁶. Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Bukarest. Kriterion. 1970. 174.

¹⁵⁷. Sütő András: *Nagyenyedi fügevirág*. In: S. A.: *Csipkerózsika ébresztése*. 1993. 46.

¹⁵⁸. uo. 50.

¹⁵⁹. uo. 44.

¹⁶⁰. Sütő András: *Perzsák*. In: S. A. uo. 350.

¹⁶¹. uo. 352.

történelem, kultúra segíti a világ megismerését és megértését. Az anyanyelv védőirata is ez a könyv, értékeinek gazdag megmutatásával, teremtő munkásainak megidézésével és mesék, példázat értékű történetek révén is. A nyelvkárosultaknak nyit ortolingvisztikai klinikát az írói képzelet. A semmilyen állapotával szemben teremt otthont az anyanyelvben és a nemzeti közösségben. Azért írta Sütő András ezt a könyvet, mert úgy gondolta, hogy "a nyelvi eszmélet megosztott gondja talán serkentő erővé lehet ott is, ahol nyelvében már nem él, csak pusztul a nemzet"¹⁶². Azért barangolta be unokájával "Nyelvünk Nagyfejedelemségét", mert azt remélte, hogy "örökségünk, törvényes jussunk számbavételével a holnap felé is ablakot nyithatunk."¹⁶³ E remények megvalósulása helyett azonban újabb könyveiben is a kisebbségek felszámolására törő cselekedetokről kellett számot adnia. Egyik könyvének álom-víziójában már anyanyelve temetését is látta - a koporsón az írással: "*Élt ezer esztendőket. Elhunyt fojtogatás következtében.*"¹⁶⁴ A Perzsákból írt *A szuzai menyegző* (1981) című drámájából már hiányzik az anyanyelv megőrizhetőségének példázata. A nyolcvanas évek naplójegyzeteit *Heródes napjai* címmel adta ki 1994-ben. A bibliai allúzióval is a kisebbségi elnyomás példátlan kegyetlenségére és annak következményeire utal. A bibliai gyermekgyilkossággal vonja párhuzamba az anyanyelvük használatától eltiltott romániai magyar gyermekek sorsát. "*Heródes napjai* valójában a gyermekért, a gyermeki tudatért indított hajtóvadászatnak a napjai."¹⁶⁵

Az erdélyi magyarság drámai léthelyzete a kelet-európai diktatúrák bukása után sem változott a lényegesen. A remény rövid időszaka után a csalódás következett. Ezért adhatta Sütő András a kilencvenes években írt publicisztikáit összegyűjtő könyvének címéül azt, hogy *Erdélyi változatlanságok*. Ennek a könyvnek is alapmotívuma az erdélyi magyarság iskolaügyének, anyanyelvi művelődésének akadályozása elleni tiltakozás. "A török hódoltság idején mindenünk odaveszhetett, de lelkünk, nyelvünk, vallásunk, nemzeti mivoltunk a kontyos rablót nem érdekelte. Új hódoltságban mai magyarok személyi-közösségi létének utolsó mentsvárait ostromolják a végeken. Anyanyelvi bástyát, a nemzeti önazonosság tudatának minden védőfalát"¹⁶⁶ - írja a kötet bevezetőjében.

*

Kányádi Sándor költészetének is gyakori, sokszor szakrális motívuma az anyanyelv és a nemzeti önazonosság. *Halottak napja Bécsben* című költeményében Mátyás király segítségét kéri, hogy legyen a folyton szóródó, folyton porladó erdélyi magyarság szószólója az Úristennél:

*s lenne védelmünkre
 hogy ne kéne nyelvünk
 féltünkben lenyelniük
 s önnön szégyenünkre*

Noé bárkája felé című verse a bibliai vízözön pusztításával vonja párhuzamba a hetvenes évek elején a romániai magyarság helyzetét. Ebbe a párhuzamba foglalja reménységét, kitartásra ösztönző életakarát is. Most a szavakat kell megmenteni, "behordani" a bárkába, mert vége lesz ennek a pusztításnak is egyszer:

¹⁶². Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Bp. Akadémiai Kiadó. 1994. 5.

¹⁶³. uo.

¹⁶⁴. Sütő András: *Mert ahová te mégy, oda megyek...* In: S. A.: uo. 250.

¹⁶⁵. *Nyári beszélgetés - a Heródes napjai okán is*. In: S. A.: *Erdélyi változatlanságok*. Debrecen. Kossuth Egyetemi Kiadó. 2001. 476.

¹⁶⁶. *Az Olvasóhoz*. In: S. A. uo. 5.

*És akkor majd a megőrzött,
a meglévő szóból újra-
teremthetjük magát
az első búzaszemet
ha már igével élnünk
tovább nem lehet.*

Egy csokor orgona mellé című, Jékely Zoltánnak ajánlott versében előbb az anyanyelv személyiségét kibontakoztató csodájáról tesz érzékletes vallomást - a zsoltárokat egyebek mellett lépes-méz ízűnek, lelke pünkösdi italának nevezi - majd ennek a felnevelő és megtartó nyelvnek a mai állapotát - Jékely híres versének alapmotívumát a mai élmények alapján továbbvive - érzékelteti: "paptalan marosszentimrén / haldoklik szenci molnár". Ebben a létszituációban az értéktudatosító emlékezéshez kapcsolódik a megváltás szakrális motívuma, a költőnek az anyanyelvbe vetett bizodalma szakrális allúziókkal tör át a szituáció kegyetlenségén:

*hoztam egy csokor orgonát
ülök őbenne bizon
ülök hol várja jézusát
a házsongárdi síron*

Játszva magyarul című négysorosra néhány szó csupán, mégis mély vallomás arról, hogy az anyanyelv a személyiség és közösség megtartó eszköze, hiszen az anyanyelv képesít a legnagyobb fokú világmegértésre, az általa biztosított szellemi-erkölcsi minőség a közösségi lét záloga: "aki megért / s megértet / egy népet / megéltet".

Gyakran történelmi, kulturális motívumokkal ad biztató távlatot Kányádi Sándor a magyar nyelv értékének. A Gyulafehérvárról elüldözött Apáczai Csere Jánost a tanítványai követték Kolozsvárra. Kányádi *Apáczai* című portréverse nemcsak az eltökélt pedagógusnak állít emléket, hanem többes szám első személyű dikcióban az egykori tanítványok magatartásnak a követését vállalja olyan helyzetben, amikor "egyetlen batyunk botunk fegyverünk / az anyanyelv".

Az *Öreg iskola ünnepére* a magyar irodalomban szintén szakrálissá vált Mikes Kelemen-motívumot fordítja az anyanyelv megtartó értékeinek megőrzési parancsává. Addig vagyunk azonosak önmagunkkal egyéenként és nemzeti közösségként is, amíg él bennünk az anyanyelv, amíg halljuk az egykori iskolacsengőt, "nyelvünk magányos / márvány-tenger partján / milliom rodostóban / zágont". A Mikes Kelemen-i hűség - miként Sütő András esszéregényében is - így válik az anyanyelv megőrzésének biztató példázatává.

Archaikus attitűdű *Invokáció* című versében a "nyelvben bujdosók" megsegítéséért könyörög. Ezt a versben bújdosó Nagy Lászlótól átörökített kifejezést Sütő András is többször használja önminősítésként. A Lőrincze Lajos emlékének ajánlott *Szürke szonett* - első nyelvemlékünkre is utalva - az anyanyelv közösségteremtő és felnevelő értékéről vall Illyés Haza a *magasban* című verse alap gondolatának továbbvívése révén is.

*

Király László költészetének is alapmotívumai közé tartozik az anyanyelv védelme, értékeinek tudatosítása. Költészet, irodalom, anyanyelv, nemzetiségmegőrzés összetartozásának a tudata motiválja a *Halljátok-e a dalt* című versét is. Mély értelmű ars poetica ez, a megtartó énekbe vetett hit vallomása. Modern, XX. századvégi ars poetica, mely

mégis a régi hittal szól. A modern bajokat Király László verse az emberi kínzások régi, inkvizíció-kori eszközeivel nevezi meg, s ez a megjelölés korminősítő érvényű. A versben a veszélyeztetett nemzetiségi közösség a lírai alany, az ő sorsa, emberi minőségű léte a tét. Daltalan időben figyelmeztet ez a vers a nyelv csodatevő erejére. A jövő zálogát látja és láttatja benne: elevenen, szemléletesen megidézi azokat a felemelő érzéseket, látványokat, melyek elpusztítását panaszolta a vers első része. Előttünk bomlik ki, jelenik meg most mindez a szépség a költői cselekvés eredményeként és lehetséges jövőkép gyanánt. Nem illúziót ápolgat, hanem az énekben megtestesült emberi igény valóságosságát fejezi ki: azt, hogy az ember közösségi lény, létének a közösség szabad önazonossága elengedhetetlen feltétele. Magának a nyelvnek az értékeit mozgósítja a költő a virtuális jövőbeli megváltáshoz. Arra ösztönöz, hogy a nyelvünkben, az énekben fellelhető szemléleti értékeket őrizzük meg magunkban, hogy bármely körülmény ellenében is legyen erős belső tájunk nyelvünk közösségi szelleme.

*

A kisebbségi magyar irodalmak nyelvvédő műveinek sora hosszan folytatható volna, de talán a néhány kiemelt darab is tanúsítja az alkotóknak azt a közös törekvését, hogy az anyanyelvi kultúra értékeihez való jogot elemi emberi lehetőségként védelmezik a kisebbségeket felszámolni törekvő hatalmakkal szemben. Ezt az elemi jogot azzal is védik, hogy bensőségesen otthonosak a magyar nyelv titkaiban, szépségeiben, értékeiben. A kisebbségi magyarság anyanyelvvédő és az anyanyelv értékeit tudatosító irodalma az emberi szabadság-igény és otthonosság-igény egyetemes érvényű megnyilatkozása is.

A KISEBBSÉGI MAGYARSÁG ÉS IRODALMA AZ EZREDEVÉGEN

1. Globalizáció, otthonvilág, anyanyelv, irodalom

Korunk búvszava és réme is egyben a globalizáció. A végtelenné tágult világban pillanatok alatt tájékozódhat az ember távoli földrészek eseményeiről, pillanatok alatt kapcsolatba juthatunk más földrészek embereivel és történéseivel. Ugyanakkor naponta tapasztaljuk azt, hogy a globalizáció évszázadok és évezredek során kialakult jellegzetességeinkről foszt meg bennünket. Antropológiai és szociológiai tény, hogy a semmilyenség, a jellegtelenség fölismert veszedelmeivel csak akkor tud ép lélekkel szembenézni a személyiség és a közösség egyaránt, ha fölerősíti magában a személyiséget és a közösséget megtartó értékeket, ha a globálissá vált világgal szemben legalább a maga szűkebb környezetében kiélheti otthonosság-igényét, ha közelvilágának ismerete és szeretete megóvjá őt a semmilyenség állapotától, személyiségporlasztó, közösségfelszámoló veszedelmeitől.¹⁶⁷ Az etnikai kultúrákat beolvasztó globalizáció "olvasztótégely" (melting pot) elméletével szemben ezért alakult ki Amerikában is már évtizedekkel ezelőtt a minden értékes jelleget megőrizni kívánó "salátástál" (salad bowl) elmélet.¹⁶⁸ A globalizáció fölerősödött tendenciájával szemben bontakozott ki az etnikai reneszánsz az ezredvégen minden olyan közösségben, amelyik tudatosította azt, hogy a történelemben közösségként kell helytállnia, különben közösségként lesz áldozata annak. Az otthonvilág legfontosabb szervező eleme az anyanyelv. Csak az anyanyelv biztosítja a megértés lehetséges maximumát. Ezt a bensőségességet gyönyörűen jelzi nyelvünk, mely már régóta az édesanya mintájára szólítja az anyanyelvet és a hazát: édes anyanyelvünk, édes hazánk. Ezért nevezte Illyés Gyula "fölnevelő édesanyám"-nak az anyanyelvet.¹⁶⁹ Sütő András arra is figyelmeztet, hogy: "Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember."¹⁷⁰

Az anyanyelvvel egy közösség történelmi tapasztalatainak, sajátos szemléletformáinak, közösségi titkainak is birtokába jut az ember. "Jöhetsz reám méreggel, törrel, ékkel, / de én itt állok az ikes igékkel"- olvashatjuk Faludy György *Óda a magyar nyelvhez* című versében.¹⁷¹ A személyiség számára meghatározó jelentőségű későbbi élete folyamán is az a közösség, melynek nyelvével és valóságképével először ismerkedett meg. "Nyelvünk szerkezete nem eszköze, hanem formálója gondolatainknak. Fogalmi rendszerünk a nyelvünktől függ...gyakorlatilag csak annak a közösségnek a jelrendszereit ismerhetem, amelyikhez tartozom... Csak egy anyanyelvem lehet... minden jelrendszer sajátosan értelmezi a világot" - írja Szegedy-Maszák Mihály.¹⁷² Egyén és közösség sorsa tehát mélyen egybekapcsolódik, szétválaszthatatlan. "Szociolingvisztikai alapigazság ma már, hogy a nyelv a nemzeti-nemzetiségi érdek megkülönböztetett eleme, s az adott etnikum egyéniségének lényegi meghatározója."¹⁷³

¹⁶⁷. V.ö.: Hans Peter Thurn: *Der menschliche Alltag. Grundrisse einer Anthropologie des Alltagslebens.* Stuttgart. 1980. 41-42. Idézi S. Varga Pál: "...az ember véges állat...". *A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után - Herder és Kölcsey.* Fehérgyarmat. 1998. 27.

¹⁶⁸. V.ö.: Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban.* In: G. A.: *A szavak értelme.* Bp. Püski Kiadó. 1996. 257.

¹⁶⁹. Illyés Gyula: *Koszorú.* In: I. Gy.: *Szemben a támadással.* Bp. Szépirodalmi Kiadó. 1984. 95.

¹⁷⁰. Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat.* Bukarest. Kriterion. 1977. 163.

¹⁷¹. Faludy György: *Óda a magyar nyelvhez.* In: *Faludy György összegyűjtött versei.* New York. Püski Kiadó. 1980. 118.

¹⁷². Szegedy-Maszák Mihály: *A nemzet mint érték.* Új Forrás. 1980. 4. 40-41.

¹⁷³. Gáll Ernő: *A sajátosság méltósága és ami mögötte van.* In: G. E.: *A sajátosság méltósága.* Bp. Magvető Könyvkiadó. 1983. 94.

Az irodalom, a nyelvi műalkotás a szellem olyan koncentrációját kívánja meg, amelyre az ember - egészen kevés kivételtől eltekintve - csak anyanyelvén képes. Az anyanyelv az irodalomban él leggazdagabban és az irodalom révén formálja régi és új érzésekkel, gondolatokkal, ismeretekkel a közösséget. Az irodalmi műalkotásban a világ elveszti tárgyi jellegét, sajátos, egyedi szervezethez, nyelvi szervezethez révén jelentéssé válik. Az irodalomban újabb és újabb aspektusával tárulkozik föl a lét. Martin Heideggerrel szólva az irodalomban a lét a létfeledettségéből fényre jut. Megismerhetővé válik a világból az, ami semmi más módon nem közelíthető meg, ami az irodalmi mű nélkül örök takarásban, létfeledettségben, lételrejtettségben maradna.¹⁷⁴

Az irodalom tehát a léttel való dialógus, a lélek és a szellem edzőpályája. Amit a lételrejtettségéből a fényre hoz, az attól fogva létezik és alakítja, formálja a világot. Ez a létfeltárás a lét minden területére érvényes. Az irodalom szellemisége, autonómiája nem tűr tabukat. A nagy mű mindig hozzáad valamit a léthez, ezáltal gazdagítja világunkat. Mássá leszünk általa, mert dialógusba lépünk vele, saját szemléletünkkel szembesítjük a mű világát, horizontját, s ez a szembesítés tágitja, gazdagítja, mélyíti világszemléletünket. Az igazi író ugyanis mindig pokolra száll, a lét addig föltáratlanul hagyott övezeteit kutatja - lelki és politikai értelemben egyaránt. "A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak" - írta Németh László *Új reformkor felé* című tanulmányában.¹⁷⁵ "A művekben létrehozott igazságok pedig még mindig teret kértek maguknak a műveken kívül is" - állapítja meg ezzel egybehangzóan Csoóri Sándor.¹⁷⁶ A művészet autonómiájára különlegesen érzékeny Márai Sándor egészen más nézőpontból jut hasonló véleményre, midőn azt állapítja meg, hogy a közösségi illetékeség bizonyos értelemben magának a művészetnek a létérdeke: "Az író, aki nem adja érzése, lelke, akarata egy hányadát dézsmaként a pillanatnak, a napi kérdéseknek, tehát a szó magasabb értelmében kifejezett politikumnak, titokzatos módon nem tudja megalkotni az örök szép és igaz művészeti kifejezést sem."¹⁷⁷

Ilyen értelemben is érvényes Babits Mihály megállapítása: "Az igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek."¹⁷⁸ Az "igazság szellemének" életben tartása a lét minden területén kötelessége az íróknak. Mindenkinek vállalnia kell ezt a küldetést, természetesen mindenkinek sorsa, élményei, illetékesége és felelősségérzete szerint. Heidegger a nyelvet a lét házának ("das Haus des Seins") nevezte.¹⁷⁹ A magyar nyelv és a magyar nyelven szóló irodalom a magyar lét háza. A magyar lét pedig a huszadik században különösen összetett, bonyolult. Ezért a magyar irodalom is összetett fogalom. A magyar irodalomba beletartozik mindaz az irodalom, amely - bárhol a világon - magyar kulturális hagyományokból táplálkozik és magyar nyelven szól. Az anyanyelv és az abban rögzült hagyományvilág révén minden értékes magyar mű a magyar irodalom értéke. Ezek az értékek azonban történelmünk következményeképpen igen sokfélék. A magyar irodalom fogalma a magyarországi magyar irodalom mellett magába foglalja a kisebbségi magyar irodalmakat és a nyugati magyar irodalmat is. A kisebbségi magyar irodalmak sok közös vonásuk van, de különböző államokhoz tartozásuk, egymásétól eltérő létszámuk, belső hagyományuk, történelmük, földrajzi elhelyezkedésük folytán lényegesen különböznek is egymástól.

¹⁷⁴ V.ö.: Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Bp. Európa Kiadó. 1988. 110-112.

¹⁷⁵ Németh László: *Új reformkor felé*. In: N. L.: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. 1989. 39.

¹⁷⁶ Csoóri Sándor: *Nappali Hold*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Bp. Püski Kiadó. II. 1160.

¹⁷⁷ Márai Sándor: *Az író és a nemzetnevelés*. In: M. S.: *Ihlet és nemzedék*. Bp. Akadémiai és Helikon Kiadó. 1992. 54-55.

¹⁷⁸ Babits Mihály: Az írástudók árulása. In: B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Bp. Szépirodalmi Kiadó. 1978. II. 232.

¹⁷⁹ Martin Heidegger: *Wozu Dichter?* In: M. H.: *Holzwege*. Frankfurt a.M., Klostermann, 1977. 306.

2. A történelem és a kisebbségi sors

Az Osztrák-Magyar Monarchia részét képező, úgynevezett történelmi Magyarország soknemzetiségű állam volt. Az első világháború következményeként az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnt, Magyarország pedig a nagyhatalmi politikai érdekszövetség áldozata lett. Körülötte olyan államalakulatok jöttek létre már 1918 végén, amelyek magukba foglalták a korábbi Magyarország területének kétharmad, magyar nemzetiségű lakosságának pedig egyharmad részét is. Az új államhatárokat a trianoni békeszerződés szentesítette 1920. június 4-én. Magyarország területe az első világháború előtt (Horvátországgal és Szlavóniával együtt) 325 ezer négyzetkilóméter volt. Trianon után ebből 93 ezer négyzetkilóméter maradt Magyarország, a többi pedig a szomszédságában létrejött államokhoz került.

Magyarország lakóinak száma Trianon előtt 21 millió volt, ennek körülbelül a fele volt magyar nemzetiségű. A trianoni határok következtében közel 3,5 millió magyar került a Magyarországgal szomszédos országokhoz. További gyengítést okozott az, hogy ezt a 3,5 millió magyart nemcsak elszakították az anyaországtól, hanem öt országba szórták szét. Az etnikai szempontból rendkívül igazságtalan békediktátum súlyos következményekkel járt. A magyar nemzetiségű népességének egyharmadától megfosztott Magyarország a revíziót tekintette legfontosabb külpolitikai ügyének, a magyar kisebbségeket bekebelező országok pedig attól féltek, hogy elvesztik igazságtalanul szerzett területeiket. Az 1938-as és 1940-es bécsi döntések - igaz, hogy ismét csak manipulatív szándékkal - etnikai szempontból sokkal igazságosabb határokat húztak. A második világháború utáni párizsi béketárgyalások azonban újra a nagyhatalmi érdekek áldozatává tették a magyarságot, Magyarországot illetően - lényegében - visszaállították a trianoni békediktátum által húzott határokat. A kisebbségek sorsát pedig a többségi nemzetek belügyének minősítették. Ezzel a kisebbségi magyarságot teljesen kiszolgáltatták a többségi nacionalizmusnak. Ugyanis a szomszédos országokhoz tartozó magyar kisebbségeknek Magyarországon nem volt nemzetiségekben mérhető létszámbeli ellensúly, amely közösen elfogadható kisebbségpolitikát ösztönzött volna.

Magyarországon a kommunista diktatúra nemzetellenes, nemzetszűkítő politikát folytatott évtizedeken át. A kisebbségi magyarságról lemondott, a nyugati magyarságot pedig ellenségnek minősítve tartotta távol Magyarországtól. Ez a gondolkodásmód és politikai gyakorlat egyenesen arra bátorította a Magyarországgal szomszédos szocialista című országokat, hogy kiteljesítsék alig leplezett asszimilációs törekvéseiket. A kisebbségi magyarságnak önvédelmi politikai intézményrendszere sehol nem működhetett, kollektív jogokat nem kapott.

A magyarság történelmének letragikusabb századával búcsúzik a második évezredtől. Ebben a században bekövetkezett az, amitől oly régóta rettegetek a magyarság legjobbjai: a szétszóródás és a pusztulás. Ha csak egy pillantást vetünk a közép-európai népesedési statisztikákra, láthatjuk, hogy Trianon óta a körülöttünk élő, részben bennünket is bekebelező népek megkétszerték magukat, miközben a magyarság egésze alig haladja meg Trianon előtti létszámát. Fokozottan érvényes a létszám fogyatkozása az elszakított magyar nemzetrészekre, amelyeket a többségi nacionalizmus Trianon óta szisztematikusan próbál felszámolni.

1910-ben a később Trianonban Csehszlovákiának ítélt területen 1 millió magyar és 2 millió szlovák élt, ma a szlovákok négy milliónál többen vannak, a szlovákiai magyarság létszáma pedig nem éri el a 600 ezret. Kós Károly 1921-ben, a *Kiáltó Szó* című röpiratában még azt írhatta, hogy a 13-14 milliós Romániában nagy erő a 2 milliós magyarság.¹⁸⁰ Ma Románia lakóinak száma 24 millió, a romániai magyarságé pedig már a 2 milliót sem éri el. A

¹⁸⁰. Kós Károly: *Kiáltó Szó*. In: *Erdélyi csillagok*. Szerk.: Czine Mihály. Bp. Népszava Kiadó. 1988. 13.

mai Szlovéniában Trianon 35 ezer magyart hagyott, ma 8 ezren vannak.¹⁸¹ A vajdasági magyarság létszáma Trianon óta 26,5 százalékkal csökkent. 1910-ben ezen a területen a lakosság 28,8 százaléka volt magyar, ma nem éri el a 17 százalékot sem a menekülés és a folyamatos szerb betelepítés következtében. A vajdasági magyarság létszámának csökkenése tragikus és folyamatos: 1961-ben még 442 ezer magyar élt ezen a területen, 1971-ben 423 ezer, 1981-ben 385 ezer, 1991-ben 340 ezer. A délszláv háború következtében 1991 óta is nagyon sok magyar hagyta el a Vajdaságot.¹⁸²

A nemzetiségi arányoknak ez a nagymértékű megváltozása még a "létező szocializmus" évtizedeiben teljesedett ki, amikor a magyarországi politika a magyar kisebbségeket föláldozta az internacionalizmus oltárán, Magyarországon pedig a nemzeti érzés és nemzeti összetartozás-igény legkisebb megnyilvánulására is nacionalizmust kiáltott: miközben "a szomszédos országok állampártjai a nemzeti érzést is a maguk legitimációjának szolgálatába állították, s a rendszerváltást követően a nacionalizmusban találták meg a maguk átmentéséhez legcélravezetőbb ideológiát".¹⁸³

A politika szétdarabolta a magyar nemzetet, de a magyar irodalom legjobbjai minden időben hitet tettek a magyar kultúra egysége mellett, minden időben a nemzet szellemi-lelki egységét, összetartozás-tudatát erősítették.¹⁸⁴ Szabó Zoltán mondatai szinte szállóigévé váltak: "Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magának a határnak a spiritualizálására törekszik. Az együvértartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegenítik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek."¹⁸⁵

A rendszerváltással fölerősödött a magyar nemzeti irodalom egységének az eszméje és gyakorlati lehetősége. A sokágú magyar történelem azonban nem egységesülhetett, sőt tovább osztódott, a kárpát-medencei magyarság ma nyolc országban él egymásétól lényegesen eltérő körülmények között.

Az 1989-es rendszerváltást követően Trianon csak bennünket sújtó módon maradt érvényben. A magyar kisebbségek még a belső önrendelkezési jogokat (például a kulturális autonómiát) sem kapták meg mindezülig, miközben mások a kisebbségi önrendelkezés elve alapján új államokat - Szlovénia, Horvátország, Szlovákia, Bosznia, Macedónia, Moldova - hoztak létre, s azokat nemzetközileg is elismertették.¹⁸⁶

A rendszerváltás a magyar kisebbségek számára előbb az egyetemes magyar összetartozás megvallhatóságának örömét hozta. A kisebbségi magyarság mindenütt elsőrendű szükségét érezte annak, hogy megfogalmazza önazonosságát. Hogy nyomatékosan kinyilvánítsa magyarságát, jogát nyelvéhez, kultúrájához, szülőföldjéhez. Szinte pillanatok alatt újjászervezték a kisebbségi művelődési intézményrendszert. Iskolák, művelődési és tudományos társaságok, könyvkiadók és folyóiratok alakultak. A kisebbségi magyarság nemzeti öntudata és életakarata nyilvánult meg abban, hogy nemzetiségi közösségként kezdte újjászervezni életét. Újrafogalmazta viszonyát a magyarsághoz és ahhoz az államhoz, amelyikben él. Megerősítette a magyar összetartozás értékteremtő fontosságát. Így válaszolt

¹⁸¹. Pozsonec Mária: *Teremtő hagyományörzés*. In: *III. Magyarország - 2000*. Szerk. Komlós Attila. Bp. PanPress, 1998. 463.

¹⁸². Gyergyói Levente: *Több a temetés, mint a keresztelő. Bácskai és bánáti népbánat*. Magyar Nemzet. 1999. április 7. 12.

¹⁸³. Gróh Gáspár: *Merre magyar? Nemzet, integráció, globalizáció*. Tiszatáj, 1999. 8. 91.

¹⁸⁴. V.ö.: Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban*. In: G. A.: *A szavak értelme*. Bp. Püski Kiadó. 1996. 260-261.

¹⁸⁵. Szabó Zoltán: *Hungarica variaetas. (Korkép 1974-ből)*. In: Sz. Z.: *Ősök és társak*. Bern. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 1984. 302.

¹⁸⁶. Koszorús Ferenc: *Hármas magyar érdek*. In: *III. Magyarország - 2000*. 365.

szabadságának első pillanatában a nemzet XX. századi történelmének nagy drámájára, a megosztottságra, szétszórtságra.

A kisebbségi magyarságot a rendszerváltás folyamatában mégis nagy csalódás érte. A rendszerváltás örömeinek rövid, eufórikus időszaka után hamar rá kellett döbbernie arra, hogy kisebbségi elnyomásának az oka nem csupán a diktatúra volt, hanem az azzal összefonódó többségi nacionalizmus és sovinizmus. Újra meg kellett bizonyosodnia arról, hogy Trianon milyen végzetes hiba volt. Az igazgátalanság tudata nemcsak a magyarságban él, de erősebb félelem, a "Trianon-szindróma",¹⁸⁷ a Trianon-pszichózis formájában a szlovákokban, románokban, szerbekben, ukránokban is. Ez a félelem kisebbségellenes agresszivitásként nyilatkozik meg. Veszélyezteteti a demokrácia mai közép-kelet-európai kísérletét. A magyar kisebbségek közösségi létének elemi jogai hiányoznak ma is. A rendszerváltás csak a "ius murmurandi"-t, a duzzogás, morgás jogát hozta meg a kisebbségi magyarság számára.¹⁸⁸ Eme alaphelyzeten belül életkörülményeik ma is különböznek egymáséitól, leginkább pedig a magyarországi magyarság körülményeitől. Ez a tény is változatlanul indokolja tehát, hogy a magyar nemzeti irodalom megerősödött egységén belül a kisebbségi kultúrák külön-létére az ezredvégen is figyeljünk.

3. Egység és sokféleség

Sok zavar tapasztalható újabban a magyar irodalom fogalma körül. Vannak, akik ingerülten elutasítják a magyar irodalom magyarországi, nemzetiségi és nyugati magyar irodalmakra tagolását. Tözsér Árpád egyenesen azzal vádolja a kisebbségi magyar irodalmakat kutató irodalomtörténészeket, hogy olyasmivel foglalkoztak, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Különösen problematikusnak tartja a kisebbségi irodalmak fogalmát a rendszerváltás óta, "a határok átjárhatósága, spiritualizálása korában"¹⁸⁹. Szegedy-Maszák Mihály sem látja "sok értelmét a felföldi, vajdasági vagy erdélyi magyar irodalomtörténet önálló megírásának"¹⁹⁰. Maguk az írók sem egységesek annak megítélésében, hogy magyar írói státusuk mellett elfogadnak-e még valamilyen megkülönböztető jelzót. Grendel Lajos a szlovákiai magyar regény terminust a "szlovákiai magyar csirkepaprikással" próbálja nevetségessé tenni.¹⁹¹ Szerinte a kisebbségi helyzetre utaló jelző semmi lényegeset nem mond: "Magyar nyelven írok, tehát magyar írónak tekintem magam. Számomra az irodalom nyelvi fenomén és nem földrajzi, nemzeti vagy másmilyen."¹⁹² Az erdélyi irodalomtörténész, Izsák József is idejétmúlnak minősíti a romániai magyar irodalom fogalmát: "Voltaképpen egyetlen, egyetemes magyar irodalom van, s azt semmiféle politikai országhatár nem szabdalhatja darabokra."¹⁹³ Jugoszláviában is sok-sok vitacikk jelent meg a magyar irodalom fogalmával kapcsolatban. Az elkülönítő, a jugoszláviai különlétet is hangsúlyozó írásokat Utasi Csaba egyenesen károsnak, az anyanemzet kultúrájától való elszakítás politikai indokú kísérletének tartja.¹⁹⁴ A vajdasági magyarság szétszóródása, létszámának nagyfokú lecsökkenése, sok írójának Magyarországra költözése

¹⁸⁷. Tökés László: *Lármáikat kell gyűjtani*. Hajdú-bihari Nap. 1995. július 29. 5.

¹⁸⁸. Popély Gyula: *Volt egyszer egy bizonyítványháború*. Hítel, 1998. 9. 52.

¹⁸⁹. Tözsér Árpád: *Az irodalom határai. Cselényi László és Grendel Lajos művei s a határon túli magyar irodalom kérdésköre*. Pozsony. Kalligram Könyvkiadó. 1998. 50.

¹⁹⁰. Szegedy-Maszák Mihály: *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata*. In: Sz.M.M.: "Minta a szőnyegen". *A műértelmezés esélyei*. Bp. Balassi Kiadó. 1995. 13.

¹⁹¹. Grendel Lajos: *Elszigeteltség vagy egyetemesség. Esszék, cikkek, interjúk*. Regio könyvek 3. Bp. 1991. fülszöveg.

¹⁹². Grendel Lajos: *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén*. In: *A századvég szellemi körképe*. Pécs. Jelenkor Kiadó. 1995. 283.

¹⁹³. Izsák József: *Merjünk felejtetni! Vallomás tankönyv ügyben*. Romániai Magyar Szó. 1994. július 6.

¹⁹⁴. Utasi Csaba: *Aki nem lép egyszerre...* Híd, 1994. 1-4. 24.

miatt Varga Zoltán illúzióknak minősíti a vajdasági magyar irodalom "külön entitásként való számbavehetőségét".¹⁹⁵ A kisebbségben élő magyar írók egyrésze lefokozó értelműnek érzi a kisebbségi jelzöt, ezért határolja el magát tőle. Többen szót emeltek az ellen is, hogy a magyar irodalomtörténet külön fejezetekben tárgyalta az egyes kisebbségi magyar irodalmakat és a nyugati magyar irodalmat. Nem akarnak örökké függelék lenni. Nem akarnak semmiféle elkülönítést.

Mások viszont az egyes kisebbségi magyar irodalmakat külön entitásnak tekintik a magyar irodalmon belül.

Ez a vita föloldható. Nyilvánvaló, hogy az irodalom nyelvi jellege a döntő ebben a vonatkozásban, hiszen "alig képzelhető el bármi, ami az egynyelvűségnél szorosabban kapcsolhat egymáshoz különböző szövegeket".¹⁹⁶ Ez tehát a legfontosabb kritérium: a magyar nyelvű irodalom a magyar irodalom. Az is kétségtelen, hogy a kisebbségi és a nyugati magyar irodalmak számára a századok folyamán kiformalódott magyar anyanyelv a minta és éltető forrás.

A történelem és a nyelv, a személyiség, a nyelv és az irodalom szétválaszthatatlan egybetartozása azonban természetesen teszi lehetővé, sőt szükségessé a további tagolást a magyar irodalom egységén belül. Ez a tagolás nem az egységet bontja meg, hanem tartalmasabbá teszi azt: "az irodalomban csak a minőségi szaporítás képezhet értéket és sohasem a mennyiségi... valamely irodalom éppen annál inkább lehet világirodalmi érték, mennél nemzetibb: mennél több új színt, új hangot visz belé a világirodalomba".¹⁹⁷

Jellemző, hogy amikor Tózsér Árpád Grendel Lajos művészetét magyarázza, maga is olyan sajátosságokra utal, amelyek elválaszthatatlanok Grendel szlovákiai magyar helyzetétől, élményeitől: "De tévednénk, ha úgy gondolnánk, hogy a sok hatás közepett maga Grendel, sajátos helyzeti energiáival, "nemzetiségi", azaz egyidőben külföldi és belföldi létevel, egzisztenciájával teljesen feloldódott, beolvadt a magyarországi posztmodern irodalmi kánonba... Grendel az ott tanultakhoz (Mozgó Világ) annyival több etikai pluszt adott, amennyivel a husáki "sötétség-korszak" sötétebb, demoralizálóbb volt, mint a kádári "gulyás-kommunizmus"."¹⁹⁸ Szegedy-Maszák Mihály szerint pedig "Szilágyi István, Végel László vagy Grendel Lajos műveinek megítélésében a magyarországi irodalmár illetékessége némileg korlátozott, hiszen e művek nemcsak a magyar nyelvű kultúra rendszeréhez tartoznak".¹⁹⁹ Tózsér is osztja - a szlovákiai magyar irodalom külön létét egyébként szintén tagadó - Grendel Lajos véleményét, aki az ellen emel szót, hogy a magyarországi "asszimiláló kritika" csak beilleszteni akarja a kisebbségi magyar irodalom értékeit a magyarországi irodalom kánonjába, ahelyett, hogy integráló kritikus eljárással sajátosságát mutatná meg.²⁰⁰

Tózsér Árpád az irodalmat elsősorban nyelvi fenoménnek tekinti, s ilyen értelemben nem látja a további tagolás értelmét, de elemzéseivel akaratlanul is megerősíti ő is a külön sajátosságok számbavételének szükségességét, hiszen a nyelvi fenomén elválaszthatatlan az alkotó sorsától, élményeitől, a magyar irodalom egységén belül a külön sors külön változatokat teremt. Az irodalom értelmezéséből, a nemzeti irodalmi kánon képzéséből nem hagyhatjuk ki ezeket a külön változatokat, melyeknek nem a lényegük, de némely sajátos jegyük, színük az alkotó kisebbségi léthelyzetéből származik.

A kisebbségi magyar irodalmak külön vizsgálatának értelme és lehetősége ellen szól némelyek szerint az a tény, hogy a kisebbségi területekről nagy számban Magyarországra költözött írók a közös anyanyelv és közös nemzeti hagyományok révén könnyen integrálódtak

¹⁹⁵ Varga Zoltán: *Lépések után*. Hid, 1994. 1-4. 146.

¹⁹⁶ Szegedy-Maszák Mihály uo.

¹⁹⁷ Babits Mihály: *Magyar irodalom*. In: B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Bp. Szépirodalmi Kiadó. 1978. I. 362.

¹⁹⁸ Tózsér Árpád i.m. 13.

¹⁹⁹ Szegedy-Maszák Mihály uo.

²⁰⁰ Tózsér Árpád i.m. 139.

a magyarországi irodalomba. Egy-egy Magyarországra áttelepült író esetleg életének már nagyobb részét Magyarországon töltötte. Fölvetődik a kérdés: meddig számít valaki kisebbségi magyar írónak? Ezek a kérdések valóban megfontolást érdemelnek. Az azonban aligha kétséges, hogy az áttelepült írók életművének élményi háttérét legtöbbször éppen az a kisebbségi sors adja, amelyikből elmenekültek. Tamási Áron és Áprily Lajos mindvégig erdélyi író is maradt. Az áttelepült írók legtöbbször éppen a kisebbségi sorssal való művészi számvetés maradt sajátos jegye Magyarországon is. Bodor Ádám *Sinistra körzete* éppúgy példa lehet erre, mint Gion Nándor vajdasági trilógiájának Magyarországon született harmadik kötete. Amikor tehát a részeket vesszük számba, mindig az egészet akarjuk világosabban, tagoltabban, összetettebben látni.

4. A kisebbségi ideológiák és a kisebbségi irodalmak

A kisebbségi magyar irodalmak tanulmányozása azt mutatja, hogy még azoknak az íróknak az életművében is szembeűnő a kisebbségi léthelyzettel való szembesülés, akik közvetlenül, tematikailag kerültek azt. Az pedig természetes, hogy a kisebbségi létben keletkezett műalkotások egy része telítődik a kisebbség útkereséseinek ideológiáival is. A kisebbségi magyar irodalmak már az anyanyelvi közösség kisebbségi léthelyzetbe kerülésének első időszakától kezdve közösségmegtartó, erkölcsi és nem hatalmi alapozottságú humanista programokat fogalmaztak kiáltványokban és a műalkotások autonóm világában spontánul megnyilvánuló módon is. A felvidéki "Kisebbségi Génusz", majd "vox humana", az erdélyi transzszilvanizmus, a délvidéki "helyi színek" elmélete egyaránt olyan kisebbségvédő, kisebbségmegtartó programok voltak, amelyek értékes művekben is megnyilatkoztak. A második világháború után ugyancsak a kisebbségi önvédelem jegyében fogalmazták meg a kisebbségi magyar kultúrák "híd-szerep"-ét, mely szerint ezek az irodalmak a maguk kettős kulturális kötődése révén hidat képeznek két nép között. Abból a tényből eredt ez a koncepció, hogy ekkorra a kisebbségi magyarság jeletős része - a magyar anyanyelv és kultúra mellett - már valóban elsajátította annak az államnak a nyelvét és kultúráját is, amelyikben él. Az "interetnikus érintkezés" következtében "közös kulturális tradíció" kialakítását is végzi.²⁰¹ Az egyes nemzeti kisebbségek irodalmának azonban nem lehet kizárólagos feladata a híd-szerep, az eszköz-szerep. Ez lehet feladata és lehetősége egy-egy embernek, de egy közösség kultúrájának mindig az adott közösség és egyén önkifejezése, önazonosságának a biztosítása a hivatása. A nyugati magyarságra tekintve Kerényi Károly fogalmazta meg a "kettős identitás" követelményét: annál gazdagabban tudják kiteljesíteni magyar kultúrájukat a befogadó országban a nyugati magyarok, minél alaposabban ismerik annak az országnak a nyelvét és kultúráját.²⁰² A kettős identitáshoz azonban föltétlenül szükséges az, hogy az otthont adó állam ne veszélyeztesse a kisebbségek létét, ne gátolja kultúrájukat. A fenyegetettségben élő személyiség és közösség ugyanis magába zárkózik, védekezik, ragaszkodik saját identitásához. Kételemné válik a "kettős identitás"-ra.

A sajátosság, az önazonosság biztosítása, lehetősége elemi emberi jog, mondhatjuk, természeti jog, annyira összefügg embervoltunkkal. A sajátosságuk értékeit védő, identitásukat kereső közösségek ezért hivatkoznak mindig az alapvető emberi jogokra. A "sajátosság méltóságának" elméletét a hetvenes években fogalmazta meg Gáll Ernő és Sütő András.²⁰³ Eszerint bármely etnikai közösség a maga sajátos kulturális értékeivel lehet alkotó részese az emberiség kulturkincsének. A sajátosság érték, az egyéniség és a közösség

²⁰¹. V.ö.: Szeli István: *Változatok egy kongresszusi témára*. In: Sz. I.: *Az erózió ellen*. Újvidék. 1986. 9.

²⁰². V.ö.: Béládi Miklós-Pomogáts Béla-Rónay László: *A nyugati magyar irodalom 1945 után*. Bp.

Gondolat. 1986. 159.

²⁰³. Gáll Ernő i.m. 61-96.

személyiségjegyeinek gyűjtőfogalma. Az etnikum sajátossága az anyanyelvű művelődés révén őrizhető meg és bontakoztatható ki. A sajátosság elemi emberi jog, az önmagunkkal való azonosság joga, hiszen sajátosságunk által vagyunk azok, akik vagyunk. A sajátosság nem hódítási érv, hanem elemi létfeltétel, emberlétük kritériuma. "Sajátosságaink által nem többek vagyunk másoknál, hanem egyáltalán vagyunk."²⁰⁴

Ezek a kisebbségi humán-programok azonban - bár egy-egy időszakban közösségragasztó, közösségmegtartó erőt jelentettek - sorra hatástalannak bizonyultak a többségi hatalom kisebbségfelszámoló törekvéseivel szemben. Különösen Romániában öltött elviselhetetlen méreteket a kisebbségek elleni akciók sora. A hetvenes évek végétől kezdve a román politika nyíltan a nemzetiségek megszüntetését tűzte ki célul, s a nyolcvanas évek folyamán lényegében megsemmisítette a nemzetiségi művelődés lehetőségeit. 1988-ban már a nevével is megfosztotta a romániai magyarságot: magyar nemzetiségű román dolgozókká nyilvánította. A német és zsidó nemzetiségű állampolgárainak jelentős részét pedig etikailag minősíthetetlen emberkereskedés formájában eladta a Német Szövetségi Köztársaságnak és Izraelnek. A nyolcvanas években a "sajátosság méltósága"-t már szóba hozni sem lehetett. A "sajátosság méltósága" eszméjét így váltotta fel a nyolcvanas években a nemzetiségi elidegenítés elleni tiltakozás belső kényszere. Gáll Ernő megállapítása szerint "az etnikai elidegenedés akkor következik be, ha valamely népcsoportnak megtiltják autonóm sorsának át- és továbbélését, s arra kötelezik, hogy egy tőle idegen sorssal és történelemmel azonosuljon".²⁰⁵ A nyolcvanas években a nemzetiségi elidegenítés elleni tiltakozás jegyében a kisebbségi magyarság tömegesen hagyta el szülőföldjét és menekült Magyarországra vagy Nyugatra.

A rendszerváltást követően pedig minden kisebbségi magyar nemzetrészben megerősödött a magyar nemzeti összetartozás tudata, s ezzel párhuzamosan minden magyar nemzeti kisebbség önazonosságának a megfogalmazására törekedett. Ennek egyik eszközéül a politikai képviselő mellett a saját belső hagyományaihoz való visszatérést, ragaszkodást választotta. Ez a visszafordulás persze sok esetben a korábbi ideológiák, magatartásmódok kritikus számbavételét, bírálatát, ironikus mérlegelését is jelentette. A kisebbségi sorsban keletkezett műalkotások egy része természetes módon tartalmazza a kisebbség útkeresésének ideológiáit is. Ezeket az ideológiákat és sorsmetaforákat az utóbbi időben szinte kizárólag csak bírálat érte, érvényüket visszamenőleg is igyekezett visszavonni az ideológia-kritika és a szövegirodalmi szemlélet egyaránt. A bírálat jogos elemeinek sem szabad azonban elfedniük a kisebbség számára kiutat kereső felelősségtudat értékét, s nem szabad eldobni e gondolatok ma is használható, új értelemmel megtölthető részeit. "A transzylvanizmus - mai megítélésben - jellegzetesen multikulturális irányzatként lépett színre."²⁰⁶ A kisebbségi magyar kultúrák multikulturális tapasztalata pedig különleges érték lehet a globalizálódó világban, modell arra is, hogy az együttélés során hogyan őrizték meg az együtt élő kultúrák sajátosságaikat és integritásukat.²⁰⁷ A sajátosság méltósága sem passzív és defenzív ideológia volt, miként azt Cs. Gyimesi Éva²⁰⁸ sugallmazza, hanem az önazonossághoz való természetes emberi jog kinyilvánítása - szemben az egyneműsítő diktatúrával. Megalapozása minden további aktív kisebbségi jogvédelemnek, autonómia-igénynek. Mai érvénye pedig az, hogy a nemzeti irodalmi kánonnak a magyar kulturális nemzet kohéziójának további megszilárdítása

²⁰⁴. Szász János hozzászólása Sütő András *Csipkerózsika* című esszéjéhez. In: Sütő András: *Sikaszói fenyőforgácsok*. Bp. 1987. 153.

²⁰⁵. Gáll Ernő: *Értelmiségi és nemzeti-nemzetiségi elidegenedés*. In: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1987. 285-328.

²⁰⁶. Gáll Ernő: Mi a teendőnk? In: III. Magyarország - 2000. 363.

²⁰⁷. V.ö.: Bányai János: Az irodalomtörténet álma. In: B. J.: *Kisebbségi magyar óra*. Újvidék. 1996. 113.

²⁰⁸. Cs. Gyimesi Éva: Levélváltás Gáll Ernővel. In: Cs. Gy. É.: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon. Bp. 1993. 112.

érdekében nem szabad háttérbe szorítania vagy mellőznie a kisebbségi magyarság "önazonosságát tolmácsoló és fenntartó művelődésének sajátos jellegét és értékét", hiszen a magyar kultúra "Európában is főként e sokfélesége révén jelent majd külön szint és értéket".²⁰⁹ A kisebbségi és nyugati magyar irodalmak külön hangsúlyú, külön színű értékeivel gazdagabb a magyar irodalom, mintha csak "egy töről metszeten homogénnek" tekinti magát.²¹⁰ Arany János egyenesen azt vallotta, hogy a nemzeti jelleg minden nagy irodalom természetes tulajdonsága: "Éppen ott, hol a nemzetiséget meg akarják tagadni a classici örökszépért, éppen ott a virágzás tetőpontja némi visszás mesterkéltétségben mutatkozik."²¹¹ A magyar nemzet az ezredvégen "mozaiknemzet". Ez azt jelenti, hogy "minden kockája önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes".²¹² Ezt a tényt az irodalomról való gondolkosának is figyelembe kell vennie.

5. Létértelmezés és kisebbségi létdokumentáció

A kisebbségi magyarság léthelyezetében természetes az, hogy irodalma telítődött a kisebbségi magyarság sorskérdéseivel és megmaradást kereső ideológiáival. A kisebbségi személyiség és közösség autonómiájának védelmét nem programosan, hanem belső szükségből, az irodalom autonómiájából, az alkotót foglalkoztató gond belső szükségéből következően vette magára az irodalom. Ez a sorsproblémás jelleg nem teherterele, hanem sajátossága, egyéni színe ezeknek az irodalmaknak. A kanonizációnak természetesen az esztétikai érték az egyetlen hitelesítője, de téves az az újabban divatos nézet, mely szerint az eszme kizárólag kárára van a műnek. Ha nem a mű szerves belső világában jelenik meg, hanem publicisztikus ráadás csupán, akkor valóban csak informatív értéke van. De optimális esetben az esztétikai érték szerves elemeként hat. Németh G. Béla József Attila nagy közéleti verseiről mutatta ki, hogy azok "rendesen a költő legmagasabb szintjén állnak".²¹³ A kisebbségi magyar irodalmakból a két világháború közötti időszakban, majd a második világháború utáni évtizedekben is azok a művek váltak leginkább ismertté, azok kaptak helyet a nemzeti irodalmi kánonban, amelyekben a kisebbségi sors külön színe is megszólalt, amelyekben a kisebbségi magyarság önmagára ismert, a magyarországi olvasó pedig felismerte az összetartozás és a különbözőzés jeleit is.

A kisebbségi magyar irodalmak a kisebbség nemzeti létét fenyegető politikával szemben alakították ki sorsuk kivallásának, sajátosságuk védelmének különféle esztétikai változatait. A kisebbségi magyarság sajátos nemzetiségi történelmének, nemzetiségi önismeretének, helyzettudatának művészi értékű érzékeltetésével hívták föl magukra a figyelmet az egész magyar nyelvterületen. Ezzel jelentettek külön élményvilágból származó külön szint a magyar irodalomban (*Fától fáig, Zokogó majom, Anyám könnyű álmot ígér, Vendégség, Jegenyekör, Kék farkasok, Caligula helytartója, Sajtóértekezlet, Egy lócsiszár virágvasárnapja, Csillag a máglyán, Kő hull apadó kútba, Káin és Ábel, Engedjétek hozzám jönni a szavakat, A nyugati hadtest, A sátán labdái, Szürkület, Alagutak a hóban; Földönfutók, Kettős úrben, Családi krónika, Vajúdó parasztvilág, Egyszál ingben, Ívnek a csukák, Genézis, Éleslövészet, Galeri; Kormányeltörésben, Virágos katona, Végeladás*).

A szlovákiai magyar irodalomban Dobos László, Duba Gyula, Tözsér Árpád, Gál Sándor, az erdélyiben Sütő Andás, Kányádi Sándor, Székely János, Szabó Gyula, Bálint

²⁰⁹. Gáll Ernő uo.

²¹⁰. Bányai János: *Kisebbségi író: Közép-Európa "vándora"*. i.m. 67.

²¹¹. Arany János: *Töredékes gondolatok II.* Idézi S. Varga Pál i.m. 92.

²¹². Csoóri Sándor: *A negyedik világtalálkozó megnyitója*. In: Cs. S.: *Szálla alá poklokra*. Miskolc. Felsőmagyarországi Kiadó. 1997. 90.

²¹³. Németh G. Béla: *A semmi sodra ellenében*. In: N. G. B.: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Bp. Tankönyvkiadó. 1982. 94.

Tibor, Lászlóffy Aladár, Király László, Farkas Árpád művei a hetvenes években minden keserűség, minden negatív tapasztalat ellenére - sokszor éppen ezen negatív kisebbségi léttapasztalatok bemutatásával - is a sajátságosság megőrzésének igényét fogalmazták. A bakatörténelem megtagadását, a szivárgásban, szétszéledésben is megőrizhető életakaratot, a belső tájra menekülés lehetőségét tanúsították. Szilágyi Domokos virrasztó magatartása, Szilágyi Istvánnak a gödörlét elviselhetetlenségét kifejező sorsregénye közvetettebb módon ugyanezt sugallta.

A jugoszláviai magyar irodalomban ez a tendencia nem volt ilyen erős. Az irodalom viszonylagos szabadságának ott az volt a feltétele, hogy a kisebbség jelenkori problémáit ne érintse. Mégis, például Domokos István *Kormányeltörésben* című verse döbbenetes erővel fejezte ki az anyanyelvéből kieső ember zavaros, törmelékes világlátását. Tolnai Ottó pedig *Végeladás* című drámájában a közép-kelet-európai történelem áldozataként mutatta be hősét. Ezzel a sorssal küzdenek Gion Nándor regényeinek alakjai is.

A kárpátaljai magyar irodalomban semmiféle lehetőség nem volt évtizedeken át arra, hogy az írók a kárpátaljai magyarság veszélyeztetett identitásának helyzetét jelezzék. Az erre kísérletet tevő Kovács Vilmos regényét (*Holnap is élünk*, 1965) betiltották, a fiatal tehetségek kibontakozását pedig megakadályozták.

A hetvenes évekre a kisebbségi magyar irodalmak - a kárpátaljai kivételével - olyan műveket alkottak, amelyek nemcsak élményi különbözőségükkel, hanem esztétikai értékeikkel és sajátosságaikkal is föl hívták magukra a figyelmet az egész magyar nyelvterületen.

A nyolcvanas évek közepére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy mindazok a szép elképzelések, humanista programok, amelyeket a kisebbségi irodalmak önvédelmi megfogalmaztak, semmit nem értek a hatalom brutalitásával szemben. Megcsúfolódott a "vox humana" eszméje éppúgy, mint a "sajátságosság méltósága" melletti érvelés.

A nyolcvanas évek kisebbségi magyar irodalma a kisebbségi kiszolgáltatottság abszurdításának a művészi kifejezésével jellemezhető. Különösen a romániai magyar irodalomra érvényes ez, de a remények szétfoslása mindenütt érzékelhető ekkor. A kisebbségi magyarságot gyakorlatilag mindenütt másodrendű állampolgárként kezelték. A folytonos megaláztatás, a szellemi élet lehetőségeinek fokozatos beszűkítése, a politika irodalomirányító szerepének lankadatlan kísérletei következtében igen sok kisebbségi magyar író menekült Magyarországra vagy Nyugatra mindegyik kisebbségi területről. A kisebbségi magyar irodalmak jellegadó művei ekkor már többnyire Magyarországon jelentek meg (Sütő András: *Ádvent a Hargitán*, *Álomkommandó*; Szöcs Géza: *A szélnek eresztett bábu*; Székely János: *A másik torony*; Sziveri János: *Szájbarágás*; Kányádi Sándor: *Sörény és koponya*), vagy csak a rendszerváltás után publikálhatták azokat (Szilágyi István: *Agancsbozót*; Cs. Gyimesi Éva: *Álom és értelem*).

Az abszurdá váló létezés érzékeltető irodalom tiltakozás is volt az ellen, amit kifejezett. Egyes gyakorivá váló témakörök és beszédmódok is háttér-jelentéssel teltek meg. A kisebbségi magyarság irodalmaiban különösen nagy súlyt kapott a veszélyeztetett, tiltott anyanyelvhez való ragaszkodás, az anyanyelvi műveltség értékeinek tudatosítása. Hasonlóan szembe tünő az erős kapaszkodás a belső kultúrába és történelembe. Művek sokasága tudatosította a magyar történelemnek és a magyar kultúrának a kisebbség számára lokálisan is fontos egyetemes értékeit. Műfaji szempontból a költészetben az ima, könyörgés, fohász, krónikás ének, zsoltár, sirató, az epikában és drámában pedig a történelmi dimenziók és parabolisztikus majd groteszk kifejezésformák megsokasodása, valamint az abszurdoid látásmód mutat összefüggéseket a kisebbségi léthelyzettel.

A kisebbségi magyar irodalmakban a közép-kelet-európai régió meghatározottságai - például az örök átmenetiség érzete - drasztikusabban érvényesültek, mint a nemzeti irodalmakban. Az államok közötti konfliktusok következményeit is sokszor a kisebbségeknek

kellett viselniük. Emellett a kisebbség - a többség nyelvének, kultúrájának ismerete révén is - közvetlenebbül érzekelte az egész közép-kelet-európai régió problémáit, e kisépek sorsközösségét is. Több kisebbségi műben közvetlenül jelennek meg ezek a problémák (Tózsér Árpád *Mittelszolipszizmus* című kötete, Gion Nándor regénytrilógiája). Grendel Lajosnak a szlovákiai magyar kisebbségi szituációt Bohumil Hrabal prizmáján keresztül is láttató prózaművészete is említhető például.

Külön figyelmet érdemlő jellegzetességük a kisebbségi magyar irodalmaknak a magyarországi magyar irodalommal való összehasonlításkor tapasztalható fáziskülönbség. Gyakori jelenség az, hogy a magyarországi irodalom valamely szemléleti, műfaji sajátossága néhány évvel később jelenik meg a kisebbségi magyar irodalmakban, de ez a fáziseltolódás nem kisebb értékű, hanem sajátos karakterű műveket hoz létre.²¹⁴ Olykor egy-egy kisebbségi irodalom - különféle okok következtében - merészebb kísérleti utakat választ, mint a magyarországi, de ez sem jelent feltétlen értéket, csupán jellegzetességet.²¹⁵

A rendszerváltás egyrészt lehetővé tette a nagyfokú magyar integrációt, az összmagyar irodalomban való gondolkodást, másrészt - ezzel párhuzamosan - rendkívüli módon fölerősítette azt a szemléleti differenciálódást, amelyik - elsősorban a magyarországi irodalom és irodalomelmélet hatására - már a nyolcvanas években kezdett kibontakozni a kisebbségi magyar irodalmakban is. Ezt az új, irányzatok szerint tagolódó folyóirat- és könyvkiadói struktúra is mutatja. Ez is a kisebbségi besorolást keresztező tényező, hiszen a kisebbségi író sincs már beszorítva egy-egy kisebbségi folyóiratba, hanem szabadon választhatja meg, hogy melyik magyarországi vagy kisebbségi folyóirat munkatársa kíván lenni.

A nagyfokú differenciálódást elsősorban a teljes magyar nyelvterületen való szabad mozgás lehetősége ösztönözte. Másrészt épp az, hogy a nyolcvanas évek abszurdoid kisebbségi léthelyzetében a fiatal írók reménytelennek, sőt elhibázottnak ítélték az irodalom társadalmi küldetésvállalását és programosan posztmodern jellegű kísérletezésekbe kezdtek. Ehhez megteremtették a maguk intézményi kereteit is. Többször élesen szembe is fordultak azokkal az írókkal, akiket "kollektivisták" szemléletűnek tartottak. Teória is született a "közösségelvű" és a "szabadságelvű" irodalom szembeállítására.²¹⁶ Ehhez azonban érdemes hozzáfűzni Gáll Ernő szelíd megjegyzését: "vajon egy elnyomott közösségért folytatott harc nem a szabadságért folytatott harc-e egyszersmind?"²¹⁷

A rendszerváltás folyamatának átpolitizált légkörében az irodalom fontossága a nagyközönség tudatában leértékelődött. Az irodalmi élet minimálisra csökkent. A nemzeti irodalmi kánonnak még csak a körvonalai sem látszanak. Kánonok élnek egymás mellett, egymásról tudomást sem véve. A kisebbségi magyarság számára korábban az adott állam úgy-ahogy biztosította a könyvek és folyóiratok megjelentetését. Az állami könyvkiadás a cenzúra hatékony és gátló eszköze volt, de ami megjelent, arról áttekintést kaphatott az olvasó. A rendszerváltás után a kisebbségi magyarság túlnyomórészt elveszítette azt az állami anyagi támogatást, amelyik művelődésének fenntartásához kellene. A korábbi cenzúra helyére most a gazdasági kiszolgáltatottság lépett, s ez áttekinthetlenné és esetlegessé teszi a művek megjelenését. Ez is nehezíti az irodalmi kánon formálódását. Az utóbbi években egyetlen kisebbségi magyar mű sem került olyan egyértelműen az összmagyar olvasói figyelem

²¹⁴. Bálint Tibor *Zokogó majom* című regényét nevezték erdélyi *Rozsdatemetőnek*, Sötő András *Anyám könnyű álmot ígér* című regényét pedig erdélyi *Puszták népének*, illetve erdélyi *Húsz órának* is, de az elemzések a különbözőzésre tették a hangsúlyt.

²¹⁵. A jugoszláviai Új Symposion-nemzedék a hatvanas években a kárpát-medencei magyar irodalmak legmerészebb kísérletezője volt.

²¹⁶. Grendel Lajos: *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén*. In: *A századvég szellemi körképe*. Pécs. Jelenkor Kiadó. 1995. 289.

²¹⁷. V. ö.: Márkus Béla: *A betokosodott kudarc*. Bp. Széphalom Könyvműhely. 1996. 102.

középpontjába, mint a hetvenes-nyolcvanas évek említett művei, bár a kritikai irodalom egyik esetben különleges figyelemben részesített fiatalabb kisebbségi magyar írókat is.²¹⁸

A kisebbségi magyar irodalmak ma is érzékenyen szembesülnek a kisebbségi létezés új kihívásaival, új abszurditásaival. Ezt igen sokféle módon teszik. Az egyik fő szemléleti irányt azzal jellemezhetjük, hogy szemléletes, realista, történetelvű, metaforikus, parabolisztikus alapvonásait megőrizve, azokat ironikus, groteszk, abszurdoid elemekkel árnyalva készíti a mai kisebbségi élet létdokumentációit és létértelmezéseit. Szituációját az emberlét egzisztenciális távlatai felől is felméri. Illúziótlan látteleletét készíti a kornak, melyben él, s az emberi lehetőségeknek, melyeket kibontakoztatni szabadság híján nem tud. Ebből a létdokumentációból akkor is az értelmes emberlét igénye szól, ha a "méltóság nélküli ember tragikomédiájá"²¹⁹-t kénytelen bemutatni, ha a költői én elégikus létösszegzése transzcendens bizonyosságot keres²²⁰, ha az "akarat és a kényszerek kontrasztjá"-val, "a lét intellektuális felfogására képesítő erők és épp ezeket az erőket elsorvasztó, kiirtó, nyomasztó életkeretek ellentét"-ével tudja megragadni az ezredvégi ember létszituációját²²¹. Egyéni változatok sokasága rajzolja föl a mai kisebbségi magyar irodalmaknak ezt a vonulatát.

A kisebbségi magyar irodalmak másik jellegadó irányzatát elsősorban azok a fiatalok alkotják, akik az úgynevezett szövegirodalom hívei. A jelentés elbizonytalanítását, a történet dekonstrukcióját készítik sok-sok egyéni variációban. Számukra a nyelvnek nincs valóságvonatkozása, hanem autonómiája van. A nyelvjátékok, parafrázisok, szómeteszések, átvetések, intertextuális stíluskeverések sokaságát hozzák létre. Műveikben személyek és századok tűnnek át egymásba, az állítást mindig tagadás, elbizonytalanítás követi, valóságot és fantasztikumot a pillanatnyi ötlet, s nem valamely jelentésszándék igénye szerint kevernek. Posztmodern kontextuális nyitottsággal és polifóniával teremtenek univerzális és állandóan változó nyelvi világot. Műveikben dialógusba lépnek egymással a legkülönbélebb stílusok és történelmi személyiségek. A szellem feladatát a Németh László-i "rendező nyugtalanság" helyett a valóságosnak látszó személyek, tárgyak, dolgok, események, történetek elbizonytalanításában látják. Olyan nyitott műveket hoznak létre, amelyek a megnyugtató értelmezés lehetőségét eleve kizárják.

Az irodalom történetének a tanulsága az, hogy a szélsőséges kísérletezők klasszicizálódnak szoktak, s akkor hozzák legszebb új eredményeiket, amikor a rombolással szerzett építőanyagokat új koncepcióval formálják új egészé.

²¹⁸. Kovács András Ferenc költészetének és Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae* című regényének kritikai fogadtatása említhető példaként.

²¹⁹. Cs. Nagy Ibolya: *Út a méltóságtól megfosztott emberig*. Sütő András: *Balkáni gerle*. Hittel, 1999. 12. 95.

²²⁰. Kányádi Sándor: *Valaki jár a fák hegyén*. In: K. S.: *Valaki jár a fák hegyén*. Bp. Magyar Könyvklub. 1997. 441.

²²¹. G. Kiss Valéria: *Bizonyosságkeresés küszöblétben*. Szilágyi István: *Agancsbozót*. Alföld, 1991.

LÉTÉRDEKŰ IRODALOMSZEMLÉLET

LÉTÉRDEKŰ IRODALOMSZEMLÉLET

Emlékezés Barta Jánosra

Barta János 1901. augusztus 9-én született Szentesen, és 1988. április 18-án halt meg Debrecenben. Életének első három évét egy Szentes környéki tanyán töltötte, majd szülei beköltöztek Szentesre a város szélső házába. Tehetségét tanítója hamar felismerte, és rábeszélte szüleit, hogy taníttassák a jó képességű fiút. Így került a szentesi gimnáziumba. A szegénységgel küzdő paraszti életforma, a család mélyen vallásos és puritán szelleme nagy hatással volt a gimnazista diákra. A szülők szűkös anyagi helyzete miatt házitanítókodással biztosította megélhetését. Ekkor alakította ki azt a puritán és takarékos életformát, melyet egész életében megőrzött.

Szelleme azonban szabadon kalandozott. Az önképzőkörben verseivel, bírálataival, műfordításaival szerepelt, regény és irodalomtörténet írását egyaránt tervezte.

A mélyről jött embereknek ahhoz a típusához tartozott, akik nagy szellemi mohósággal próbálják birtokba venni azt a világot, melyet őseik elől elzártak a mostoha körülmények. A sokirányú szellemi kíváncsiság nehezítette meg a pályaválasztását is. Egyszerre szeretett volna tanár, irodalomtörténész, filozófus, pszichológus lenni.

1920-ban a budapesti egyetemen Angyal Dávid dékán avatta magyar-német szakos egyetemi hallgatóvá. Legszívesebben azonban két filozófusnak, Pauler Ákosnak és Kornis Gyulának az előadásait hallgatta. Az Eötvös-kollégiumban Horváth János tanítványa lett. Őt egész életében mesterének tartotta, de mindekor megőrizte vele szemben is szellemi függetlenségét, gondolkodásműdjának eredetiségét és önállóságát.

Horváth János közölte első, publikálásra szánt tanulmányát is 1925. októberében a *Napkeletben Bánk és Melinda tragédiája* címmel. Már ebben az első tanulmányban is megmutatkozott Barta János lélektani és filozófiai alaposottságú egyéni látásmódja. Tüzetes elemzéssel mutatta meg Bánk tragikus vétségét hitvese halálában és saját célkitűzései összeomlásában. Jellentani szempontból vizsgálta Bánkot, aki minden erejével küzd önmaga azonosságáért, s éppen e küzdelme sodorja meghasonlásba, önazonosságának megbomlásába.²²²

1925 és 1927 között két évet berlinben töltött. A Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként elsősorban filozófusokat olvasott, filozófusokról írt recenziókat az *Ungarische Jahrbücher* számára, de folytatta irodalomtörténeti, irodalomkritikai munkásságát is.

A Collegium Hungaricum 1927-es évkönyvében megjelentetett *A Molnár Ferenc-probléma* című tanulmánya nagy visszhangot keltett éles kritikai készségével, filozófiai-világnézeti megalapozottságával, műfajelméleti felkészültségével.²²³

A szellemtörténet élményközpontúságát fontos elvnek tartotta az irodalomkutatásban, de tájékozódása jóval tágasabb volt, mint a szellemtörténet. Nagy kíváncsisággal tanulmányozta a filozófusokat. A húszas évek elején rá is nagy hatással volt Bergson, de Pauler Ákoshoz hasonlóan ő sem fogadta el Bergson fogalomellenességét.²²⁴ A megismerésben az intuíciót önmagában kevésnek tartotta, logikai oknyomozással és fogalmi általánosítással kapcsolta össze.

Nagy szellemi küzdelmet vívott a maga fogalmi rendszerének a kialakításáért. Ebben a törekvésében elsősorban filozófusok voltak segítségére. Berlinben szabadon élt a Gragger Róbert vezette Collegium Hungaricum lehetőségeivel, sokféle tájékozódott. Egy féléven

²²² Barta János: *Bánk és Melinda tragédiája*. In: B.J.: *Klasszikusok nyomában*, Bp. 1976. 394-395.

²²³ Baránszky-Jób László: *Barta János köszöntése*. In: B. J. L.: *Teremtő értékelés*. Bp. 1984. 517.

²²⁴ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Második javított kiadás. Bp. 1921. 240.

keresztül Spranger történetfilozófiai előadásait hallgatta. Spranger átfogó karakterológiai szempontját a történeti feltételrendszerekkel szembesítette a műalkotások vizsgálatában.²²⁵ Ernst Cassirer *Philosophie der symbolischen Formen* című műve pedig azt tudatosította benne, hogy a modern világkép előtt más világképek is léteztek. Cassirer könyvéből ismerte meg az ősi mitikus-babonás világkép sajátosságait és a modern korban is ható elemeit.

Filozófiai és pszichológiai érdeklődése Berlinből való hazatérése után sem csökkent. Az ezerkilencszázhuszas-harmincas évek fordulóján erősödött meg Európa-szerte a fenomenológia irodalomtudományi alkalmazása. Ekkor a fenomenológia már átalakult, magába szívtá a Husserl utáni egzisztenciál-filozófiai világnézettipológiai, karakterológiai és egyéb törekvéseket is.²²⁶ Barta János mindezekre az új eszmékre figyelt. Cassirer könyve a világképek történeti rétegeztségének tanával adott ösztönzést Barta János irodalomszemlélete számára. Rothacker *Die Schichten der Persönlichkeit* című műve pedig a személyiség rétegzettségét, szintekből való fölépülését világította meg Barta János számára. Rögtön megjelenése után áttanulmányozta Ingarden alapvető munkáját is, amelyik az irodalmi műalkotásban különféle rétegek együtthatását elemezte. Nikolai Hartmann esztétikája pedig a strukturáló elvet minden művészeti ágra kiterjesztette. Ezek a munkák is hosszú távon adtak ösztönzést Barta János irodalomszemléletének formálásához.

A szellemtörténetről tanulmányt írt az *Athenaeumban*, de a harmincas évek elején-közepén az egzisztenciális filozófiától kapta a legfontosabb ösztönzéseket. Jaspers, majd Heidegger műveit tanulmányozta. Heidegger főművéről ő írt először magyarul, alapos tanulmányban taglalta annak koncepcióját.

Csak a harmincas évek közepén dönt el, hogy nem filozófus vagy filozófiatörténész lesz, hanem irodalomtudós.

Az egzisztencialista filozófiával való foglalkozás tudatosított benne olyan felismeréseket, amelyeket esztétikai jellegű írásaiban hasznosított. Ilyen volt az, hogy az egyéniségnek van egy alapvető hangoltságú, léttudata, hogy különbséget kell tenni az őszinte, mély és a felszínes művészi megnyilatkozások között. Föl kell tárnai, meg kell mutatni, hogy kiből szól valóban a „numen”, s ki dolgozik másodlagos anyaggal. Mi az az alkotásban, ami valóban a létnek a mélyéről jön. A mélységperspektíva vizsgálata az egzisztenciafilozófia alapján vált Barta János egyik legfontosabb irodalomtudományi szempontjává.

Barta János irodalomszemlélete rendkívül sokféle ösztönzést hasznosított és szembesített. A hasznosítható elemeket mindig saját eszközévé, szempontjává érlelte, formáló, gazdagító elemként illesztette be a maga rendszerébe. Sohasem hagyta, hogy a kategóriák elfedjék magát a művészi alkotást.

“A fenomenológiai irány kisugárzásának légkörében kezdettől oly egzakt, kategóriateremtő irodalomtudományi gondolkodást tett magáévá, amely a művet állította vizsgálatának középpontjába, és amely világos jelentéstani logikával megalkotott fogalmi halo segítségével igyekezett a mű esztétikai lényegét befogni, megragadni.”²²⁷

Legfontosabb segédtudományának a karakterológiát tekintette. Azt vallotta, hogy a mű – plane az életmű – mélyén valami egységes élményi magnak, egységes szemléletnek, egységes világlátásnak kell lennie. A kutatónak el kell jutnia eddig az alapélményig, alapvető látomásig.

Filozófusok inspiráló hatására fedezte fel, hogy a magyar költészetben van egy nagy romantikus vonulat. Ennek fő állomásait Berzsenyi, Vörösmarty, Madách és Ady

²²⁵ V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Az egyéniség – az olvasás horizontváltásában. Vonások Barta János szellemi „arcképéről”*. In: K. Sz. E.: *A megértés alakzatai*. Alfld Könyvek, Debrecen, 1998. 136.

²²⁶ V.ö.: Németh G. Béla: *Kifejezés és érték. (Vonások Barta János tudósi egyéniségéhez és elméleti munkásságához)*. *Studia Litteraria*. Debrecen, 1971. 7. és Baránszky-Jób László i.m. 519.

²²⁷ Németh G. Béla i. m. 7.

életművében látta. Kéziratos hagyatékában megtalálható a magyar romantikus irodalmi vonulatot átfogó nagy munkának a vázlata. A teljes koncepciót pedig – részleteinek kidolgozása után – 1943 őszén *A Magyar romanticizmus* címmel megtartott egyetemi magántanári habilitációs előadásában mutatta be a budapesti egyetemen.

A romantika legfontosabb sajátosságát a metafizikai érzékenységben, metafizikai élményekre való hajlamosságban jelölte meg. Tanulmányaiban egy-egy életmű jellegét, “átfogó lényegét” akarta megragadni. A *Válaszban* 1935-ben publikált, Baumgarten-jutalommal kitüntetett Berzsenyi-tanulmánya a létezés mélységét jelentő igazi életkör keresésének a változataiként értelmezte Berzsenyi nagy verseit.²²⁸ *A romantikus Vörösmarty* című tanulmánya – melyet a Nyugat közölt 1937-38-ban, s melyre Babits Baumgarten-díjat adott – Vörösmarty különös líraiságának titkát, egész egyéniségének végső magyarázatát a valóságélmény polifóniájában jelölte meg.²²⁹

Madách műve egész életében foglalkoztatta. Első könyvét 1931-ben *Az ismeretlen Madách* címmel jelentette meg. Ebben a mű értelmezését karakterológiai és alkotáslélektani szempontokkal kísérelte meg, Madách személyiségének válságára vezette vissza *Az ember tragédiája* koncepcióját. Az 1942-es Madách-monográfiájában az a fő kérdése, hogy “Ádám-Madách romantikus titanizmusa miképpen alakul át Isten és ember viszonyának adekvát átélésévé, a személyes Isten-eszme győzelmévé mind a materialista istentagadás, mind a romantikus pantheizmus fölött”.²³⁰

A romantikus vonulat negyedik tagját Ady képezi Barta János koncepciójában. Ady-tanulmányainak megírására is filozófiai és lélektani stúdiumai bátorították. Horváth János 1910-es könyvében az ösztönihlettel jellemezte Adyt. Barta János számára Cassirer könyve adott új vizsgálódási távlatot, majd pedig az a megkülönböztetett kortikális és szubkortikális, azaz az értelemmel fegyvelmezett és ösztönös-archaikus réteget. Barta János ezekkel a kihívásokkal szembesülve tárta fel Ady mitologikus költői világképét. Azt a Semmivel is szembesülő egzisztenciális érzékenységet fedezte fel Adyban, amely csak később, Heidegger és Jaspers művei révén tudatosodott Európa-szerte.

Adyról közvetlenül a Berzsenyi-tanulmány megjelenése után 1935-ben vázolta fel első portréját. Ady ellenpontja már ebben a tanulmányban is Arany, aki tudatos és fegyvelmezett önalakítással teremté meg saját személyiségét, küzdelmének terepe pedig reális és kauzális világ, szemben Ady szubkortikális génuszával. Jaspers gondolatainak ösztönzése tűnik át ekkor Barta János személyiségmagyarázatán. Ady alapélménye a létbizonyosság elvesztése, a létbizonyosságért való küzdelem. Ady költészetében a léttelenség metafizikai élménye szólal meg, ezzel vív ez a líra grandiózus küzdelmet.

A kora Ady-pályaképet fejlesztette tovább Barta János, amikor Adyról a pesti egyetemen 1946-1948 között négy féléven keresztül tartott magántanári előadást. Ady egyéniségének és élményi köreinek a vizsgálatát összpontosította figyelmét. Ekkor már nem gondolhatott a teljes Ady-képének publikálására. Egyetlen részletet jelentetett meg 1948-ban Horváth János-émlékkönyvben *Khiméra asszony serege* címmel. Ebben tüzetesen számba veszi Ady mitikus valóságglátásának elemeit, képze- és szókincsét, költői kifejezésformáit. Egyéb Ady-jegyzeteit majd harminc évvel később, az Ady-centenáriumon hasznosítja három tanulmányban.

Barga János szemléleti nyitottságára jellemző, hogy miközben fölrajzolta a transzcendenciaélményen alapuló romantikus vonulat nagy alakjainak művészi jellemét és világképét, alapvető tanulmányt írt Kosztolányiról, akiből szerinte hiányzott a metafizika iránti érzékenység, aki nem hitt semmiben, csak a maga hitetlenségében, aki a közvetlenül

²²⁸ Barta János: *Berzsenyi*. In: B. J.: *Klasszikusok nyomában*. 1976. 404.

²²⁹ Barta János: *A romantikus Vörösmarty* uo. 422.

²³⁰ Barta János: *Madách Imre*. Bp., 1942.

átélt világ mogul kiiktatott mindenféle szubsztanciális háttérrel. Kosztolányi mély erkölcsiségét a tisztánlátás morális erejében fedezte fel. Bűvöletének forrását metafizikai függetlenségében jelöli meg. Ezt a metafizikai függetlenséget mély moralitásnak minősíti: “Az én, a szellem nincs lekötve nála. Nem rabszoölgája egy világnak, hanem egyen jogú polgára valamennyi lehetöknek. Lehetök, veszély, alakoskodás, játék, az élményi csapongás minden változata nyitva áll elötte. (...) Kosztolányi teljes tudatossággal hordja az egyetlen megkötöttséget, amelyet a földi létben elismer: a vitális-vegetatív lét teljes könyörtelenségét.”²³¹

II

A fordulat éve után Barta János pályáján több szempontból is új korszak kezdödött: negyedszázadon keresztül, egészen 1950-ig középiskolában tanított, a Budapesti Kereskedelmi Akadémia tanára, az utolsó négy évben igazgatója volt. 1950-ben a pesti egyetemen lett docens, majd 1951-ben kinevezték a debreceni egyetemre tanszékvezető egyetemi tanárnak. Ekkor vált legfontosabb kutatási területévé az Aranytól Adyig terjedő irodalomtörténeti korszak, s ekkor kellett és lehetett behatóbban esztétikai és irodalomelméleti kérdésekkel is foglalkoznia a kis létszámú egyetemi intézet oktatási feladatainak szolgálatában.

Határozott karakterű, szellemtörténeti, fenomenológiai, egzisztenciálfilozófiai és karakterológiai alaposztottságú irodalomszemléletének szembesülnie kellett azzal a marxista irodalomszemlélettel, amelyiktől az ő látásmódja teljességgel idegen volt. Nagy kihívást jelentett ez számára. Ebben a szembesülésben vált szakmai viták, konferenciák gyakori főszereplőjévé és ebben a szembesülésben nőtt iskolateremtő tudóssá.

A megbálozott ideológiai körülmények közepette is természetesen – és nem kis vakmerőségről tanúskodva – őrizte meg és gazgagította tovább szemléletének alapvonásait.

Vizsgálódásaiban mindig a műből és az életműből indult ki, annak kereste a jellegadó tényezőit. Elemzéseiben továbbra is szenvedéllyel kutatta az alkotó személyiség művé kristályosodásának folyamatát, de erőteljesen figyelt most már az alkotó személyiség és a mű történeti motiváló tényezőire is. A történetiség szempontja korábban sem volt idegen számára. Már Heideggerről írt tanulmányában – Jaspersre hivatkozva – hangsúlyozta, hogy az ember eleve természeti, kulturális és történeti módon előre adott feltételek között találja magát.²³²

Irodalomtörténeti témáit, tárgyait mindig az esztétika és irodalomelmélet fogalmi rendszerével vizsgálta. Elméleti-esztétikai észrevételeit pedig mindig gazdag irodalmi anyagra alapozta.

Esztétika, irodalomelmélet és irodalomtörténet példaszerű, egymást segítő szintézisét teremtette meg munkásságában. Egyetemi jegyzeteket és alapvető tanulmányok sorát írta mindhárom témakörben. Amikor 1965-ben és 1966-ban végre megjelenhettek első tanulmánykötetei, az elméleti írásokat tartalmazó *Élmény és forma*, valamint az irodalomtörténeti tanulmányokat magában foglaló *Költök és írók*, a szakkritika azt állapíthatta meg, hogy “a két könyv gondolatainak alapvető tartalma kivételes pontossággal vág egybe (...) S nehéz lenne eldönteni, mi az erősebb Bartában, az irodalomtörténész-e vagy az elmélkedő, de tény, hogy a kettő állandóan egymás kezére dolgozik. Ennek köszönhető egyfelől, hogy

²³¹ Barta János: *Vázlat Kosztolányi arcképéhez*. In: B. J. *Klasszikusok nyomában*. 449.

²³² V.ö. S. Varga Pál: *Barta János és az egzisztenciális perspektíva*. It. 2002. 1. 44-45.

elmékedéseinek gyakorlati értelme mindig nyilvánvaló, másfelől, hogy részelemzéseiben is mindig érezhető, hogy nagyobb összefüggések, mélyebb igazságok felé visz bennünket”.²³³

Ez a két könyv dokumentálta végre a szakma szélesebb nyilvánossága előtt is Barta János tudományos munkásságának értékeit. Korábban élesen vitatott tanulmányai most elismerést szereztek számára. 1967-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1982-ben pedig rendes tagjává választották.

Munkásságának újabb eredményeit a hetvenes-nyolcvanas években négy tanulmánykötet mutatta be: *Klasszikusok nyomában* (1976), *Évfordulók* (1981), *A pálya végén* (1987) és a posztumusz *Ma, tegnap, tegnapelőtt* (1990).

Nyitott szemlélete és bátor emberi-szakmai kiállása miatt az ötvenes években hamar ütköznie kellett a dogmatikus marxista irodalomtudománnyal. Éles szakmai viták elindítója és főszereplője lett. Meghatározó szerepet vállalt a dogmatikus irodalomszemlélet felszámolásában. Sokféle – akkor – negatív élű minősítést is kapott. Neveztek szellemtörténésznek, antimarxistának, idealistának egyaránt. Ő azonban ezekkel a minősítésekkel mit sem törődve vállalta szakmai felismeréseit, melyek többnyire szemben álltak az irodalompolitika által szentesített nézetekkel.

1954-ben *Jókai és a művészi igazság* című tanulmányában ő szállt szembe először Magyarországon a zsdánovi “örök realizmus” elméletével. Előtte Jókait úgy akarták a szocialista kultúrában elfogadtatni, hogy igyekeztek minél több realista elemet kimutatni műveiben, hiszen csak a realista műalkotás számított művészileg igaznak. Barta János szerint a realizmus történeti kategória. Jókai pedig még a realizmust megelőző történeti korszakhoz tartozik: művészetének vannak realista elemei, de alapvetően nem realista. Ez azonban egyáltalán nem baj, hiszen a realizmus és a művészi igazság nem azonos fogalmak, az “örök realizmus” kategóriája nem tartható fenn. “Jókai ott is nagy művész, ahol nem realista”.²³⁴

Az 1961-ben megjelentetett, kisebb könyvnyi terjedelmű *Mikszáth-problémák* című tanulmánya a marxista irodalomtudomány által kritikai realistának besorolt Mikszáth művészetéről mutatta ki tüzetes elemzéssel és gazdag esztétikai szempontrendszer következetes alkalmazásával, hogy világképében a nem-realista elemek viszik a főszerepet.²³⁵ Tarthatatlan tehát az az álláspont, amelyik Mikszáth életművét kritikai realistának minősíti.

Ugyanígy került szembe Barta János a marxista esztétika szűkösen értelmezett művészi visszatükröztetés-elméletével. Bizonyította, hogy a művészetben az ábrázoló funkció mellett a kifejező funkciónak is alapvető szerepe van. Egész skáláját állította össze a művészi funkcióknak. Az ábrázoló és kifejező funkció mellett az agitatív, játék, katartikus, vallomás, provokatív, gyönyörködtető, elidegenítő, pejoratív funkció fontosságát is kimutatta.

A dogmatikus korszakban az értékről, értékelméletről a humán tudományok vagy a filozófia szempontjából nem lehetett beszélni. Barta János az értékek iránti fogékonyságát még fiatalkori filozófiai tanulmányaiból hozta. Eszerint értékek, normák megkülönböztetése, differenciálása nélkül a művészi alkotáshoz nem tudunk hozzáférni. Az irodalomtudományt értékelő tudománynak tekintette.

Kifejtette azt a meggyőződését, hogy a műalkotásnak a speciális esztétikai értékeken kívül a benne ábrázolt, tükröztetett erkölcsi eszmék, közösségi érzések, a művész által átélt életerő, szépség vagy gondolati mélység külön súlyt, mélyebb tartalmat ad.

Szabatosan megvilágította a művészi érték összetett létmódját: “A művészet tárgyai mindig tiszta szemléleti jellegűek, maga a szemlélet vagy érzéklet azonban csak úgy lesz művészi, ha valami emberileg jelentős, valami lényegeszerű mozzanat olvad bele. Másfelől a

²³³ Kiss Ferenc: *Barta János két könyvéről. Élmény és forma. Költők és írók*. In: K.F. *Művek közéről*. Bp. 1972. 329.

²³⁴ Barta János: *Jókai és a művészi igazság*. In: B.J.: *Költők és írók*. Bp. 1966. 90.

²³⁵ Barta János: *Mikszáth-problémák*. In: B.J.: *Költők és írók*. 232.

művészi szándék, az emberi lénygszerűség csak úgy válik valóban művészivé, ha képes tiszta, közvetlenül átélt szemléletbe beleolvadni.”²³⁶

A valóság- és a bensőségérték révén a műalkotás az élet nem esztétikai jellegű minőségeiből is meríti értékbeli gazdagságát.

A műalkotás a társadalomra nem tisztán esztétikai kvalitásai révén hat, az esztétikai értékek számbavételekor tehát fölöttébb körültekintően kell eljárunk. “Egy-egy alkotásnak nemcsak művészi, hanem emberi rangja is van, s a kettőnek a mértéke nem mindig fedi egymást.”²³⁷

Értékelméleti vonatkozású megállapításai sorra visszatérnek és igazolást nyernek irodalomtörténeti tanulmányaiban. “Nem élhet meg tehát a mű tisztán a maga művészi kvalitásaiból – szükségképpen hordoz magában olyan tartalmakat, olyan minőségeket is, amelyek az életben minden művészettől függetlenül kialakulnak, s ezeknek a jellege aztán visszahat magának a műalkotásnak az értékére is” – írja például Kemény Zsigmondról szóló tanulmányában.

Barta János esztétikai gondolkodásának értékelméleti vonatkozásait azért tartom rendkívül fontosnak, mert ezekben egyértelműen megjelöli az irodalom emberformáló és közösségformáló szerepét, és ezáltal határozottan állást foglal az irodalom és az irodalomtudomány egzisztenciális jelentősége mellett. Ez a létérdekű irodalomszemlélet tette nagy hatásúvá Barta János egyetemi előadásait is.

“Sokszor érezzük úgy, hogy nem a szaktudomány önmagában és önmagáért érdeklő, hanem olyan kérdések, melyekkel létezésünk bizonyos szintjén, értékelés, nemzet, erkölcs, család, világszemlélet dilemmáinak választójain magunk is szembekerülünk. Ez ad a tanulmányoknak valami megrendítő komolyságot és mélységet.”²³⁸

Tanulmányainak fő indítéka mindig az irodalmi jelenség jellegének és értékének pontos megnevezése.²³⁹ Gazdag fogalomkészlete és érzékeny intuíciója egyaránt ezt szolgálja. Átadja magát a műnek, életműnek. Szinte belülről röntgenezi meg azt, s ezt az átélt megismerést igyekszik fogalmilag is közkinccsé tenni az olvasók számára.

Elméleti tanulmányaiban a lírai szituáció fogalmának kidolgozása, az összehasonlító irodalomtudomány fogalmi alapvetése, az avantgárd esztétikai sajátosságainak mérlegelő számbavétele éppúgy úttörő jellegű eredmény volt a maga idejében, mint a stílustörténeti szempont kidolgozása vagy az értékelmélet szempontjainak irodalomtudományi alkalmazása.

Elméleti érzékenysége és tájékozottsága vezette alapvető felismerésekhez irodalomtörténeti tanulmányaiban. Nyomasztotta irodalmunk kettészakítottsága. Ezért visszahátrált a megoszlást megelőző nagy korszakhoz, amelyre Horváth János is felépítette a maga nemzeti klasszicizmus elméletét. Ő is az Arany–Kemény–Gyulai-triászban látta az előző fejlődési korszak kiteljesedését, és előképüknek ő is Széchenyit tartotta. Számára is vonzó volt az a szemlélet, melyben együtt volt “a nemzeti és európai, általános emberi és magyar, hagyományos és korszerű, mű- és naiv költészet, valóságtisztelet és a képzelet szabadsága, ész és érzelem, közösség és egyén, anyag és szellem, test és lélek joga és érdeke”.²⁴⁰ Úgy látta, hogy Horváth János koncepcióját éppen a *Nyugat* stílusforradalma és átértékelő vehemenciája erősítette meg, ez ösztönözte elveinek és belátásainak határozottabb körvonalazására.

²³⁶ Barta János: *Marxista értékelmélet és esztétika*. In: B. J.: *Klasszikusok nyomában*, 23.

²³⁷ Barga János: *Az érték problémája az irodalomtudományban*. In: B. J.: uo. 36.

²³⁸ Imre László: *Irodalomtörténet a változó világban. Barta Jánosról, Klasszikusok nyomában című tanulmánykötete alkalmával*. *Alföld*, 1978. 1. 40.

²³⁹ Uo. 329.

²⁴⁰ Horváth Jánost idézi. B. J.: *Horváth Jánosról* (A „Fejlődéstörténet” kiadása elé). In: B. J.: *Évfordulók*. Bp. 1981. 307.

Eszmetörténeti és nemzeti önismereti szempontból egyaránt fontos azonban Barta Jánosnak az a meglátása, hogy annak a nemzeti integrációnak, amelyet a nemzeti klasszicizmus nagy alakjai és az őket elméletileg igazoló Horváth János célul tűztek ki, a XIX. század második felében nem voltak adva a társadalmi-történeti föltételei.²⁴¹ Ennek lehetetlensége szinte szükségszerűen váltotta ki azt a szemléleti forradalmat, melyet a *Nyugat* hozott, s melyet Horváth János már nem tudott olyan mélységben befogadni, mint az előző korszakot. Horváth János irodalomfejlődési koncepcióját viszont az 1920 utáni helyzet újra pozitív funkcióhoz juttatta, egyik hatóeleme lehetett annak a kulturális rekonstrukciónak, amelyik az újabb történelmi sorsfordulóig a klasszicizálódás igényét hordozta.

A korai filozófiai és karakterológiai stúdiumokkal megalapozott, majd az értékelmélettel, stílustörténettel és funkcióelmélettel gazdagított szemlélettel vizsgálta Barta János pályájának második nagy korszakában a XIX. és XX. századi magyar irodalom fő alakjait és folyamatait. Az egész magyar irodalomszemléletet új eredményekhez juttató tanulmányok sorát írta Aranyról, Keményről, Madáchról, majd a kritikai kiadás munkálatainak vezetése közben Vajda Jánosról is.

A súlyos szépségeket, a mélységperspektívákat kereste elsősorban az irodalmi művekben. Ambíciója volt, hogy szisztematikus irodalomtörténetet adjon az Aranytól Adyig tartó irodalmi korszakról. Ezt háromkötetes egyetemi jegyzetében meg is tette. A korszak fő alakjaihoz állandóan visszatért, újabb és újabb megvilágításba helyezte őket, életművüknek újabb és újabb részét vetette vizsgálat alá. Nyomasztó gondja volt az, hogy a magyarság művelődéséből egyre jobban kimaradnak a magyar kultúra klasszikus értékei. Elemzések sorában tárta föl Arany, Kemény, Madách, Ady és mások életművének hasznosítható világszemléleti értékeit.

Kemény Zsigmondot úgynevezett “forradalomellenes világnézete” miatt mellőzte a marxista irodalomtudomány. Barta János a szépíró értékeire mutatott rá. Kemény zsigmond művészetét elemző tanulmányaiban külön nyomatékot adott az összetett, mély értékek művészi megnyilvánulásának, a mélységperspektíva emberformáló hatásának, a tükröztetett esztétikai értékeknek. “Művei azáltal valánk különösen gazdagokká, mert erkölcsileg mély jellemek és mély erkölcsi problémák átéléséhez segítenek bennünket, és közvetítik, tükrözik az emberi életnek szépségben és bájban, fönségben és tragikumában való gazdagságát.”²⁴²

A történetfilozófiai kérdések vizsgálatával 1965-ben tovább gazdagította *Az ember tragédiája* korábbi értelmezését. Tanulmányán mély pedagógiai szándék üt át, midőn azt hangsúlyozza, hogy a tragédiában a küzdő ember folyton megújuló történelmi erőfeszítésének eszméje ölt testet. Majd 1983-ban írt tanulmányában azt fejti ki, hogy a valóban emberi szintű erkölcsi autonómiához Ádám a XV. színben jut el. “Az erkölcsi ember akkor kezdődik, amikor felismeri és átéli a választás, a választút lehetőségét – és elszánja magát, hogy a döntést saját felelősségére hajtsa verge.”²⁴³

Barga Jánost egzisztenciafilozófiai ösztönzések vezették el a létdimenziók és létperspektívák fogalmának irodalomtudományi hasznosításához. 1953-as Arany-monográfiájának koncepcióját és értékét messze meghaladó tucatnyi Arany-tanulmánya közül az Arany János és az epikus perspektíva éppen azáltal emelkedik ki, hogy modellértékű, más életművek vizsgálatában is kamatoztatható módszerrel tárja föl Arany János epikájának alapvető jellegzetességét, az epikus dimenziók változtatását, új és új epikus dimenziók keresését. Dimenzióknak azt a külön törvények alatt álló művészi közeget nevezi, amelybe a

²⁴¹ Uo. 312.

²⁴² Barta János: *Kemény zsigmond mint szépíró*. In: B. J.: *Költők és írók*. 1966. 113.

²⁴³ Barta János: *Az ember tragédiája értelmezéséhez*. In: B. J.: *Évfordulók*. 290.

költő műve életanyagát beállítja. A perspektíva pedig “a dimenzió törvényeinek, kapcsolódási módjainak, szelektáló és értékelő légkörének érvényesülése az epikus mű anyagán”.²⁴⁴

Tipológiailag Arannyal éppen ellentétes oldalon Ady életművét látja Barta János a magyar költészet másik csúcsteljesítményének. Az Ady centenáriumon publikált három tanulmánya közül kettő csak megcsonkítva jelenhetett meg. A *Vázlat Ady arcképéhez* című tanulmánya szerint az eszményítő-moralizáló XIX. századi irodalomszemlélet után szükségzerű volt Ady egyetemes lázadása, a lét határhelyzeteinek átélése. A *Vallásos élmény, életélmény és küldetésstudat Ady lírájában* című tanulmányában pedig azt fejté ki, hogy az Ady-líra istenélményének a lényege az a mély metafizikai igény, amely rejtve vagy nyíltan végighúzódik Ady egész életén. Ez a koncepció gyökeresen szemben állt azzal a marxista állásponttal, amelyik Ady életművét a forradalmiság különféle stádiumaira osztotta, istenkeresését pedig eltévesztett küldetésnek minősítette.

Barta János tanulmányainak jó részét korrekciós szándékkal írta. Egy-egy új monográfia, tüzetesen kifejtett koncepció ösztönözte arra, hogy alaposan kifejtse a maga eltérő álláspontját. Ez a korrekciós szándék motiválta nevezetes elméleti tanulmányait éppúgy, mint Jókai, Mikszáth, Kemény Zsigmond művészetéről írt munkáit. Nagy erudícióval kutatta egy-egy nagy művész életművének kimeríthetetlen titkait, időről időre visszatért egy-egy problémához, hogy újabb nézőpontból vizsgálja meg.

Sokszor viszont egy-egy problematikus életmű tisztázásának, megértésének és reális mérlegelésének az igénye vezette elmlyült vizsgálódáshoz. Példa értékű ebből a szempontból az *Egy különös író sötét világa* című tanulmánya, melyben Tolnai Lajos életművének túlértékelését számolta fel úgy, hogy közben mintát adott az irodalmi értékelés módszeréhez is. De említhetjük Vajda János életművét elemző tanulmányait is, melyekben biztos kézzel különítette el az egyenetlen életmű értékes darabjait a kevésbé értékesekről.

Idős korában annak is szükségét érezte, hogy egy-egy évfordulóhoz kapcsolódóan elvégezze a maga számvetését olyan alkotókkal is, akik szűkebb szakterületétől távol estek. Ezek a tanulmányok – Csokonairól, Babitsról, Tóth Árpádról, Móricz Zsigmondról és másokról – is mindig tartalmaznak olyan problémafelvetéseket és magyarázatokat, melyeket a szűkebb szaktudomány sem kerülhet meg.

Szktudományi érdeklődése szinte határtalan volt. Nyolcvanhárom esztendő korában alapvető tanulmányban vizsgálta a legújabb magyar líra esztétikai sajátosságait. Az új fejlemények láttán kész volt saját korábbi líraelméleti fogalmainak továbbfejlesztésére és kiegészítésére is.

Maga Barta János olykor hibájának tartotta azt, hogy érdeklődése rendkívül széleskörű volt. Ennek a nyitott tájékozódásnak túlbeszülhetetlen szakmai hozadékai is voltak, hiszen bármilyen témához nyúlt, többnyire igazabb eredményekre jutott, mint a korszak vagy téma olyan szakértői, akik nem néztek túl saját témájukon.²⁴⁵

Barta János születésének centenáriumán Debrecenben egész napos konferencián kíséreltük meg életműve legfontosabb értékeinek számbavételét. Tizenöt előadásban próbáltuk megrajzolni tudósi és tanári portréját. Tárgyunk gazdagsága és mélysége folytán vállalkozásunk csak töredékes lehetett.

Az természetes, hogy Barta János egyes megállapításait és szempontjait a mai irodalomtudomány módosítja, új eredményekkel viszi tovább az újabb idő követelményei és lehetőségei szerint. Tudósra emlékezve nem az a legfőbb szempontunk, hogy egyes részeredményei mennyire képesek helytállni a változó időben, hanem az, hogy a maga idejében hiteles, igaz válaszokat adott-e a kor szakmai és emberi kihívásaira. Tovább vitte-e a

²⁴⁴ Barta János: *Arany János és az epikus perspektíva*. In: B. J.: *Klasszikusok nyomában*. 169.

²⁴⁵ Kulcsár Szabó Ernő: *Az egyéniség – az olvasás horizontváltásában. Vonások Barta János szellemi „arcképéről”*. 145.

tudomány fejlődését? Adott-e ösztönzéseket a következő generációk számára ahhoz, hogy eredményeit átalakítva, módosítva hasznosítsák? Az a tudós, aki a maga korában erre képes volt, sohasem évelhet el, mert munkássága szervesen beleépül a tudományos kutatás történelmi folyamatába.

Barta János tudományszakának több területén – irodalomtörténet, irodalomelmélet, esztétika, komparatiztika – bizonyult úttörő mesternek. Munkássága rangot adott az irodalomtudománynak. Tudományos eredményeivel tett tanúságot arról, hogy az értékes irodalmi műalkotás mindig az emberlét kérdéseivel szembesül. Azt vallotta, hogy az irodalomtudománynak az egzisztenciális mélységet kell úgy közvetítenie a maga fogalmi eszközeivel, hogy a művészi élmény kathartikus ereje is hatóelemmé válhasson a tudományos eredményben is. Az irodalomtudományt legalább annyira tekintette művészetnek, mint tudománynak. A kifejezés, a gondolkodás és az átlélés művészetének összhangjára van ahhoz szükség, hogy az irodalomtudomány művelője betölthesse hivatását.

Barta János úgy töltötte be hivatását, hogy értékes szaktudományi eredményein és módszerein túl az önmagához való hűség és a szellemi nyitottság egységének példáját is rank hagyta.

BARTA JÁNOS ADY-ÉLMÉNYE

Akik Barta Jánost a XIX. századi magyar irodalom elhivatott kutatójaként, Arany, Madách, Kemény és Vajda egyik legmélyebb ismerőjeként, valamint elméleti, esztétikai tanulmányok írójaként tartják számon, bizonyára meglepődnek azon, hogy egész pályája során foglalkoztatta őt Ady művészete is. Ez a mély vonzás tudósi karakterének gazdagságára is fényt vet, hiszen Adyban éppen az ragadta meg, ami belőle magából hiányzott: a prelogikum, az archaikum, a mágikus-mitikus nyelven megszólaló gáttalan szenvedélyek világa.²⁴⁶

Gimnazista éveit Ady-ellenes környezetben töltötte. Egyetemista korában ismerkedett meg Ady költészetével, majd fiatal tanárként mélyült el érdeklődése iránta, de az Ady-élményében sokáig a vonzás és taszítás elegyedett.²⁴⁷ Horváth János tanítványaként maga is az Arany, Kemény, Gyulai triászban látta a magyar irodalom előző fejlődési szakaszának kiteljesülését.²⁴⁸ Őt is életreszólóan lenyűgözte a klasszikus triász világképének ok-okozati rendje és morális tartalma.

A fiatal Barta János érdeklődése megoszlott az irodalomtudomány, filozófia és pszichológia között. Egyetemistaként a filozófusoknak, Pauler Ákosnak és Kornis Gyulának volt buzgó hallgatója, berlini ösztöndíjas korában Spranger történetfilozófiai előadásait hallgatta, könyveit tanulmányozta.

Az irodalomtörténeti, filozófusi és pszichológusi pályák hármas választóján álló fiatal ember mohón tájékozódott a húszas-harmincas évek európai filozófiai és pszichológiai irodalmában. Ebből a tájékozódásból közismert az, hogy Heidegger főművéről Barta János írt először Magyarországon.²⁴⁹ Filozófiai érdeklődése azonban igen széleskörű volt. Ösztöndíjas időszakában volt újdonság Ernst Cassirer *Philosophie der symbolischen Formen* című

²⁴⁶. V.ö.: Barta János kéziratos hagyatékában egy 1977-es jelzetű szótárfüzetben *“A föltámadás szomorúsága. Az én Ady-antológiám”* címmel megkezdett, de félbehagyott írás. Itt köszönöm meg a Barta családnak, hogy Barta János hagyatékát rendelkezésemre bocsájtotta.

²⁴⁷. V.ö.: uo.

²⁴⁸. V. ö.: Barta János: *Magyar irodalomtörténész a változó világban*. In: B. J.: *Klasszikusok nyomában*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. 377.

²⁴⁹. V.ö.: Barta János: *Vallomás és számvetés*. In: B. J.: *A pálya végén*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1987. 407.

könyve.²⁵⁰ Szinte rávetette magát erre a hatalmas műre. Ez ébresztette rá arra, hogy a modern világgépünk előtt más világgépek is léteztek. Cassirerből ismerte meg a mitikus-babonás világgépet. Mítoszok, babonák, varázslatok, ősi hitek és hiedelmek világa, jellemző elemei tárultak föl előtte, ezek egyikére-másikára most iskolai-egyetemi tanulmányaiból, sőt paraszti gyermekkorának világából is ráismert.²⁵¹

1932-ben jelent meg Karl Jaspers háromkötetes filozófiája.²⁵² Az egzisztencializmus vonzásába került Barta János ezt is alaposan áttanulmányozta, jegyzeteket készített belőle. Megragadta Jaspers egzisztencia-elmélete, elsősorban az a gondolata, hogy az egzisztencia igazi megmutatkozása a létnek azokban a határszituációiban történik meg, amelyek széttörik a lét külső feltételeit, s az egzisztenciát radikálisan önmagára utalják vissza. Ezek a határszituációk a halál, a harc, a szenvedés, a bűn, valamint általános határszituáció az emberi egzisztenciának és a valóság történetiségének kérdésessé válása. Jaspers a lét értelmét antinomikus és paradoxális koncepcióval világítja meg. Csak a halállal szemközt találunk bátorságra és higgadságra, csak a bűnben felelősségre, a harcban szeretetre, a szenvedésben boldogságra.²⁵³

Rögtön megjelenése után megismerte Barta János Ingarden alapművét is.²⁵⁴ Egy 1931-es tanulmányának tanulsága szerint már akkor alaposan megvizsgálta annak az Erich Rothackernek két könyvét is, akinek *Die Schichten der Persönlichkeit* című munkája is fontosnak bizonyult a lélektan és karakterológia iránt fogékony fiatal tudós számára.

Barta Jánosban pályakezdésétől fogva különleges érdeklődés volt a karakterológia iránt is. A műalkotások esztétikai elemzésén túlmenően mindig érdekelt az írói egyéniség, a karakter is. Ez is ösztönözte arra, hogy az általa nagyrabecsült típusokon kívül másfajta írói világgépekkel és személyiségekkel kutatóként is szembenézzon.

A kor pszichológiai-karakterológiai irodalmában gyakran értekeztek arról, hogy az emberi agynak és léleknek két, egymástól élesen elválasztható rétege van. Az egyik fejlődéstörténeti szempontból régibb, ősbibb, a másik újabb. Sokféleképpen nevezték ezeket a rétegeket. Az egyik elmélet szerint az újabb réteg a nagyagykéreg, ebben van a székhelye a magasabbrendű értelmi tevékenységnek és az öntudatos akaratnak. Ezt a réteget ezért kortikális rétegnek nevezik. A fejlődéstörténeti szempontból ősbibb réteg viszont a nagyagykéreg alatt található, itt van a székhelye az ösztönöknek, az egész érzelmi életnek, képzeletnek. Ez a szubkortikális réteg. Nyírő Gyula 1933-ban a Magyar Pszichológiai Szemlében *Költőzseni és pszichiátria* című tanulmányában Adyról szólva hosszan ismertette ezt az elméletet.

Adyt már Horváth János 1910-ben megjelent könyve az ösztön-ihlettel jellemezte, az 1932/33 tanévben Adyról tartott egyetemi előadásában is szólt erről.

A fiatal Barta János Ady élményének ezek a a filozófiai és lélektani studiumok olyan elméleti háttérrel adtak, hogy egyszerre úgy érezte, sokkal mélyebben érti és mélyebben tudja megvilágítani Ady addig is megragadó, de valamiképpen megfoghatatlan költői világát. Különösen termékenynek bizonyult ebben Cassirer könyvének ösztönzése, a mitikus világgépek megismerése segítette abban Barta Jánost, hogy új értelemmel vigye tovább Horváth János ösztön-ihlet elméletét és föltárja Ady mitológikus költői világgépet. Az egzisztencialista filozófia pedig a modern eszmei koráramlatok felől tette megszólíthatóvá

²⁵⁰. Ernst Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen*. Berlin 1923-1929. (Bd. 1: *Die Sprache*, 1923., Bd. 2: *Das mythische Denken*, 1925., 3: *Phänomenologie der Erkenntnis*, 1929)

²⁵¹. Barta János: *Visszapillantó tükör*. In: B. J.: *Ma, tegnap, tegnapelőtt*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1990. 22.

²⁵². Karl Jaspers: *Philosophie. Philosophische Weltorientierung. Existenzerhellung. Metaphysik*. 3 Bde., Berlin, 1932.

²⁵³. V.ö.: W. Scheidler: *Karl Jaspers*. In: Julian Nida-Rümelin Hg.: *Philosophie der Gegenwart in Einzeldarstellungen von Adorno bis v. Wright*. Alfred Kröner Verlag Stuttgart, 1991. 271.

²⁵⁴. Roman Ingarden: *Das Literarische Kunstwerk*. Tübingen 1931.

számára Ady költészetét. Megőrzött korai Ady-jegyzetei szinte tele vannak tűzdelve zárójeles Jaspers, Heidegger, Cassirer idézetekkel.

Később Barta János is úgy látta, hogy Ady bonyolult szépségeihez filozófiai műveltség nélkül nem jutott volna közel. Aki semmit nem tud a mágikus-mitikus életézésről, az Ady verseinek mélységperspektíváit nem tudja megérteni. "De abba a különös világba csak akkor tudjuk magunkat igazán beleélni, ha életézésének legmélyébe is le tudunk szállni, s számomra ezt a leszállást könnyítette meg az, hogy megismerkedtem a húszas-harmincas évek filozófiájával, mellékesen pszichológiájával is. A filozófus ugyanúgy az élet mélyébe száll le, mint a költő, sőt a költő meg is előzheti a filozófust - s Ady élménymegválasztásának számos olyan eleme, tartománya van, amelybe a modern filozófia mécsesével tudunk bevilágítani. S nem tudom, van-e mélyebb kapcsolat egy vers és olvasója között, mint ha nem csak a műértő, hanem a filozófus is gyönyörködve tudja magáévá tenni."²⁵⁵

Az, hogy Barta János a modern filozófia felől közelített Ady művészetéhez, azt is jelenti, hogy az ő Ady-értelmezése a huszadik század kihívásaival szembesül. Azt az egzisztenciális érzékenységet, azt a szembesülést a Semmivel fedezte fel Adyban, amelyik később Heidegger és Jaspers művei révén tudatosodott az európai emberben.

Karakterológiai tanulmányai ösztönzésére jutott fiatal kutatóként arra az álláspontra, hogy a magyar irodalomnak van egy olyan romantikus vonulata, amelyik szemléletileg sok vonatkozásban szembeállítható az Arany-Kemény-Gyulai triással. Ennek a romantikus vonulatnak a fő állomásai gyanánt Berzsenyit, Vörösmartyt, Madáchot és Adyt jelölte meg. Tehát a történeti szempont mellőzésével dolgozott, nem érdekelt bennük az, ami korhoz kötött történelmi jelenség, hanem arra összpontosította érdeklődését, ami tipikusan, alapélményeiben romantikus jellem és világkép.²⁵⁶Ekkori romantika-fogalma nem történeti, hanem esztétikai és jellemteni kategória volt.

Azt tervezte, hogy a magyar irodalom romantikus vonulatának a nagy alakjait alapos tanulmányok sorában mutatja be. Kéziratos hagyatékában *Mit nevezünk magyar romantikának?* címmel megtalálható ennek a romantikus vonulatot átfogó nagy munkának a vázlata. Egyes fejezetei pedig a *Válasz* 1935-ös évfolyamában megjelent *Berzsenyi*-tanulmány s a Baumgarten-díjas *Vörösmarty*-tanulmány a *Nyugat* 1937-es utolsó és 1938-as első számában. A Madách-fejezet újabb Madách könyvvé nőtt 1942-re. Adyról pedig közvetlenül a Berzsenyi-tanulmány után vázolta fel első portréját. A teljes koncepciót 1943 őszén egyetemi magántanári habilitációs előadásában mutatta be *A magyar romanticizmus* címmel.

Adyban nagyon korán felismerte a századforduló európai újromanticizmusának hatalmas méretű magyar képviselőjét.²⁵⁷Kéziratos hagyatékában két Ady-pályakép is található. Az első még 1935-ben készült, az utolsó lapon pontosan megjelölte a keletkezés dátumát is: 1935. X. 2 - XI. 19. Később maga Barta János minősítette ezt az Ady-koncepcióját egzisztencialista szemléletűnek. Ennek a korai Ady-képnek már a vázlatából kitűnik, hogy Barta János érdeklődése ekkor alapvetően filozófiai és lélektani jellegű.

Ady alapélményének a létbizonyosság elvesztését tekinti. Azt, hogy az én önnön létét semminek, fantómnak, metafizikailag elveszettnek érzi. Ehhez zárójelben mintegy filozófiai kulcsként Jaspers fogalmát idézi: "das existentielle Nichts". Majd a vázlat második pontja azt jelöli ki vizsgálódási irányként, hogy Ady hogyan viszonyult a létbizonyosság elvesztésének alapélményéhez. Így lesz a második nagy fejezet témája a küzdelem a létbizonyosságért, önnön élete metafizikai súlyáért. Ennek eszközeként pedig a felfokozott vitalitást, erotikát,

²⁵⁵. Barta János: *Az én Ady-antológiám*. Kézirat-töredék.

²⁵⁶. Barta János: *Magyar irodalomtörténet a változó világban*. In: B. J. :*Klasszikusok nyomában*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. 375.

²⁵⁷. uo. 24.

életszomjat illetve a felfokozott önsugárzást, költői alkotást, maga-megmutatást nevezi meg. Majd további fejlemények gyanánt ezek fonákját és megnevesedését jelöli meg. A vitalitás fonákja az élet üressége, a gyönyör transzcendenciája a boldog kárhozat, a vitalitás megnevesedése az életszeretet. Ugyanennek mintájára az önkifejtés, önsugárzás fonákja a meddőség-érzés, a hivatás transzcendenciája az ős Kajántól az istenélményig vezet, az önkifejtés megnevesedése pedig Ady magyar humanizmusa. A zárófejezet "*A csodák föntjén*" címet viseli, a megtalált létbizonyosság ez, de egyszerre a csönd, a kivonulás az életből, a halál is.

Tömör foglalata ez a vázlat Barta János korai Ady-koncepciójának. Ady romantikus élményforrásait veszi sorra: az ént, a "minden" átélését, a magyar sors érzését, Isten-élményének mélységét és gazdagságát. A létbizonyosság elvesztésének kulcsverse *A föltámadás szomorúsága*.²⁵⁸ Jaspers gondolatai sugároznak át ekkor Barta János személyiség-magyaroztatán. A léttelenség metafizikai élménye szólal meg Ady költészetében, amikor önmaga megvalósíthatatlanságáról, múltjának kiüresedéséről vagy a vitális lét ürességéről ad számot. Adyban hatalmas vitális erő küzd ez ellen a létbizonytalanság, létüresség ellen. "Ő tehát ahhoz a létbizonyossághoz, amelyet az *én* adhat, mint metafizikai fix pont, nem azzal jut el, hogy keresi, alakítja ezt az ént. Nála kiesik az a bizonyos mozzanat, amelyet Jaspers *Existenznek* nevez."²⁵⁹

Már ekkor is Arany az ellenpélda Barta János számára, aki önalakítással teremti meg saját személyiségét, küzdelmének terepe pedig reális és kauzális világ. Ezzel szemben a romantikus egyéniség engedékenyebb közeget választ magának, hogy magát abban teljesen megmutathassa. Sok-sok belső feszültségét világítja meg Barta János az Ady-lírának, rámutat arra, hogy éppen azért kell Adynak örökké önmagát megmutatnia, mert örökké a léttelenség árnyéka kísérti. Ennek a küzdelemnek a típusait tárja fel a tanulmány egészen a szélső változatokig, melyekben a transzcendenciát azzal éri el a személyiség, hogy mámorban és alkotásban, az élet összeomlásában jut el az Abszolútumig. Máskor heroikus szerepvállalásának a dinamikus ellentétét éli meg, visszahúzódik önmagába, önmagát pedig szinte megsemmisíti, kivonja a létből.

Barta János a romantikát metafizikai érzékenységekét értelmezi. Ez a metafizikai élmény szerinte nem fejezhető ki másként, csak szimbólumokban, Ady képzetkincsét tehát a metafizikai létélménye motiválja. "A realitás nyelvén el nem mondható, ezért kell számára hígabb közeg."²⁶⁰ Érdekes idézni Barta János fejtegetésének összegzését: "Számunkra Ady: a magyar romantika utolsó szava. Benne tombolva szabadulnak fel az elődeinél néha csak sejtett vagy elfojtott metafizikai energiák, majdnem fél évszázad metafizikátlan magyar szellemiségébe robbanva bele. Ő leszállt a végső mélységig, mert ezer változatban élte át a létbizonyosság elvesztését - s ott lebegett a még elérhető végső magasságban: Isten ezer arcát érezve meg az élet mámorában, a hűség harcában, a kárhozat örvényében, a lélek csendjében, a halálban. Nincs költő a világon, aki ekkora terhet hurcolt volna."²⁶¹

Ady szinte minden Barta-tanulmányban előkerül valamiféle viszonyítási mértékként, de a harmincas években ez a viszonyítás még szigorú elmarasztalásokat is tartalmazott. *A romantikus Vörösmarty* című tanulmányában Vörösmarty szemléleti gazdagságát elemezve tett összehasonlítást a négy kiválasztott romantikus között: "Ha négyüket ebből a szempontból összehasonlítjuk, ne felejtjük el, hogy a másik háromnál egész nagy rétegek hiányoznak: Madáchnál a realitás és a konkrét szemlélet, Adynál a gondolat és az esztétikum

²⁵⁸. Ez a vers - kéziratos jegyzeteinek tanúsága szerint - élete végéig foglalkoztatta Barta Jánost. Érdekes, hogy Nagy Lászlót is megihlette Adynak ez a különleges, nagy verse.

²⁵⁹. A kézirat 46. lapján

²⁶⁰. uo. 73.

²⁶¹. uo. 58.

- Berzsenyinek pedig korlátozott a képkészlete és sablonos a fogalmi kincse.²⁶² Ehhez a tanulmányhoz azonban 1976-ban, amikor a *Klasszikusok nyomában* című kötetébe bevette, jegyzetet fűzött: "Külön szeretném hangsúlyozni, hogy Adyt azóta teljesebben és világosabban látom, a rá vonatkozó néhány, ma már időszerűtlen célzás azonban már nem kihagyással, hanem csonkítással lett volna eltávolítható."²⁶³

A "teljesebb és világosabb" Ady-szemléletet nagy stúdium alakította ki Barta János munkásságában. Az 1946-47-es és az 1947-48-as tanévben négy féléven keresztül egyetemi magántanári előadást tartott Adyról a budapesti egyetemen. Ekkor teljes pályaképet adott róla. Köréje rajzolta az európai szellemi horizontot, de legfőképpen Ady egyéniségének és élményi köreinek a vizsgálatára összpontosította figyelmét. Előadásait néha szóserint megírta, néha csak bő vázlatot készített azokhoz. Ekkor már - Révai Ady-tanulmányának megjelenése után - új világ kezdődött irodalmunk Ady-szemléletben is. Barta János nem gondolhatott teljes Ady-pályaképe kiadására, de a jegyzeteit megőrizte és 1977-ben, az Ady-centenáriumon három tanulmányban is gazdagon felhasználta.

1948-ban egyetlen Ady-tanulmányt jelentetett meg. Ez nem a teljes Ady-koncepció foglalatja volt, hanem "részletmunka": Ady képzet és szókincsének elemzése. *Khiméra asszony serege* címmel jelent meg a *Magyar Századok* című Horváth János emlékkönyvben. Ez a tanulmány az Ady szakirodalom egyik alapműve. Ady mitikus valóságát az eszközeit mutatja be szisztematikusan és gazdag példaanyagban. Sorra veszi az antik mitológia, a Biblia, az orientalizmus, a magyar és európai mesemotívumok, majd az ősi természet, ősi életformák, foglalkozások képzetkincsét. Aztán pedig Ady költészetének mitikus jegyeit és élményeit elemzi, majd ezek nyelvi eszközeit vizsgálja. Plasztikus képet ad Ady mitikus világlátásáról és költői kifejezésformáiról.

Barta Jánosnak a negyvenes évek végén kialakult az az Ady-koncepciója, amelyik aztán az idők folyamán lényegesen nem változott. Viszont változott körülötte az irodalomszemlélet, így az ő koncepciója egyre erősebb szembenállás volt a Lukács-Révai vonalat kiteljesítő Király István Ady-értelmezésével, de különbözött másokétól is.

Az Ady-centenárium ösztönözte Barta Jánost arra, hogy szedje elő harminc évvel korábbi jegyzeteit, s új formába öntve lényeges pontokon szóljon hozzá az Ady-kép alakításához. Három 1977-es tanulmánya közül kettő csonkítva jelent meg. Az eredeti kéziratokat azonban gondosan megőrizte, így világosan látszik, hogy mit kellett kihagynia a tanulmányok első közlésekor az akkor már élete 77. évében járó tudósnek.

A *Vázlat Ady arcképéhez* című tanulmánya 1977 decemberében a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetében hangzott el, nyomtatásban az *Évfordulók* című kötetben jelent meg 1981-ben.²⁶⁴ Ebben a tanulmányában Barta János a negyvenes évek végén megfogalmazott Ady-koncepcióját viszi tovább. Azt fejt ki, hogy a századfordulóig uralkodott a magyar kultúrában az a csoportideál, amelyik az egyéniség vonatkozásában a kortikális erőknél, a kontrollnak, tudatosságnak, önismeretnek, az eszmélkedő belátásnak volt alárendelve. Ady az, aki ezt a csoportideált, értékrendszert és embereszményt alapjában megrendíti. Adyval a kortexen orientálódó, morális-érzületi, normatív köztudatba berobban egy szubkortikális áradású, prelogikus, szenvedélyes egyéniség. "A maga korában ennek a berobbanásnak felfoghatatlanul nagy jelentősége volt. Ady radikálisan felmondta azt az eszményítő-moralizáló tendenciát, amely a magyar költészetben évtizedek óta uralkodott, és relativálta, legalábbis erősen megkérdőjelezte azt az eszmei szintet, amelyet az emberi elme a közvetlen, nyersebb, élettelibb, naturalisabb szférák

²⁶². Barta János: *A romantikus Vörösmarty*. In: B. J.: *Klasszikusok nyomában*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1976. 425.

²⁶³. uo. 487.

²⁶⁴. Barta János: *Vázlat Ady arcképéhez*. In: B. J.: *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 162-174.

föle épít - az eszmei és a vitális szint örök harcában a vitális szintnek adott igazat."²⁶⁵Barta János szükségszerűnek tartja ezt a nagy áttörést. A kanonizált idealista életfelfogás annyira vértelenné vált ekkorra, hogy alóla ki kellett törnie "a valódi, nyers, elemi életnek. Móricznál egy rusztikusabb, nem intellektualizált változatban, Adynál egy hatalmas intellektus és világerzés, modern kultúra és mitikus archaikum közegében".²⁶⁶Szembetűnő, hogy ekkor már - korábbi Vörösmarty-tanulmányának állításával ellentétben - Ady hatalmas intellektusát említi, s nyomatékkal utal arra, hogy Adyban az archaikumot, a prelogikumot a huszadik század kultúráján nevelkedett lángelme éli át.²⁶⁷Hangsúlyozza azt is, hogy "a dimenzió, amelyben ezek a lelki történések zajlanak, többnyire irreális, tapasztalaton túli. Az élmény át van vetítve a babona, a mítosz, egy a mainál ősbibb valóságtudat szintjére."²⁶⁸Barta János szemléletében ekkorra elmélyült a történeti szempont. Nyilván ez is oka annak, hogy ez az Ady-portré már nem említi Ady romantikus karakternonásait, hanem az archaikum és modernség egységében jelöli meg szemléleti újdonságát. Rámutat arra is, hogy Adynak valóban van valamelyes köze a későbbi egzisztencialista filozófia egynemely élménytípusához: "azt az egyetemes, alapvető szorongást, a létbizonyosság elvesztését ő is érzi, - a "Semmi", az egzisztencialista filozófia nagy monstruma őrá is rávetíti árnyékát. De mindezek inkább csak színezik vagy fodrozzák Adynak végső fokon mégis pozitív életkultuszát és életérzését - annak sodrában létrejövő dialektikus ellenáramlatok."²⁶⁹Barta János a jaspersi határhelyzetek átélésének elméletével világítja meg Ady költészetének lényegét: "Ady, aki alapjában a kor vitalizmusának talaján áll, már megsejt valamit azokból az élményekből és léthelyzetekből, amelyek majd néhány év múlva filozófiává kiforrva jelennek meg az európai szellemi életben. Az persze nem az egzisztencializmus és az egzisztencialisták monopóliuma, hogy az emberi lét úgynevezett határhelyzeteit átéljék. Ady is bőségesen átélte őket: a harcot, a fájdalmat, a teljes életet fenyegető korlátokat, a lebegést üdv és kárhozat között."²⁷⁰

A forradalmiság különféle stádiumaira épített Király István-féle Ady-koncepció idején ezek a gondolatok éppen elegendőek voltak kihívásnak. Bizonyára ezért kellett elhagynia Barta Jánosnak a tanulmány utolsó gondolatkörét. A hagyatékban megtalálható a teljes szöveg. Ezen az olvasható, hogy "A *Vázlatkép Adyról* eredeti, cenzurázatlan szövege. Megőrzendő."²⁷¹Ebből a kéziratból kiderül, hogy a cenzurázás az eredeti szöveg négy utolsó lapját törölte. Ez a négy lap Ady politikai ideológiájával foglalkozik. Maga a szöveg is kényes témának minősíti ezt, de azt is megjegyzi, hogy enélkül az Ady-képből hiányozna egy nagyon is markáns vonás. Azt a kérdést veti itt föl Barta János, hogy mi kapcsolta Adyt a polgári radikalizmushoz és progresszióhoz, hiszen az ideológia, amely mellé odaszegődött, nem hozható egy nevezőre az ő költői világával: "A radikálisok világnézeti és politikai racionalizmusa, antiklerikalizmusa, polgári forradalom-kultusza megelőzi a századvég és a századforduló metafizikus-organikus-vitalisztikus világképét. Két Ady volna tehát: a költő és a napi politikus?"²⁷²A tanulmány - árnyalt lélektani okfejtéssel - oldja föl ezt az élesen felvetett kérdést: Adyban a magyar történelem egészéből a magyarság kivetettségenek, útvesztésének az élménye aktualizálódott. Ez az élmény szinte katasztrófa-várássá erősödött benne, s ez váltotta ki - érzelmi átfordulással - az ellentétes végletet, az eschatologikus messianizmust, amely konkrét programként a forradalomvárásban, a mindent megoldó

²⁶⁵ uo. 166.

²⁶⁶ uo. 167.

²⁶⁷ uo. 173.

²⁶⁸ uo. 169.

²⁶⁹ uo. 173.

²⁷⁰ uo. 174.

²⁷¹ Barta János: *Vázlatkép Adyról*. Kézirat.

²⁷² uo. 20.

forradalom-hitben realizálódott. Adyban azonban nem uralkodott egyértelműen "a diadalmas forradalom látomása: eleve rajta ül a magyarságot megsemmisítő katasztrófa árnyéka is".²⁷³

Ady a tisztánlátás és a tehetetlenség felőrlő feszültségében élt. Jellemteni szempontból ezzel az élménnyel magyarázza Barta János azt az ellenségtudatot, ellenséggyűlöletet, amelyik "ha tudatosan is meg akar formulázódni, könnyen fogadja be a radikálisok tételeit"²⁷⁴ azok ideológiájának elfogadása nélkül is. "E gyűlölet és az önmarcangolás, éppen ambivalens voltával, oszcilláló jellegével teljességgel alkalmas volt arra, hogy a kortársakat, sőt olykor talán magát Adyt is megtévessze."²⁷⁵ Az Ady költészetében megnyilatkozó, önmagára és fajtájára is kiterjedő féktelen önmarcangolás, valamint tagadás és gyűlölet azonban nem primér jelenségek, hanem egy mélyebb alapélmény tünetei. Ez az alapélmény pedig a magyarsággal való sorsszerű azonosság. Ez viszont nem tud csupán szeretetben megnyilvánulni, mert ezt lehetetlenné teszi Ady kollektív büntudata, "minden kortársáénál élesebb és keserűbb magyar önismeret"-e: "Nemcsak az egyéni kitesztottság, hanem a magyarságban mint kollektívumban való csalódás, az idő rostájának a döbbenete az, ami ebből a szerető-keserű azonosulásból önmarcangolást formál, s amely a ragaszkodást, az elválhatatlan odatapadást gyűlöletté fordítja át."²⁷⁶ Barta János tehát a lélek feloldhatatlan feszültségében látja azoknak a tüneteknek a gyökerét, melyeket a Lukács-Révai-Király koncepció egyirányú és egyértelmű ideológiává rakott össze.

A lélektani magyarázatot támasztja alá Barta János világnézeti motivációval is, midőn rámutat arra, hogy a "szeretet és gyűlölet mögött Ady világnézetének gyökere az, amit a romantikus korban perfekcionizmusnak, majd a század második felében meliorizmusnak neveztek: a hit az emberi tökéletesedésben."²⁷⁷ Az adott társadalmi szituációban nem lehetett merev válaszfal Ady hitei és a radikális reformerek és forradalmárok ideológiája közt. "A szeretet és a regenerációs vágy a modernizálás köntösét vette magára, az eschatológia a forradalomvárás víziójában konkretizálódott."²⁷⁸

Király István 1970-ben megjelentetett *Ady Endre* című könyvének második kötete *A kétmeggyőződésű forradalmiság idősza (1908-1912)* fejezet egyik részeként *Az eltévesztett küldetés: Ady Endre istenkeresése* címmel tárgyalta Ady istenes verseit. Ez után *A megtalált küldetés: Ady Endre népisége* című alfejezet következett. Már ezek a címek is egyértelmű ideológiai ítéletet tartalmaznak a rendkívül nagyfokú leegyszerűsítés mellett. Maga a szöveg pedig Ady szomorú és téveteg istenkereséséről és tudatos ateizmusáról beszélt. "Átmeneti s paradox jellegű volt csupán vallásossága. Sokkalta inkább vívódó ateizmus volt ez, mintsem vívódó vallásosság."²⁷⁹ Amikor az Ady-szövegek vallásos jellege az ilyen sommás ítéletet eleve kizárta, akkor azt hangsúlyozta Király, hogy önmaga igazi lényegétől való elidegenedést hozott Ady számára csupán a vallásos főhajtás.

Barta János már 1947-ben alapos vallásbölcseleti ismeretek alapján elemezte Ady istenes verseinek élménykörét, mélységét és sokrétű jellegét: "Isten átéléséhez sok út vezet, és nem kell azt gondolnunk, hogy ezek már eleve csak vallásosak lehetnek. Isten az Abszolútum, az igazi, az örökkévaló - tehát átélhetjük őt mindig, ha valamilyen nagy élményünk egyidőre mintegy kiemel bennünket a relativumból, a mulandóságból - s a belső örökkévalóság élményével tölt el bennünket. A filozófia azt mondja, hogy élményünk ilyenkor

²⁷³. uo. 21.

²⁷⁴. uo. 22.

²⁷⁵. uo. 23.

²⁷⁶. uo.

²⁷⁷. uo.

²⁷⁸. uo. 24.

²⁷⁹. Király István: *Ady Endre*. Magvető Kiadó. Budapest. 1970. II. 385.

transzcendál.²⁸⁰Barta János már ekkor a vallásos élménykörhöz kapcsolja Ady eksztatikus-misztikus erejű életélményét, valamint költői és magyar hivatástudatát is.

A *Vallásos élmény, életélmény és küldetéstudat Ady lírájában (Változatok egy régi témára)* című tanulmánya 1977-ben ezeket a harminc évvel korábbi felismeréseket fejleszti tovább. Ez a tanulmánya is csonkán jelent meg a *Studia Litteraria* 1977-es kötetében, majd 1981-es *Évforulók* című tanulmánykötetében is. A megőrzött kézira írt megjegyzés szerint Kovács Kálmán tanácsára hagyta el a szakirodalommal való számvetését összefoglaló nyolc lapnyi részt. Ebben előbb utalt az Adyt ért támadásokra, majd Makkai Sándor könyvét méltatta. Tettnek minősítette a maga korában, de leszögezte, hogy ez a koncepció már keletkezése idején sem felelt meg a tudományos elemzés igényeinek, hiszen csak azokat a verseket emelte ki, amelyek Makkai alaptézisét - "Ady az egyetlen magyar vallásos költő" - igazolják, homályban hagyta azokat a verseket, amelyek nem illeszkedtek a koncepciójába.

Tanulmányának írásakor elkérte ekkor Barta János Korompay Jánostól Horváth János kiadatlan egyetemi előadásait Adyról. Ezek az 1932-33-as tanévben, öt évvel Makkai könyve után hangoztak el a pesti egyetemen. Horváth János Makkaitól meglehetősen eltérő módon ítélte meg Ady istenes verseit: profán jellegűnek minősítette azokat, csupán a vallási ösztön ébredését látta bennük, nem a mély vallásosságot. Barta János szerint viszont "ha nem az ortodox vallásosság terére szorítkozunk, szembeszökőek Adynak azok az élménykörei és élményeinek ama fokozatai, ahol már őszintén túllép a profán határán"²⁸¹.

Ezután alaposan bemutatta Király koncepcióját, mely szerint Ady előtt két út volt, a forradalom és az istenkeresés. Ady megtalálta a forradalmat, de előbb az Istenhez fordult, azonban - idézi Királyt - "feloldhatatlan ellentétekre hullt szét Ady Istene, a misztifikációba tévedt lényegkeresésének ez a csinálmanya"²⁸².

Barta János a Királyétól merőben eltérő irányban jelöli meg koncepciójának szemléleti irányát: ami Adyt a valláshoz vezet, az "a géniuszban különösen meglévő vágy, igény valami abszolútra, valami vitathatatlan egyetemesre, valamire, ami teljessé tesz mindent, ami saját létünket magasabb szintre emeli"²⁸³. Szinte szószerint ismétli meg tehát harminc évvel korábbi Ady-előadásának egyik összegző megállapítását. Barta János szerint Király azért hangsúlyozza Ady istenélményének paradox jellegét, hogy azzal gyöngítse hitelét. Ezzel szemben a vallástörténet tanúsága az, hogy "nagy teológusok és misztikusok vannak a múltban, akik az istenség felfoghatatlanságát éppen az ember számára feloldhatatlan ellentétek halmozásával igyekeztek kifejezni; hiszen ő az, akit emberi kategóriákkal nem lehet megközelíteni; a teljességnek az ellentétes aspektusok halmozásából kellene kibontakozni".²⁸⁴ Ady istenélményének a lényege az a mély metafizikai igény, amelyik rejtve vagy nyíltan végighúzódik Ady egész életén. Ezt a metafizikai igényt - évezredek kultúrtörténetének, vallástörténetének és művészetének a tanúsága szerint - nem mindig és nem okvetlenül az isteneszme tölti ki. Ezért lehet sokarcú Ady istene is, de "a személyes isteneszme végigkíséri és kíséri életében, ha nem mindig ír is "istenes" verseket".²⁸⁵ Ady mély transzcendencia-igényének szüksége volt az isteneszmére, az abszolút partnerre: "Hitt-e Ady istenben - erre a nyersen fölített kérdésre tehát nem lehet nagyon is könnyű igennel vagy nemmel felelni - a felelet maga az a hullámzó, vívódó folyamat, amely a hit és tagadás végletei között zajlik, s amely nem tud egyik végleletben sem megnyugodni, de élményi lehetőségei között mindkettő jelen van. A "hitetlen hit" maga súlyos lelki-filozófiai háttérű jelenség: amit tagadunk, jelen van tagadásunkban, vágyainkban; a "nincsen" - a tagadás

²⁸⁰. Kézirat.

²⁸¹. uo. 6.

²⁸². uo.

²⁸³. uo. 7.

²⁸⁴. uo. 8.

²⁸⁵. uo. 9.

őségje, egy megtagadott valóságból nyeri energiáját - isten maga, az isteneszme tagadva is jelen van Ady élményeiben, s legalábbis költői realitást nyer."²⁸⁶

Mély és alapos cáfolata ez a gondolatsor Király koncepciójának. A pszichológus, filozófus és kultúrtörténész Barta János teljes fegyverzetben áll itt előttünk: szemléletének mindenkor legvonzóbb sajátosságát, a bonyolult kérdésekkel való nyitott szembenézést tanúsítva. Tanulmányának további, publikált része aztán összetetten, meggyőzően világítja meg Ady életművének azt a hármas élménykörét, amelyik vallásosságból, életszeretből és költői hivatástudatból szövődik össze. Föltárja Ady költészetében a történetileg változó istenképzetek és tipikus istenélmény-változatok sokaságát, a kitaszítottság érzésétől az istenközelség érzéséig, az extatikus vallási élménytől a diabolikus vallásossáig és a próféták, szentek élményeiből ismert antitetikus isten-attribútumokig. Rámutat korábbi nagy tanulmányának tanulságára is, mely szerint Ady költői nyelve és képzetkincse még a profán élménykörökben is át van itatva a vallások dikciójával, szókincsével és motívumaival. Összegzően állapítja meg, hogy a vallásos élmény áthatja Ady egész költői világát.²⁸⁷

A tanulmány első része az archaikumig, az ősi vallási élménytípusokig visszavezette Ady vallásos élményének gyökereit és motívumait, a további részek az istenélmény újabb változatait világítják meg, s azt mutatják meg, hogy az isteneszme hogy tud feloldódni létünk vitathatatlan adottságaiban: Ady életélménye és költői és magyar hivatástudata vallásos színezetet ölt magára, életélményének, költői és magyar hivatástudatának a koncentrációja és egzisztenciális mélysége a vallásos-filozofikus szférába nő bele.²⁸⁸

Barta János harmadik 1977-es Ady-tanulmánya, *A lángelme gesztusai (Tanakodás egy Ady-vers körül)* szorosán kapcsolódik az eddigiekhez.²⁸⁹ *A Hunn, új legenda* értelmezése az Ady egyéniségében kezdettől feltűnő bionegatív tendencia működését világítja meg. Az életigenlés bionegatív maximuma itt az, amit Barta János a lángelme gesztusának nevez: a teremtő önpusztításhoz való jog kinyilvánítása. Ady ebben a versben - a költői hanyatlására figyelmeztető Hatvány-levélre adott válaszul - védekezve száll le egyéniségének, sorsának legmélyebb rétegébe, létezésének legmélyebb szintjeibe, így sugalmazza önnön kollektív reprezentációs szerepét, a versben "önmaga szimbólummá emelésének gesztusa dominál".²⁹⁰ Az élet és a mű kerül itt szembe egymással, s az életnek a mű fölé emelése azonban paradoxon, hiszen "az alkotásnak éppen az a funkciója, hogy az életet egy magasabb ontológiai szintre emelje föl".²⁹¹

Barta János Ady-tanulmányait kitüntetett hely illeti meg az Ady-recepció történetében. Lényegesen alakították, lényegesen nyitottabbá tették ezek az írások az Ady-recepció feltételrendszerét a Lukács és Révai koncepcióját továbbvivő Király-féle ideológiai értelmezéssel szemben. Az Ady versnyelvének, képzetkincsének összetettségét, mitikus karakterét szisztematikusan bemutató *Khiméra asszony serege* "implicit kritikája volt az erős ideológiaképző olvasásnak", a *Vázlat Ady arcképéhez* a karakterológiai-kultúrmorfológiai komponensek révén Ady költészetének "tradíciószemléleti tagoltságát bizonyította", a vallásos élményét föltáró harmadik nagy tanulmány pedig eredeti koncepcióval erősítette meg és tágította ki a vallásos értelmezés lehetőségét.²⁹²

²⁸⁶ .uo.

²⁸⁷ .V.ö.: Barta János: *Vallásos élmény, életélmény és küldetéstudat Ady lírájában (Változatok egy régi témára)*. In: B. J.: *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 182-184.

²⁸⁸ .V.ö.: uo. 187-198.

²⁸⁹ .Barta János: *A lángelme gesztusai. (Tanakodás egy Ady-vers körül)*. In: B. J.: *Évfordulók. Tanulmányok és emlékezések*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1981. 199-211.

²⁹⁰ .uo. 206.

²⁹¹ .uo. 211.

²⁹² .V.ö.: Szirácz Péter: *Kanonizációs stratégiák, történeti konstrukciók az Ady-recepcióban*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus Kiadó. 1999. 39. Görömbei András: *Ady-képünk és az újabb szakirodalom*. In: G. A.: *A szavak értelme*. Püski Kiadó. 1996. 21-23.

Eme általános jelentőség mellett Barta János pályáján is fontos szemléleti tényező a mély Ady-élmény. Az, hogy nyitott lélekkel fogadta be a tőle sok vonatkozásban idegen Ady művészi és világgépi értékeit, egész irodalomtörténeti munkásságának új perspektívákat adott: tágassá tette azt, megnyitotta a Nyugat-nemzedék, majd az avantgárd és az újabb irányzatok értő befogadására is. Horváth János úgy látta, hogy Adyval megjelent az "erkölcsi megfontolás, tudatossá művelt nemzeti akarat, világos, józan értelem s valóságérzék ellenében az ösztön-ihlet ereje."²⁹³Barta János szerint ezzel a koncepcióval Horváth János az újat a régi karakter-eszmény, értékideál felől közelítette meg, s így éppen az, ami az újnak a lényege, megfoghatatlanná vált előtte. Megérezte Adyban az újat, elemezte is azt, de nem szállt le a mélyébe, nem hagyta magát sodortatni tőle.²⁹⁴

Barta Jánost talán éppen karakterológiai érdeklődése ösztönözte arra, hogy Aranyt és Adyt ne egy ideál felől állítsa szembe egymással, hanem egyenrangú típusokként vizsgálja őket, mint a magyar költészet két legellentétebb alakját és két csúcspontját.²⁹⁵Az egymástól távoli szemléletek iránti egyforma érdeklődését és érzékenységét Barta János egész életművében kamatoztatta.

²⁹³. Idézi Barta János: *Horváth Jánosról*. In: B. J.: *Évfordulók*. Akadémiai Kiadó. 1981. 310.

²⁹⁴. V.ö.: uo. 311.

²⁹⁵. Ezt a korai gondolatát nyolcvan esztendőskorában is megismételte egyetemi díszdoktori előadásában: "Ady költészete ebből a szemszögből nézve tiszta archaikum; egy mélyről jövő érzésvilágot jelenít meg a mágia, a mítoszok és babonák nyelvén. Aranyban nincs semmi archaikum; olyan emberfajta, akiben a komplex jellem magasabb szintű erői uralkodnak: az érzületek, a moralitás, az önismeret és az elgondolkozó szemlélődés motívumai." Barta János: *Vallomás és számvetés*. In: B. J.: *A pálya végén*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1987. 408-409.

A DRÁMAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ DILEMMÁI

Az igazságszeretet drámáiról

I

Az Ady nemzeti felelősségtudatát magára vevő Németh László életművének irányát meghatározó szándéka a történelmünk tragikus fordulata következtében széttzilálódott nemzeti tudat és önismeret újjáteremtése volt. Hatalmas pedagógiai érosszal szervezte a magyarság új reformkorát a szellemi élet legváltozatosabb területein. A Harmadik Magyarország megteremtésére irányuló nagy tervei azonban sokféle ellenállásba ütköztek. Már 1935-ben be kellett látnia azt, hogy a gyors reform lehetősége semmivé vált. "Készült, érett valami jó, a csirkefogók, élükön a miniszterelnökkel, megszimatozták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokra, akik a reformot komolyan vették"²⁹⁶ - írta 1935 júniusában Keresztury Dezsőnek. A politikai csalódás fölerősítette Németh Lászlónak a lelkek reformjára irányuló pedagógiai elképzelését. Tudta, hogy ehhez a nevelő munkához évtizedek kellene, s félt attól, hogy a magyarságnak már csak évei vannak. A magyarságot fölegyenesíteni kívánó törekvése fordította érdeklődését a színház felé is. "Én azt, hogy a színpadot a magyar író meghódítsa, ma, amikor Budapestért igen nehéz harcunk indul, a legfontosabb irodalmi feladatnak tartom"²⁹⁷ - írta a Nemzeti Színház igazgatójának.

De mit látott a magyarországi színpadokon?

A francia bulvárszínmű Molnár Ferenc által világsikerre vitt változatát, az újromantikától ihletett hazafias dráma Herczeg Ferenc-i példáit és a Móricz Zsigmond drámáival karakterizálható irányt. "Németh László mint drámaíró mindhárom divatos drámatípussal már fellépésekor teljesen idegenként állt szemben."²⁹⁸

Ezek az irányok egyaránt távol estek a századforduló klasszikus dramaturgiájától és a huszadik század első három évtizedében a dráma és a színház viszonyában bekövetkezett változásoktól. A dráma és a színház új viszonyát az jellemezte, hogy a színjátszásban a dráma szövegéről áthelyeződött a hangsúly a kísérleti szövegekkel élő színházra, a színészi játékra, a színpad kötetlen lehetőségeire. Az író helyett a rendező került előtérbe, az írói szöveg helyett pedig a test, a mozgás, a zene, a szín, a fény hatáslehetőségeinek szabad alakítása.²⁹⁹

Németh László alaposan tájékozódott a századforduló és a századelő európai drámairodalmában. A kísérleti színház lehetőségeivel azonban csak képzeletében játszott el, úgy érezte, súlyos mondanivalói számára a klasszikus drámaformát kell az elemző gondolat és a szigorú erkölcsiség erejével megújítania. Ragaszkodott a dráma szövegének autonómiájához. Ezért törekedett arra is, hogy drámái a színházi bemutató előtt nyomtatásban is megjelenjenek. Még a szöveghű színházi alakítástól is féltette darabjait. Jól ismerte a drámatörténet két nagy vonulatát, az extenzív, objektív shakespeare-i és az intenzív, szubjektív moliere-i módját. Drámaművészete dramaturgiai szempontból tudatosan kapcsolódott a klasszikus drámaíráshoz, annak is elsősorban a szophokleszi, moliere-i, ibseni vonulatához.

²⁹⁶. Németh László levele Keresztury Dezsőhöz 1935. júniusában. In: *Németh László élete levelekben 1918-1948*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó 1993. 216.

²⁹⁷. Németh László levele Németh Antalhoz 1939. június 27-én. Uo. 304.

²⁹⁸. Czímer József: *Németh László drámaírása*. In.: Cz. J.: *Színház és irodalom*. Bp. 1981. 85-86. Ennek is bizonyára szerepe volt abban, hogy Németh László oly nagy örömmel üdvözölte Tamási Áron új színt hozó játékeit. Követhető mintát természetesen azok sem jelentettek számára.

²⁹⁹. V.ö.: M. Balkányi / B. Kricsfalusi (Hg.): *Literarizität und Theatralität. Theoretische Texte zum Drama und Theater*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2000. 9.

Abban is a klasszikus mintákat követi, hogy darabjai megőrzik a realitás illúzióját.³⁰⁰ Meggyőződése szerint erre a valóság-illúzióra éppen a tanítás hatékonysága érdekében volt szüksége. Egyfajta újklasszicizmus jellemzi az ő dramaturgiáját nyelvben és műformában egyaránt, míg a kortárs világirodalom erőteljesebben kísérletező írói túllépnek ezen a valóság-illúziót követő módszeren, ha használják a klasszikus mintákat, akkor átalakítják, profanizálják, ironizálják azokat.³⁰¹

Németh László a legnehezebb újtásra vállalkozott: eszméinek, mondandóinak akarta megnyerni a színpadot. Ehhez a gondolat színházát kellett megteremtenie. A modern, formabontó törekvésekhez nem kapcsolódhatott tehát, számára a mindent relativizáló groteszk és ironia sem hozhatott megoldást. Szemléletében a negatív harc helyett a pozitív programon van a hangsúly.

Szintetizáló drámakoncepciót alakított ki. Ibsen analitikus technikáját összekapcsolta annak ősforrásával, az örök törvények jegyében képződött görög drámával, de legfontosabb szerepet a gondolati elemzésnek juttatott dramaturgiájában. Történelmi drámáinak főhősei a gondolat és erkölcs kiemelkedő történelmi személyiségei. Saját eszméinek küzdelmes útját érzékelve dramaturgiájában megőrizte a görög drámák sorsszerűségét, de tapasztalatai és az új idő követelményei szerint ezt a sorsszerűséget humanizálta, megfosztotta metafizikai jellegétől, a sorsot az emberi természettel és főként a közeggel azonosította.³⁰²

Dramaturgiája számára már az 1930-as *Szophoklész-napló* további fontos ösztönzéseket is adott: "a görög drámában egy nagy lélek küzd a rázúduló szenvedéssel s szenvedése méreteivel és viselkedése szépségével bukásában is csodálatot vált ki (...) Az istenek a kiválók ellen esküsznek össze, s a kiválóak az istenek cselszövénye alatt szerencsétlenségükben válnak az emberiség gyűjtő alakjaivá."³⁰³ Ezeket a gondolatokat szinte szó szerint ismétli meg negyedszázaddal később a *Galilei* együttesének írt tanulmányában. A görög dráma hatékonyan formálta Németh László minőség-koncepcióját, példát is adott arra, hogy a kiválóak, a nagy lelkek elbukásuk ellenére az "emberiség gyűjtő alakjai"-vá lehetnek. A minőségre nevelő pedagógus-író dramaturgiájában így kap kiemelkedő szerepet az ellenhős nélküli nagy személyiség. "A Gegenspieler nálam a sors, vagy ha úgy tetszik, az emberiség: az emberi élet kemény alakulás-törvényei. Nem dramaturgiai meggondolás ez: tapasztalat. Nekem sem volt, ha volt is, nem ismertem el, ezen az egyen kívül soha Gegenspielerem"³⁰⁴-írta. "A személyes ellenfélnek ez a háttérbe tolása vagy elszemélytelenítése modern élményekből táplálkozik ugyan, de egyben a görög végzetdrámák légkörét teremt meg a színpadon."³⁰⁵

Van még egy fontos dramaturgiai tanulsága a Szophoklész-naplónak. Ez pedig az, hogy Antigoné és Élektra egyaránt a kötelesség hősnői, "ellentétek és ikercsillagok"³⁰⁶, ugyanannak az indulatnak a végleteit élik meg. Az emberben sok ember van: egész menny és pokol. A minőség érvényrejutásáért küzdve tehát az emberi természet antinómiáival is szembe kell nézni. Németh László hőseinek egyszerre kellett megküzdeniük egyéniségük démonaival és az eszmékhez ellenségesen vagy közömbösen viszonyuló közeggel.

³⁰⁰. Benedek András: : *Vívódó lelkek*. In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Szerk. Monostori Imre. Nap Kiadó. Bp. 2001. 291.

³⁰¹. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Törvény és szabály között*. In: *Szintézis nélküli évek*. Szerk.: Kabdebó Lóránt-Kulcsár Szabó Ernő. Pécs. 1993. 56.

³⁰². V.ö.: Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1979. 101.

³⁰³. Németh László: *Szophoklész*. In: N. L.: *Európai utas*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1973. 19. és 31.

³⁰⁴. Németh László: *Levél Timár Józsefhez*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1975. 259.

³⁰⁵. Benedek András i.m. 283.

³⁰⁶. uo. 27.

Mindez a tapasztalat akkor tudatosan Németh Lászlóban drámaművészetet formáló erővel, amikor 1935 után, különösen pedig a *Tanu* megszűnésével az írás és cselekvés egysége lehetetlenné vált számára. Ekkor fordul érdeklődése erőteljesen a történelem felé. A tanulmányok és a társadalmi drámák közvetlenebbül fogalmazták meg eszméit, nagyobb támadási felületet jelentettek az írói vallomás közvetlensége folytán. A történelmi érdeklődésben a megkérdőjelezett identitás keresett támaszt és erősítést, a történelmi drámákban a történelem igazoló erejét mozgósíthatta eszméinek védelmében. Vallomása rejtettebb és egyetemesebb érvényű lehetett egyszerre.

A történelmi drámát a romantika a sok álcsillogással, a patetikus hősiességgel lejáratta, a naturalizmus gondolatilag elszegényítette, az avantgarde létében is megkérdőjelezte.³⁰⁷ Az ezerkilencszázharmincas években a történelmi dráma Európa-szerte kiüresedett műfajnak számított. "Világsikert azok a modern művek arattak, amelyekben a történelmi vagy mitológikus tárgy valami formai újítással párosult."³⁰⁸ Az ironikus szemlélet, tudatos anakronizmusok, szürrealisztikus látomásosság, elidegenítő effektusok tették használhatóvá a tizenkilencedik századi műfajt. "A különböző törekvések közös vonása: az értelem közbeiktatott kontrollja segítségével a történelem demisztifikálása, a hősök deheroizálása, a realitás illúziójának megtörése."³⁰⁹ Németh László mindezeket az elemeket rendkívül finoman, visszafogottan, nagyobb céljának alárendelve alkalmazta. Ő az értelmet, az elemző gondolatot emelte szenvedéllyé.³¹⁰ A történelem dimenziójával egyetemes távlatot állított a valóság illúziója fölé.

II

Történelmi drámáiban a történelmi objektivitás-igény és a lírai személyesség egymást erősítve találkozik.³¹¹ Ebben a - korábban általa is meghaladottnak tekintett - műfajban egyszerre találta meg Németh László a régi "korok, alakok felélesztésének hallatlan gyönyörűségét" és a katharizis-igény szemérmes kelégtelenségének a lehetőségét.³¹²

Igen nagy odaadással, mindig a forrásokig visszamenő tudományos alaposággal vizsgálta az egyes történelmi korokat. Elsősorban a történelemformáló nagy eszméknek az emberi sorsokon keresztül megmutató kibontakozását és drámai küzdelmét kutatta bennük.

Legtöbb történelmi drámáját történelmi esszével, tanulmánnyal előzte meg. A *VII. Gergely*, *Bethlen Kata*, *Széchenyi*, *Husz János*, *Eklézsia-megkövetés* éppúgy példa erre, mint a *Galilei*, *Az áruló*, *Apáczai*, *II. József*. A történelmi kép tág ölelésű, nem egy alakra koncentrál, de messzemenően előkészíti a történelmi dráma széles hatókörű eszméjének kibontakoztatását. A történelmi kép hitelességét Németh László fontosnak tartotta, mert a történelem küzdelmes alakukítását vállaló hőseinek ezáltal adott jelentőséget és kortörténelmi érvényt. *VII. Gergely*, *Husz János*, *Galilei* drámája háttérként hű képet ad az egyház történelmi változásairól: szellemi-lelki megújulásáról a clunyi reform után, majd legjobb híveivel való tragikus szembekerüléséről Husz korában, illetve megmutatja annak a "császármetszésnek" a történetét, amellyel az egyház "legnagyobb ellenfelét, a természettudományt mintegy a tulajdon méhéből kivágta s önálló lélegzésre

³⁰⁷ V.ö.: Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1979. 105.

³⁰⁸ Benedek András i.m. 291.

³⁰⁹ uo.

³¹⁰ V.ö.: uo.

³¹¹ V.ö.: Grezsa Ferenc i.m. 106.

³¹² Németh László: *Életemről, munkáimról*. In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Szerk.: Monostori Imre. Nap Kiadó. Bp. 2001. 11.

kényszerítette".³¹³ Hasonlóan tárgyilagos történelmi körkép formálja meg a magyar múlt egyes korszakait.

Ennek a történelmi objektivitás-igénynek volt az köszönhető, hogy a történelmi párhuzam révén vált egy-egy történelmi drámája éles jelenkori érvényű korítéletté. A *Galileiről* írta Németh László, hogy ami miatt gyanússá vált, "a két egyház - a pápai és sztálini - hasonlósága", azt nem ő rakta belé, s nem is vonhatta ki, "az a történelmi hasonlóságból kövekezett".³¹⁴ Kállai Gyula is a kettős jelentés leleplező veszedelmét ismerte fel a darabban. Rákosinak mondta róla: "A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenék."³¹⁵

A történelmi hasonlóság kisebb-nagyobb mértékben Németh László minden történelmi drámájának fontos hatáseleme. Éppígy kimutatható minden történelmi drámájának létrejöttében az író közvetlen, személyes kapcsolata tárgyával. Mindegyikben érezni lehet a személyes "lírai inger"-t, "lírai sarkallás"-t, "katharzis-igény"-t, amely a történelem egy-egy alakját az írói vallomás médiumává is teszi. "A drámába zárt történelmi képet azonban soha nem a líra formálta, a tanulmányban már előbb kialakult."³¹⁶

Németh László a tanulmányt is egzisztenciális ügynek tekintette, a tanulmány igazságait is az emberi üdvösségkeresés részének tartotta. Ezért volt különösen érzékeny egy-egy korszak ütközőpontjaira, melyeket tanulmányaiban is egy-egy nagy személyiség egzisztenciális problémáiként tudott leginkább megragadni.

A lírai katharzis-igénynek a közvetlen megnyilvánulásai természetesen semmiféle esztétikai értékítéletet nem tartalmaznak. Kultúrtörténeli szempontból mégis érdemes egy pillantást vetnünk rájuk, hiszen arról tanúskodnak, hogy a huszadik század közepén a magyarság egyik kivételes tehetségű írója miféle kelepce-helyzetekben kereste a történelem példáiban a vallomás lehetőségeit és a lélekerősítő mintákat.

Németh László maga is fontosnak tartotta ezeknek a katharzis-igényeknek a számbavételét, föltárásukkal a maga életérdekű, életelvű irodalomszemléletét is megvilágította. Olykor cáfolta, hogy egy-egy hőse vele azonos. Ez a cáfolat azonban csak az apró részletekbe menő megegyezésre vonatkozott, a lelki indítékok azonosságára szinte minden műve esetében maga mutatott rá önelemző tanulmányaiban. Éppen ez a személyes érintettség, a saját démonaival való hatalmas belső küzdelem nagy formátumú történelmi hősökbe való kivetítése segítette őt abban, hogy hősei összetett, antinómiákkal küzdő, vívódó személyiségek legyenek, a Németh László-i alapeszméket belső kételyekkel bátyázzák körül, s az örök vereségérzet ellenére is megőrizték eszméiket.

Németh László éppúgy antinómiákban gondolkodott, mint Ady. Az antinómiák drámai küzdelmében mutatta meg a minden körülmények közepette érvényesítendő eszméket. Mai szemmel nézve történelmi drámái annál korszerűbbek, minél erősebb kételyekkel küzdenek hősei.

A személyes vallomások hőfoka meghatározó szerepet játszik abban, hogy Németh László legjobb történelmi drámáiban a vallomás a líra és gondolat társítása révén alakította ki azt a különleges kifejezésformát, amelyik drámáit a sokat emlegetett dramaturgiai gyengeségek ellenére is a magyar drámairodalom élvonalába emelte.³¹⁷

³¹³. V.ö.: Németh László: *A Galilei együttesének*. In: N. L.: *Megmenetett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1975. 250.

³¹⁴. *A Galilei története Németh László életrajzában*. In: *Galilei. A dráma "pere" 1953-1956*. Debrecen, 1994. 38-39.

³¹⁵. *Németh László élete levelekben I. 1949-1961*. Osiris Kiadó. Bp. 2000. 359.

³¹⁶. Németh László: *Életemről, munkáimról*. In: *In memoriam Németh László*. 14.

³¹⁷. Dramaturgiai gyengeségnek minősítette a kritika a darabok történelmi, történelemfilozófiai anyagának gondolati sűrűségét, melyet nem tud a dráma mindig költészetté olvastani. Németh László hősei jobban ismerik a történelmet, mint nézői. A gondolati árnyalás sokszor túlzásfolttá teszi a

A magyar szellemi élet organizátori szerepére vállalkozó Németh László örökös drámai küzdelme motiválta azt, hogy történelmi drámáinak "a közösség emelkedéséért meg az önnön üdvösségéért folytatott küzdelem egybefonódása adja meg összetéveszthetetlen karakterüket".³¹⁸

Történelmi drámái az író lelke méltóságátadásának is az eszközei voltak képtelen körülmények közepette. Történelmi drámáinak nagy korszakát az 1945 utáni évtized légköre motiválta. Az tette kívánatos és sürgetővé, hogy a jelen emberének feltett kérdésekre a tanulmányaiban megismert hősök nyelvén s példájával válaszoljon, egyszerre vállalva az eszméhez vetető történelmi utat s kárhóztatva, közvetetten, az akkoriban használt eszközöket.³¹⁹

Németh László az újkori gondolkodás lényegének az igazság keresését tartotta. Az ember "leghatalmasabb, legmélyebben gyökeredző közösségi ösztönének, amelyben magát a legteltesebben tudja megtagadni, az igazságszeretetet, az igazság kimondásának ellenállhatatlan kényszerét" tekintette. "Az igazság: a közösség érdeke, hisz ez az a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni."³²⁰ Németh Lászlót mélyen foglalkoztatta az kérdés, hogy mit csinál a közösség a történelem egy-egy időszakában azzal az igazsággal, amelyik nem más mint a közösség legmélyebb érdeke, az emberiséget önmaga jobb lehetőségei felé irányító eszme? Történelmi drámáiban legtöbb változatban az igazságszeretet által felidézett tragikumot mutatta be. Darabjaiban ki-ki a maga gondolkodásában kialakult igazságát tekintette az igazságnak. Németh László maga mutatott rá arra, hogy az ő színpadán mindenki a maga igazának tudatában cselekszik, "mindenki úgy érzi, hogy neki igenis igaza van; a hős mint a legtisztább, magára leginkább gyanakvó ember még a legkevésbé".³²¹ Az igazságszeretet drámáinak konfliktusa éppen abból következik, hogy a közeg igazságtudása alacsonyabb fokon áll, mint a történelmet előrevivő, új s új igazságokat felfedező személyiségé.

III

Az Európa történetéhez készített jegyzetekből, tanulmányokból akkor elevenedett Németh Lászlóban monumentális drámai portrévá VII. Gergely alakja, amikor legnagyobb szellemi vállalkozását, a Tanut abbahagyva mélyen átérzte azt, amit VII. Gergelyről leírt: "VII. Gergelyben már-már megrendítő fokot ért el az eszme emberének a kétségbeesése azon, hogy az emberek nem akarnak üdvözülni."³²² Németh László vallomáskényszere nem változtatott az esszéíró által kiemelt jellemén s történelmi igazságon, hanem VII. Gergely történelmi nagysága adott az író érzéséhez tágabb dimenziót és archaikus méltóságot. VII. Gergely és Németh László önértelmezése egybeesett a drámában, együtt mondhatták a gyónás szavait: "Emberfölöttire vállalkoztam, s az emberfölötti segítség elmaradt..."³²³

darabokat. Benedek András a Husz János "tömértelen sok papja közül akár húszat is" kiírtana, mert olvasó és néző előtt összefolynak. Megkérdőjelezték Németh László papírszínház-elméletét is mondván, hogy "a dráma elsősorban nem az olvasó, hanem a néző tetszésére pályázik". V.ö.: Schöpflin Aladár: *VII. Gergely*. In: *A minőség forradalmára*. 105. Benedek András: *Vívódó lelkek*. uo. 291.

³¹⁸. Csűrös Miklós: Németh László. In: *A magyar irodalom története 1945-1975. A próza és a dráma*. III/2. kötet. Szerk.: Béládi Miklós, Rónay László. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 1381.

³¹⁹. Németh László: *Utószó a drámák német kiadásához*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. 460.

³²⁰. Németh László: *A Galilei együttesének*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. 243.

³²¹. Németh László uo. 248.

³²². Idézi Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901-1975*. Pozsony. Kalligram Kiadó. 2001. 322.

³²³. Németh László: *VII. Gergely*. In: N. L.: *Szerettem az igazságot*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1971. I. 610.

"A hivatásérzet volt hamis, vagy én hibáztam?"³²⁴ - kérdezi VII. Gergely Desiderius apától, s ő azt hozza föl bűnéül, amit Németh László is oly sokszor hallott a maga nagy vállalkozásai fölött ítélkezőktől: "Túl mohó voltál a jóban..."³²⁵ Jellemző a fiatal Németh László kérlelhetetlen minőség-igényére, hogy ez a bíráló VII. Gergelyt nem tudja büntudattal eltölteni. Úgy érzi, ő így is türelmesebb volt, mint kellett volna. Ha ő lehetetlent követelt, akkor közte és az emberiség közt természetbeni különbség van. A pápa nem türheti a világi hatalom uralkodását a szellemi egyházon. Inkább a száműzetést és a pusztulást választja, mint a megalkuvást, megalázkodást.

A *Tanu* megszűnése után betegen magára maradó Németh László ezt a drámáját életműve hattyúdalának szánta, VII. Gergely szavait pedig saját vallomásaként is idézte a dráma végén: "Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben."³²⁶ Vereség és büszke önigazolás ez együtt. A hitében fanatikus VII. Gergelyt semmiféle tapasztalat nem rendíti meg a maga igazában, vereségei is az igazságérzetét növelik.

A békési fogantatású Sámson "lírai ingere" az ostrom összeszorítottságából való felszabadulás és a Németh László elleni hajsza kettősségében jelölhető meg. "A Sámsonban még az indulat, a leszámolás keserősége és büszkesége dominál, a megalázott nagyság önpusztítástól sem visszariadó bosszúja... A hős, a szent, a szörnyeteg minőségei ötvöződnek benne; a föladatvállaló aszkézis elhárításában, a kitörés elementaritásában egy tartós irodalmi és történelmi hagyomány elleni lázadás kísérletét is sejthetjük. Németh ezúttal a közéletiség, a népben-nemzetben gondolkodás ellenében a vérig sértett egyéniség oldalára áll..."³²⁷

A vásárhelyi trilógiában - *Széchenyi, Husz János, Eklézsia-megkövetés* - is Németh László személyes megpróbáltatásai vagy azok jóslatszerű előérzetei adják a lírai sarkallást ahhoz, hogy önnön problémáinak megoldását a korábban tanulmányokban föltárt történelmi anyagban keresse. A felszólításra, hogy vonja vissza korábbi nézeteit, két drámával, a *Husz Jánossal* és az *Eklézsia-megkövetéssel* válaszolt. Husz Jánost, a gyöngye embert az teszi Krisztus-párhuzammal is megjelölt szentté, hogy nem meri elengedni az igazság kezét. Misztótfalusi Kis Miklós - a kényszerítésnek engedelmességgel - meggyőződése ellenére megköveti az eklézsiaát, de belehal ebbe a székelybe. Husz bűne - saját önigazoló vallomása szerint - az volt, hogy a látható egyházon kereste a láthatatlan arcvonásait.³²⁸ Misztótfalusi pedig - szintén saját vallomása szerint - az, hogy a kis Erdély zsaluit a világra akarta kinyitni, hogy fölfelé akart menni ott, ahol minden lefelé ment.³²⁹ Igazukban tehát nincs kételyük.

Széchenyiről 1942-ben Németh László könyvet írt, s már ekkor feltűnt neki, hogy a könyv utolsó fejezete szinte kész drámavázlat volt. 1946-ban Hódmezővásárhelyen személyes oka is lett, hogy éppen ezt a drámát vegye elő. A Döbling-Hódmezővásárhely párhuzamot a történelem fordulata kínálta föl számára. Széchenyi arra lett ösztönző, erősítő példa Németh László koncepciójában, hogy miként lehet és kell lehetetlen körülmények között is megőrizni a történelmi cselekvés lehetőségét.

A Széchenyi-dráma intellektuális feszültségét két dramaturgiai telitalálat is fokozza: a csend és a játék. Egyre jobban szorul Széchenyi csapdája, de csak a cselekmény gyorsul föl, "a szavak retardáltak", a pauzák drámai feszültséggel telítődnek, sűrű atmoszféra érezteti a sors beteljesülésének a közeledtét. Széchenyi rendkívül intellektussal világítja át a maga kelepce-helyzetét, s nem kevésbé környezetét és a bécsi udvar politikai szándékait. Az

³²⁴. uo. 611.

³²⁵. uo. 612.

³²⁶. uo. 618.

³²⁷. Csűrös Miklós i.m. 1384-1385.

³²⁸. Németh László: Szerettem az igazságot. II. 176.

³²⁹. uo. 248.

öngyilkosságra készülő Széchenyi fölötté áll sorsának: hatalmas játékot űz környezetével és az őt fenyegető hatalommal egyaránt. "Az emberek megzavarásában gyönyörködő fölény s elragadtatásukat kivívni akaró alkalmazkodás játéka ez: az életet törpítő távlatba süllyesztő ironiáié s a hirtelen fölbuzgó vallomásoké, amelyekről a következő percben már nem tudjuk, mit gondoljunk - megtévesztés-e vagy gyilkos őszinteség."³³⁰ Tragikus mélység és sorslegyőző játék ez. A görög mintáktól a keresztény életelvekig minden mérlegre kerül ebben - bő teret adva az értelmezés árnyalatainak. Öngyilkossága emberi méltóságának megvédése és a császári udvar terveinek keresztülhúzása egyszerre.

Az öngyilkosságra készülő Széchenyi gondolati párhuzamokban és környezetét vizsgáló játékban végigpróbálta helyzetének alternatíváit, de számára nem volt kétséges, hogy körülményei szorításában mit kell tennie.

A *Galilei* antinómiája mélyebb.

Németh László Galileit az újkori civilizáció legnagyobb alakjának tartotta, önmagát pedig e civilizáció egyik kései képviselőjének. Érthető tehát, hogy amikor végre 1953-ban eredeti mű írására is lehetősége nyílt, Galileiben találta meg azt a történelmi hőst, akiben az ötvenes évek elejének az inkvizícióra emlékeztető, visszavonásokkal, önbírálatokkal telített közegében vallomást tehet az igazságszerető ember újabkori dilemmáiról. Galilei alakja alkalmas volt arra, hogy általa minden korábnál bonyolultabb helyzetben, s minden korábnál nagyobb megértéssel, belátással ítélje meg az igazságszeretet okozta tragikumot. A műfordítás gályapadján Németh László is úgy érezte, hogy legfontosabb művei bennerekednek, pedig azokkal tartozna még nemzetének és az emberiségnek. "Galilei azért nem halhat meg hősként, mint hasonló hőseim, mert legfontosabb műve még benne van. Annyival tartozik az embereknek, hogy a hiúságát, a becsületét, s ha úgy tetszik, az üdvösségét is oda kell dobnia."³³¹ Olyan kelepce-helyzet ez, amelyikben az etikus személyiség számára nincs megoldás.

Németh László két változatban is megírta a darab befejezését. Az első változatban Galilei fölháborodik azon, amit vele tettek, s azt inkvizítorai gyalázatának tartja. A másodikban összeomlik visszavonása miatt, úgy érzi, az üdvösségét dobta oda. Németh Lászlóra egész Galilei-pört hozott ez a dráma. Rengeteget vitatták, hogy melyik változat az igazi. Németh László azonban úgy írta meg mindkét változatot, hogy abban a másiknak az igazsága is benne van.

Hogy ez hogyan lehetséges, ahhoz a kulcsot a harmadik felvonás, az inkvizíciós tárgyalás csúcspontja adja meg. Galilei kérdése az inkvizíció mentalitásának képtelenségére mutat rá: "Hogyan, szent atyám? Előbb kiszedték, úgy, ahogy kiszedték, szándékomat, s tudván, mit gondolok, megesketnének arra, hogy amit gondolok, nem gondolom?" "Ne gondold tehát!"³³² - kapja válaszul. Ezek után még elmondja Galilei, hogy hacsak esze egész szövegét fel nem bontják, s újra nem szövik, ő ebben a kérdésben hallgathat, de mást nem gondolhat. Galileit ezzel a vallomással Németh László az igazságszeretet, az önmaga meggyőződésével való azonosság hőségé teszi. Ezek után ami vele történik, az már az inkvizíciót minősíti. A dráma két változata között etikai értelemben ezért nincs különbség. Ezért írhatta Németh Lászlónak Illés Endre: "A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét is írhatod annak, amit írtál: a dráma ugyanazt mondja."³³³ A *Galileinek* a szellem és a hatalom küzdelmét egyértelmű ítélettel minősítő vallomás a legfontosabb üzenete. Ekkor messze fölötté áll inkvizítorainak, leleplezi őket. Maga Németh László is felhívta a *Galilei* együttesének a figyelmét arra, hogy a Galilei megtöretésével végződő darab hőségében és

³³⁰. uo. 257.

³³¹. Németh László: *A Galilei együttesének*. 245.

³³². Németh László: *Galilei*. In: *Szerettem az igazságot*. II.317.

³³³. Illés Endre levele Németh Lászlóhoz 1953. november 1-jén. In: *Németh László élete levelekben*. I. 1949-1961. Osiris Kiadó. Bp. 2001. 146.

cselekményében is ott van a diadal: "A tragikum itt csak héj, amelyen átvilágít a győzelem, s a játéknak is ezt kell éreztetnie."³³⁴

A Galilei körül föllángolt vita az ötvenes évek elején Németh Lászlóból az igazságszeretet tragikumának további drámáit motiválta. Drámaművészetét áttekintő tanulmányában ezeket a darabokat a Galilei-pör néven foglalta össze. A *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosában a Galilei első változatának ellendarabját, "hibaigazítását" írta meg: Petőfi hajlíthatatlan géniusz, aki "művét dobja oda a fiatalosan értelmezett becsületért".³³⁵ A darab utolsó szavai azonban gyilkosoknak nevezik azokat, akik Petőfit erre az útra ösztönözték. *Az áruló* azoknak szóló elsősorban, akik Németh Lászlót árulással vádolták a Galilei miatt, de üzenete mélyebb ennél a válasznál: a rejtett, a hazugsággal elborított igazság védelmében szól. A darabban Görgey azért vállalja a ráosztott áruló szerepet, hogy a nemzetet legalább a maga szerencsétlenségével gondolkozásra, önismeretre tanítsa. *Az Apáczai* Németh László pedagógiai végrendeletének készült: a sorssal, történelemmel szembeszegülő megszállott pedagógus igazolása. A *II. József* megírására a hipertónia diagnózisa ösztönözte Németh Lászlót. Úgy érezte, neki is csupán annyi ideje van hátra, mint a török háborúból halálos betegen hazatért II. Józsefnek, s az ő üdvösségkereső műveit is éppoly kétellyel tagadják azok, akikért szóltak, mint II. József népboldogító célzatú rendeleteit. "Az a meg-megújuló belső kétely, amellyel a császár saját életművét és világfelfogását értelmezi, a modern magyar dráma történetében okvetlenül újszerű konfliktustípust készít elő. Drámai feszültség ugyanis nem csupán, vagy nem elsősorban a politikai-történelmi szintéren keletkezik, hanem egy olyan elszigetelt, magányos én belső világában, akit lényegében önmaga másként látásának a képessége készítetett belső számvetésre."³³⁶ Ez így igaz. Ezzel nem ütközik az, hogy Németh László kívülről még a haldokló császárban is igazolja a világot jobbítani, igazságosabbá tenni akaró törekvést. Amikor maga már minden rendeletét visszavonná, tanácsosa milliók nevében kéri a türelmi és a jobbjágyrendelet megőrzésére. Komornyikja pedig igazi családapához hasonlítja őt, akit csak halála után értenek meg.

Németh László történelmi drámáinak említett darabjai hatalmas erkölcsi és gondolati boltozatot építenek az igazságszerető, az emberiséget önnön jobb lehetőségeihez segítő személyiségek védelmében. Az ő alakjai a gondolat és erkölcs hősei, s nem maguknak akarták a hatalmat, hanem az értelem számára, az emberiség közös javáért.³³⁷ Azért küzdenek a történelem különféle korszakaiban, hogy az igazságszeretetet, a meggyőződésünkhöz való ragaszkodást a mi korunkban is megőrizték emberi lehetőségeknek.

A MINŐSÉG FORRADALMÁRA

I

"Ez volt - a mindig más-más oldalát mutató s gazdaguló Minőség-isten születése, fölfénylése, tündöklésekkel megszakított bujdosása, ami az én pályámat egybefűzte s műfajokat megszegyenítő egységét létrehozta."³³⁸

A tizennyolc esztendő Németh László jelen volt Ady temetésén. Ekkor már olvasta *A halottak élent*, Ady utolsó kötetét. Az országvesztés közvetlen élményének hatása alatt

³³⁴. Németh László: *A Galilei együttesének*. In: *Megmentett gondolatok*. 247.

³³⁵. Németh László: *Életemről, műveimről*. 14.

³³⁶. Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Argumentum. Bp. 1993. 116.

³³⁷. V.ö.: Benedek András i.m. 292.

³³⁸. Németh László levele Veress Dánielnek 1969. június 4-én. In: *Németh László élete levelekben III*.

Osiris Kiadó, Bp. 2000. 560.

különösen mélyen foglalkoztatták *A szétszóródás előtt* keserű szavai: "S elveszünk, mert elvesztettük magunkat."

Németh László életműve hatalmas szembeszegülés ezzel a reménytelen sorsképpel.

Nem tudott belenyugodni abba, hogy szétzilálódott "a magyar sors képe, értelme a magyar szellemben"³³⁹, a "szétfoslott magyar öntudat"-ot akarta visszaállítani a szellem erejével.³⁴⁰ A nemzet szellemi-lelki örhelyét, az Ady emlegette Templomot akarta felépíteni. Önmagát folyton megsokszorozva erre a szellemi templomépítésre mozgósította rendkívüli képességeit.

A Nyugat novellapályázata avatta íróvá, de ő maga a magyar szellemi élet organizátora kívánt lenni. Előbb minden erejét egy új nemzedék felszínre hozásának akarta szentelni, az új nemzedéktől várta a magyar szellemi élet minőségi kibontakozását. Programját nemcsak az irodalomnak szánta, hanem azt vallotta, hogy az "író munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan proféciájának társadalmi súlyától"³⁴¹. Németh László a magyar szellemi élet hatalmas munkahátrálékához kereste a szellem embereit.

"Szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörödni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell."³⁴²

Rendkívüli nyitottsággal tájékozódott a nagyvilág szellemi törekvéseiben, folyton újabb és újabb koncepciókat dolgozott ki a magyarság szellemi-lelki felegyenesítésére. Nagyon sokféle szellemi ösztönzést nemesített sajátjává. Ortega nyomán hirdette meg az új enciklopedizmus programját: "Az enciklopedizmus csodálatos törekvés, minél több részt minél biztosabb egységben látni."³⁴³

Enciklopédikus műveltségét a magyarság szellemi-erkölcsi minőségének javítására mozgósította. Munkásságában a pazarló bőségű elemek belső összefüggését, organikus kultúrává emelő mozgatóját a nemzet önvédelmi ösztönének az ébresztésében, a nemzeti tudat védelmében és teremtésében ismerhetjük fel, mégpedig a minőség forradalmának a jegyében.

Az ország szétesésének történelmi tragikumát Németh Lászlóból a nemzeti önvizsgálat könyörtelen őszinteségét váltotta ki. Az a szándék vezette, hogy nemzetének új programot teremtsen, hiszen e nemzet tagjaként nem nyugodhatott bele annak folyamatos pusztulásába. Márpedig mint történelmi, mind jelenkori vizsgálódása a pusztulás, szétszóródás, szellemi, erkölcsi szétesés tényeivel szembesítette.

Németh László azonban a "negatív harc" helyett a "pozitív feladat" megkeresésére vállalkozott. Igyekezett föltárni a bajok forrását, s megszervezni a magyarság új reformkorát, megújulási mozgalmát. Két hazug Magyarország közt egy Harmadik Magyarországot akart teremteni. Ennek eszközéül pedig a "magunk kiválóságának" a megteremtését választotta. A magyar kultúra sznobjait és parasztjait egyaránt élesen bírálta, a magyar sorsot mélyen átérző európai műveltségű értelmiségi magatartás lehetőségére adott példát.

Eszménye, vezérgondolata a minőség forradalma. A görögségtől vette a mintát arra, hogy a minőség erejével kis nép is alkothat maradandót. A minőségben talált menedéket és kibontakozást a magyarság számára: az új reformkorszakot a minőség forradalma jegyében szervezte. "A minőség forradalma nemcsak irodalmi vagy épp politikai program volt; eszme, az életben is érvényesíthető s érvényesítendő."

Azért van koncepciójában kiemelt fontosságú szerepe az elitnek, az új nemességnek, az "új világi rend"-nek, mert a szellemség, a "lelkek reformja" nélkül semmiféle gazdasági

³³⁹. Németh László levele Fülep Lajoshoz 1934. febr. 8-án. In: uo. 163.

³⁴⁰. Németh László levele Fülep Lajoshoz 1934. febr. 2-án. In: uo. 162.

³⁴¹. Németh László: *Az Ady-pör*. In: N. L.: *Két nemzedék*, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1970. 25.

³⁴². Németh László: *Új enciklopédia*. In: N. L.: *Európai utas*. Magvető-Szépirodalmi Kiadó, 1973. 511.

³⁴³. uo. 512.

reform nem teremthet a magyarságból olyan közösséget, amelyiknek vonzása és összetartó ereje van.

Németh László a tragikus magyar sorsot pozitív feladattá, más nemzetek számára is példaadó küldetéssé akarta változtatni: "A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni." A magyar sorskérdéseket azonban olyan bonyolultaknak látta, hogy azt vallotta, aki ezekre megoldást talál, az az európai népeknek is mintát ad.

Bárhova tekintett: mindenről azonnal volt ideális feladatterve.

Az irodalmat a szekularizált világban a vallás metanyelvének tekintette. Az új magyar irodalom küldetését a nemzeti történelem, sors alakítására méltó és alkalmas erkölcsiség kialakításában jelölte meg. A Trianonban szétdarabolt magyarság megmaradásának és felemelkedésének az útját a "példanemzet" megteremtésében látta.

A magyarság számára egyaránt veszélyesnek és elfogadhatatlannak tartotta a szocializmust és kapitalizmust, s eme idegen minták helyett a szellemi-erkölcsi-gazdasági minőségre alapozott harmadik utat ajánlotta.

A népi irodalom egyik vezető ideológusa volt: a nemzeti megújulást a népből jött értelmiségtől várta, de minden értéket megbecsült, minden értéket hasznosítani kívánt.

Eszménye az értelmiségi társadalom, melyben mindenki alkotó módon, értelmiségi szinten végezné munkáját.

Az esszét a nyilvános tanulás műfajának nevezte, esszéiben "egy lélek égtájakat keres s közben égtájakat segít megtalálni". Egyszemélyes folyóirata, a Tanu: "Nem Figyelő, hanem Tanu. Nemcsak szemtanúja annak, ami van, hanem bizonyoságtévő amellel, ami örök. Azon túl, hogy írás: erkölcs."³⁴⁴

Az egyes szaktudományokon felülemelkedő organikus kultúra az eszménye. A szaktudóstól pedig azt várta el, hogy a legkisebb szakkérdést is egzisztenciális kérdésként fogja föl, válaszáért "tudományos hitelén túl egész üdvösségért szorongó lényével" álljon helyt.³⁴⁵

Németh László egzisztenciális kérdésnek tekintette a magyarság önismeretét: helyzetünket a kelet-közép európai kis népek között, történelemszemléletünket, irodalomszemléletünket, létezésünk európai kereteit ezzel az igénnyel vizsgálta.

A magyar sorskérdések szempontjából nézte történelmünket. Azért írt szinte megsemmisítő bírálatot Szekfű Gyula történetszemléletéről, mert szerinte Szekfű a Habsburg érdekek és szempontok szerint rajzolta át történelmünket.

Közvetlenül a második világháború előtt *Kisebbségben* (1939) című könyvében - máig tartó vitákat kiváltva - foglalta össze nézeteit a magyar irodalom alakulástörténetéről. Ezt a nemzeti sors fölötti kétségbeesésében írt esszéjét ma is átkozni illik, pedig az alapkérdései kihagyhatatlanok a nemzeti önismeret leckéiből. Átok helyett higgadt mérlegelést igényelnek.

Németh László erkölcsi forradalmár volt. Az erkölcsnek tulajdonított legfontosabb szerepet a társadalom alakításában, ezért a szaktudományokat is emberi érdekűvé akarta tenni, a tudás értelmét erkölcsi szempontból ítélte meg.

Reformtervei azonban a magyar társadalom teljes megújulásának elgondolását kifejtették. Gyakorlati javaslatai nemegyszer utópisztikusaknak bizonyultak, de legfontosabb eszméi, a minőség, erkölcs, a nemzeti sajátosságoknak megfelelő társadalmi rend - egyre időszerűbbek.

³⁴⁴. Németh László: *Beköszöntő*. In: N. L.: *Homályból homályba*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1978. I. 512.

³⁴⁵. V.ö.: Németh László: *Sziget és alkotás*. In.: N. L.: *Európai utas*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1973. 46.

A "harmadik út" eszméjét a második világháború idején aktuális politikai értelmezéssel fogalmazta újra: egyenlőségjelet tett a fasizmus és a szovjet kommunizmus közé.

Meggyőződése volt az, hogy ő ama három-négy ember között volt, akik a magyar értelmiségi ifjúságot visszatartották a "benácisodástól". Ezt a tettet azonban oly természetesnek tartotta, hogy akkor sem kívánt hivatkozni rá, amikor 1945 után ellenségnek minősítették.³⁴⁶

Akkor szorították ki - közel egy évtizedre - a magyar szellemi életből, amikor alkotóereje teljében volt. Ebben a helyzetében tudatosította magában az újkori civilizáció egyik legnagyobb vívmányának, a kísérletezés szellemének az értékét.

A hódmezővásárhelyi gimnáziumban gyakran mondta tanítványainak, hogy a kísérletezés, "az állandó vallatókészség nemcsak elméjüket őrzi meg az eltompulástól s lop belé ismeretek helyett valami eleven, folyton mozgó mechanizmust, de a szenvedés, az élet nehézségei ellen is felvértezi őket, a legkeservebb helyzet, állás is könnyebbé válik, ha mint Galilei a börtönt, egyfajta laboratóriummal alakítják, a legnagyobb aljasság is elveszti mérge hevét, mihelyt megfigyeljük."³⁴⁷

Ifjú korában iskolaorvosi tapasztalataiból megírta az egyik első magyarországi szociográfiát, *A medve utcai polgárit*, most tanulmányok sorában változtatta a műfordítás gályapadját a kísérletező ember laboratóriumává, a gimnáziumi óraadást pedig olyan pedagógiai errosszal végezte, hogy az óraadók királyságát alapította meg a maga számára. Két órával súlyos betegségének diagnosztizálása után már arról gondolkodott, hogy hipertónia megfigyelésével hogyan viheti előre az orvostudományt. Így született meg a *Levelek a hipertóniáról* című műve.

Eközben is a legnagyobb szellemi vállalkozásokra készült. A *Tanú* szigetén körvonalazott európai szellemi horizontot kapcsolta össze a *Kisebbségben* lapjain érzékeltetett magyar sorskérdésekkel. Így alkotta meg a *Magyar műhely* koncepcióját, melyben a magyar sors az európai művelődés távlatában jelenik meg.³⁴⁸ S nemzedékeket ösztönzőn fogalmazza meg a magyar kultúra bartóki modelljét.

Tanulmányírói munkássága - irodalomtörténeti, történelmi, verstani, tudománytörténeti, filozófiai, pedagógiai stb. tárgykörökben - is eredeti és gazdag. Ő maga ezt tartotta életműve legfontosabb részének.

Az irodalomtörténet szépirodalmi műveit, regényeit és drámáit becsüli többre. Általánosan elfogadottá vált az a - valaha Németh László védelmében elhangzott - nézet is, hogy ideológiájának bírálatát szépirói műveiben ő maga végzi el. Ezméit sorra elbuktatja, midőn az eleven élet közegébe kihelyezi, s ott vizsgálja meg azokat. Azonban egy eszmének az értékét nem föltétlenül az szabja meg, hogy egy adott közegben megvalósítható-e. Másrészt Németh László legfontosabb eszméi szépirodalmi műveinek értékei alapján a személyesség és egyetemesség találkozása révén épültek be a magyar kultúra elevenen ható értékei közé. Nem az eszméit buktatta el, hanem azok megvalósításának nehézségeit vette számba.

II

³⁴⁶. V.ö.: Németh László levele Karácsony Sándorhoz 1946. január 11-én. In: *Németh László élete levelekben 1918-1948*. 518.

³⁴⁷. Németh László: *A Galilei együttesének*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. Magvető-Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1975. 252-253.

³⁴⁸. V.ö.: Németh László levele Veres Péterhez 1945. decemberében. In: *Németh László élete levelekben 1918-1948*. 508.

Életműve lenyűgöző méretű és gazdagságú organikus világ. A részek az egész szolgálatában állnak, az egyes művek mikrokozmosza egy különleges makrokozmoszba illeszkedik. Hiányzó műveinek is pontosan tudta a helyét az életmű egészében.

A pedagógiai érosz működik szépirodalmi alkotásaiban is, legjobb műveiben az erkölcs és esztétikum egymást segítő szövetségét sikerült megteremtenie az emberi üdvösségkeresés egyetemes érvényű kísérleteiben.

A regényíró Németh László a cselekményes realista regényt a gondolati elemzéssel újíttotta meg, s létrehozta a tudatregény sajátos változatát, melyben a hős önelemzése szabja meg az írói szemléletet. Regényei gazdag lélektani elemzést társítanak társadalomrajzzal, s főhősei mögött gyakran feltűnik a görög mitológia egy-egy alakja. Eme "mítoszi csóva" révén a regény jelentése egyetemes érvényű lesz.

Már első regényében, az *Emberi színjáték*ban leírta a kulcsmondatot: "Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbe jön önmagával."

Regényeinek és drámáinak üdvösségkereső hősei arra tesznek nagy kísérletet, hogy a jobb emberi minőség valamiképpen érvényre jusson a világban. Ehhez önnön démonaikkal éppúgy kell küzdeniük, mint közegük ellenállásával.

A fiatal Németh László szinte kegyetlenül magas mértéket tartott hősei üdvösségkereséséhez. Többször látta meg bennük a szörnyeteget, mint a hőst vagy a szentet. Később sokat humanizálódott ez az emberkép, de minőségeszményét sohasem adta fel, csupán több belátással, megértéssel szemlélte annak lehetőségeit.

Kurátor Zsófi érzékenysége, büszkesége, erkölcsisége következtében merevül bele a gyászba. Egy erény eltűlése, öncélúvá válása lett romboló erővé a korábban oly vonzó, életrevaló asszonyban. "Elektrai alkat", "archaikus istennő-torzó", az étellel szembe forduló aszketikus hősiesség ez, mely az örültséghez közelít. Alakja körül plasztikusan jelenik meg a gazdag parasztdinasztia élete, s a falu szigorú szokásrendje, íratlan törvényeinek félelmetes biztonsággal működő hálózata.

Az *Iszonyban* (1947) két, egymáshoz nem illő alkatú ember tragikus végű házasságának mély lélektani hitelességű rajzában az egymástól való elidegenedés lelki folyamatát mutatja be. A görög mitológiában Artemiszt, az erdők, hegyek istennőjét fürdőzése közben megleste Akteon, ezért Artemis széttépette őt kutyáival. Artemis története az *Iszony* "mítoszi csóvája". Kárász Nelliben egy darab emberiség, az emberi világ egyik természete védi a maga integritását. De ez az "emberi metafora" valóságos életanyagban jelenik meg a regényben, gazdag társadalomrajz is motiválja.

Németh László későbbi regényei - az *Égető Eszter* (1956) és az *Irgalom* (1965) már az öregedő író világot megértő bölcsességével, megértőbb, oldottabb szemléletével formálják meg az emberi lét "sorsmetaforáit", hősei már nem "szörnyegek", hanem inkább "szentek". A szent Németh László magán-mitológiájában az életet értelmesen élő, küldetését elvégző ember megnevezése.

Több mint harminc színdarabot magába foglaló drámaírói életműve a klasszikus realista dráma hagyományait követő dramaturgia szerint épül föl. Általában jellemző rá a gondolatilag sűrű, esszészzerű nyelv, s az, hogy hőseinek nincs a drámában egyszemélyes ellenfelük, hanem többnyire maga a közeg, a sors buktatja el jobbra törő alakjait. Nem dramaturgiai megfontolásból származik ez a koncepció, hanem Németh László élettapasztalatából.

Társadalmi drámái közül a *Villámfény*nél (1937) az értelmiségi középosztálynak a népért való felelősségét - a népi mozgalom egyik fontos elvét - egy falusi körorvos küzdelmeiben jeleníti meg. Az orvos aszketikusnak látszó, valójában következetes, hivatása szerinti erkölcsének szeretne érvényt szerezni a családjában is, de ez sem a feleségével, sem szerelmével nem sikerül. Inkább egyedül marad betegeivel, hogy a szegények doktora legyen. *Cseresnyés* (1939) című darabja a *Villámfény*nél témájának folytatása: Cseresnyés Mihály

Németh László "Kert-Magyarország" utópiáját akarja megvalósítani egy tanyán, de családja széthull, a szigetépítés nem sikerül. Németh László lélekelemző dramaturgiája a cselekményre épülő drámával fordult szembe, a színházat a vívódó gondolkodás színhelyévé tette. A cselekvés lehetőségétől megfosztott huszadik századi ember kelepce-helyzeteit mutatja meg. Dramaturgiájában a sorsot a minőség, az életalakító nagy eszmék iránt érzéketlen közeg helyettesíti.

Történelmi drámáiban a nagy eszmét a hős bukása ellenére igazolja a történelem. Németh László hősei rendkívüli erkölcsi erejű emberek, akik ellen összefog a sors, a közeg, s pusztulásba kergeti őket (*VII. Gergely*, 1937; *Bethlen Kata*, 1939; *Széchenyi*, 1946). Ami a társadalmi drámában utópiának bizonyul a megvalósíthatatlanság miatt, az a történelmi drámában az idő által igazolást nyer. VII. Gergely az igazság megszállottja, az egyházon belül akarja megvalósítani az emberi szellem "köztársaságát". Elbukik, de "bukva győző" hős, mert eszméi az ő halála után diadalmaskodni fognak. Németh László legtöbb történelmi hőse ilyen típusba sorolható (*Husz János*, 1946; *Eklézsia-megkövetés*, 1946; *Széchenyi*, 1945; *Galilei*, 1953; *Apáczai*, 1955). A *Galilei* összetettségével emelkedik ki a történelmi drámák sorából, hőse már nemcsak az inkvizícióval kerül szembe, hanem önmagával is. Megtagadja felfedezését az erőszak hatására, s azzal áztatja magát, hogy erkölcsileg felmenti a tudománya, mellyel az emberiséget szolgálja, kár lenne elvesznie. Lelkiismeretileg azonban nem tud magának megbocsájtani, erkölcsileg megsemmisültnek érzi magát. A *Galilei* kétféle befejezése máig vitákat vált ki a szakirodalomban. Melyik az igazi? Amelyikben Galilei inkvizítorai bűnének minősíti megaláztatását vagy az, amelyikben összeomlik amiatt, hogy az erőszaknak engedelmessé válik visszavonta tanait. A két változat egymást megvilágítva, egymást kiegészítve juttatja érvényre az önmagunkhoz való ragaszkodás, az emberi üdvösségkeresés nehéz, de feladhatatlan Németh László-i parancsát.

Németh László életműve az emberi üdvösségkeresés nagy kísérlete.

1965-ben - Gabriel Marcel megbecsülő érdeklődésének eleget téve - nagy tanulmányban tekintette át saját munkásságát. Befejezésül ennek az eligazító önelemzésnek a zárómondatait idézem:

"Albert Schweitzer okolja meg Bach-könyvében a környező közöny, meg nem értés s a bámulatos, boldog termékenység szomszédságát azzal, hogy Bach nem embereknek, Istennek komponált. Annak, aki már nem hisz, mint ő, a lipcsei karnagy, a személyes Istenben, ez nehezebben megy majd, később is fogott hozzá. De ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezni, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez."³⁴⁹

NÉMETH LÁSZLÓ ÉLŐ ÖRÖKSÉGE

"Egy költő műve azzal, hogy itthagytá, nem kész. Nemzete szellemében kell elkészülnie"³⁵⁰ - írta Németh László Ady halálának huszonötödik évfordulóján. Ez az "elkészülés" persze végtelen folyamat, sohasem zárul le, az újabb és újabb korok mindig új megvilágításban értelmezik a lezárt életműveket is. Egykor ünnepelt alkotókat nyomhat vissza az ismeretlenségbe az utókor ítélete. Más esetekben pedig a szerző életében ismeretlenségben rejtőző életmű kaphat új fényt a későbbi megmérettetés során. Az irodalmi kánonok alakulása igen lassú folyamat, olyan, mint a kristályképződés. "Valamely közösségben irányadónak

³⁴⁹. Németh László: *Negyven én*. In: N. L.: *Negyven év - Horváthné meghal - Gyász*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1969. 70.

³⁵⁰. Németh László: *Ady ünnepére*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1995. 750.

tekintett alkotások és értelmezések összességét szokás kánonnak nevezni.³⁵¹ A kánonok formálódását mindig a jelenkor irodalma határozza meg, az új irodalom mindig átírja az irodalomtörténetet. A kánonok alakításába azonban hatalmi-politikai tényezők is beleszólhatnak. A nemzeti irodalmi kánon a nemzet tudatában képződik, a nemzeti irodalmi kánonba csak azok a művek kerülhetnek bele, amelyeket befogad, igazol a nemzeti irodalom értéktudatának változó folytonossága. A kánonképződés divat-jellegű mozzanataival szembeszegül ez a lassan kialakuló és tartós jelenlétre számító értéktudat.

Ma a kánonok átalakulásának olyan kapkodó, gyors folyamatát látjuk, amely szinte lehetetlenné teszi az egységes fővonalú nemzeti kánon kiterjedt érvényesülését. Kánonok sokasága él egymás mellett, az egyik kánonképző csoport listája szinte nem is érintkezik a másikéval. A kánonképző közösségek "elbeszélnek" egymás mellett, nem kerülnek dialógusba egymással, nem segítik az irodalom értéktudatának kristályosodási folyamatát. A posztmodern teóriák eleve az ilyen folyamatok ellen szólnak. A globalizáció is megkérdőjelezi a nemzeti kánonok szerepét. Ez az erősen érezhető jellegtelenítő folyamat azonban az egyes személyekből és közösségekből az ellenállást, ellenszegülést, az otthonosság igényének a fölerősödését, a nemzeti-közösségi értéktudat újrafogalmazását is kiváltja. Egyfelől tehát a posztmodern centrum-nélküliség, másfelől a bizonyosság-keresés, értékkeresés korát éljük.

Most, Németh László halálának negyedszázados évfordulója idején joggal vetődik föl az a kérdés: hogyan készül, hogyan formálódik bennünk az ő öröksége?

Németh László a maga egész életművét a magyarság szellemi-erkölcsi fölegyenesedésének szolgálatába kívánta állítani, a magyar szellemi erők organizátora akart lenni. Sütő András a magyar irodalom Odüsszeuszának nevezte őt, aki minden magyarok közül a leggazdagabb tarsollyal tért meg nagy szellemi utazásairól: "Úgy hozta madárlátta kenyérként a század tápláló üzenetét, ahogyan egy Széchenyi tért meg Nyugatról, hunyt pillái alatt lánchidak körvonaláival, egy Misztótfalusi a Gutenberg-galaxis fényözönével... A szellem óceáni kikötőit nyitotta meg a magyar írás számára."³⁵² Emellett azonban azt is tudomásul kell vennünk, hogy az újabb időszak irodalomszemlélete, szellemi közállapota nem kedvezett az ilyen közösségi küldetésű és felelősségű életműveknek. Az új elméleti teóriák sokasága érvel amellett, hogy az irodalom legyen csak irodalom, nyelvi fenomén, autonóm nyelvi világ és semmi más. Az irodalmi mű értékelésében a "hogyan" úgy vált döntő tényezővé, hogy legtöbbször az már fel sem merül, hogy "minek" a "hogyan"-járól van szó. Háttérbe került az a gondolkodásmód, amelyik e két tényezőt szétválaszthatatlannak tekintette. Ez a teória azzal sem törődik, hogy ezzel az elgondolással mérhetetlenül leszállította az irodalom és az irodalomtörténet jelentőségét. Ezzel szemben Németh László az irodalmat az emberi üdvösségügy legfontosabb eszközének tekintette, az irodalomtörténetet és kritikát pedig egzisztenciális tudománynak tartotta, létfontosságú és létérdekű jelentőséget tulajdonított neki.³⁵³

Németh László tanulmányírói és szépirodalmi életműve egyaránt kiállta az idő próbáját. A halála óta eltelt időszakban is folyamatosan jelen van életünkben, gondolataink, magatartásunk formálásában.

Irodalomtörténészek, tanárok és más értelmiségiek sokasága merít erőt és eszmét ma is Németh László erkölcsöt és szellemet, művészetet és életet a minőség igényével összekapcsoló életművéből. Az irodalomtörténészek és esszéírók széles táborának eszméltető forrása volt és maradt ez az életmű. Az élők sorából már eltávozottak közül példaként B.

³⁵¹. Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In: Sz. M. M.: *"Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*. Balassi Kiadó. Bp. 1995. 101.

³⁵². Sütő András: *Évek - hazajáró lelkek*. Kriterion. Bukarest, 1980. 171.

³⁵³. V.ö.: Németh László: *Sziget és alkotás*. In: N. L.: *Európai utas*, 1973. 46.

Nagy László, Béládi Miklós, Czine Mihály és Grezsa Ferenc műveire gondolhatunk itt elsősorban. De a betegsége miatt félbetört pályájú Kiss Ferenc egész irodalomszemléletén is ott van a Németh László-iskola jegye. A ma is alkotó irodalomtörténészek és esszéírók közül a futólagos névsorolvasás is hosszú listát készíthet azokból, akiknek szemléletén nyilvánvalóan meglátszik Németh László életművének a nyoma. Nemcsak a Némethről szóló írásaik, de gondolkodásuk természete is hordozza a Németh László-i szemlélet jegyeit. Gombos Gyula, Vekerdi László, Veress Dániel, Domokos Mátyás, Imre László, Cs. Varga István, Monostori Imre, Füzi László, Olasz Sándor, Bertha Zoltán és sok más irodalmár dolgozik a Németh László-i eszmék jegyében. A nemzet sorsáért felelősséget érző íróink és esszéíróink egész sora is számbavehető itt - Ács Margittól, Albert Gábortól, Csoóri Sándortól, Fekete Gyulától Jókai Annáig, Sütő Andrásig, Szilágyi Istvánig - azok között, akik közvetlenül is vállalják a Németh László-i örökség alkotó továbbvitelét.

Németh László életművének érvényességéről, időszerűségéről tanúskodik mai recepciójának a gazdagsága is. Az utóbbi negyedszázadban több tucat irodalomtörténeti könyv és tanulmánykötet készült az életművéről. Egyes műnemeivel, művének egyes problémaköreivel, irodalom- és történetiszemléletével konferenciák vetettek számot. Egy-egy művének az értelmezése és értékelése ma is termékeny viták gyújtópontja. Életműve nem vált kövületté, ma is megkerülhetetlen a véleménye és értékörzően újító művészi látásmódja egyaránt. A középiskolai tanárok és diákok figyelmét, nem csökkenő érdeklődését a Németh László középiskolai tanulmányi versenyekre írt sok-sok értékes dolgozat, tanulmány tanúsítja.

Egy-egy életmű értékét az is jelzi, hogy milyen sokféle ember, milyen sokféle fontos ügy kapcsolódik hozzá. Németh László grandiózus életműve ebből a szempontból is kiemelkedő érték a magyar irodalomban. Életműve ösztönző hatásának gazdagságáról csupán egy-két jelzést adhatok itt, alapos feltárása monográfiákat igényelne..

Németh László és Pilinszky János kapcsolatát Vekerdi László már alapos tanulmányban tárta föl.³⁵⁴ Ennek a kapcsolatnak gyémántpecsétje Pilinszky Németh Lászlónak ajánlott *Ama kései* című verse, melyben Németh Lászlóra vonatkoztatja Németh Erdély aranykorára utaló ("viharokra emelt nyárderű") szavait:

*Ama kései, tékozló remény,
az utolsó, már nem a földet lakja,
mint viharokra emelt nyárderű,
felköltözik a halálos magasba.*

Nagy László Németh László halálakor ezt írta naplójába: "Szívütés, ütés a szívre. Németh László meghalt. A legjobb érzéssel ő nyúlt költészetemhez. Majd írok róla, lehet, hogy verset. Lángész, aki nem lehetett boldog. Csak az első szélütés után. Legyintett az irodalomra. Mosolygott. Hallom, hogy táncrea is perdült. Ez volt neki az üdvözlés. Nincs örök éden."³⁵⁵ Németh László a *Magyar műhely* és *A magyar vers útja* című tanulmányaiban szólt arról 1956-57-ben, hogy költészetünk új népi iránya a népben megőrzött mélyebb irodalmi, emberi elemekkel tágítja költészetünk horizontját. Ő vetette föl azt a gondolatot, hogy a bartóki modell a költészetben is érvényes, s ennek a jelei meg is mutatkoznak már: "Bartók példája e költők egyikén-másikán már közvetlenül is érezhető, úgyhogy főleg Nagy Lászlóról, Fodor Andrásról szólva, joggal beszélhetünk irodalmunk bartóki vonaláról"³⁵⁶.

³⁵⁴. Vekerdi László: *Pilinszky Németh László életében*. In: V. L.: *A Sorskérdések árnyékában*. Új Forrás Könyvek. Tatabánya, 1997. 71-82.

³⁵⁵. Krónika-töredék. Nagy László naplója 1975. február 14-től 1978. január 29-ig. Szerkesztette és az utószót írta: Görömbei András. Helikon. Bp. 1994. 14.

³⁵⁶. Németh László: *Magyar műhely*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1975. 204.

1957-ben Németh László fölvezolta az akkori fiatal magyar költészet két fő irányát. Pilinszky János és Nagy László költészetének jellemzésével érzékeltette azokat. Óvott attól, hogy ez a két irány szembe kerüljön egymással: "Azt sem árt meggondolniuk, hogy e két irány nemcsak megértheti, méltányolhatja egymást, de szimbiózisba is léphet - hozzá igen termékenybe. Ezt épp minékünk, magyaroknak illik tudnunk: hisz Bartók zenéje is ott bontakozott ki, ahol a XX. századi zene atonális törekvéseibe a régi parasztzene meglepő összhangzattani ösztönzései beszívódtak."³⁵⁷

Németh László a *Magyar ritmus* című tanulmányában tárta fel a tagoló magyar vers különleges költői érték-lehetőségeit. Ady költészetének vívmányát pedig abban látta, hogy "visszaállította verselésünk folytonosságát első versemlékeinktől - a jövevény versformákon át - máig".³⁵⁸ Majd ugyancsak Németh László figyelt föl elsőként arra, hogy Nagy László a maga költői gyakorlatában megoldotta a magyar ritmus Ady óta vitatott problémáját. Csoóri Sándor Németh Lászlónak a tagoló magyar ritmusról írott tanulmányáról azt írta, hogy ez "mutatta meg nyelvünk jellegét, jellemét, izomműködését, szívdobogását... Sajnos, a magyar ritmusról írt törvényerejű észrevételeit ugyanúgy nem dolgoztuk föl, mint sok egyéb, jövőtávlátó gondolatát."³⁵⁹ Csoóri Sándor azonban nemcsak méltatta ezt a tanulmányt, hanem sugallatait a maga gyakorlatában is érvényesítette. Nagy Lászlót sirató *Furulya-csonk a szánkon* című versében a tagoló magyar ritmust tartalmi tényezővé is emelte: a Nagy László által újra visszahozott ritmussal is a Nagy László-i költői jelleg iránti tiszteletét fejezte ki:

*Bijdosóm, jobbik felem,
a vadonunknak vége,
nem jövőnk többé össze
mosolyod ünnepére.
Halál-síkságra értünk,
a védhetetlen rétre,
furulya-csonk a szánkon,
himnuszod, indulóid -
de már ennek is vége.*

Nemcsak a tagoló magyar ritmus, hanem a balladai - vígaszokat, illúziókat félreszóró szemlélet - is Németh László ösztönzése nyomán szólalt meg ebben a versben. Csoóri Sándor költészetének első nagy metamorfózisa Juhász Ferenc és Nagy László lírájának ösztönzésére történt. Juhász és Nagy László költői útjának teoretikus értelmezését és igazolását Németh László már említett tanulmányai adták. Ezek nyitották meg Csoóri Sándor költészetének új útját is a bartóki modell irányába.

Németh Lászlónak abban is meghatározó szerepe volt, hogy Nagy László és Csoóri Sándor számára Lorca költészete is termékeny forrássá válhatott. "Lorca költészetét is mi választja el a szürrealistákétól? Hogy az andalúz románcban rátalált az ősi költői érre, amely ugyanazzal a kifejező homállyal, a konkrétumtól elszakadt, logikai láncszemeket kihagyó lényeg-mondással kínálta, mint amit ő a modernségben keresett."³⁶⁰ Fodor András költői és esszéírói életművét is gazdagon átszővi a Németh László-i szemlélet. A mai közép-generáció egyik legkitűnőbb költőjének, Nagy Gáspárnak az egész szellemiségében ott van Németh László erkölcsisége. *Zónaidō* című kötetének közép-kelet-európai kapcsolódásai is a Németh László-i "tejtestvériség" gondolat korszerű továbbvihetőségét tanúsítják.

³⁵⁷. Németh László: *A magyar vers útja*. In: uo. 232.

³⁵⁸. Németh László: *Magyar ritmus*. In: N. L.: *Az én katedrám*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1969. 65.

³⁵⁹. Csoóri Sándor: *Forgácsok a földön*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. Bp. 1994. I. 247-250.

³⁶⁰. Németh László: *A magyar vers útja*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1975. 232.

Németh László prózaírói művészetének kimagasló értékű folytatása Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című remekműve. A cselekményt esszével, gondolattal dúsító próza ez, melyben a Németh László-i regényvilág három nagy rétege, a lélektani, társadalmi és mitológiai ötvöződik sorsregénnyé. Szilágyi István természetesen az újabb történelmi idő tapasztalatainak birtokában fordul a Németh László-i regénymodellhez, s lényeges pontokon különbözik is attól. Regényében nem a görög mitológia ad egyetemes távlatot az eseményeknek, jellemeknek, hanem a magyar népi mitológia elemei Szendy Ilka személyisége megbomlásának az ábrázolásában bizonyulnak hatékony eszköznek. A Németh László-i ösztönzésről Szilágyi István maga is vallott, amikor Dosztojevszkij és a huszadik század közepének amerikai irodalma (Hemingway, Faulkner) mellett - egy 1998 márciusában készült interjúban - Németh Lászlót jelölte meg ama három irodalmi élménypillérének, melyeket nem tud és nem is akar tagadni: "az *Égető Eszter* és az *Iszony* máig kitörölhetetlen maradt az emlékezetemből".³⁶¹ Az utóbbi évek egyik legnagyobb sikerű regényén, Závada Pál *Jadviga párnája* című könyvén is fölismerhetők a Németh László-i lélektani regény ösztönzésének nyomai.

Sütő András már a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban a *Tanú* évfolyamain nevelkedett. Később - Németh László mintája nyomán - maga is "görög korszak"-ot tartott. Németh László "görög korszak"-ából tanulta meg azt a lehetőséget, hogy egy kis nemzet is alkothat nagyot, maradandót, ha szerves, organikus kultúrát épít, melyben minden értékes jellegnek megvan a maga kibontakozási lehetősége. A személyiség és a hatalom, az alkotó ember és a hatalom ütközései - Sütő András hetvenes-nyolcvanas évekbeli nagy drámáinak alapkonfliktusai - is ott vannak már a *Széchenyiben*, *Eklézsia-megkövetésben*, a *Galileiben*. Drámáinak metaforikusan telített, sűrű szövésű esszé-nyelve is Németh László-i gyökerű, legalábbis részben. Németh László példája is ösztönözte őt arra, hogy maga is cselekvően vállaljon részt közössége létérdekű ügyeiben. Sütő András Németh Lászlóról írta, hogy bár "nem volt Ady formátumú forradalmár, a társadalmi megújulás útkeresésében virrasztotta át húszezer éjszakáját"³⁶² A művészi alkotásnak és a közösségi felelősségnek ez az összekapcsolása emelte Sütő Andrást is a hetvenes-nyolcvanas években a magyar irodalom egyik jellegadó személyiségévé, s ugyanakkor a kisebbségi önvédelem egyik fő oszlopává.

A hatvanas évek második felétől kezdve a magyar szellemi élet kiemelkedő fejezete Csoóri Sándor esszéírói munkássága. A nemzeti önismeret megteremtésének hatalmas kísérlete az ő szerteágazó esszéművészete. Egyik fő ösztönzője neki is Németh László. Csoóri számára a két világháború közötti magyar irodalom fiatal nemzedékének tagjai azért ösztönző példák, mert rövid idő alatt oly sok "sorsmélységű kérdést" neveztek meg, "szellemi energiát halmoztak föl".³⁶³ Írásaiban sokszor említi irodalmunknak ezt a korszakát. Ennek egyik vezető személyisége Németh László volt, akit Csoóri "a gondolkodás, a tanulmányírás Adyjának" tartott.³⁶⁴ Mindazt, amit Ady a szimbólumok nyelvén fölbolygatott és megnevezett a magyar irodalomban, Németh László a szimbólumoktól az élet felé haladva, a gondolatok nyelvére fordította át.³⁶⁵ Csoóri Sándor Németh Lászlót a magyar önismeret legnagyobb tanárának és drámai hőségének nevezte. Ez az önismereti iskola vált számára a legfontosabb ösztönzővé arra, hogy az újabb idők kihívásaival maga is Németh László-i igényességgel nézzen szembe. Mindehhez persze a Németh László-i életmű csak modellt adott, melyet Csoóri Sándornak magának kellett tartalommal megtöltenie és egyénivé, a maga korában korszerűvé formálnia. A modell rendkívül fontos eleme a cselekvő történelmi

³⁶¹. "Azok az élethelyzetek készítetnek írásra, melyeket meg kell fejteni". *Beszélgetés Szilágyi Istvánnal*. In: Erdélyi Erzsébet- Nöbel Iván. *Örökké itthon már e tájban*. Tárogató Kiadó. 1999. 137.

³⁶². Sütő András uo. 170.

³⁶³. Csoóri Sándor: *Várakozás*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó. Bp. 1994. I. 257.

³⁶⁴. Csoóri Sándor: *Temetek, az én temetőmben*. In: Cs. S. i.m. I. 373.

³⁶⁵. Csoóri Sándor uo. 379.

jelenlét, az idő kihívásaira adott életelvű érvek, elgondolások felkutatása, a személyesség vállalása, a látomásos és fogalmi tudás együttes hasznosítása.

Csoóri Sándor Németh László sokat vitatott eszméit is megtisztítja a hozzájuk kapcsolódó félreértelmezésektől, rágalmaktól. Németh László eszméit egy nemzeti cselekvési program részeivé avatja. A harmadik út így válik az ő értelmezésében a nemzeti "önvédelem eszmei tervé"-vé, a minőség forradalmát a "tömegek lázadására adott válasz"-ként értelmezi, az utópiákat "mozgósító erőnek" nevezi.³⁶⁶Nem a részletekben, hanem a lényegben látja folytatandónak Németh László művét: "A minőség csendes lázadása ma az egyetlen lehetséges tiltakozás és korszerű partizánharc az értékeket összezilált civilizáció és politika túlméretezett hatalma ellen."³⁶⁷

A magyar sorskérdések kikerülhetetlenségével számot vető Csoóri Sándor úgy látja, hogy az írók, művészek politizálása a magyar történelem kényszerűsége: "Aki itt emberibb s magyarabb világot akart, az politizált. Még az olyan művészlángelmék is, mint Bartók! Nem beszélve a Kölcsey-, a Petőfi-, a Kemény Zsigmond-, a Németh László-, a Bibó-féle alkotókról. A "megengedhető" gondolatokkal szemben mindig a megengedhetetlen gondolatok szószólói voltak. A nyugtalanítók, a kételkedők, a századok bordái közé bepillantók."³⁶⁸

A Németh László-mű sokszor éppen a megváltozott történelmi körülmények miatt lehet Csoóri Sándor számára gondolatébresztő viszonyítási pont és vitaalap is egyben. A kisebbségi magyarság Trianon utáni állapotára Németh László még gyógyírül ajánlhatta a minőség forradalmát: "A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni."³⁶⁹A kisebbségi magyarság mai kiszolgáltatottsága ellen tiltakozó Csoóri Sándor éppen azért idézi többször is Németh László 1935-ből való gondolatát, hogy ezzel is a mai helyzet képtelenségére mutasson rá, hiszen ma már mindenki tudja, hogy ennek az eszmének a megvalósítása lehetetlennek bizonyult a történelem későbbi időszakában: "Az ember szinte belegörnyed az emlékezésbe: csakugyan volt idő, mikor még hinni lehetett ilyen kiváltságos, európai eszmékben?"³⁷⁰

Németh László olyan mérték Csoóri Sándor számára, hogy akkor is igen nagy ösztönzője, amikor vitára készíti.

Erdélyi József költészetének megítélésben való eltérő véleménye például József Attila költői világképének az egyéni karakterű magyarozatára ihlette Csoóri Sándort.³⁷¹

A magyarság doni katasztrófáját bemutató, mérlegelő esszéjében a nemzeti tájékozatlanság végzetes példáit felsorolva, Németh László idézetekkel bizonyítja, hogy a doni katasztrófa valóságos tényeit Németh László sem ismerte.³⁷²

Ösztönző vitapontként említhetjük Németh Lászlónak azt a nézetét, hogy a paraszti kultúra a teremtő haldoklás szakaszába érkezett, természetes, hogy mielőtt végképp elmúlik "törvényeit meg egyszer átpillantja, hogy ami elmúlik mint élet, mint alkotás hasson múlhatatlan".³⁷³ Ezzel állítja szembe Csoóri Sándor a maga vitázó ellenvetését: "Hogy ami elmúlik mint élet, életként támadjon föl újra - ez senkinek se jutott eszébe... Csakhogy... ha a magyar népdal, a magyar népzene és néptánc a parasztságunk alkotása is - tulajdonjogát tekintve nemcsak a parasztságé, hanem az egész magyarságé. Elmúlni tehát csak a

³⁶⁶. Csoóri Sándor: *Első közelítés Németh Lászlóhoz*. In: Cs. S. i.m. I. 381-382.

³⁶⁷. Csoóri Sándor uo. 385.

³⁶⁸. Csoóri Sándor: *Egy nomád értelmiségi*. In: Cs. S. i.m. II. 973.

³⁶⁹. Németh László: *Reform*. In: N. L.: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1989. 238.

³⁷⁰. Csoóri Sándor: *Kapaszkodás a megmaradásért*. In: Cs. S. i.m. 1002.

³⁷¹. Csoóri Sándor: *Tenger és diólevél*. In: Cs. S. i.m. II. 724-733.

³⁷². Csoóri Sándor: *A magyar apokalipszis*. In: Cs. S. i.m. II. 937.

³⁷³. Idézi Csoóri Sándor uo. 763.

magyarsággal múlhat el."³⁷⁴Éppen a vitázó gondolkodás indította Csoóri Sándort arra, hogy a népi kultúra reneszánszának egyik fő támogatója és elméleti megalapozója legyen. Ebben pedig Németh László a bartóki modell fővázolásával adta neki a legnagyobb segítséget egy új egyetemesség-eszme megalapozása révén.

A rendszerváltozás folyamatában is számtalanszor kapcsolódnak Csoóri Sándor gondolatai a Németh László-i örökséghez. Sajátjává hasonította Németh Lászlónak az értelmiség hivatásáról, szerepéről írt gondolatait is. A mai értelmiséggel szemben támasztott igénye sem kevesebb, mint nagy elődeié volt: "Németh László, Illyés Gyula világszínvonalú "népi-nemzeti" gondolkodásmódjánál nem adhatjuk alább."³⁷⁵

NÉMETH LÁSZLÓ ÉLETE LEVELEKBEN

Németh László élete levelekben címmel az Osiris Kiadó 2000-ben három hatalmas kötetben jelentette meg Németh László 1949 és 1975 közötti levelezésének fellelhető részét. Folytatása ez a három kötet a Magvető és Szépirodalmi Kiadó gondozásában 1993-ban kiadott azonos című könyvnek, mely az 1914 és 1948 közötti Németh László-levelezés anyagát tartalmazza. A leveleket - Domokos Mátyás kiadói-szerkesztői segítségével - Németh Ágnes gyűjtötte össze, szerkesztette és rendezte sajtó alá. Az első kötet jegyzeteit Grezsa Ferenc írta, az azt követő három kötetét Domokos Mátyás. Ezek a leveleskönyvek természetesen nem tartalmazzák Németh László teljes levelezését, hiszen nagyon sok levél elveszett vagy nem került még elő. A kötetekben már korábban publikált levelek egy részét (valamint a kizárólag családi vonatkozású darabokat) pedig a szerkesztői ökonómia mellőzte.

A 3838 levelet magába foglaló négy kötet a magyar kultúra egyik legnagyobb formátumú és legnagyobb vállalkozású személyiségének az életét és életművét a levelek közvetlenségével mutatja meg. A kötetek tüzetes elemzését csak egy Németh László leveleskönyve monográfiában lehetne elvégezni. Ennek a monográfiának nagyon sok fejezete lehetne. Ezek bemutatnák a mindenkor kitakart idegekkel élő, rendkívül érzékeny, sérülékeny személyiséget. Jellemezhetnék Németh László pedagógusi eltökéltségét, amely még műveinek alkatát is befolyásolta. Szólhatnának az egyes művek keletkezéstörténetéről, e művek alkotói értelmezéseiről, az író baráti kapcsolatainak természetéről és sokféle változatáról. Tárgyalhatnák a mások leveleiben megfogalmazott műértelmezéseket, műveinek külföldi visszhangját... Mindezekre itt nincs lehetőség. Mégis, szűkre szabott terjedelemben is érdemes e virtuális monográfia néhány elemét számba venni.

Az író életének dokumentumait az irodalomtudomány már régóta nem tekinti az életmű magyarázó élvének. Az írói szándék feltárása és bemutatása is kikerült az irodalomtudomány szűkebb illetékességi köréből. A művek értékelésének nem szempontja az, hogy mit akart az író, sem az, hogy miként értelmezte saját művét az alkotó. A műnek műalkotásként kell helytállnia. Ezt a tételt nem vitatom. Az azonban meggyőződésem, hogy az élet és mű bonyolult kapcsolatának a feltárása az irodalom értelmébe vetett bizodalmat is helyreállíthatja. Tagadhatatlan ugyanis, hogy - legalábbis az alkotók egyik típusa - a műalkotásban az emberlét őt leginkább izgató kérdéseivel szembesül, ezek megoldására, megválaszolására, számvetésre ösztönző felvetésére benső szükségből vállalkozik. Az életnek és műnek, emberi gondolkodásmódnak és a művészi világképnek az összefüggései a művészet személyiségformáló hatásának a megértéséhez is nélkülözhetetlenek. Nem kell ezt az elvet kizárólagosnak tekintenünk. Németh László esetében azonban nyomatékkal kell

³⁷⁴. uo.

³⁷⁵. Csoóri Sándor: Új nemzeti kerekasztalt! In: Cs. S. i.m. 1220.

utalnunk arra, hogy ő maga fontosnak tartotta ezeknek az összefüggéseknek a feltárását, szubjektív aspektusú bemutatását. Esszéinek jelentős hányada alkotói önéletrajz, műhelytanulmány, egy-egy művének keletkezéstörténetét, alakulástörténetét és belső értelmezését bemutató írás. Ezekben az írásokban - az általánosítás, elvonatkoztatás, művészi transzformáció más-más szintjén - mindig feltárulkozik az alkotó személyes érintettsége művének problematikájában. Mű és személyiség tehát szorosan összetartozik. Ez a tény a műalkotások általános emberi életvonalkozásainak is kiinduló pontja lehet, s arra is magyarázatot adhat, hogy a közvetlen életvonalkozások mellőzését hangsúlyozó érvelések ellenére miért vált ezekkel szinte egyidejűleg az írói életrajz újra fontos irodalomtudományi kutatási témává. A két elv nyilván kiegészíti, s nem kizárja egymást. A műnek az alkotó ismerete nélkül is teljes értékű alkotásnak kell lennie. Emellett azonban a mű keletkezésének és befogadásának minden ténye fontos az irodalomtörténet számára. Olykor ezek a műveken kívüli ismeretek a művek kanonizációjának alakulástörténetére is magyarázatot adnak. A legközvetlenebb műfajnak, a levélnek az alkotó belső, személyes érintettségeknél a kivallásában éppúgy különlegesen fontos szerep jut, mint a műalkotás befogadástörténetének alakulásában.

A Németh László életmű ismerői számára nagy meglepetést nem hoznak a levelek, hiszen Németh László az esszéiben és tanulmányaiban is önvallomásos alkotó. Azokban is fontosabb számára a teljes személyes jelenlét az írásban, mint az elképzelt visszhang. A levelek mégis közvetlenebbül szólnak az alkotó művészi és emberi gondjairól, problémáiról, szándékairól. Másrészt pedig az, hogy ez a kivételes képességű és erkölcsi felelősségtudatú alkotó hogyan értelmezi saját munkáit, mindenképpen van annyira megszívlelendő, mint egy másik befogadónak, értelmezőnek a véleménye.

E leveleskönyvek tehát fölöttébb tanulságos olvasmányok. Egy sokrétű, sokágú, grandiózus küzdelmű alkotói pálya bensőséges dokumentumai, melyekben több, mint fél évszázad magyar szellemi és politikai életének a megítélése is erős nyomatékot kap. Ez pedig azok számára lehetett volna és lehetne mélyebb vizsgálódásra ösztönzően tanulságos, akik a múltban és jelenben egyaránt oly könnyen ítélkeztek Németh László fölött. Emellett a mások által írt levelek révén Németh László műveinek első értelmezése, levelekben fogalmazott irodalomtörténete is különleges értékük a leveles könyveknek.

A már gimnazista korában is nagy terveket szövögető Németh Lászlót Magyarország szétesése és megalázottsága ösztönözte arra, hogy Ady nemzeti felelősség-tudatát magára vegye. Ady az utolsó magyarnak érezte magát, aki még tehet valamit ezért a népért. Németh Lászlóban is ilyen kivételes felelősségérzés alakult ki már ifjú korában. A lehető legnagyobb vállalkozásba kezdett: a szétesett ország, a szézilált nemzeti tudat helyett új magyar nemzeti önismeretet, öntudatot akart teremteni. Ennek kibontakoztatása érdekében szeretett volna a magyar szellemi erők organizátora lenni. A magyar irodalom jövőjébe, nemzetfölrázó erejébe vetett hittel szándékozta minden erejét egy új nemzedék felszínre hozásának szentelni. Ezt a nagy tervét lelkes levélben írta meg a Nyugat pályázatának megnyerése után Osvát Ernőnek. "A Nyugatnak ennyi magyarság sok volt. Ők novellámban a társadalom kíméletlen s már-már cinikus kritikáját vélték horogra kapni, s az idiotaság határát súroló fanatizmusra bukkantak."³⁷⁶Németh László úgy érezte, hogy a Nyugat őt szellemi vesztegzár alá helyezte, Osvát pedig kíméletlenül víz alá nyomta, amikor belátta, hogy saját céljaira nem használhatja. "Láttam, hogy akármilyen érdemei voltak a Nyugatnak a múltban, ököztük sosem tehetek semmit sorsos társaimért."³⁷⁷Németh Lászlót ez a csalódás arra ösztönözte, hogy nagyívű programjának megvalósításához más fórumokat keressen. A *Protestáns Szemle* körében egész sereg olyan embert ismert meg, akik a "döntő dolgokról", a magyarság sorskérdéseiről

³⁷⁶. 23. Földessy Gyulának, 1927. december 24.

³⁷⁷. uo.

hozzá hasonló módon gondolkodtak: "éreztek, hogy a két hazug Magyarország közt egy harmadikat kell föltámasztanunk".³⁷⁸A *Napkelet* pályázatát is arra kívánta fölhasználni, hogy összehozza azokat, akik a fiatal generációban "az örök magyarság mai papjai, magok a hó alatt, s új szelleme a négyszáz éve lezártágából kipattant s felsőbb magyar kultúra híján az internacionális álműveltség pestisét mohó lélegzetekben szívó magyar népnek".³⁷⁹A *Nyugattal* szembekerülő fiatal Németh László mély keserősége tükröződik az éles fogalmazásban. Mindenki számára világos lehet azonban a levelekből is az, hogy szó sincs az ő esetében szellemi bezárkózásról, sem a bélyegként hamar ráütött antiszemitizmusról. Ő a legmohóbb "internacionális" tájékozódó, de ezt a tájékozottságot a magyarság szellemi-erkölcsi felemelkedésének a szolgálatába kívánta állítani. "Egy új magyar kultúrát megalapozó könyvekről álmodom, s a szívósságom mindenestre meglesz hozzájuk."³⁸⁰

A harmadik út, a harmadik Magyarország koncepciójához már a húszas évek végén hozzákapcsolta az új enciklopédizmus tervét. A magyarság fölemelésének a kísérlete Németh László gondolkodásában elválaszthatatlan a minőségelv érvényre juttatásától, az "európai jelentőségű magyar tartalom"³⁸¹ kibontakoztatásától. Ehhez az egész Közép-Európára szabott minőség-tervhez akarta - az irodalom közösségformáló hatásába vetett nagy bizodalommal - nemzedéke kritikusként felnöveszteni az új irónemzedéket.

Hamarosan úgy érte azonban, hogy a benne feszülő eszmék, minőség-elvek számára nemzedéke magatartása és művei nem adnak elég kibontakozási lehetőséget. "Keveslem a skálájukat, s kifogásolom a magatartásukat. Akármennyi benne a jóakarát, nem tudom rajtuk át elmondani, az ő kommentálásukra redukálni, amit akarok."³⁸²

Ezért indítja meg 1932-ben egyszemélyes folyóiratát, a *Tanut*. Ebben a magyar irodalomban, kultúrában páratlan téma- és ismeretskálát vonultat föl egy új magyar szellemiség kibontakoztatása érdekében. Maga is tudja, hogy milyen különleges egyéni vállalkozás a *Tanu*, mégis, már a 1933 elején a nemzedéket ösztönző társas folyóirattá akarja átalakítani, hogy minél szélesebb hatókörű legyen a magyarságfölemelő szellemi vállalkozás.³⁸³ Jellemző szellemi hódítása igényére és lendületére, hogy a *Tanu* írása mellett hamarosan a *Választ* is szervezi, munkatársakat keres "a magyar szellemi élet iszonyú munkahátralékához"³⁸⁴. A magyar sorskérdésekkel foglalkozó folyóiratot, a *Választ* az egyik utolsó lehetőségnek látja ahhoz, hogy "a szétfoszlott magyar öntudatot a támolygó szervezet fölött visszaállítsa". Úgy érzi, hogy a magyar tudomány és irodalom a kiegyezés utáni fél évszázadban óriási mulasztásokat követett el a magyarsággal szemben. Ez az oka annak, hogy annyi jó erő ellenére szétzilálódott "a magyar sors képe, értelme a magyar szellemben".³⁸⁵Németh László éppen ezt a romló tendenciát akarja megfordítani, ezért dolgozik önmagát szinte megsokszorozva.

Ezért támogat minden olyan törekvést, amelyik a magyarság felegyenesítésének eszköze lehet. Ezért szervezi a *Választ*, ezért vállalja a Rádió irodalmi osztályának a vezetését. "A folyóirat legfőbb feladata épp azoknak a magyar sorskérdéseknek a részletezése s rendszeres feldolgozása, melyeket az utóbbi időben te vetettél bele a köztudatba"- írta Fülep Lajosnak.³⁸⁶ Előbb tele volt bizakodással: "Ügyünk nem áll rosszul; egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy a balt és a jobbat egyszerre vetjük ki állásaiból s megcsináljuk a harmadik

³⁷⁸. uo.

³⁷⁹. 25. Áprily Lajosnak, 1928 márciusában.

³⁸⁰. 28. Földessy Gyulának, 1928. május 19.

³⁸¹. 103. Gulyás Pálnak, 1932. augusztus 20.

³⁸². 100. Gulyás Pálnak, 1932. június 26.

³⁸³. 130. Illyés Gyulának, 1933 február. 132. Illyés Gyulának, 1933. március 4.

³⁸⁴. 163. Fülep Lajosnak, 1934. február 8.

³⁸⁵. uo.

³⁸⁶. 162. Fülep Lajosnak, 1934. február 2.

oldalt, amelyeknek a szellemi apja tulajdonképpen Ady Endre volt.³⁸⁷ Könyvnyi terjedelemben dolgozta ki Magyarország megmentésének, fölemelésének, igazságosabb társadalmi rendje kialakításának reformtervezetét.

A népi írókat a baloldal részéről súlyos bírálat érte azért, mert közülük többen részt vettek 1935. április 16-án Zilahy Lajos villájában a Gömbössel való találkozón. E találkozó részletei ma már közismertek. Az írók keményen számon kérték Gömbösön azoknak a reformoknak az elmaradását, amelyeket a kormánypolitika ígért, s amelyek jelentős része a népi írók munkáiban kapott hangot először. Megalkuvásról, egyezkedésről szó sem volt. Gömbös másnap meg is jegyezte Kozma Miklósnak, hogy "ezekkel semmit sem lehet kezdeni"³⁸⁸. Németh László a találkozót követő napon lemondott a Rádió irodalmi osztályának a vezetéséről. Nem sokkal később a külföldön tartózkodó Keresztury Dezsőnek pedig így számolt be Magyarország politikai állapotáról: "Készült, érett valami jó, a csirkefogók, élükön a miniszterelnökünkkel, megszimatozták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokra, akik a reformot komolyan vették."³⁸⁹

A magyarság felemelésén munkálkodó Németh Lászlót egyre-másra érték a kiábrándító, elkésérítő élmények, egyre kilátástalanabbnak látta a magyarság helyzetét, de egyre eltökéltebben szőtt terveket, épített utópiákat annak megváltoztatására. Egyszerre foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata és a magyarság megmentésének terve: "Csoda kell ahhoz, hogy jövő ilyenkor Magyarország legyen. (...) Holnap fölírom a receptet húsz centi morfiumra, s ugyanakkor új erővel fogom meg a tollat: vallást teremteni, Kelet-Európát szervezni, a magyarságot megrajzolni - legalább papíroson."³⁹⁰

Túlzás nélkül páratlannak minősíthető az a szellemi tágasság, munkabíráás és áldozatkészség, amellyel dolgozott. A *Tanuban* a világkultúrából adott mértéket a magyarságnak, a *Kisebbségben* lapjain, a *Második szárszói beszédében* kétségbeesésében - kihívó szubjektivitásával is - a magyarság sorskérdéseivel való szembesülésre ösztönzött.

Örök elégedetlenség gyötörte, állandóan búcsúziott az irodalomtól és az élettől is, minden művét hattyúdálnak szánta, de eközben hihetetlen intenzitással dolgozott.

Minden jó ügühöz társul szegődött, de minden körülményben ragaszkodott saját elveihez. A *Magyar Csillagot* szervező Illyés Gyulának írta: "Mindenkivel együtt tudok menni, aki az értékek hierarchiájáért s a társadalmi igazságért együtt küzd, s úgy nemzetközi, hogy a magyarságot sem hajlandó idegen fajok nacionalizmusának kiszolgáltatni."³⁹¹

Németh László nem véletlenül olvasta föl hódmezővásárhelyi tanárkodásának első napjaiban, 1945 szeptember 11-én Illyés *Lapta* című versét. Nemcsak "az utolsó hetven év agonizáló, 'lenni vagy nem lenni' irodalmához"³⁹² volt ez a vers friss adalék. Németh László önnön helyzetére is érthette Illyés sorait: "Százsozr lecsapva / te, népem, / te, mint a lapta, / keményen / szökj a magasba!" Méltatlan, leütött helyzetéből ő is újra és újra magasra szökkent. Tanügyi reformtervet készített, melyben - miként egész életművében - "a *Minőség forradalmának* a tervező mámore s a *Kisebbségben* szorongása a hajtóerő".³⁹³ Amikor pedig Illyés leveléből értesült a *Magyar Csillag* újraindításának tervéről, egyszerre szárnyakat kapott a képzelete. Bevallotta, hogy 1945 tavaszán ő is olyan folyóiratot tervezett, amelyet egymaga írt volna, de különböző álneveken, más-más egyéniség maszkjában legalább tíz-tizenöt íróra szétszakadva sokszorozta volna meg önmagát. Illyés - részben hasonló - ötletéhez azonnal csatlakozott: "Abban én nagyon is 'benne vagyok', hogy álnevek alatt

³⁸⁷. 197. Fülep Lajosnak, 1934. június 15.

³⁸⁸. Féja Géza írását idézi Borbándi Gyula. In: B. Gy.: *A magyar népi mozgalom*. Püski. New York, 1983. 174.

³⁸⁹. 237. Keresztury Dezsőnek, 1935. június

³⁹⁰. 347. Gulyás Pálnak, 1939. szeptember 18-20.

³⁹¹. 404. Illyés Gyulának, 1941. szeptember 18.

³⁹². 497. Illyés Gyulának, 1945. szeptember 11.

³⁹³. 503. Illyés Gyulának, 1945. szeptember 23. után

merüljek föl a nemlétből, s ha csakugyan megcsinálod így a *Csillagot*, három-négy író (egy filozófust, egy drámaíró, egy pedagógust, egy tanulmányíró) s havi másfél ívet "kötelező erővel" szállítok."³⁹⁴ Annyira belelkesítette Illyés terve, hogy négy nap múlva újabb levélben közölt további részleteket arról, hogy álnevek alatt milyen tárgykörű tudósításokat küldene a folyóiratba egy nem létező országról a létező ország okulására végett.³⁹⁵

1945 decemberében Veres Péter érdeklődő leveleire tanulmány terjedelmű választ készített. A levél-tanulmány befejezetlenül fennmaradt fogalmazványa összetett helyzetkép Németh László ekkori állapotáról, gondolkodásáról. Önigazolás, megbántottság és tervezés - politikai helyzetelemzésbe foglaltan - van együtt ebben az írásban. Igazolva látja szárszói beszédének legfontosabb tételét: "Mit kötöttem én ott a lelkekre? Hogy a "fölszabadulás" valóban a magyar nép fölszabadulása legyen. Ma sokan látják úgy, hogy bukott gyarmatosítás lett."³⁹⁶ Szemére veti Veres Péternek, hogy a magyar irodalom nagyobbik felét feláldozták és méltatlan szövetségeket kötöttek azért, hogy "a beállt változásokban possibilisek" maradhassanak. Emlékezteti arra, hogy a magyarság 1918-ban már elbukott azon, hogy nem maga csinálta a forradalmát. "Huszonöt év minden szenvedése s visszamaradása ebből eredt. Most megint: pokoli szenvedéseket vetünk."³⁹⁷ Németh László még ebben a helyzetben is pozitív programot fogalmazott, az értelmiség hivatására figyelmeztetett. Az olyan gyarmati sorsba került népnek, mint a magyar, az egyetlen reményét abban látta, ha tudja helyzetét, ha van önismerete, ha van "néhány tucat embere, aki helyzetét érzi, s a szabadulás módját keresgéli". A politikai "kerengésbe" való beállás helyett a maga feladatát a szellemi szabadságharc megvívásában látta. Az adott politikai erőviszonyok közepette túlbecsülte a szellem, az irodalom lehetőségeit, a magyar tájékozódást, helyzetérzést ébrentartó folyóirat szerepét. Ekkor még a saját szellemi lehetőségeinek további kibontakoztatásában is reménykedett. A *Tanu* és a *Kisebbségben* szintézisére, európai lehetőségek és a magyar sors mélységeinek összekapcsolására készült: "a magyar sorsban (a gyarmati népek szabadságharcához) az európai művelődés távlatait kitágítani. Ez oly nagy feladat, hogy kitérítettnei belőle semmiért nem engedem."³⁹⁸ A *Magyar műhelyt* tervezte már.

Még az ő rémlátó természete sem sejtette, hogy szellemi szabadságharc, magyar sorskérdések és európai távlatok összekapcsolása helyett hosszú évekre a fordítás "gályapadja" vár rá, abból kell "laboratóriumot" csinálnia gyalázkodás és egzisztenciális fenyegetettség közepette.

Korábban a minőség-szocializmus eszméjét álmodta meg, most pedig - az új világ kezdetén - ellenségnek minősítették. Fölöttébb méltánytalannak ítélte helyzetét, de védekezésre se módja, se gusztusa nem volt: "Mindenki tudja vagy tudhatja, hogy Magyarországon három, de legfőlebb öt ember tartotta vissza az értelmiségi ifjúságot a benácisodástól. Az egyik én voltam. De büszkébb vagyok - és sokkal természetesebbnek is tartom a dolgot -, semhogy apró vérkopók csaholásával szemben erre hivatkozzam"³⁹⁹ - írta Karácsony Sándornak 1946. január 11-én. Néhány nap múlva pedig - ismét az öngyilkosság gondolatával foglalkozva - kérte Kristó Nagy Istvántól a "három pilulá"-t, mert ezekre már szüksége volt ahhoz, hogy "nyugodtan" várhassa a jövőt.⁴⁰⁰ A maga által meghatározott "erkölcsi létminimumhoz" ugyanis az életénél is jobban ragaszkodott.⁴⁰¹

³⁹⁴ . 512. Illyés Gyulának, 1945. november 6.

³⁹⁵ . 515. Illyés Gyulának, 1945. november 10.

³⁹⁶ . 523. Veres Péternek, 1945. december

³⁹⁷ . uo.

³⁹⁸ . uo.

³⁹⁹ . 531. Karácsony Sándornak, 1946. január 11.

⁴⁰⁰ .

⁴⁰¹ . 682. Illyés Gyulának, 1948. január vége

A személyiség integritása a Németh László életmű egyik alapeszméje. Ennek veszélyeztettsége az ő legnagyobb személyes sérelme: "Meg kellett volna engedni nekem, Nellinek s a hozzánk hasonlóknak, hogy embernek érezhessük magunkat. Az, hogy az ilyenekből is csak az lesz, ami belőle s belőlem: ez a panasz, a líra a regényben"⁴⁰² - írta az *Iszonyról*.

Felmérhetetlen vesztesége a magyar irodalomnak, hogy Németh Lászlót akkor szorították ki a szellemi életből, amikor alkotóereje teljébe érkezett, amikor maga is úgy érezte: nagy évtized előtt áll.

1949 elejére azonban a politikai diktatúra lehetlenné tette számára az alkotómunkát. Nem volt már semmi lehetőség a magyarságfölemelő koncepciókon, utópiákon való munkálkodásra, megszűnt a Válasz, az irodalomszervezés lehetősége, sőt a szépírói alkotómunka és a tanítás öröme is. "Mulattat, hogy öregkoromra a legnagyobb skálájú magyar prózafordítóvá műveljem ki magam."⁴⁰³

Az ötvenes évek elején leveleiben éppúgy gyakran visszatérő panasz az, hogy éppen akkor kell örökké fordítania, amikor legjobb műveit írhatná, s "a magyar irodalmat tán igazán bele lehetne növeszteniünk a világirodalomba"⁴⁰⁴.

Amikor végre eredetét is írhatta, akkor pedig Galilei-drámájának a "pere" az egészségét is tönkretette. Pedig szellemileg ekkor olyan magaslaton érezte magát, hogy onnan nézve 1944 előtti munkáit "majdnemhogypelenkái"-nak minősítette: "Nem hiszem, hogy arról a szintről, amelyet a *Széchenyiben*, *Iszonyban*, *Őrültekben*, *Galileiben* elértem, bármihez fognék, leesnék."⁴⁰⁵ Ez még az egészséges ember magabiztos vallomása volt 1953 végén. Fél évvel később azonban már arról írt, hogy ami vele történt, az jövátehetetlen: "Alkotóerőm kulminációs potnján négy évet veszítettem el azzal, hogy mint fordító, más gondolatai után loholtam - s amikor lehetőség nyílt az önálló munkára: jött ez a Galilei-hecc s vele a betegség - amely mondanivalóm nagy részét - ha talán nem is a javát - bennem fogja rekeszteni. Én mindenesetre, amíg agyam el nem homályosul - mert előbb-utóbb ez vár rám -, küzdeni fogok a törött hajó java rakományáért..."⁴⁰⁶

A Galilei-dráma egyenértékű, egymást kiegészítő és egymást feltételező két változata, a darabról készült értelmezései, Castelli szerepének megvédése, e szerep fontosságának a magyarázata valóban pályájának egyik magaslati pontján mutatják az író. Ezek részletezése külön tanulmány tárgya.⁴⁰⁷ A három évig tartó Galilei-per és a *Petőfi Mezőberényben* elleni éles politikai támadás, s az ezekkel összefüggő egyéb irodalompolitikai jellegű retorziók váltották ki Németh László súlyos hipertóniáját.

"Sokat gondoltam Rád üldöztetéseid változatos fázisaiban"- írta Földessy Gyula Németh Lászlónak 1955. decemberében.⁴⁰⁸ Ehhez a levélhez fűzött jegyzetében Domokos Mátyás Németh László önéletrajzi könyvéből idézi ennek az üldöztetésnek egyik fázisát. Ez a történet arra is rámutat, hogy a levelek egy-egy félmondata mögött olykor milyen összetett, idegeket sorvasztó élmények húzódnak meg. 1955. július 3-án Rákosi is magához hívatta Németh Lászlót és három órán keresztül beszélt vele. Rákosi Kállai Gyulával olvastatta el a Galileit, s az iránt érdeklődött, hogy "Kap-e a népi demokrácia valamit ezzel a darabbal?" Kállai azt válaszolta neki, hogy "a darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra

⁴⁰². 662. Illyés Gyulának, 1947. október 14. után

⁴⁰³. 849. Sárközi Mártának, 1950. április 9.

⁴⁰⁴. 929. Illés Endrének, 1953. november 1-9.

⁴⁰⁵. uo.

⁴⁰⁶. 1011. Veres Péternek, 1954. július 15-23.

⁴⁰⁷. V.ö.: Görömbei András: *Németh László két Galileije*. In: G. A.: *A szavak értelme*. Püski Kiadó. Bp.

1996. 144-151.

⁴⁰⁸. 1120. Földessy Gyulától, 1955. december 13.

értenének..."⁴⁰⁹ Rákosi azért is megróttta Németh Lászlót, mert szerinte a harmadik út koncepciójával a fasizmust segítette, ugyanis visszatartotta az embereket attól, hogy a kommunizmus oldalára álljanak. Németh László - önéletrajzi könyvében - ehhez az okfejtéshez a korábban Karácsony Sándorhoz írt levelének a szellemében tesz megjegyzést: "Ez persze tévedés, Magyarországon igen kevesen voltak akkoriban, akik a kommunista oldalra akartak állni, s igen sokan, akik amarra húzódtak: a harmadik út legfőllebb ezekből tartotta vissza a magyar értelmiség egy jó részét."⁴¹⁰

Németh László mindezek után 1956-ban újra reménykedni kezdett, művei megjelenhettek, a Nemzeti Színház a Galilei bemutatójára készült. Kerényi Károlynak írt levelében fájdalom és remény együtt szólalt meg: "Én, sajnos, ezalatt elvesztettem az egészségem (súlyos hipertóniám van) s hét-nyolc évet is, ami alatt fordítottam; de most rokkantan megint publikálok, egy nyolc éve írt regényem jelenik meg s nyolc drámám egyszerre."⁴¹¹ A forradalom napjaiban "emelkedő nemzet" tagjának érezte magát, a forradalom tisztaságának megóvását szorgalmazta. A forradalom leverése után nem látta értelmét és lehetőségét az írók közvetlen politizálásának: "A kiáltványok ideje énszerintem elmúlt, az írók hallgassanak s szenvedjék el, amit a nemzet életében vitt szerepük miatt el kell szenvedniük. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyes bajba jutott társaikért ki ne álljanak."⁴¹² Összetetten ítélte meg a Kádár-kormány szerepét: "Kétségtelen, hogy a Kádár-kormány vállalta, hogy ő hozta be az oroszokat, olyan percben, amikor a nyugalom teljesen helyreállt. Ez lehetetlenné teszi, hogy támogassuk. De azért vegyük tekintetbe valódi szerepét is. Az oroszokat nem hívta be, azok rakták oda, s ha nem akarta egy Rákosi-kormányának átengedni az országot, vállalnia kellett a hatalmat. Azóta is adja, golyószóróval a hátában, a kacintó jeleket; nyilvánvaló például, hogy nem a szovjet, hanem jugoszláv politikát próbál folytatni, ami miatt, ha meg nem tér, el is kergetik előbb-utóbb."⁴¹³ Németh László tehát világosan látta Kádár szerepének tarthatatlan kettősségét, de bizakodott abban, hogy legalább e kettősség révén embereket lehet megmenteni, s a kormányzat és az íróársadalom nagy része közötti feszültséget az íróársadalmat kielégítő módon sikerül feloldani. Ezért fogadta el 1957-ben a Kossuth-díjat. Személyesen nem vette azt át, de elfogadta, s a vele járó összeget teljes egészében a hódmezővásárhelyi gimnáziumnak ajándékozta. "A kórházba olyan hírek érkeztek hozzám, hogy egy barátainkból álló küldöttség biztatást kapott az írókat kielégítő megoldásra. Bár *hihetném*, hogy a Kossuth-díjban nemcsak munkám iránti megbecsülést s a jóvátétel óhaját kéne megköszönnöm, hanem a reményt, hogy ez az ígélet hamarosan valóra válik."⁴¹⁴

Kádár azonban "megtért". Ezt Németh László a saját sorsán is érezhette. 1958 márciusában Kállai Gyula elküldte neki is - véleményét kérve - az MSZMP elméleti munkaközösségének a népi írókról készített állásfoglalását. Németh László azt nem tervezetnek, hanem ítéletnek minősítette. Fönmaradt levélfogalmazványában így válaszolt Sajkodról Kállainak: "Elolvasva programját (mely a Kossuth-díj odaítélésének évfordulóján s egyedül engem az egész magyar irodalomban) név szerint is kártevővé minősít, nem is tehetek mást: kiállok a magyar írók sorából, mostani lakhelyem többé nem hagyom el, s igyekszem föltűnés nélkül minél előbb befejezni életemet."⁴¹⁵ Emellett azonban néhány zárójelek közé tett sorban keserű öntudattal veszi védelmébe elítélt tanulmányait. A régiék

⁴⁰⁹. Domokos Mátyás idézi az 1120. levélhez fűzött jegyzetében Németh László *Homályból homályba* című önéletrajzi művéből.

⁴¹⁰. uo.

⁴¹¹. 1171. Kerényi Károlynak, 1956. október 20. előtt

⁴¹². 1177. Tamási Áronnak, 1956. november 26.

⁴¹³. uo.

⁴¹⁴. 1212. Kállai Gyulának, 1957. márius

⁴¹⁵. 1348. Kállai Gyulának, 1958. május 6.

közül 1944 óta egyetlen sort sem adtak ki, a vád alapja akkor csak a *Magyar műhely* elfektetett kézírata lehet. Hogyan olvasták ezt Kállai informátorai - kérdezi. "Bartók példája az antiszemitizmus? A különböző s most egybeolvadt kultúrák mélyén lévő közös emberi megszólaltatása a fajelmélet? A kulturnacionalizmust is felszámoló tanulmány a nacionalista? A Nyugat bukásának a magyarázata s az új, szocialista világcivilizációban megújuló írói perspektíva: a harmadik út?"⁴¹⁶ Úgy hangzik ez a keserű vallomás és vád, mintha Galilei beszélne az inkvizítorainak. Benne van ebben a fogalmazványban mindkét válasz: a teljes összeomlás és a nagy szellem keserű méltóságtudata egyaránt. És ez egyáltalán nem véletlen, hiszen 1958-ban folytatódik a *Galilei*-dráma pere és hivatalos elítélése megtörténik. Németh Lászlót hosszú idő óta, s most különösen személyét érintően foglalkoztatja az a kérdés, hogy mi a nagyobb erkölcsi tett: odadobni az életét vagy messzebbre néző történelmi felelősségtudat által vezetve átmenteni művét az inkvizíció korán. A *Galilei együttesének* írt tanulmányában 1956-ban részletesen bemutatta a *Galilei* eredeti változatát is, melyben a darab végén Galilei indulatba jön és Toricellinek is, önmagának is bizonyítva azt hangsúlyozza, hogy éppen az volt a hőstett, hogy elviselte a gyalázatot és tovább dolgozik. 1953-ban azonban - külső ötlet nyomán is - Németh László részben elfogadta ezzel szemben azt az érvet, hogy így a darab megalkuvásra nevelhet, hiszen mindenki állíthatja önmagáról, hogy neki még fontos dolga van, s az előbbrevaló a becsületénél. Ezért írta meg a darab ellentétes befejezését is, mely jobban illik Németh László etikájához, s mely szerint Galilei úgy érzi, kár volt odadobnia az üdvösségét, hiszen a tudomány nélküle is továbbhalad.⁴¹⁷ 1958-ban - az igazságszerető ember és a hatalom ütközésének újabb tortúrái után - a darab első változatát tekinti az igazinak: "De ez az általános igazság is: vadállatokkal szemben nem lehet a becsületünket elveszteni; ha valaki kannibálok közül csak úgy szabadulhat meg, hogy valami hókuszpókuszhoz jó képet vág - az még nem megalkuvás!"⁴¹⁸ A népi írói határozat, a *Galileit* ért bírálatok, a *Magyar műhely* kéziratának elfektetése, a forradalom példátlan megbosszulása, egyre romló egészsége mind-mind azt mutatták a túlérzékeny író számára, hogy sorsa megpecsételődött. Ekkor erősödött föl benne a *Galilei* első változatának az igazsága. Egyebek mellett azért hártja el a *Galilei* századik előadásán való részvételét is, mert ekkor már a negyedik felvonás első változatát tekintette az igazinak.⁴¹⁹ Önéletrajzi írásában később is ezt hangsúlyozta: "Hisz én épp azt akartam a *Galilei*-ben megírni, amit kifogásoltak, hogy egy magasabb, a századokba néző kötelességtudás kivételes esetben még a becsületét is odadobhatja."⁴²⁰

Sokan megrótták Németh László 1959-es szovjetunióbeli útja miatt. A levelezés nem igazít el ennek az útnak a motívumait illetően. Az eddigi ítélezésekhez mégis fontos adalékokat ad. Ez az út ugyanis semmit nem változtatott Németh László magatartásán. "A szovjet út jó volt arra, hogy a (hivatalos) ráfogások falán áttörve, megmutassam, helyesebben (erősen torzított cikkekben jelezsem: bizonyos dolgokban hogy gondolkozom valóban. (Ha a *Magyar műhely* t meg engedik jelenni, az is megmutatta volna - ezért nem engedték.) De egy szovjet út hátszelével nem akarok magyar író lenni; ha eddigi munkásságom nem biztosított helyet számomra, most már akkor sem akarnám, ha lehetséges volna (amiben nem hiszek)."⁴²¹ A szovjet út után Király István azzal akarta segíteni a letiltott *Magyar műhely* kiadását, hogy

⁴¹⁶. uo.

⁴¹⁷. Németh László: *A Galilei együttesének*. In: N. L.: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. 1975. 246.

⁴¹⁸. 1358. Fodor Ilonának, 1958. június 10.

⁴¹⁹. 1361. Benedek Andrásnak, 1958. június 16. „(Mert én az első változatot tartom ma már az igazi negyedik felvonásnak, s ha valaha felújítják, ezzel kéne játszani is.”

⁴²⁰. Németh László: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1977. II. 256-257.

⁴²¹. 1460. Illés Endrének, 1959. október vége - november 10.

hozzá akarta csatolni a szovjet útról készült három újságcikket. Németh László ennek csak akkor látta volna értelmét és lehetőségét, ha az 1956 nyara óta megjelent többi újságcikke is belekerülhetett volna a kötetbe. Többször fölpanaszolta, hogy nyilatkozatai, cikkei torzított formában jelentek meg. "Különben sem hiszem, hogy a *Magyar műhely*nek ilyen vezeklésszerű függelékre lenne szüksége. Hisz a megjelenést, ha kívánom, épp azért kívánom, hogy kiderüljön: 56-os gondolkozásom éppúgy, mint amit ezen az úton mondtam: mennyire gondolkozásomból következik, s nem óvatosság vagy pálfordulás következménye, mint ahogy a Népszabadság cikke gúnyosan érzeteti.

A szovjet útnak megvolt az az értelme, hogy sikerült írói pályám végleges lezárása előtt, a hivatalos ráfogások és nem hivatalos tévhitok falán áttöröm, s ha vázlatos és eltorzított cikkekben is, de jeleznem, hogy gondolkodom valójában. Ez abban a hitemben, hogy ezt a pályát le kell zárnom, természetesen nem ingat meg - sőt megerősít benne, s azt lehetővé is teszi."⁴²² Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a *Magyar műhelyt* – majdnem két évtizeddel később – az életmű-sorozatban *Megmentett gondolatok* címmel jelentette meg.

*

"Ez volt - a mindig más-más oldalát mutató s gazdaguló Minőség-isten születése, fölfénylése, tündöklésekkel megszakított bujdosása, ami az én pályámat egybefűzte s műfajokat megszégyenítő egységét létrehozta."⁴²³

⁴²². 1461. Király Istvánnak, 1959. november 3.

⁴²³. 3480. Veress Dánielnek, 1969. június 4.

ILLYÉS GYULA EMLÉKEZETE

I

Illyés Gyula előtt ifjúkorában ott volt az a lehetőség, hogy a francia avantgárd költészet egyik jellegadó személyiségévé legyen. Ezt az utat többen választották az ő kelet-közép-európai kortársai közül. Ő is elkezdett francia verseket írni Párizsban. Magyarra pedig a dadaizmusból a szürrealizmushoz pártoló francia költőket fordította többnyire Kassák lapjai számára. Barta Sándornak, a Bécsben megjelenő *Ék* című lap szerkesztőjének azt ajánlotta, hogy szüntessék meg a magántulajdont a költészetben is, írják név nélkül a verseiket. Ötletekben gazdag kritikát írt a budapesti telefonkönyvről mint verseskötetről. Büszkén vallotta magát internacionalistának és forradalmárnak.

Aztán hirtelen ráébredt arra, hogy neki nem kell Afrikába mennie – mint Andre Gidenek – ahhoz, hogy a megváltandó emberi nyomorúsággal találkozzon. Elég élményt és elég feladatot ad neki az, ha visszatér Magyarországra és a saját népének életéről ad számot. A *Szomorú béres* című versét még Párizsban megírta – egyes szám első személyű vallomásban. Lélekben már itthon volt. Hazatérése után viszont soha többé nem hagyta el a párizsi szellemi kilátót. Éppen ez az Ozorát és Párizst szembesítő tágasság az egyik olyan illyési jegy, mellyel maradandóan formálta a magyar kultúrát.

A legfelelősebb kérdésnek minősítette azt, hogy politizáljon-e az író. “Áruló lennék, ha csak író akarok lenni” – vallotta. De azt is nyomatékkal mondta ki, hogy íróként politizálni csak remekművekkel lehet. Nem az irodalom autonómiáját sértette tehát, amikor közügyek vizsgálatának terepévé is tette azt, hanem az irodalom autonómiájának szellemi, erkölcsi erejét kívánta hasznosítani egy nemzet öntudatának és önismeretének a tisztításában és erősítésében.

Nagy magyar irodalmi -hagyomány folytonosságába kapcsolódott ezáltal. “Nincs minden irodalomnak irodalmon túli feladata. A mienknek van, mindig is volt” – írta. Azt is hozzáfűzte, hogy a világirodalom tanúsága szerint “az irodalmak hálásak szoktak lenni, ha koruktól ráadásfeladatot kapnak”.⁴²⁴

A nemzet létügyeivel való szembesülést Illyés Gyula olyan hagyománynak tekintette, amelynek elfogadására “klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől.” Esszéiben, tanulmányaiban sokszor elemzi, idézi Zrínyi, Kölcsey, Berzsenyi, Petőfi, Ady és mások példáját. Sohasem nemzeti elfogultság vezet, mindig egyetemes emberi felelősségtudat. “Ha a magyarság pártján beszélek, azt szinte kozmopolitizmusból teszem. Akármelyik belső-afrikai néger törzs ügyében is megtenném, ahogy Gide tette.”⁴²⁵

A nemzetet olyan közösségi keretnek tekinti, amelyiknek a minőségét az adott közösségnek javítania az emberiség érdeke miatt is kötelessége. “Emberi földadat, hogy a Magyar nemzet közösségi keretét megújítsuk, korszerűvé tegyük.”⁴²⁶ Meggyőződése szerint a társadalmi szabadságért folyó harc nem ütközhet össze a nemzeti szabadsággal. A nemzet fölemelésén való munkálkodás tehát egyetemes emberi feladat.⁴²⁷

Illyés Gyulában mély nemzeti és emberi felelősségérzés élt. Életművének tengelyébe azt a kérdést állította, hogy mit jelent embernek és magyarnak lenni. Ezt a kérdést azért vetette fel minduntalan, hogy a válaszbba már belefoglalja azt a cselekvéssort is, amelyikkel a nemzeti léten keresztül javítani lehet az emberi sorsot is.

⁴²⁴ Illyés Gyula: *Első állomás*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Bp. 1976. II. 178.

⁴²⁵ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. I. 26.

⁴²⁶ Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. II. 312.

⁴²⁷ V.ö.: uo. 310-311.

Így lett Illyés Gyula az életérdekű cselekvés művésze. Megoldáskereső elszántsággal nézett szembe minden problémával. Sokszor idézzük önjellemzésül írt sorait. “Sajnos, én a gordiuszi csomó megoldóját már diákkoromban nem hősnek tartottam, bármennyit hadonászott is a kardjával – hanem csalónak. A nevezetes csomóval ugyanis a feladat nem a vágás volt, hanem a kibogozás. A kötél ugyan kettéesett, de a kötés rejtélye ma is megoldásra vár.”⁴²⁸ Ez a problémamegoldó eltökéltség kapcsolódott össze legendás józanságával, tárgyilagosságával és racionalizmusával.

“Humanizmusának szilárd tartópillére az anyanyelvi és emberi közösséghez tartozás tudata. Szemléletében az >>anyanyelvi<< és >>emberi<< nem válik külön, szótárában a két fogalom föltételezi egymást.”⁴²⁹ Szemléletének ez az egyensúlytartó összetettsége és mélysége tette őt öntörvényű cselekvő emberré minden időben és minden körülményben.

Minden műfajában klasszikus értékekkel gyarapította irodalmunkat. Ezek az értékek beleépültek nemzeti kultúránkba. Rangot, méltóságot adtak annak. A magyar nemzeti önismeret és öntudat alakításának is alapművei. Illyés Gyula a XX. század körülményei között is képes volt érvényt adni annak a közösségért cselekvő költői magatartásnak, melynek nagy példáit a klasszikus magyar költészet olyan alakjaiban látta, mint Zrínyi és Petőfi. Emellett ugyancsak benne élt a magyar történelem nagy közművelődési alakjainak szemvedélye és lobogása “a közért való gyakorlati cselekvés szenvedélye”.⁴³⁰

Költészete a tárgyas realizmus leggazdagabb fejezete a magyar irodalomban. “A legteljesebb szintézis a magyar költészet hagyományai és a világlíra új vívmányai közt Illyés Gyula költészetében valósult meg.”⁴³¹

Németh László már 1929-ben írt tanulmányában észrevette, hogy Illyés “többöszönű” költő, verseiben “távoleső versöszönök spontán összehangoltsága” ragad meg. Azt is ő figyelte meg, hogy Illyés “legkonkrétabb képeinek is van némi metafizikai nyilallása”, filozófáló versei sem elvontak, hanem tárgyas realizmusukkal ragadnak meg.⁴³² Az Illyés-versek közvetlensége mögött Szabó Lőrinc merész képzetkapcsolásokra, zsúfolt és bonyolult látomásra hívta fel a figyelmet: “valami speciális magasfeszültség”-gel telíti a legegyszerűbb verseket is.⁴³³ Az Illyés-versben az “egynemű esztétikai összhatás mindig a széttartó impulzusok kiegyenlítődének dinamikájából keletkezik”.⁴³⁴

Együtt akarja látni és értelmezni a lét egymástól különböző minőségű elemeit. A szűkített perspektívát csak pillanatokra alkalmazza, hogy annál nagyobb távlat nyíljen a versben a távoli pólusokkal való szembesítéskor. A gazdag perspektívajáték a megismerés, a létföltárás hatékony eszköze Illyés költészetében. „Értelme csak a felfedezésnek van. A költő csak ezáltal lehet cselekvő. A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik...”⁴³⁵ – írta A tárgyilagosság lírája című tanulmányában. Költői szemléletének két fő esztétikai alapelve a tárgyaság és a gondolatiság.

Tárgyas költészetének különlegessége abból származik, hogy rendkívül sok elemből – népköltészeti és avantgárd ösztönzésből, Füst Milánon átszűrt Berzsenyiből és a Petőfitől örökölt plebejus intulatóból – ötvözött saját hangon kezd dialógust a tárgyas világgal. Így bontja ki a tárgyasból a „bennük rejtőző költészetet”. Tárgyas példázatversei a költői reflexió váratlansága és ereje révén életakaratot sugalló ösztönzések, tanítások. „Az ő rendkívüli intelligenciája sose taglózza le az életkedvet, nem áll ki fanyar kritikusként a cselekvő ember

⁴²⁸ Idézi Csoóri Sándor: *Illyés Gyula*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Bp. 1994. I. 393.

⁴²⁹ Béládi Miklós: *Illyés Gyula köszöntése. Tiszatáj*, 1972. 11.

⁴³⁰ Váci Mihály: *Illyés Gyula – a mozgó világban*. In: *Illyés Gyula emlékkönyv*. 267.

⁴³¹ Sötér István: Búcsú. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. Szerk.: *Illyés Gyuláné*. Bp. 1984. 505.

⁴³² Németh László: *Illyés Gyula: Nehéz föld*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 278.

⁴³³ Szabó Lőrinc: *Bevezető Illyés Gyulához*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 212.

⁴³⁴ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. 1993. 47.

⁴³⁵ Illyés Gyula: *A tárgyaság lírája*. In: I. Gy.: *Iránytűvel*. Bp. 1975. I. 311.

elé, inkább mögé áll – sugalmazónak és bujtogatónak. Még a reménytelenséget is körberövidíteti valamiféle tapasztalatból vagy csontból áradó vigasszal⁴³⁶ – jellemezte Csoóri Sándor.

A cselekvő, rendteremtő életakaratot szolgálja Illyés racionalizmusa is. Viszonya a gondolatokhoz éppolyan természetes, mint a tárgyakhoz. „Csak az lehet hasznos ismeretünk a világról, amely eszünk bírálatait is megállja. Létünkről nem álmodunk, hanem tényeket.”⁴³⁷ Ez a tisztázó, elrendező szándék telíti gondolatokkal Illyés költészetét. Nagy gondolati verseiben beavat gondolkodásának folyamatába. Itt van igazán elemében sokszínű kedélye és látószög-váltó szemléleti elevensége.

A „magunk vagyunk” tudata intellektuális vonatkozásban is rendkívüli teljesítményekre ösztönözte: műveiben racionálisan is meg akarta érteni a világot és rendet akart teremteni benne. Létünk és történelmünk meghatározó jelenségeivel és eseményeivel intellektuális szinten is szembenézett.

„A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcsélet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolattal, újakkal s régiekkel; s az ebből fakadó – versbe foglalható – élmény, ez a gondolati líra”⁴³⁸ – vallotta.

Illyés Gyula az általa megélt magyar történelemben „korszakról korszakra megírta mindig a maga és a nemzete katartikus nagy versét”⁴³⁹.

Már első verses kötetével forradalmi tettet hajtott végre: jogot szerzett a parasztságnak a modern költészetben. Korai költészete nemcsak szociográfiailag pontos képe az alulso Magyarországnak, hanem a költő küldetéstudatának, felelősségtudatának megvallása is.

Tárgyias leírást és személyességet társít verseiben, s egyre erőteljesebben telíti azokat gondolati elemzéssel. Korai költészetének jellegzetes lírai műformái az életkép és az arckép. A *Szomorú béres* című versében tárgyilagosan pontos képek mutatják meg a kiszolgáltatottságot az első személyű dikcióban, mely áttűnik a költő vallomásába. *A ház végén ülök* otthoni életkép és költői meditáció, a küldetéses kiszakadás kifejezése.

A *Nem menekülhetsz* a vívócó számvetés verse: a hajókirándulás idilljét széttöri a kazánfűtők nehéz munkájának a látványa, a tárgyias képek lelkiismereti vívódással telnek meg. A költő, aki kiemelkedett a „lent” világából, egyszerre bűnös és vádló, ezt a kettős helyzetét a hűség katarziséval oldja fel, a „lent” képviselőt a vállalásával. A választás hitelét a személyes kötöttség biztosítja („mintha apám fütene lent”).

A *Kacsalábonforgó Vár* az ironikus tárgyiaság mintadarabja. Tárgyias rajzot és szarkasztikus víziót kapcsol egybe, a lent és a fent világának ellentétét bemutatva. Bár azt állítja a versben a költő, hogy „nem ítélem, csak nézem a világot”, az úri villanegyed és a pusztai világ állandó szembesítése, a látszólagos nyugalom mögött indulat feszül, a tárgyias hang az ironia révén megsemmisítő ítéletté minősül.

A *Szálló egék alatt* kötetben külön ciklusban jelentek meg Illyés magyarságversei, melyekben tragikus és kritikus magyarság szemlélet kap hangot az örökös átmenetiség, megoldatlanság érzései miatt. *Magyarok* című versére Fülep Lajos bejelentette igényét „a tulajdon szentségére”, mert „ilyet kevés magyar költő írt még”, beleértve a legnagyobbakat.⁴⁴⁰

A *Haza a magasban* (1938) című verse – a szellemi haza értékeinek tudatosítása révén – a nemzeti tudat tisztításának egyik programverse lett a magyar irodalomban.

A *Nem volt elég* a nemzeti önbírálat nagy verse. Bíráló indulat és ragaszkodó szeretet, düh és kiengesztelődés, távolságtartás és azonosulás forr egybe benne. Az egymással felelő, ellentétes motívumok nemzeti sorsot idéző drámai számvetéssé emelkednek. A vers

⁴³⁶ Csoóri Sándor: *Kendővel letakart tükrök*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. I. 399.

⁴³⁷ Illyés Gyula: *Fekete-fehér* című kötetének fülszövege.

⁴³⁸ Uo.

⁴³⁹ Csoóri Sándor: *Illyés Gyula*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél* I. 395.

⁴⁴⁰ Fülep Lajos levele Illyés Gyulához. In: *Nem menekülhetsz*. In memoriam Illyés Gyula. Bp. 2002. 70.

zárlatában pedig a mély keserűség plebejus indulattal kapcsolódik össze. Eredetileg még kegyetlenebb volt ez a bíráló. Az 1945-ös *Egy év* és az 1947-es *Összes versek*-kötetben volt még egy olyan utolsó strófa, amelyet később Illyés minden kiadásból elhagyott. Az utolsó sor az előbbiben „szóródj világgá, NYOMOREK” volt, a későbbiben „szóródj világgá, SÖPREDEK”.⁴⁴¹ Ezt a mély keserűséget azonban Illyés költészetében mindig ellenpontozta a magyarság sorsáért való aggodás. A *Dunai fiához* című versében ez a sorsvagyázó aggodalom sorolja a történelmi megbékélés érveit, s az a reménykedés is megszólal, hogy „majd talpra áll a magyar”.

Illyés költészetében nincs éles határ 1945-ben, világképe folyamatosan gazdagodik.

Költészete 1945 után előbb a felszabadultság érzésének is hangot adott egyszerű, tárgyias-leíró példázatversekben (*Megy az eke, Cserepező, Egy mellékszoborra, Lapta*), majd egyre inkább aggodalmi szólaltak meg verseiben (*Az építőkhöz*).

A tárgyias példázatverseket közvetlen szemléletesség, epikus karakter, nyugalmas, részletező, jól áttekinthető, a szemlélet mozgásának útját, logikáját követő versív jellemzi. A látványt reflexióval értelmezi, kitágítja, általános érvényű példázattá teszi és történelmileg is konkretizálja.

Későbbi példázat jellegű tárgyias verseiben életbizodalom, a bajokon is túlemelkedni akaró életérdekű hit nyilatkozik meg (*Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről, Séta az árnyékkal, Dőlt vitorla, Szekszárd felé*). Jellemző, hogy e verstípus egyik kései szép darabja, *A budavári torzókra* még a pusztulásból is az életértéket bontja ki tárgyias elemző érveléssel. Az idő által torzóvá tett szobrok értékének jelentős része éppen torzó voltuk: „így beszélnek hatalmasan”.

Illyés Gyula nagy gondolati költeményeiben a tárgyi elem gyakran háttérbe szorul, az érvelő, vitázó, magyarázó, ellentéteket szembesítő gondolatiság kap nagyobb szerepet. A logika tiszta rendet követ, fegyelmezi az indulatot, legalábbis annyira, hogy az indulat ne törje át a ráció határát.

A reformáció genfi emlékműve előtt (1946) című verse a második világháború utáni béketárgyalások idején keletkezett. A magyarság akkori kiszolgáltatottsága vetette föl Illyésben a történelmi küzdelmek értelmének vagy értelmetlenségének a kérdéssorát. A reformáció genfi emlékművének tárgyias bemutatásával indul a vers, s történetfilozófiai kérdések taglalásáig jut. Volt-é értelme a történelmi cselekvésnek, ha annyi áldozattal, pusztulással járt? A versben az áldozatok a tagadó választ sugallják, de a költő újakezdi a vitát, mert az emberiség történelme érvek sorával példázza, hogy a küzdelemnek van értelme, így megy előre a világ. Nem a gondolat új a gondolati versben, hanem a gondolat kiküzdésének a folyamata. *A reformáció genfi emlékműve előtt* az adott történelmi szituáció súlya alatt a történelmi cselekvés értelmének megkérdőjelezésétől – indulatos vita során, érvek és ellenérvek ütköztetésével – vezet el a történelemalakítás igenléséig, de oly módon, hogy „közben a tagadás tényezőit sem számolja föl”.⁴⁴² A magyarság második világháború utáni helyzetében a történelmi cselekvést igenlő válasz csak ilyen ellensúllyal lehetett hiteles.

Az *Egy mondat a zsarnokságról* a kiszolgáltatottság monotóniáját és a zsarnokság félelmetes sokféleségét, mindenre kiterjedő totalitását a felsoroló dikció indulata révén mindenféle zsarnokság egyetemes érvényű, megsemmisítő vádiratává emeli. Illyés krónikás éneke ez 1950-ből. A személyi kultusz idpszakának hiteles művészi látletele és megítélése. A korszak átfogó és valóságos alapélményét fejezte ki elementáris hatással. „Az újabb magyar líra egyik legnagyobb alkotásában végre az evidencia erejével tör felszínre a tragikus

⁴⁴¹ V.ö.: Béládi Miklós: *A költő felel*. In: *Illyés Gyula*. Bp. 1972. 23.

⁴⁴² Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp. 1989. 173.

felismerés, hogy e mindent megmérgező korszakban az élet egyetlen szférája sem maradhatott érintetlen a totalitarizmus fekélyétől.⁴⁴³

Árpád című verse 1953-ban idézi fel a honfoglalás pillanatát, a végveszélybe jutott magyarság Európa-választását. Olyan kilátástalannak látszik Árpád előtt a sok ellenségtől üzött magyarság helyzete, hogy a nemzet fölszámolásának, szétszórásának a gondolata is megfordult az agyában: „Nemzet? Jobb volna tán széteszlani: / fusson rossz sorsával külön ki-ki.” Szamba vesz a vers spk-sok fenyegető veszélyt, reménytelen távlatot, de megtalálta Árpád azt az érzést, amelyik félresöpörte a tétovázást: „Akárhogyan is (...) szabadok leszünk”. Ezért választotta a visszatérés és a szétszóródás helyett Európát. 1953-ban a legnagyobb reménytelenségben, kilátástalanságban is a nemzeti lét bizodalma szólalt meg Illyés versében.

A kötelező optimizmus idején írta *A pesszimista versekről* című esszéjét, melyben határozottan szembeszegült az irodalompolitika optimizmust követelő parancsaival. *Bartók* (1955) című verse művészetfilozófiai és társadalompolitikai állásfoglalás egyszerre. „A bartóki zene példáját, az elviselhetetlenül nyomasztó közállapotok elleni tiltakozást és a művészet föloldó élményét egyszerre, egymásba fonódottan érzékelteti.”⁴⁴⁴ Élesen vitázó ellenvetéssel indul, kérdőmondatokkal és válasszal, s magas héfokú érvelés fegyelmű logikai rendjében fogalmazza meg a „csak növeli, ki elfödi a bajt” gondolatát. Ebben a versben Illyés „a lefojtott nemzeti közérzetet” szabadította föl.⁴⁴⁵ Az „utolsó öt-tíz esztendő minden szorogása, vívódása, kétségbeesése és elszánt reménykedése” megszólalt benne.⁴⁴⁶

A közösség kötelékei között a XX. században Illyés Gyula az anyanyelvet tartotta a legfontosabbnak, legerősebbnek. Nyelvünkről és nyelvünk ürügyén szóló írásai a nemzeti érzés, a nemzeti összetartozás-tudat védőiratai. *Koszorú* című verse az anyanyelvhez írt, drámává forrósított óda. A közösségi érzésnek, tudatnak megtartó, felnevelő erejéről és múltbeli, jelenkori veszélyeztetettségéről szól. Indulat és pátosz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet „fölnnevelő édesanyám”-nak minősítő költemény. A „hú európai” költő becsüli meg ebben a versben anyanyelvének „fölnnevelő” és megtartó értékeit. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek – bárhol a világon – kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.

Illyés gondolati költészetében jelentős helyet foglalnak el az öregedéssel és a halállal szembenező létfilozófiai jellegű költemények. A *Menedék*ben összekapcsolódik az öregség, halál és a szerelem motívuma. A költői én méltósággal szeretné elviselni az elkerülhetlent: „segíts át anya-türelemmel / elpusztulásom szégyenén”. A *Doleo, ergo sum* elemzéssel és humorral próbálja enyhíteni a betegség okozta nyomorúságot. A *Mors bona, nihil aliud* alapgondolata az antik vigasztalásirodalom erkölcsstanához áll közel, értelemmel igyekszik a halál réme fölé emelkedni.

Illyés gondolati költészete valóban az életérdekű cselekvés példája. Az emberlét köteleességévé teszi az ember méltóságát, tartását minden körülmények közepette. *Bernáth Aurél egy képe alá* című versében fogalmazza meg talán legtömörebben ezt az emberi felelősségtudatot:

*Az öngyilkosságot halasszuk ma is el.
Fojtsuk vissza tébolyunk.
Mi akik mindent tudhatunk.*

⁴⁴³ Kulcsár Szabó Ernő i. m. 35.

⁴⁴⁴ Béládi Miklós: *A költő felel*. In: *Illyés Gyula. Tanulmányok a költőről*. Bp. 1972. 40.

⁴⁴⁵ Csoóri Sándor: *Illyés Gyula*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. I. 390.

⁴⁴⁶ Czine Mihály: *Kézfogások*. In: Cz. M.: *Nép és irodalom*. Bp. 1981. I. 229.

*Ajándékozzuk meg magunkat mi magunk
az élet szépségeivel.
Magunk vagyunk.*

Költészete pályája utolsó periódusában sejtelmesebb, líraibb, jelzésszerű, a látomásos líratípushoz közelítő művekkel gazdagodott. Kép és jelentés felismerhető különbségét, ugyanakkor szételemezhetetlen egységét valósítja meg, kifejezésmódja olykor eltávolodik a korábbi szemléletes, élményszerű tárgyiasságtól.

A fecske és a falevél közvetlenül az 1968-as párizsi diákmozgalmakhoz kapcsolódik, de sugallataiban az elbukott szabadságmozgalmak tragikuma általános érvénnyel szólal meg. Többszörös idősíkváltásaiban egymásra rétegződnek, egymásba olvadnak az időben-térben távoli, lényegükben, jelentésükben közös események képei, a vers zárlatában Vörösmarty, Szent János és Ady legkeserőbb sorai montírozódnak egybe a reménytelenség kifejezésére: >>Most tél van és csönd és hó és halál<<. / Megírom ezt a levelet még / Pathmoszból, testvéreim, mialatt / a ködből még kihallani / >>vak ügetését eltévedt lovasnak<< / s emlékezem, / nyáron fehéren, télen vörösen / világolt az estben a szülői ház ablaka – / Télen volt igazibb, / télen, kezdődő hóviharban.”

De legtöbb sejtelmes, jelzésszerű verse is az életakaratot sugallja, erősíti, példázza. A *Bercsényi juhász-tánca* virtuóz, játékos ének, erő és fájdalom szólal meg benne. magára maradottság és szembeszegülő dac motiválja a dudaszóra járt táncot és az éneket. *Lőtt lábú madár* című, Sütő Andrásnak ajánlott versében egyszerre szólal meg a feloldhatatlan bajok súlya alatt darabossá vált beszéd és az ezeken is átütő életakarát, küzdelemvállalás, melynek most már a gondolati elemzés mellett a jelképek erejét is szolgálatába állítja: „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.”

Látván költészetének kiegyensúlyozott gazdagságát, Szabó Lőrinc az egyéni és a közösségi ember legszerencsésebben megoldott képletének nevezte Illyés Gyulát.⁴⁴⁷

Prózaírói munkásságának kiemelkedő darabja a *Puszták népe* (1936) című szociográfiai regénye, a népi írói szociográfia szépirodalomba emelkedő csúcsteljesítménye. Gyermekkori környezetéről, a dunántúli pusztai cselédség világáról fest benne tárgyilagos, de önéletrajzi lírával átszőtt képet. Rendezőelve a vallomás és a távolságtartás egysége. „Egy népréteg lelkületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem. Ha itt-ott mégis saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magyarázó ábrák.” Megdöbbentő lelki, anyagi, társadalmi és nemzeti nyomorról tudósít a *Puszták népe*. Szociográfiai érvényű leírás, történelmi elemzés és önéletrajz, tájleírás és novellaszerű epizódok szerveződnek benne magasabb egységbe. E népréteg kilátástalan életének, sorsának érzékletes, tárgyszerű bemutatása és európai horizontú megítélése önmagában is megkérdőjelezése volt annak a nemzettudatnak, amelyik nem vett tudomást erről a világról. Illyés könyve azt sugallja, hogy ennek a nemzettudatnak a megváltoztatása, átértékelése a magyarság nemzeti létfeltétele.⁴⁴⁸

További prózai művei is jórészt önéletrajza vonalán haladva rajzolnak átfogó képet a XX. századi magyar történelemről, külön jelentőségüket a magyarság sorskérdéseinek tárgyilagos, következetes elemzése adja. A művek centrumában álló egyéniség a magyar kultúrában a legnagyobb utat tette meg, a pusztai cselédek világából elindulva jutott nemzetközi otthonosságig. A cselédek, parasztok életét az európai kultúra és műveltség csúcsairól is szemlélte, a művészet és esztétika világát pedig az elemi létgondokkal küzdő szegények tanítványaként az egyszerű emberek valóságérzékével szembesítette (*Kora tavasz*, 1941; *Hunok Párisban*, 1946; *Ebéd a kastélyban*, 1962; *Beatrice apródjai*, 1979).

⁴⁴⁷ Szabó Lőrinc. *Bevezető Illyés Gyulához*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 273.

⁴⁴⁸ V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. *Illyés Gyula: Puszták népe*. In: „Bátrabb igazságokért!” Szerk. Fráter Zoltán. Bp. 1982. 251.

Illyés Gyula negyvenéves kora után írta első drámáját, életének második felében azonban egész *drámairói* életművet hozott létre. A színpadot a nemzeti önismeret leginkább hatékony nyilvános fórumának tekintette. Drámáit tematikailag a nemzetének sorsáért felelősséget érző, azzal közösséget vállaló írónak az értelmes cselekvés módozatait kutató szenvedélye fogja egységbe. Sorra veszi a magyar történelem sorsdöntő helyzeteit, hogy az elmulasztott lehetőségek elemzésével új értelmű hazafiságot teremtsen. Történelmet is tudatosít, de történelmi tárgyú drámái általános érvényű magatartásmódok elemzései. Egyetemes témái viszont problematikájukkal mindig a magyar kérdésekhez is kapcsolódnak.

A történelem drámái helyett egyre inkább a lélek, a személyiség történelmi csapdái foglalkoztatták: a képtelen helyzetekben kényszerű választás elé állított személyiség drámái. Szemlélete, módszere a hagyományos realista drámától a realista látszatú, de erősen példázat érvényű művek felé haladt.

Kevésbé erőteljes drámáinak szerkezete. Ritkán sikerül egyenes ívű, a motívumokat funkcionális egyensúlyban tartó drámai struktúrát teremtenie. Előbb életképjellegű kitérők, a történelmi igazolást bizonyító utójáték, később több ízben a drámai cselekményhez csak részben kapcsolódó, az intellektuális küzdelmet érzelmileg befolyásoló epizód szereplők zavarják a dramaturgiát. Ezek motíváló jellege mindig világos, de nem szükségszerűen jelennek az adott anyagból.

Drámái tartalmilag igen széles skálán mozognak: a fajából kinőtt magyar drámája, az áltudományosság, a történelmi választak, a hatalom és erkölcs, a cselekvés buktatói, a nemzethalál, a kiszolgáltatottság, a szexuális paradoxon, a fajiság, a gyávaság, megalkuvás, a művészsors, a testvéri kapcsolat drámáit szólaltatja meg az értelmes emberlét és közösségi boldogulás igényének aspektusából. Szinte kutatja a megoldhatatlannak tetsző feladatokat. De önmagával versenyez műfajteremtő szándékában is: nemzeti történelmi dráma, vitadráma, kópéjáték, vásári komédia, tragédia változatai születnek műhelyében.

Az ötvenes évek elején Illyés azt a feladatot tűzte maga elé, hogy drámasorozatban ábrázolja „az új fogalmú hazafiság magyar példáit”. Történelmünk sorsfordító pillanatait kutatta át érvényesíthető tanulságokért: 1848-49, 1514, 1944, 1861 magyar történelmi drámáit írta meg a múltat tisztázó és teremtő szándékkal (*Ozorai példa*, 1952; *Fáklyaláng*, 1953; *Dózsa György*, 1956; *Malom a séden*, 1960; *Különc*, 1963).

Az ötvenes évek élményeinek hatása az Illyés életművében, hogy a történelmet megjelenítő drámák helyét a lélek drámái foglalják el. Ez a változás a művek karakterének átalakulásán is meglátszik. Eltűnnek a laza epizódok, zsánerszerű elemek, feszesebb, célratörőbb és filozofikusabb lesz a kompozíció. Bár a művek anyagában továbbra is megjelenik egy-egy történelmi kor, az ábrázolás példázat értékű sűrítettségéből is nyilvánvaló, hogy Illyést ezekben a művekben közvetlenül azok a kérdések izgatják, amelyeket a második világháború utáni magyar történelem vetett fel számára, s amelyeknek egyetemes vonatkozásrendszerük is erős.

A zsarnokság és a személyiség viszonya mélyen foglalkoztatta. Versekben és esszéikben is vizsgálta ezt. Legjobb drámái is szorosan kapcsolódnak ehhez a motívumhoz.

A *Kegyenc* (1960) az V. századi Rómában játszódik, de problematikáját az ötvenes évek magyar történelme motiválta. Azt vizsgálja, hogy mi teszi lehetővé a zsarnokságot, hogyan szolgálhatják a zsarnokot még értékes emberek is, másfelől pedig azt kutatja, hogy hol van a határa a zsarnokságnak, s hol a zsarnokság szolgálatának. Maximus mindenáron szolgálni akarja a császárt, Valentinianust, mert úgy véli, Róma jövője és léte van a császár személyéhez kötve. Róma veszélyben van, s Rómáért Maximus „a pokollal is szövetkezne”. A császár azonban nem ismer határt: azt parancsolja Maximusnak, hogy önként adja át neki feleségét, utána pedig a császárnőt vegye feleségül, majd fogassa el legjobb barátját. Maximus mértéktelen alázata folyamatosan lázadásba fordul át, de már csak akkor, amikor emberileg már megsemmisült a zsarnokság szolgálatában. A legtöbb, amit tehet, az, hogy

utolsó szavával a lázadókat igazolja. Rosszul jó ügyet sem lehet szolgálni, ez Illyés szigorúan zárt struktúrájú, személyes indulat hevétől izzó drámájának általánosítható tanulsága.

A *Tiszták* (1969) alap gondolata még a második világháborút lezáró békeszerződések idején megszületett Illyésben, amikor látta a magyarság teljes kiszolgáltatottságát, védtelenségét. A darab az ellen az illuzórikus vigasz ellen szól, mely szerint a történelemben a jó ügy, az igaz eszme győz, csupán az egyes ember bukik el. A XIII. században kipusztították a katarokat, az akkori világ egyik leggazdagabb szellemű népét. Illyés drámája a jogfosztott közösségek nézőpontjából vizsgálja a katarok végső küzdelmét. Főhősét a katarok kipusztítására törő barbárság indítja arra, hogy melléjük álljon, védelmezőjük próbáljon lenni. A veszély nagysága döbenteli rá kötelességére. A *Tiszták* az emberiség lelkiismeretéhez fellebbez a kiszolgáltatott kis közösségek védelmében, miközben az okos önvédelem parancsát vallja, az önfeladás tragikus értelmetlenségét hangsúlyozza.

Illyés közösségi elkötelezettségével szoros kapcsolatban van az a törekvése, hogy a társadalom boldogulását, egészséges előrehaladását, igazságos rendjét veszélyeztető kóros és képtelen jelenségeket a komikum eszközeivel is mérlegre tegye, s az elutasítás fölényét kacagva érvényesítse. Vígjátékainak első sorozata az áltudományosságot, fősvénységet, a hatalommal való visszaélést s az aránytévesztő elfogultságot vizsgálta a humor, szatíra, játék változatos eszközeivel.

Parasztkomédiáival a magyar farce műfaját akarta megteremteni, a vásári komédiának azt a változatát, mely sok-sok játékkal, mulatsággal, különféle komikai eszközöket merészen hasznosítva válik az igazságtevés alkalmává.

utolsó tragédiái az egyetemes emberi kérdéseket vizsgálva is megőrzik azt a bölcs, keserűségből, belátásból származó, ironiából és tragikumból teremtett összetett atmoszférát, melyet először tragédia felé hajló vígjátékaiban alkalmazott.

II

Szépirodalmi munkássága mellett folytonos gyakorlati, közéleti cselekvése is példa értékű.

Pusztulás című esszéjével 1933-ban nemcsak a magyar esszének adott új irányt azáltal, hogy a nemzeti sorskérdések tárgyalására is alkalmassá tette azt, hanem megkerülhetetlenül emelte a nemzet tudatába az egyik legnagyobb magyar sorsproblémát, létszámbeli fogyatkozást, a pusztulást. Ez az esszé a népi írói mozgalom megszerveződésének is fontos ösztönzője volt.

A *Puszták népével* szinte egyszerre jelentette meg 1936-ban Petőfi-könyvét, melyben Ady szellemében úgy újította meg a Petőfi-hagyományt, hogy a maga költészete számára folytathatóvá tette a politikai indulat és az esztétikum társítását.

Részt vett a márciusi Frontban, segítette a népfőiskolai mozgalmat. Sokféle módon szervezte az igazi értékek érvényre jutását, megbeszülését a magyar kultúrában. Tanulmányt írt a Nyugatban Déry még kéziratban lévő regényéről, a *Befejezetlen mondatról*. Szerkesztette Babits mellett a *Nyugatot*, de a népi írói tábornak is egyik vezető egyénisége volt. „Életművének egyik legnagyobb tette volt a *Magyar Csillag* szerkesztése, és nagy tette volt az a magyar irodalomnak is, mely hála e folyóiratnak, tisztán tudta megőrizni becsületét.”⁴⁴⁹ A *Magyar Csillagban* példát mutatott arra, hogyan kell nehéz időkben összefogni a nemzeti kultúra legjobb alkotóit egy szekértáborba. „Kezdetben a *Nyugat* címlapján volt Ady és Babits neve, most felettünk ragyog. Ez jellemzi a *Magyar Csillag* szellemiségét.”⁴⁵⁰ Hasonló szellemben szerkesztette a *Választ* a második világháború után –

⁴⁴⁹ Sötér István: *Búcsú*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 503-504.

⁴⁵⁰ *Őszinte beszélgetés Illyés Gyulával a Magyar Csillagról*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 119.

amíg lehetett. A világháború idején, amikor Franciaország és Magyarország egyaránt náci fennhatóság alá került, kiadta *A francia költészet kincsházát*. A háború után megvédte Szabó Lőrincet és Németh Lászlót a börtöntől és a zaklatástól. A forradalom leverése után nemzetközi fórumokhoz fordult a bebörtönzött íróársak kiszabadításáért. Szinte vég nélkül sorolhatnánk közösségi érvényű cselekedeteit.

„Illyés Gyula szerepe túlnő az irodalom határain, és politikai, nemzeti jelentőséget nyert”⁴⁵¹ – állapította meg róla Szabó Lőrinc még 1956-ban. Később ez a nemzeti jelentősége még jobban megnőtt, mert következetesen és nyilvánosan folytatta a nemzeti sorskérdések vizsgálatát olyan időben is, amikor ezek említését is nacionalizmusnak minősítette a politikai hatalom.

Illyést minden kortársánál mélyebben foglalkoztatta a magyarság mibenléte, történelmi és jelenkori helyzete. Arra a kérdésre, hogy ki a magyar, következetesen azt válaszolta, hogy az, aki azt vállalja. Minden műfajában „alapvető létkérdéseinket feszegeti, amelyek magyar mivoltunkból következnek”.⁴⁵² Ezek a két világháború közötti időszakban elpsorban szociális jellegű gondok feltárásához vezették. A második világháború után pedig a nemzetellenes politika következményeivel, a magyarság nemzeti tudatának és nemzeti önismeretének a sérüléseivel, mindenekelőtt pedig a kisebbségi léthelyzetbe került magyarság kiszolgáltatottságának a tényeivel kellett szembenéznie.

Már 1945-ben érzékelte azt, hogy a nemzeti tudat körül nagy zavarok vannak. A két világháború közötti időben minden szociális problémát Trianonra hivatkozva tolt félre a kormányzat. Most viszont mintegy annak visszahatásaként vannak, akik szinte a jó modor elleni vétségnek vélnék minden nemzeti problémát, így azt a tényt is, hogy a magyar határokon túl változatlanul több millió magyar él. Ezt Illyés Gyula súlyos hibának minősíti: „A világ összefügg; nem tesz tehát jó szolgálatot más nemzetnek az, aki a maga nemzetét rosszul szolgálja. Valamennyi nemzet jogából ad fel az valamit, aki a maga nemzetének jogaiból csak egy szemernyit is föl ad.”⁴⁵³

Új tartalommal kell megtölteni a nemzet kiüresedett fogalmát – hangsúlyozza –, hiszen a nemzet világszerte közösségi keret, a nemzet kifelé, más nemzetekhez való viszonyában „mindig egy”.⁴⁵⁴ Másik figyelmeztetése pedig a bűnösségtudatnak a suggerálása ellen szólt már ekkor. „Szembefordulunk azokkal, akik a maguk kisebbségi érzéseit be akarják oltani akár az itthoni, akár a kisebbségi sorsban maradt magyarságba! Így akarják talpra állítani ezt a népet? Állandó gánccsal? Csak a bűnök emlegetésével ott is, ahol érdemeinket is lehet emlegetni?” – kérdezi. Már ekkor meglátta azt a két súlyos hibát, a kisebbségi magyarságról való lemondást és a büntudat beletáplálását a nemzetbe, amelyekkel később a kommunista diktatúra roncsolta a magyarság nemzeti tudatát és önismeretét. Minden alkalmat megragadott arra, hogy a magyar nemzeti kisebbségek sorsának türethetlenségét a világ elé tárja. Magyarországon a cenzúra ezt jó ideig lehetetlenné tette.

1963-ban egy párizsi lap interjút készített Illyéssel, akkor a riporter gyanútlan kérdésére, hogy mi ragadta meg leginkább Kelet és Nyugat országaiban, „a sovinizmus egy eléggé nyugtalanító maradványá”-t említette, majd néven is nevezte azt: „Romániában van egy provincia, Erdély, amely évszázadokon át a magyar civilizáció és irodalom valódi szülőföldje volt. Ebben a provinciában nemrég zárták be az egyetlen magyar egyetemet, ami egy több mint kétmillió lélekből álló kisebbségnek volt szánva.”⁴⁵⁵ Ezután pedig a katharok sorsáról közel húsz év óta tervezett drámájáról beszélt. Mondatain itt is áttűnik az, hogy

⁴⁵¹ Szabó Lőrinc i. m. 211.

⁴⁵² Domokos Mátyás: *Számadói gond*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Domokos Mátyás. Bp. 2002. 6.

⁴⁵³ Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság*. uo. 105.

⁴⁵⁴ Uo. 106.

⁴⁵⁵ *Ha a költőkön a sor*. Beszélgetés a párizsi *L' Express* szerkesztőjével. Uo. 128.

drámájának lelki motivációja a magyarság kiszolgáltatottsága. „Egy egész nép problémája, amelyet azért semmisítettek meg, mert eretnekeknek nyilvánítottak, mindig kísértett.”⁴⁵⁶

két évvel később belgrádban tűnődött a felnőtteknek szánt történelmi leckén. „Nincs tanulságosabb, mint ha szomszédos nép fiai fölmondják egymásnak egykori történelmi leckéiket. Ezek az iskolai tananyagok szoktak lenni ugyanis a sovinizmus vírustelepei: ifjú elmékbe jutva, egy életen át pusztítanak. A logika számára természetes, hogy két versengő nép közt, ami itt diadal, ott szükségszerűen bukás. A fertőzet az, hogy a sovinizmus az ilyen góccokat nem vágja föl, nem tisztítja meg, sőt – gondos ápolással – szinte állandó gyulladásban tartja.”⁴⁵⁷ Az ilyen keserű összegzésekhez erősen gyűlnek Illyés tapasztalatai. Mestrovič szobra, a *Győztes* Bartók népe felé van fordítva hunyadi és Dózsa hajdani bástyáján. Illyés szomorúan állapítja meg, hogy ez a hangos szobor így se nem európai, se nem művészi. Meg azt is, hogy Bartók minden szomszéd népet szolgált, s 1918 után még jobban, mint előtte. De viszonzást ő sem kapott sehol. Sok-sok élmény, tapasztalat növeszti Illyés keserűségét. Belgrádtól búcsúzva már elmondja régóta készülgető tanulmánytervének a gondolatmenetét. Nemzedékének balekségét akarja föltárni „ugyancsak a ténytisztázás szigorú – fertőtlenítő és előbbre vivő – módszerével”.⁴⁵⁸ Ez a balekség pedig az, hogy fél évszázadon keresztül viszonzás nélkül próbálta szolgálni a szomszédainkkal való szellemi kapcsolatépítés ügyét.

1966 novemberében Szilkay Lászlóhoz írt tanulmány méretű levelében ennek a problémakörnek egész kis enciklopédiáját adta elő. A nacionalizmus Duna-völgyi fekélyeinek megszüntetéséhez sorolja az érveit. Történelmi visszatekintésében a magyarság bűneit sem hallgatja el, de tüzetesen kimutatja, hogy szomszédaink milyen mérhetetlenül eltúlozzák azokat. Aprólékos elemzéssel bizonyítja, hogy milyen képtelenség az ezeréves elnyomás vádja. Illyés szerint a magyarok egykori nemzetiségellenes bűneit is föl kell tárnunk, sőt élére kell tenni annak a listának, amelyre a Duna völgyében azóta elkövetett bűnöket kell felsorolni, hiszen ezek az utóbbi vétkek nem kerültek be az európai tudatba. Kimutatja azt is, hogy a magyarságról miféle torzképek kaptak hitelt a nagyvilágban. Az Emil M. Cioran által festett torzkép képtelen motivációit is föltárja. Majd megállapítja, hogy szomszédainkkal nem sikerült higgadt eszmecserekből tisztázni múltunkat és jelenkori viszonyunkat, mert szomszédaink birtokon belül vannak, meg sem hallgatják érveinket. Régi bűnöket emlegetnek mai kisebbségellenes cselekedeteik okaként. Ennek abszurd jellegére mutat rá, amikor történelmi és jelenkori számvetésének a mérlegét vonja meg: „Hogy dolgozó milliók olyan hajdani vezetők vétkeiért feleljenek, akiktől ők is szenvedtek és akiknek megfeleltetésében mellesleg ők is részt vettek – ez nem csak marxista, hanem keresztény fölfogásnak is képtelenség. Mert ez faji álláspont.”⁴⁵⁹ Ez a nagy vállalkozás az a megbékélést hirdető magatartás volt, amelyet önzetlenül vállaltak, s amelyre viszonzást nem kaptak. A reménytelenség és kiszolgáltatottság érzése szólalt meg a *Fekete-fehér* (1968) kötet *Ady estéje* című versében. Ady szétszóródáslátomásának a megvalósulását tanúsítja ez a vers. A magyarság Ady látomásába zárva forog „Próbára próba. / A Rendelés e paranoid vásznán.”

Ez a gondolatkör egyre jobban zaklatja Illyést. A következő évben, 1967-ben *Hajszálgyökerek* című esszéjében a nemzeti érzés mibenlétét kutatja. Az anyanyelv különleges szerepére mutat rá. „A nyelv szelleme nem a vérség, nem a >>fajiság<< vonalán száll ránk. De akire – bármilyen úton – rászáll, azokat valóban determinálja, mélyebben, mint ahogy akár a bölcsélet feltételezné.”⁴⁶⁰ A nemzeti érzés a magyar irodalomban mindenkor az összetartozást erősítette, sohasem volt kirekesztő jellegű. Illyés gondolkodásában a nemzeti

⁴⁵⁶ Uo. 129.

⁴⁵⁷ Illyés Gyula: *Széttekintve a Kalimegdánról. Történelmi lecke felnőtteknek.* Uo. 131.

⁴⁵⁸ Uo. 139.

⁴⁵⁹ Három levél. In: Illyés Gyula: *Az író hűsége.* 163.

⁴⁶⁰ Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek.* In: I. Gy.: *Az író hűsége.* 184.

közösségi tudat helyettesíthetetlen érték. Ennek ma legerősebb köteléke az anyanyelv. Így jut el újra a magyar anyanyelvet beszélők közösségének ahhoz a gondjához, hogy ennek a közösségnek egyharmada elemi emberi lehetőségeiben korlátozva van. Újra és újra szóvá teszi azt a képtelenséget, hogy a régi bűnök vádjával a mai nemzedékeket büntetik. Visszautasítja azt a közkeletűvé lett vádat is, hogy a magyarság volt Hitler utolsó csatlósa. „Csatlós legfeljebb Szálasi >>kormány>> lehetett volna; ha azt is, a nemzet legázolásával, nem éppen Hitler erőszaka hozta volna ránk bilincsnak.”⁴⁶¹ Az utolsó csatlós vádja történelmi ténynek sem igaz – folytatja Illyés –, hiszen az országok olyan sorrendben szüntek meg csatlósok lenni, amilyen sorrendben a szovjet hadsereg felszabadította őket. „E sorrendben Pest messze nem az utolsó volt.”⁴⁶² A Hitler utolsó csatlósa minősítést a kommunista diktatúra adta a magyarságnak, hogy a bűnösség tudatával is megalázza. Ezt a minősítést azonban szomszédaink is átvették. Ezért kapcsolta össze Illyés a nemzeti öntudatot sértő bűnösségvádakat. Az igazság tisztázásával a nemzeti érzés kohézióját akarta erősíteni.

1970 májusában, a Herder-díj átvétele alkalmából írt *Szakvizsgán – nacionalizmusból* című, „útijegyzetek”-nek nevezett esszéjében jó érzéssel állapította meg, hogy Bécsben nyilvánosan is elismerték azt, hogy bár sokszor írt az újabb kor nemzeti-nemzetiségi problémáiról, tolla torzítást soha nem követett el, „nem bicsaklott le sose az emberiség útjáról a nemzeti türelmetlenség, a nacionalizmus árkaiba, s ezért bizonyosra vehető, hogy ez már ezután is így lesz.”⁴⁶³ Tapasztalja, hogy a világ számtalan helyén a nemzeti kérdés előtérbe került. A nemzeti érzést – minden ellenkező vélekedés dacára – nagyon is korszerűnek tartja. Ezért is tisztázza a patriotizmus és a nacionalizmus sokszor összekuszált fogalmait. A tisztázás érdekében hozza elő újra a maga „nem mai keletű” különbségtevését a nacionalista és a nemzeti érzésük között. „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért” – mondja ki az összegző aforizmat, majd árnyaltabban újra megismétli azt: „A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyökért); a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népéért, hanem az Emberét, az Emberiségét).”⁴⁶⁴ Illyés ezúttal sem kíván több jogot a maga népének, mint másoknak. De az általánosan megfogalmazott elv fényével is megvilágítja saját népének állapotát: „fél évszázad óta a magyar anyanyelv a legszétszórtabb nyelve Európának, ha ugyan nem az egész világnak. Minden harmadik magyar neki idegen nyelvű környezetben él, már a pusztán ténynél fogva műveltségileg, szellemileg hátrányban. Számuk nemzedékenként a szabadesés gyorsulásával apad.”⁴⁶⁵

Minden újabb esszéje hozzáad ehhez a gondolatkörhöz egy-egy új árnyalatot. A *Költészet és nemzet* a patriotizmus tárgyának történelmi változását rajzolja föl. Volt időszak a történelemben, amikor a hazához való ragaszkodás független volt a nyelvtől. A mi történelmünkben a XX. század új jelensége „az országtól függetlenül haza, a pátria nélkül is élő patriotizmus”.⁴⁶⁶

Elpuskázott tartomány című esszéjében, 1974-ben is arra figyelmeztet, hogy mennyi katasztrófát okozott a népek kínálkozó együttműködésének az elmaradása. Ezúttal az anyanyelvi türelmetlenség ellen emeli föl szavát. A nemzeti türelmetlenség ugyanis leginkább ebben nyilatkozik meg. Újra számba veszi nemzedékek viszonzatlanul maradó törekvéseit, újra egyértelműen kimondja, hogy az ő nemzedéke emiatt „sorozatos kudarc emlékével vonul le pályájáról”.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Uo. 201.

⁴⁶² Uo. 201.

⁴⁶³ Illyés Gyula: *Szakvizsgán – nacionalizmusból*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 214-215.

⁴⁶⁴ Uo. 217.

⁴⁶⁵ Uo. 229.

⁴⁶⁶ Illyés Gyula: *Költészet és nemzet*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 200.

⁴⁶⁷ Illyés Gyula: *Elpuskázott tartomány*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 240.

Írásaiban újra és újra más-más oldalról világítja meg a nemzet megtartó értékét az egyén életében, s azt is, hogy a nemzethez tartozást kötelességként kell felfogni. Aki tagja egy közösségnek, az nem működhet e közösség ellenében. „Közös magánérdekünk, hogy ez az egység kifelé, befelé minél erősebb legyen.”⁴⁶⁸ Ezt a nemzeti felelősséget minden esetben a teljes nemzetre vonatkoztatja. „A magyar anyanyelvű nemzet alapja és kerete a magyar anyanyelvűség.”⁴⁶⁹

Elsősorban Illyés Gyulának köszönhető az, hogy ezek a gondolatok ma már közismertek. Amikor ő megfogalmazta ezeket, szomszédainktól a sovinizmus, a magyar politikától pedig a nacionalizmus bélyegét kapta értük. Amikor *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéjét román részről durva támadás érte, Magyarországon a nyilvánvaló rágalmozást, becsületsértést sem utasíthatta vissza. Az esszét is tartalmazó *Szellem és erőszak* című könyvét 1978-ban betiltották, Magyarországon csak tíz esztendővel később jelenhetett meg.

Válasz Herdernek és Adynak című esszéjében tévképzetek sorát cáfolva összegezte mindazt, amit a magyarság legfontosabb sorskérdéséről fontosnak tartott a nemzet tudatába vésni. A szembenézés bátorságát kérte számon a nemzeten Illyés. Az Ady-centenárium ünnepségei azt mutatták meg számára, hogy a magyarság még mindig nem volt képes szembenézni Ady lírájának fő vonásával, a magyarság sorskérdéseivel szembesülő verseivel. A nemzeti önszemlélet torzulása az, hogy éppen a legmélyebb önismereti leckét nem vállalja a nemzet. Pedig Ady jóslatainál is súlyosabb, egyedől Mohácshoz fogható veszteség érte a magyarságot. „A számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrofálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet.”⁴⁷⁰ A közérzés kohézióját pedig csak reális nemzeti önismeret alapozhatja meg. Ezért leplezi le Illyés Gyula azt a magatartást, amelyik önáltatásokhoz menekül a tények elől. Ezért is néz szembe a tárgyilagosság drámaiságával a magyarság sorsának XX. századi szétszórásával, melyet nemzetközi felelőtlenség súlyosbít. „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi.”⁴⁷¹ Európa legnagyobb nemzeti kisebbségének gyermekei nem ismerhetik meg saját történelmüket, már tankönyveikben azt tanulják ősöikről, hogy azok barbár betolakodók voltak. A kisebbségek teljes kiszolgáltatottságuk miatt rohamosan felmorzsolódnak. Eltűnnek. Abszurd esetek sorát idézi fel Illyés a kisebbségi nyelvi és kulturális kiszolgáltatottság érzékeltetésére. Elemi emberi jogok sérülnek itt – vonja le a mérleget a tények sokaságából.

Illyés Gyula az emberi jogok érvényesítését a közösségi megmaradás elemi feltételének tartja. Véleménye szerint csak az a közösség marad fenn, amelyik védelmet nyújt tagjainak, biztosítja azok emberi jogait. Illúziótlanságra tanító tapasztalatai ellenére azzal a biztatással zárja esszéjét, hogy a múlt szigorú vizsgálata, a félreértések tisztázása segít tényekkel eloszlatni az egykori jóslatok borúlátását.

„Illyés ezzel a nemzeti irodalmunk legerőteljesebb hagyományához kapcsolódó írásával akkor, 1977-ben, közgondolkodásunkban ugyanúgy új távlatokat nyitott, mint annak idején megrázó baranyai naplójegyzetével vagy magával a *Puszták népével*. Az ötágú síp jelképerejű gondolatát egyszerűen átírta a történelem és az emberi jogok közérthető nyelvére”⁴⁷² – írta Csoóri Sándor. Sütő András pedig azzal összegezte Illyés Gyula nemzeti sorssal foglalkozó munkásságát, hogy elődeinél tárgyilagosan – „a történelem újabb tapasztalataival sújtottan”⁴⁷³ gondolta végig a magyarság helyzetét, „amit

⁴⁶⁸ Illyés Gyula: *Mire jó egy nemzet, vagy: egy évszázad tanácsai*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 247.

⁴⁶⁹ Uo. 250.

⁴⁷⁰ Illyés Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 268.

⁴⁷¹ Uo. 273.

⁴⁷² Csoóri Sándor: *A csempészáru*. In: *Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula*. 332.

⁴⁷³ Sütő András: *Sorsunk és a költő*. In: S. A.: *Omló egek alatt*. Bp. 1990. 231.

sorsproblematikában nagy elődei külön-külön felgörgettek népünk tudatába, annak összegzésére Ady után egyedül ő vállalkozott”.⁴⁷⁴

Illyés Gyula életműve a magyar nemzeti önismeret nélkülözhetetlen fejezete. Mégis sokféle gáncs érte őt életében is, halála után is. Könnyűkezü támadóinak, gyalázóinak Nagy Gáspár húsz esztendővel ezelőtt írt versének szavait ajánlom figyelmükbe:

*És ha valamit hiányolnak
a hirtelen-erősek
az olykor-bátrak?!...
majd figyelem őket
mikor az idő átrak vállukra is
– szívük fölé – száztonnákat!⁴⁷⁵*

Illyés Gyula minden körülmények között az életérdekű érveket kutatta, az emberi minőséget óvta. A józanságot tartotta hősi állapotnak. S legnagyobb bátorságnak a reményt. nemzeti hűségére, európai nyitottságára és számadói bölcsességére a XXI. században is nagy szükségünk van.

(Elhangzott a Tokaji Író táborban 2002. augusztus 14-én.)

KÉT FEJEZET ILLYÉS GYULA SZOCIOGRÁFIAI MUNKÁSSÁGÁBÓL

1. A Pusztulás és a Magyarok

I

A szakirodalom már alaposan számba vette a magyar szociográfiai irodalom kezdeményeit. A húszas években - más kelet-európai országokkal párhuzamosan - Magyarországon is megkezdődött az empirikus szociológiai kutatás, fölerősödött az érdeklődés a falu élete iránt. A trianoni országvesztésnek is fontos szerepe volt abban, hogy a magyarságban egyre erőteljesebben megfogalmazódott egy új, reális nemzeti önismeret igénye. Ezt motiválta Ady Endre, Móricz Zsigmond és még inkább Szabó Dezső eszméinek az eleven hatása is. Közismert a Bartha Miklós Társaság, a Sarló mozgalom, a Szegedi Fiatalok falukutató programja és munkája, majd az *Előőr*sben, Bajcsy Zsilinszky Endre lapjában Féja Géza által 1932-ben meghirdetett *Márciusi Fiatalok* mozgalma, melynek során Féja Géza minden magyar helység szociográfiájának elkészítését követelte.⁴⁷⁶

Országszerte széleskörű szociológiai, majd szociográfiai kutatások kezdődtek. A falu megismerése a falusi nép életének a tarthatatlanságára döbentette a fiatalokat. A megismerés, a tényfeltárás így telítődött politikai programmal, változtatási szándékkal. Abban, hogy a fiatalok falukutató munkája szociográfiai mozgalommá nőtt, döntő szerepe volt Illyés Gyulának.

Először Fülep Lajos írásaiból tájékozódott a dél-dunántúli magyarság nagyarányú fogyásának, a német lakosság térhódításának a tényeiről, adatairól is. 1932-ben meglátogatta

⁴⁷⁴ Uo. 236.

⁴⁷⁵ Nagy Gáspár: *Három megjegyzés: egy válasz. Kodály és Illyés ünnepére* – 1982. In: N. G.: *Szabadrabok*. Debrecen. 2000. 255.

⁴⁷⁶ V.ö.: Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930-1938*. Gondolat Kiadó. Bp. 1985. 17-43.

Fülepet Zengővárkonyban, majd a következő évben újra visszatért oda. Tapasztalatairól *Pusztulás* című írásában számolt be a *Nyugarban*.

Amikor Fülep Lajos 1929-ben a *Pesti Napló*ban cikksorozatot indított ugyanerről a témáról, az lényegében visszhangtalan maradt. Fülep néhány rész után abba is hagyta a tizenöt-húsz folytatásra tervezett írás közlését.

Illyés esszéje nagy megdöbbenést váltott ki, mozgósító erejének bizonyult. A népi írói mozgalom szerveződésének is egyik nagy ösztönzője lett. A magyarság egyik legfontosabb sorskérdésére irányította a figyelmet, kikerülhetetlen lelkiismereti gondná tette azt.

A *Pusztulás* remekművű szociográfiai esszé és a tények drámaiságával ható látlet. Személyes vallomás és tárgyias bemutatás. Kerete az író utazása Észak-Baranyába, pontosabban Zengővárkonyba barátjához, Fülep Lajoshoz. A falut és a házigazdát nem nevezi meg, de a leírásokból könnyűszerrel felismerhető mindkettő. Az esszé varázsa a személyes tapasztalat láttató, eleven megjelenítése. A vonattal érkező író két helybeli jókedvű legénytől akar tájékozódni, de nem érti a nyelvüket. Az ősi magyar település idegenné válását finom jelzésekkel érzékelteti Illyés. A hajdani színkálvinista község temploma hatszáz lélek befogadására készült. Tavaly az iskolai vizsga idején húsz iskolásgyerek és ötven felnőtt volt a templomban, pedig az ünnepségre eljött a falu apraja és nagyja. Egy évvel korábban még néggyel több tanuló volt; az idén már a tavalyinál is kevesebb van.

A természet csodálatosan szép itt, de az író nem tud benne gyönyörködni, mert minden a magyarság pusztulására döbbsenti rá. Amikor véget ér a falu németek lakta része, mintha új világ kezdődne, egyszerre eltűnik a gyermekzsivaj. "Csend, csend. Mintha kárhózzottak földjén járnék; se a házak előtt, se az udvarokon egyetlen apróság. Itt laknak a magyarok. Megdöbbsent az egykéről hallott híreknek az az ijesztő példázása. Mintha csak gondolataim elébe akarna vágni, hirtelen megcsendül a lélekharang."⁴⁷⁷

A naplójegyzetnek már ebben az első kis egységében együtt van az egész esszé lényege. A gyönyörű tájat német zsvajj tölti be, a szépséget és elevenséget magyar csönd és magyar temetés ellenpontozza. Tapasztalat és gondolat, látvány és reflexió, tények és elemzések különleges szintézise Illyés írása.

"Keresztelés évek óta nem volt, de ritka már a temetés is" - mondja vacsora után a házigazda, aki már az író tavalyi látogatásakor is azzal összegezte tapasztalatait, hogy "ki fogunk pusztulni", "az őslakó magyarság napjai itt meg vannak számlálva".⁴⁷⁸ Illyés bevallja, hogy tavaly ő csak mosolygott ezeken a keserű mondatokon, de a házigazda által eléje tárt dokumentumok mégis megdöbbsentették. Aztán Pesten a nép páratlan életerejéről hallott zengő szólamokat. Meg az ezer esztendőcs dicső múlttól. A pusztuló vidék tényei és a budapesti szólamok ellentéte vezette őt arra a felismerésre, hogy Budapest nincs Magyarországon. Ezért tért most vissza gyógyulásért oda, ahol a sebet kapta.

Illyés beavat gondolatainak, érzéseinek a mozgásába, küzdelmébe. Ítéletet, látletet sűrít egy-egy hasonlatba és összevetésbe is. Úgy ragyognak a paplak polcain a kimutatások kötetein az évszámok, "akár a sírkövek aranyos dátumai". Ezek a kötetek a pusztulás dokumentumai: "az első tíz év után öt százalékkal apadt a magyarság, és tízzel szaporodtak a betelepülők, a második után már tizenkét százalékkal volt kevesebb magyar, a harmadik után huszonötöt"⁴⁷⁹.

Egy másik részben a falubeliekkel beszélget az író. Az ő vélekedésüket idézi, mely szerint nem baj az, hogy elpusztul itt a magyarság, lesz helyette más nép "megszánti az is a földet: fizeti az adót az is"⁴⁸⁰.

⁴⁷⁷. Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. I. 14.

⁴⁷⁸. uo. 15.

⁴⁷⁹. uo. 17.

⁴⁸⁰. uo. 21.

A *Pusztulás* lapjain reflexiók sokasága pásztázza a multat, keresi a történelemben is a magyar életakarat megfogyatkozásának az okait.

Házigazdjája a pusztulás okát az erkölcsi romlásban látja. Illyés a szociális igazságtalanságban.

A falu egyik nobilitásának vélekedéséből egyértelműen kiderül, hogy a felső és alulso Magyarország között nincs átjárás, két külön világ ez. Izgatottan keresi az író a pusztulás megállításának a módját. Véleménye szerint a magyarság pusztulásának tényeivel és következményeivel azért nem néztek eddig igazán szembe, mert annak megállítása áldozatokat követelne a társadalom felső rétegeitől. "Az egyke eddigi irodalma megannyi jajkiáltás: hirtelen elnémul. Mintha mindenki, aki a sebet eddig kitakarta, megriadt volna a további fölismerés veszélyétől, attól az áldozattól, amit az igazi gyógyításnak csak a kísérlete is jelent."⁴⁸¹

Az esszé gondolatmenetének belső dramaturgiája szerint kérdezi meg az író azt is, hogy ilyen benső ügyekbe beavatkozhat-e a nemzet? Válaszul a probléma nagyságára mutat rá. A református egyház kimutatásaiból idézi nyolc valaha virágzó magyar falu megdőbentő fogyatkozás-adatait. Ezek 1912 és 1928 között egyharmad részükkel csökkentek, s ez a fogyatkozás azóta is ugyanilyen mértékű. Ősi magyar falut említ, mely az utolsó száz évben teljesen kipusztult, mára egyetlen bennszülött magyarja sincs. Ismerteti a híreket, melyek szerint délebbre még rosszabb a helyzet, mint Észak-Baranyában. Ott egész utcasorok állnak beszögezett ajtókkal, ablakokkal.

Illyés önmagát - Széchenyi példáját idézve - mindig tárgyilagosságra inti, ezzel vág elébe előtolakodó érzelmeinek.

Véleménye szerint azért nem szaporodik a magyarság, mert fél az elszegényedéstől. Ezen sokak szerint egy új örökösödési törvény segíthetne, de ez a magántulajdon szentségét érintené, ezért ijed meg tőle mindenki, akinek birtoka van. Metsző iróniával jegyzi meg, hogy őt az iskolában hét szentségre tanították, ezek között nem szerepelt a magántulajdon. Ez után mutat rá a főbajra, a magyarországi birtokviszonyokra: "Magyarországon 1130 nagybirtokosnak, a népesség alig egy ezrelékének tulajdonában 5400000 hold van, az ország területének egyharmada."⁴⁸² A parasztság nyolcvan százaléka fizikailag képtelen a terjeszkedésre s ebből kövekezően a szaporodásra. "Ha új birtokot szerez, csak egymástól veheti el, a földállomány nem változik. A földbíró lakosság nemzetiségi aránya azonban évről évre ijesztő mértékben változik."⁴⁸³

Az író visszautazása újabb és újabb adalékokkal egészíti ki a pusztulás dokumentumait. Mindenütt ugyanaz a kép fogadja, mint Baranyában.

A tárgyyszerű képek szinte látomássá válnak benne, úgy érzi, mintha falvak süllyednének körülötte, mint ingoványra tévedt utasok.

Illyés mindig a szellem magaslataival szembesíti tapasztalatait. A vonaton a francia szürrealistákat olvassa élményei ellenpontosítása gyanánt. Az igazi hazafiság mértékéül azt teszi meg, hogy ki az, aki nagyobb hasznára van népének. Ehhez kell a bíráló szabadsága és bátorsága.

Éjszaka utazik vissza Budapestre. Állomások nevei villanak föl előtte, s merülnek el a sötétségben. A szemléletes leírás sorsképbe tűnik át. Ezt az áttűnést az írói reflexió is erősíti. Mi vár ezekre a falvakra? És mi vár az egész Dunántúlra?

II

⁴⁸¹. uo. 29.

⁴⁸². uo. 35.

⁴⁸³. uo. 36.

Visszafogottsága, tényszerű pontossága és szemléleti gazdagsága, tágassága, értelmezői távlatossága révén mozgósító erejű írás a *Pusztulás*.

Nem véletlenül lett nagy visszhangja. Nem lehetett hallgatni róla. Nem lehetett nem szembesülni vele.

A *Nyugat* következő számában Babits *Elfogy a magyarság?* címmel ankétot indított róla. Mély megrendüléséről adott számot. Fülep Lajostól ő is hallott a baranyai magyarság pusztulásáról, de azt valami ijedt fantázia termékének tartotta, pesszimizmusnak minősítette. Ezzel önmagát is megnyugtatta, úgy gondolta, ezekben a kérdésekben ő nem illetékes. Illyés nem tolta így félre a felelősség terhét, hanem megmutatta azt, hogy a magyarság pusztul, a Dunántúlról belátható időn belül eltűnik, helyébe német lakosság lép, "a magyar önnön megmaradt kicsi hazájában is kisebbség lesz!"⁴⁸⁴Babitsot Illyés írásának élményszerűsége ragadta meg: "Itt élmények beszélnek és nem statisztika, és az élmények hitelesebbek mint a statisztikák"⁴⁸⁵ - írta. A statisztikák éppen nemzetiségi kérdésekben a leginkább megbizhatatlanok, hiszen azt ami a nép nemzetiségét jelenti, lelki, nyelvi, kulturális karakterét igen nehéz statisztikákba foglalni. Babits az írói lelkiismerethez fellebbez, a nemzeti kultúra pótolhatatlan értékeire hivatkozik, márpedig a saját hazájában kisebbségbe szorult nép pusztulása megállíthatatlan. Illyés esszéje figyelmeztetett a népmozgalmi megfigyeléseknek arra a tapasztalatára, hogy bizonyos százaléku csökkenés után a pusztuló nép elsorvadását már nem lehet megakadályozni. "Úgy gyorsul az már akkor az elkerülhetetlen vég felé, mint a föld felé eső test. Ez itt a helyzetünk."⁴⁸⁶Ezt az illyési gondolatot folytatja Babits: ha a magyarság saját hazájában megszűnik határozott többség lenni, akkor nem maga irányítja többé a sorsát. Különösen veszedelmes ez a pusztulás egy olyan történelmi helyzetben, amikor a németek "a faji érdeket minden jognak és erkölcsnek fölébe emelik".⁴⁸⁷

Babits Illyés írása alapján érzékelte a veszedelem teljes súlyát és megoldásért, cselekvésért kiáltott: "Hogyan hát? Örökösödési törvénnyel? telepítéssel? ahogy Illyés pedzi? Nem tudom; de valami védekezésnek *muszáj* lenni, s nem szabad hallgatni, beszélni kell, kiáltozni, sírni, míg valaki ezt a védekezést meg nem találja - mert különben *nemsokára vége a magyarnak*."⁴⁸⁸

Schöpflin Aladár is Illyés igaza mellett szólt. Ő a felelősséget azokra háritotta, akiknek módjuk van cselekedni. Belőle is Illyés írásának a hatása váltotta ki a kérdést: "Hogy bírják el tétlenül?"⁴⁸⁹ Ő is képtelenségnek tartotta azt, hogy egy nép tétlenül várja a maga halálát. Azzal azonban nem értett egyet, amit Illyés a fővárosról és a nyelvről mondott. Ő úgy látta, hogy a főváros magyarsága most van kialakulóban a sokféle elemből összesereglett népből. Ugyanígy most alakul ki nyelve is, mely új szint fog jelenteni a magyarságban.

Harsányi Gréte Illyés cikkének hatására útra kelt, bejárta a Dunántúlt, s még az Illyésénél is sötétebb tényekről adott számot. Okként azonban a végzetet emlegette.⁴⁹⁰

Egyedül Braun Róbert szállt szembe Illyés állításaival a hivatalos statisztika adataira hivatkozva. Illyés cikkét károsnak minősítette, mert "mérsékelt, urbánus hangjánál és irodalmi színvonalánál fogva nagyon alkalmas arra, hogy hangulatot teremtsen a falusi német lakosság ellen, amely gazdasági erényeinél fogva még sokáig fog követendő például szolgálni a magyar mezőgazdasági népességnek".⁴⁹¹

⁴⁸⁴. Babits Mihály: *Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja*. Nyugat. 1933. 270.

⁴⁸⁵. uo.

⁴⁸⁶. Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. I. 32.

⁴⁸⁷. Babits i.m. 271.

⁴⁸⁸. Babits i.m. 272.

⁴⁸⁹. Schöpflin Aladár: *A nép, a nyelv és a főváros*. Nyugat, 1933. 272.

⁴⁹⁰. Harsányi Gréte: *Egyke*. Nyugat, 1933. 274-278.

⁴⁹¹. Braun Róbert: *A hivatalos statisztika*. Nyugat, 1933. 281.

Megszólalt az eszmecserében a szemtanú, Fülep Lajos is. Illyés leveléből tudta, hogy miféle reagálásokat váltott ki a *Pusztulás*. Egyesek elfogultnak, mások túlzónak tartották, a tárgyilagosság hiányát emlegették, ismét mások az ezer esztendő magyar múltra hivatkozva akarták félretolni a problémát. Az adatok egy részéért Fülep maga is vállalta a felelősséget, utalt eddig végzett kutatásaira, s még inkább mindennapos tapasztalataira. "Itt nem elvek tisztázása, hanem tények földerítése s belőlük következtetések levonása a cél. Statisztikák átböngészése elégtelen. El kell menni és megismerni ezt a pusztuló világot - s aztán beszélhetünk róla."⁴⁹²

Fülep azt hangsúlyozta, hogy egyes részvizsgálatok ellenére hiányzik a nemzet sorsa felől néző együttlátása a problémának. Végzetes bajnak minősítette azt, hogy még mindig vitatkozni lehet arról, hogy ekkora-e a veszedelem, hiszen a magyarság kipusztulása nem néhány ember rögeszméje, "ez kivétel nélkül mindenki meggyőződése, aki a magyarság veszélyeztetett vidékein él, vagy ezeket a vidékeket jól ismeri".⁴⁹³ Legsúlyosabb problémának azt tartotta, hogy maga a nép belenyugodva vallja a maga pusztulását. Tények sorolásával, egyházmegyei jelentések idézésével dokumentálta, hogy "*minden második esztendőben kihál egy egész gyülekezetünk*"⁴⁹⁴. Olyan gyülekezeti adatok sokaságát sorolta föl, amelyek a statisztikai hivatal kiadványaiból nem ismerhetők meg. Olyan tények sorát ismertette, amelyek egyként arra mutattak rá, hogy a német szakirodalom a Dunántul falvaiban már magyar kisebbségről beszél. Fülep nyíltan vádolta azt a politikát, amelyik eddig nem törődött ezzel a kérdéssel, most pedig a régi határok visszaállításának álmával akarja azt megoldani. "Kérdem: remélhetők a régi határok? és mikorra? megállunk addig, ha - a jelek szerint - a még meglévőt se tudjuk megtartani? És egyáltalán kérdés: elég tanulság-e nekünk a ránk szakadt katasztrófa, hogy most még, az utolsó pillanatban föleszméljünk? A veszedelem ma semmivel se kisebb, mint a háború idején volt. Sőt nagyobb, mert ha most veszünk - az utolsót veszítjük."⁴⁹⁵

Fülep drámai hangvételét tapasztalatai indokolták. Arról is számot adott, hogy korábbi riasztó jelentéseire az illetékeseknek a szempillájuk sem rebbent. Rámutatott arra is, hogy a megoldásnak látszó telepítés eszméje és gyakorlata körül is milyen nagy a zavar. Kölcsey száz évvel korábbi prófécijának drámai szavaival zárta hozzászólását. A próféciaik szerinte már tényállássá lettek, de aki akarja prófécijának is tekintheti azokat: "Mondanám: imádkozzatok e népért, de ezért talán már imádság sem használ. Mert hiszen önmaga akar elveszni."⁴⁹⁶

Illyés Gyula a *Nyugat* következő számában *A magyarság pusztulása* címmel válaszolt az ankétra. Válaszában - ha lehet - még erősebb vonásokkal ismételte meg a *Pusztulás* alaptéziseit. Megállapította, hogy a hozzászólók a dolog lényege felé terelték azt a kérdést, melyet az ő jegyzetei még több oldalról kerülgettek. Ma már világos a lényeg: "a Dunántul végveszélyben van és sorsára van hagyatva".⁴⁹⁷ A hozzászólók - Braun Róbert kivételével - az ő megállapításait igazolták, sőt még annál is sötétebb képet festettek. Braun Róbert a statisztikákra hivatkozva fogalmazta meg különvéleményét. Illyés az ő álláspontját keményen és szinte szarkasztikusan utasította vissza. A *Századunk* egyik tanulmányára hivatkozott, amelyik az ő cikkével egyidőben bizonyította a nemzetiségi statisztikák megbízhatatlanságát. Hosszan idézett ebből a cikkből abban a reményben, hogy Braun Róbert is elfogadja megállapításait, hiszen ezt a cikket maga Braun Róbert írta - Illyés cikkével egyidejűleg. Élesen visszautasította Braun egyéb ellenvetéseit is. Braun azért tartotta rossznak az Illyés

⁴⁹². Fülep Lajos: *Mit mond a szemtanú?* Nyugat, 1933. 282.

⁴⁹³. uo.

⁴⁹⁴. uo. 283.

⁴⁹⁵. uo. 286.

⁴⁹⁶. Idézi Fülep i.m. 287.

⁴⁹⁷. Illyés Gyula: *A magyarság pusztulása*. Nyugat, 1933. 237.

által ajánlott örökösödési törvénytervezetet, mert szerinte az a földbirtok elaprózódásához vezetne. Ilyet azért állíthat Braun - érvelt Illyés -, mert a *Pusztulás* következő mondatát már nem olvasta el. Abban ugyanis ez áll: "Szükséges, hogy minden örökös annyi földet kapjon, amennyiből új családjával megél; a hiányt a nagybirtokból kell pótolni."⁴⁹⁸

Harsányi Gréte cikkének a tényei az ő megállapításaival vágtak egybe, elvetette viszont érvelését, mely a pusztulást a végzettel magyarázta. Illyés a végzetet üres szónak minősítette, szerinte a baj a valóságos tényekben van. "A magyarságot egy rettenetesen egészségtelen földbirtok-megoszlás sújtja."⁴⁹⁹

Gazdag érveléssel válaszolt Schöpflinnek is. Elismerte, hogy Budapest bizonyára emelkedett szellemű város, közvetlen vérkeringésben van Páriszal, Berlinnel, Londonnal, de azt saját tapasztalatából tudja, hogy a magyar vidékről, a magyar népről, melynek székesfővárosa, Budapest "édeskeveset tud". Arról is beszámolt, hogy akik zokon vették azt, amit ő Budapestről írt, azok, mikor megkérdezte őket, jobban ismerték Párist, Bretagneét vagy Siciliát is, mint "a Pesttől alig ötven kilométerre kezdődő végtelen nagybirtokon élő magyarság életét".⁵⁰⁰ Illyés eleven élményként számolt be "e halálra ítélt nép" fővárosának e nép sorsa iránti közönyéről.

Pedig szerinte itt az egész ország sorsáról van szó. Nincs arra mentség, hogy nem tudnak róla. Ez ellen a képtelenség ellen tiltakozva kívánta ő Pest és a városok elszigetelt szellemi életének alkotóit fölrázni és ráébreszteni a veszélyre.

Cikkének drámai hangú befejező részében cselekvő írói magatartásra ösztönzően érvelt: Nem lehet elhárítani, nem lehet a politikusokra tolni a felelősséget. A közvéleményt kell az íróknak úgy irányítaniuk, hogy a közvélemény kényszerítse cselekvésre a politikusokat, a politikusok ugyanis a közvélemény kiszolgálói.

Előre jelzte, hogy ez a vita is elcsitul majd és minden marad a régiben. De épp ez ellen a belenyugvás ellen tiltakozott, midőn a magyarság pusztulásába való beletörődést egyenes szóval az írói hivatás és a magyar nép legsötétebb elárulásának nevezte és vallomásra, cselekvésre szólította fel az írókat: "Olyan árulók vagyunk, akik még azt sem tudjuk, mit árulunk el. Hány magyar író van, kérdezem újra, aki ismeri a népet, amelynek szellemében és szelleméből él?"

Itt volna az alkalom a hitvallásra."⁵⁰¹

Fülep Lajos néhány évvel korábbi látletelei még hatástalanok maradtak. Illyés *Pusztulás* című naplójegyzetei a *Nyugat* ankétja révén hatalmas visszhangot kaptak. "Az ankét nyomán valóságos vihar keletkezett; egykettőre az irodalom határain csakúgy átcsapott, mint az ország határain. Politikusok, közgazdászok, statisztikusok és publicisták szóltak közbe, s taglalták a kérdést a maguk módján."⁵⁰² Az irodalomban pedig mozgalom indult, olyan fiatal írók fogtak össze egymással, akik műveltség és ízlés tekintetében nagyon sokfélék voltak, de a magyarság sorskérdéseit valamennyien a szívükön viselték és cselekedni is akartak nemzetükért.

A népi írói mozgalom, a két világháború közötti időszak legjelentősebb szellemi csoportosulása jött így létre. E mozgalom fiatal írói néhány év alatt a magyarság valamennyi sorskérdését felvetették - megoldást sürgetve.

III

⁴⁹⁸. Illyés i.m. 340.

⁴⁹⁹. Illyés i.m. 341.

⁵⁰⁰. Illyés i.m. 342.

⁵⁰¹. Illyés i.m. 344.

⁵⁰². Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell. I.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1976. 63.

Illyés is továbbfolytatta különleges naplójegyzeteit egészen 1938 végéig, 1939-ben pedig *Magyarok* címmel önálló kötetben is kiadta azokat.

A kötetet a *Pusztulás* szövegével indította, de ekkor már nem különítette el külön címmel ezt sem a többi naplójegyzettől. A *Magyarok* címet pedig azért adta könyvének, mert abban "minden szakasz azt feszegeti vagy arról szól, hogy mit jelent magyarnak lenni."⁵⁰³

A könyv különleges látásmódját az útrabocsátó pusztai világából kiemelkedett, az európai kultúra magaslataira jutott, de egykori világáért folyton felelősséget érző író vallomások és elemző, bemutató módszere teremti meg. Az író bensőségesen ismeri ezt a világot, hiszen ebből származott, ebben nevelkedett. De most egy másik világból, az európai kultúra magaslatairól tért vissza hozzá, s ezzel az idegen szemmel is nézi. Élményei folyamatos önvizsgálatra és a magyar sors ítélkező mérlegelésére ösztönzik. Így tágul teljes világnívó a leírások, bemutatások, történetek, vallomások, reflexiók, statisztikák révén a *Pusztulásban* még csak egy pontra irányított kép.

Döbbenetes mozaiksorból rakódik össze ebben a könyvben az alulsó Magyarország. Szegénység, nyomor, pusztulás mindenütt. Az utakon kiéhezett emberek fagynak meg. Télen, a hideg templomban is azon akad meg az író szeme, hogy a huszonöt fiú közül tizenegy télikabát nélkül jelent meg. Kifelé menet megáll a befagyott szenteltvíztartó mellett, hogy megfigyelje hány gyereknek van kesztyűje. "A hetvennyolc iskolásgyerek közül kesztyűje volt négynek."⁵⁰⁴

Különleges dimenziót ad az ilyen dokumentumnak az, hogy Illyés jelzi, feljegyzését délután írja a falu intelligenciájának körében, ahol a jó meleg szobában az ő kérdéseit is azzal intik le, hogy ne zavarja a kártyapartit. Így szembesül lépten-nyomon a feljegyzésekben két, egymástól mérhetetlen távolságra lévő magyar világ.

Újra és újra előkerül a *Pusztulás* problematikája is. A magyar pusztulás és a német terjeszkedés bőven idézett statisztikái után veti fel Illyés újra és újra a kérdést: "Miért pusztul a magyarság, és miért gyarpodik a némettség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között?"⁵⁰⁵

Vitriolos szembesítéssel jellemzi a magyar társadalom mentalitását: "Szarvasmarhatenyésztésünkről vidékenként mintaszerű kimutatásaink vannak, melyeket az utazó biztosok állandóan ellenőriznek és tökéletesítenek. Egyke-térképünk mindmáig nincs."⁵⁰⁶

Nem a németek gyarapodása, hanem a magyarok pusztulása a gondja.

A szegény magyarság történelme folyamán sohasem érezhette, hogy gondoskodó közösségbe tartozik. "Nem lehet büntetlenül századokig egy nép nyakán ülni, kiszipolyozni és megvetni, s aztán, mikor a nemesi nemzet lebukik a történelem deszkáiról, odaszólni neki: most légy te a nemzet, alkoss keretet, teljesítsd, ami erre a nyelvre, szellemre, fajtára vár."⁵⁰⁷

Illyés szerint a magyarság pusztulásának a gazdasági kiszolgáltatottság az oka. A pusztulás ellenszerét is ezért keresi ennek a kiszolgáltatottságnak a megszüntetésében: "A pusztulásnak csak a földreform vethet gátat. Erre az alapfeltétel megvan. Föld bőven akad."⁵⁰⁸Ez a három rövid mondat is példázhatja azt, hogy Illyés milyen hatalmas szellemi-erkölcsi erőt tud néhány mondatban is megnyilatkoztatni. Ténymegállapítás és lázadás, változásra ösztönző felhívás van együtt a látszólag szenttelen kijelentő mondatokban.

⁵⁰³. Illyés uo. 9.

⁵⁰⁴. Illyés uo. 56.

⁵⁰⁵. Illyés uo. 60.

⁵⁰⁶. Illyés uo. 67.

⁵⁰⁷. Illyés uo. 74.

⁵⁰⁸. Illyés uo. 77.

A telepítés mellett is sokféle érvet felsorakoztat: "A Dunántúl némely tája üresen tátong; Szabolcs, a Jászság, Kunság egészséges, életerős zsellérnépe a túlzásfóltságtól fuldokol. Mi gondolkozni és mérlegelni való lehet még itt?"⁵⁰⁹

A nemzeti felelősségre akarja ráébreszteni a közvéleményt és az ország illetékeseit: "A trianoni új határ legtöbb helyen hatalmas nagybirtokokon vonult át. A románok a maguk felé eső részt azonnal kisajátították, felosztották, betelepítették, s modern végvárak gyanánt életerős román falvakat teremtettek rajta. A Magyarországra eső rész ma is változatlanul egy tagban áll, kilométerek hosszán uradalmi pusztákon fut a vonat."⁵¹⁰

A *Magyarok* szociográfiai vonulatának leginkább eszméltető részeit az ilyen szembesítések alkotják. Ezeknek igen sokféle változatuk van. A legmélyebb nemzeti sorskérdéseket azok a részek világítják meg, amelyek személyes élmények alapján tárják fel az alulso Magyarország életének reménytelen mozdulatlanságát. Az egyik kocsis például távoli rokona is az írónak. Mostani találkozásukkor viszont megközelíthetetlen távolságban tartja magát az írótól, a közeledését is félre érti: "Hajtani tetszik akarni?" - kérdi szenvtelen arccal.⁵¹¹ Ezt az embert semmi nem érdekli már, a földkérdés sem. "Annyit hallotta emlegetni, hogy már hallani sem akar róla."⁵¹² A magyarság sorsa sem érdekli. "Az ég világon semmi sem érdekli, semmit sem remél. Vissza is merül rövidesen a némaságba."⁵¹³ Az író pedig úgy érzi, mintha egy örülttel utazott volna. A bemutatott jellemkép azonban sorskép. Nem lehet szabadulni tőle. Kérdések sorát veti föl az olvasóban. A bemutatás az okok keresésére ösztönöz. Hogyan lett ilyené egy ember? Hogyan vált ilyené a magyarság egyharmada?

Illyés könyve számtalan hasonló tapasztalatot idéz fel szinte tapintható életszerűséggel.

Az ilyen tények sokasága az írói felelősségről való gondolkozásra ösztönzi őt. Elháríthatná a feladatot, mondhatná, hogy nem az ő dolga az ország állapotának a felmérése. Igen, vannak boldog országok, amelyekben nem ez az író feladata. De egy olyan országban - kérdezi Illyés -, amelyikben minden harmadik magyar anyanyelvű ember zsellér vagy gazdasági cseléd, hallgathat-e ezek sorsáról az író?

Éppen ebben a felelősségérzésben talált társakra Illyés a népi írók körében. "A régi földről mindnyájan eltávolodtak annyira, hogy visszatértük fölfedezés lehetett. Mindegyikük elébe, külön-külön ijesztő kép tárult."⁵¹⁴ Ez szólította őket felelősségre, cselekvésre. De a magyar irodalom klasszikusaiból is ennek a felelősségnek a nyilvánvaló jelenlétét, máig ösztönző erejét olvasta ki Illyés midőn Fazekas, Kölcsey, Petőfi, Széchenyi, Ady példáját és életművét faggatta.

A *Pusztulás* és a *Magyarok* látélet és cselekvésre ösztönző eszméltetés egyszerre. Illyés írásai az író nemzeti felelősségének magas erkölcsi és esztétikai szintű megnyilatkozásai. A magyar irodalomban addig ismeretlen világ sorsának érzékletes bemutatásával is gazdagították a magyar esszét, a nemzeti sorskérdések vizsgálatának műfajává is tették azt.⁵¹⁵

2. A Puszták népe

⁵⁰⁹. Illyés uo. 79.

⁵¹⁰. Illyés uo. 80.

⁵¹¹. Illyés uo. 94.

⁵¹². Illyés uo. 95.

⁵¹³. Illyés uo. 96.

⁵¹⁴. Illyés uo. 122.

⁵¹⁵. V.ö.: Izsák József: *Illyés Gyula költői vilásképe 1920-1950*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1982. 231-232.

I

A *Nyugat* nagy költőnemzedékének "a szellem és kifejezés eleganciájára épített"⁵¹⁶ esszéi után Illyés a *Magyarokkal* és a *Puszták népével* új esszéformát teremtett. Kivételes valóságérzéke, megfigyelő képessége valamint szociális és nemzeti felelősségérzése kapcsolódott össze esszéiben a tárgyilagos gondolati elemzéssel, kiérlelt társadalom- és történetiszemlélettel.

Már Párizsban gondolt arra, hogy Magyarországra visszatérve újra fölkeresi szülőföldjét. Andre Gide *Kongói naplója* is ösztönözte erre a szembesülésre. Itthon szülőföldjén szerzett tapasztalati nyilvánvalóvá tették számára, hogy neki az emberi nyomorúság látványáért nem kell Kongóba utaznia, megtalálja az saját szülőföldjén. Európai élményei után szembesült újra meg újra a déldunántúli cselédség helyzetével. Szinte fojtogatta ennek a világnak a mozdulatlansága és reménytelensége.

Az 1934-35-ben írt *Puszták népe* Illyés műfajteremtő remekműve, egyszersmind a magyar szociográfiai irodalomnak is legértékesebb, mindmáig eleven hatású alkotása. Egymást gazdag jelentésrétegekkel dúsító szintézisben társul benne a tényeket számbavevő tudományos társadalomismeret és a tényeket egyetemes emberi távlatokban szemlélő művészi látásmód.

A *Puszták népe* tizenkilenc fejezete úgy sorakozik egymás után, hogy ez a tematikus számbavétel a tudományos felmérés rendjének is megfelelné. Belőlük mozaikszerűen összeáll a dunántúli puszták világának teljes képe.

Illyés már a mű első fejezetében felhívja a figyelemet arra, hogy olyan néprétegről szól, amelyik "erkölcsben, szokásban, világfelfogásban, de még járásban és karjának mozgatásában is" minden más néprétegtől különbözik. Magyarország művelhető területeinek csaknem felét ez a népréteg, a puszták cselédsége műveli. Ez a népréteg azonban olyan körülmények között él, s olyan karaktervonásokkal rendelkezik, hogy sokáig maga az író sem tartotta a magyar nemzet részének, mert sehogy sem tudta azonosítani azzal a "hősies, harcias, dicső néppel", amilyenek a pusztai iskolában a magyart tanították.⁵¹⁷

Illyés könyve tehát új nemzettudat megteremtésére vállalkozik. A magyar nemzeti önszemléletből hiányzó hatalmas nemzetrésze iránítja a figyelmet.

A hősiességre, harcosságra, dicsőségre épített nemzettudatot kívánja kiegészíteni egy olyan magyar világgal, amelyikkel számolni kell, mert a nemzetnek létszámánál és nemzetfenntartó munkájánál fogva kiiktathatatlan része.

Mint minden műalkotásnak, a *Puszták népének* is először az ábrázolt tárgyi világa ragad meg bennünket. De már rögtön a könyv elején felhívja magára a figyelmet a művészi meglakotottsága is: az a különleges szemléleti gazdagság, amelyik a tárgyi világot és az olvasói tudatban megrögzött nézeteket új dimenziókkal látja el és új összefüggésrendbe helyezi.

A tárgyi gazdagságot sokrétű, az alkotó rendkívüli intellektuális elemzőképességéről, láttató erejéről tanúskodó reflexív réteg emeli világértelmező horizontba.

Illyés a dunántúli pusztát Petőfi pusztá-képével hasonlítja össze - a szembetűnő különözés alapján. Majd idézi a század elején kelt törvényt arról, hogy egy szobában csak egy család lakhat. "Ezt sok helyen már be is tartják"⁵¹⁸ - jegyzi meg szinte mellékesen. Az ilyen hátravetett értelmező, eszméltető mondatok az egész művet behálózzák, különleges ítélező dimenzióval látják el.

⁵¹⁶. uo. 231-

⁵¹⁷. Illyés Gyula: *Puszták népe*. In: I. Gy.: *Puszták népe - Ebéd a kastélyban*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1970. 11.

⁵¹⁸. uo. 8.

Máskor a kommentár nélküli ténymegállapítás telíti iróniával és ítélettel a tárgyyszerűséget: "A kastély után a legdíszesebb, sőt néha még annál is tekintélyesebb épület az ököristálló."⁵¹⁹

Már az első fejezetben feltűnik Illyés művének az a különlegessége is, hogy az író önmagán és saját családja tagjain szemléleteti a puszták népének azokat a vonásait, amelyek a megszokott nézőpont szerint negatív minősítésűek. "A puszták népe, tapasztalatból, saját magamon észlelt tapasztalatból tudom, szolganép."⁵²⁰

Saját unokatestvérének leveléből vett idézettel bizonyítja, hogy még az állásából kirakott, sértett cseléd is tekintélytisztelő. Ezt írja levelében az unokatestvér: "Most derült ki, hogy a méltóságos úr aljas dög és bűdös kutya."⁵²¹

Akik a pusztáról valamiképp kiemelkedtek, azok teljesen más emberré váltak, a saját családjuk is úrként tiszteli őket, ők pedig elfogadják ezt a tiszteletet.

A szenttelen hangvételben előadott tények lefojtott indulatokkal telítik a művet.

Illyés a saját családját a felkapaszkodó pusztai családok mintaképének nevezi, az ő családjában így e népnek mindenféle rétege megtalálható. Belülről minősíthet tehát mindenféle sorsot, mindenféle magatartást.

Az első fejezetet lezáró kép és reflexió az illyési sokrétű, bensőségességet és felrázó figyelmeztetést együtt hordozó látásmód példája: "A tavasszal megtérő gólyák, amelyek világrészeket nyílegyenesen repülnek át, órákig keringenek régi fészük fölött, amíg végre leszállnak. Mitől tartanak? Minden ágat megvizsgálunk benne. Így közeledtem én is, így vizsgáltam gyermekkorom ágyát - magától kell kiderülnie, hogy mivégre."⁵²²

Az első fejezetben felvillantott jelenségek aztán kiteljesednek és sokrétű reflexiókkal emelkednek nagyobb összefüggések rendjébe a műben. A látszólag lazán egymás mellé rakott érzékletes képek teljes világot alkotnak.

Számtalan árnyalatát láthatjuk a cselédség életének, viselkedésének, gondolkodásmódjának, belső hierarchiájának, különösen kiszolgáltatottságának és tekintélytisztelőttségének.

A cselédek szemében például kitüntetésszámba megy az, hogy uraik egymásnak ajándékozzák őket.

"Arculcsapásban a pusztai harminc-harmincöt éves koráig részesül. Aztán rendszerint csak hátulról kap a tarkóra vagy a nyakba, de leginkább csak egyet"⁵²³- kezdi a könyv nyolcadik fejezetét. Aztán szakszerűen leírja a verések és reagálások változatait. Úgy mutatja be a vidékenként különböző fenyítési szokásokat, mintha természetes volna az, hogy vannak ilyenek. A cselédek viselkedését az állatlélektan kutatóinak tapasztalataival is szembeesíti. Vizsgálódását a múltra is kiterjeszti. Egy német utazó 1843-ban írt könyvéből idéz, majd hozzáfűzi, hogy "mint egykor Szent Gellért a daltól, ő a megbotozott emberek üvöltésétől nem tudja a puszták végtelen békéjében álomra hunyni szemét"⁵²⁴.

Illyés a legképtelenebb embertelenségeket szenttelen hangvételben mutatja be. Ezzel is jelzi, hogy a pusztai cselédség világában természetes az, ami máshol elképzelhetetlen: "Az urak, a földbirtokostól le a gazdasági gyakornokig, szabadon rendelkeztek a cselédeknek nemcsak a két kezével, hanem egész testével, s ez ellen nem lehetett apelláta, nincs is. (...) Régi, köztudomású, háborítatlan rendben folyó, hagyományos, szinte idilli jelenség ez; nekem is csak véletlenül ötlött eszembe, hogy erről is elmondjam, amit tudok."⁵²⁵

⁵¹⁹. uo. 7.

⁵²⁰. uo. 12.

⁵²¹. uo. 15.

⁵²². uo. 20.

⁵²³. uo. 127.

⁵²⁴. uo. 129.

⁵²⁵. uo. 197.

Hasonlóan érzékletes képet ad a *Puszták népe* a cselédek munkarendjéről, munkaidő beosztásáról, a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszonyokról, a cselédek szidalmazásáról, a pusztai iskola tanítási szokásairól, a pusztai gyógyítási módszerekről, a cselédek étkezési szokásairól, helyesebben éhezésének változatairól.

Bemutatja a cselédség magatartásának, viselkedésmódjának azokat a jellegzetességeit is, amelyek más néprétegekhez tartozók számára érthetetlenek. A pusztaiak lopnak, verekszenek, káromkodnak, tudatlanok, babonások, nem törődnek az uradalom értékeivel, végtelenül lassú mozgásúak. Mindennek azonban a körülményekben rejlő magyarázatát adja az író: "Az, aki egy életen át jár a csigalassúságú örökrok nyomában (...) az előbb-utóbb maga is átveszi ezeknek az állatoknak a tempóját, főleg ha hétszámra csak azokkal vált szót."⁵²⁶ Róka bácsi szájában egyre-másra kialudt a pipa, mert elfelejtette szívni. "Negyven éve volt béres."⁵²⁷

A cselédek tisztálkodási szokásait is a körülményeik alakították ki. "Legtöbb uradalom a sertéseknek kifogástalan cementmedencét építtetett, mesterséges homokparttal, sőt a parton árnyat adó fákkal. A cselédek legfeljebb csak a Sióban mártathatták meg magukat, természetesen csak nyáron."⁵²⁸

A pusztán hamarabb hívnak állatorvost a beteg tehénhez, mint orvost a beteg emberhez. A pusztaiak maguk végzik a gyógyítást: minden fájós fogat kihúznak, a sebészeti munkákat a juhászokra bízják.

Az örökké éhező emberek mértéktelenné válnak, ha egyszer bőséges élelemhez jutnak. Ezért a lakodalmak nem is mulatságnak, élvezetnek számítanak itt, hanem olyanok, mint valami "barbár, öncsonkító, vad emberáldozat"⁵²⁹.

A pusztákon századok folyamán kialakult rendkívül szigorú foglalkozási hierarchia érvényesül. Illyés bő humorral mutatja be ezt a hierarchiát. A szigorú társadalmi rend érvényesülése mellett azonban arra is számos példát idéz, hogy egy-egy jobb pozícióban lévő személy úgy őrzi, úgy gyarapítja az uradalom vagyonát, hogy közben a cselédségen is igyekszik segíteni. A szigorú szérúpásztor maga lop a cselédeknek élelmet. A cselédek elpusztult állatait élőkre cserélik az uradalomból. A számadó juhász fejedelmi gesztussal ajándékoz egy-egy megsántult birkát az uradalomból a béreseknek: "Egyétek meg az egészségemre!"⁵³⁰ Mindenki teszi itt a dolgát, a hierarchia csúcsán álló uraságról azonban nincs információ: "A bognár farag, a kőműves vakol, a vincellér hordókat mos. Mit csinál az uraság? Arra nem felelhetünk; nincs a pusztán."⁵³¹

A pusztai lét egyhangú világában különleges nap volt október 31-ike. "Az uradalom ezen a napon tudatta, hogy a cselédek közül kiket tart meg, és kiket bocsát el újévkor. Ekkor vették fel az új embereket is. Ez volt a "szólítás", pusztai akasztófahumorral a gatyaremegettetés napja."⁵³² Illyés drámai erővel mutatja be ezt a cselédek életében sorsdöntő eseményt. Valóban drámai helyzet ez. Néhány perc alatt eldől egy ember, egy család sorsa. "Mint minden seregszemle, ez is néma. Ki tudja, ki marad meg? Az emberek sápadtan lépnek be, mint egy párviadalra. Néha jajongás hallatszik, valaki kegyelemért könyörög. (...) A cselédek jelenete rövid, mint minden nagy sorsfordító drámai jelenet. A párbeszéd ősi szöveg szerint indul: "Ha emberségem, becsületem tetszik - szándékom maradandó" -, mondja az

⁵²⁶, uo. 132.

⁵²⁷, uo. 133.

⁵²⁸, uo. 253.

⁵²⁹, uo. 184.

⁵³⁰, uo. 96.

⁵³¹, uo. 113.

⁵³², uo. 272.

országos formulát a vigyázállásba meredt jelentkező."⁵³³ Két világ áll itt szemben egymással. Az egyik könyörög, a másik ítélkezik.

Jellemző Illyésre, hogy figyelme arra a cselédre irányul, aki az ítélettel hontalanná válik. Mi lesz az elbocsátott cseléddel, ha máshol sem fogadják be? Ez az író kérdése. A válasza pedig az, hogy azt az író sem tudja.

Százával sorolhatnánk a *Puszták népéből* a pusztaiak életét bemutató jeleneteket. Ezek változatosságuk révén is a teljesség benyomását keltik. A részekben az egész nyilatkozik meg.

II

A *Puszták népe* gazdag tényvilágának az író személyes jelenléte, állandó reflexiója és önreflexiója ad különlegesen vonzó dimenziót a szociális és nemzeti felelősség természetes és folyamatos megnyilatkozása révén.

A közvetlen, személyes írói jelenlét egyik megnyilatkozása az, hogy a *Puszták népe* tele van írói kérdésekkel. "Felelet nélküli kérdések ezek, amelyek az olvasót s az írot egyaránt továbbgondolásra, továbbkérdésre, majd a kérdéssorozat, a gondolkodásfolyamat végén választásra és döntésre igyekeznek késztetni, kényszeríteni."⁵³⁴

A *Puszták népe* esztétikai karakterének különlegessége az, hogy benne egy népréteg életének szociológiai pontosságú rajza szétválaszthatatlanul kapcsolódik össze a író személyes vallomásával, önelemzésével. Ez a személyes vallomás jelleg olyan erős a regényben, hogy ennek alapján minősítették "a vallomás műfajának egyik legmagasabb művészetű hazai megtestesülését"-nek, amely "a műfaj fölötté gazdag európai tárházában is a jelentősek közé tartozik".⁵³⁵

A vallomás műfajának az a sajátossága, hogy a vallomás szerzője "mindenekelőtt és mindenkifölött önnön magatartását tisztázza, származtatja, szembeesíti, igazolja".⁵³⁶ Illyés bevallott célja nem önmaga fejlődésének a föltárása volt, hanem a puszták népének bemutatása. "Egy népréteg lelkiületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem. Ha itt-ott mégis saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magyarázó ábrák. Ami emléket feltárok, azért tárom fel, hogy rajtuk át próbáljak leereszkedni abba a mélyben fekvő, forró rétegbe, amely rettegve rejtje gomolygó világát minden idegen tekintettől, még a tárgyilagos napvilágtól is, és amelyet, tapasztalatból tudom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belőle származott. Én még védeni is szeretném."⁵³⁷

Csakhogya a *Puszták népének* éppen az a különleges emberi és írói értéke, hogy benne a bemutatás és a vallomás szétválaszthatatlanul egybefonódik. Emberi nagyság dokumentuma ez, mert vállalt azonosság és mély felelősség nyilatkozik meg benne. Művészi értékét pedig az a szemléleti tágasság minősíti, amelyik a vallomásos, önéletrajzi jelleg révén nyilatkozik meg a műben. Ez teremti meg a belső és a külső látás különleges egységét. Ennek révén tudja a szellem és erkölcs európai távlataival szembeesíteni a puszták népének zárt és kilátástalan világát.

Az önéletrajzi emlékezés-jelleg biztosítja a regény vonzó személyességét. Ennek révén saját tapasztalataként szólaltatja meg közössége teljes világát. "Nemcsak azt mondom, ami velem történt; azt is, ami velem történhetett volna, mert társaimmal megesett;

⁵³³. uo. 273.

⁵³⁴. Németh G. Béla: *Erkölcsei autonómia - művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről*. In: N. G. B.: *Századutóról - századelőről*. Magvető Kiadó. 1985. 410.

⁵³⁵. uo. 395.

⁵³⁶. uo. 396.

⁵³⁷. Illyés Gyula: *Puszták népe*, 35.

emlékezetemben fölcserélődnek és összefolynak azok az események, amelyeknek szereplője s amelyeknek csak szemlélője voltam; első személyben folyó szavaim úgy tágulnak, ha tágulnak, rég elfeledt, idegen életek vallomásává.⁵³⁸

Az önéletrajzi jellegű személyesség a bensőséges azonosság érzékeltetése mellett önvallomásba foglalhatja mindazokat a tényeket is, amelyeket az ehhez a világhoz idegenként közelítő ember csak rendkívül bántóan tehetne szóvá.

Ez teszi lehetővé, hogy a cselédivilág belső hierarchiáját bő humorral mutassa be. S azt is, hogy ezt a belső hierarchiát a társadalom történeti távlataiba állítsa, a juhász számadó nagyapát például egy vándorlás-korabeli fejedelemhez, a nagyanyát pedig egy anyacsászárnőhöz hasonlítsa, másik nagyanyját pedig lángelmének minősítse.

Az író különleges kettős helyzete teszi lehetővé, hogy a felső társadalmi rétegek mentalitását is belülről láthassa. Neki elmondja a jószágigazgatóné, hogy a cselédek úgy kell kezelni, mint a méheket: "El kell szedni tőlük, hogy tovább dolgozzanak."⁵³⁹ Mert ha mindenük megvolna, semmit nem csinálnának egész nap. A gazdatisztek is elmondják neki vagy előtte, hogy miféle tapasztalatokat szereztek a pusztai lányokkal a kastélyban. Az ilyen gondolkodásmódot Illyés épp azzal leplezi le, hogy a maga belső világával, gondolataival szembesíti. Egy fél mondattal ítélező távlatba állítja a jószágigazgatóné mondatait éppúgy, mint a dicsekvő gazdatisztek élménybeszámolóit.

Arról is őszintén ad számot Illyés, ami a pusztáról való elkerülése után hamar átértékelődött benne, amit egykor természetesnek tekintett és szeretett, későbbi látogatásai során azonban nehezen viselt el. Gyerekkorában látta, hogy amikor magasabb társadalmi réteghez tartozó látogatók érkeztek a pusztára, azok nehezen bírták az ottani levegő szagát, zsebkendőjüket az orruk elő tartották. Azt várhatnánk, ítélező iróniába fordítja ezt a leírást. Ehelyett azonban arról számol be, hogy önmagán is tapasztalta, milyen nehéz egyik társadalmi rétegből a másikba átjárni. Neki sem sikerült ez szédülés nélkül: "a társadalomban a mélységnek és a magasságnak éppúgy megvan a maga atmoszférája, akár a természetben"⁵⁴⁰. Tőle is azt kérdezte a nagyanyja, amikor hazalátogatva minduntalan szellőztetni akart, hogy "már a szagunkat se bírod?"⁵⁴¹. Az ilyen nagyszülői kérdésre csak védekező, hűséget, odatartozást bizonygató választ lehet adni. Illyés azonban nem a maga egykori válaszát idézi, hanem bevallja, hogy a nagymamának igaza volt, bármilyen sok gondot okozott is akkor a kérdése: "Valóban nehezen bírtam, és pirultam miatta; önvád mardosott, hitvány árulónak éreztem magam. A régi kedves illatok kízó szörnyekké váltak, és fojtogattak. A közös szoba meghitt melege a második hazatértemkor az ajtóból szó szerint visszalökött: az otthon fészekillata, amelyre a távolból úgy vágyódtam, a korom, a hideg főzelék, a szobában száradó fehérnemű áporodott, dohos keveréke lett. A kedves kötényben, amelybe hajdan oly örömmel borítottam arcom, a mosogatóvíz avasságát fedeztem fel. De minderről nem szólhattam, hogyan szólhattam volna?"⁵⁴²

Az, hogy az elbeszélő egyszerre szereplője és tanúja az általa elmondottaknak, hogy nézőpontja váltakozik, nagyfokú szemléleti nyitottságot biztosít a műnek.⁵⁴³

Az író sokszor érzékelteti, hogy milyen jó volna, ha dicsőbb állapotokról, eszményibb magatartásmódokról adhatna számot az övéiről szólva. Az ő képzelete például azt kívánná,

⁵³⁸ Illyés Gyula: *Puszták népe*, 182.

⁵³⁹ uo. 37.

⁵⁴⁰ uo. 231.

⁵⁴¹ uo. 232.

⁵⁴² uo.

⁵⁴³ Szegedy-Maszák Mihály ezen az alapon rokonítja inkább a XX. századi nyitott befejezésű művekkel, mint a XIX. század egyértelmű tanulsághoz vezető példázataival. V.ö.: Szegedy-Maszák Mihály: *Többértelműség a Puszták népében*. In: "Bátrabb igazságokért!" Szerk.: Fráter Zoltán. Budapest. 1982. 101.

hogy a nagyapja 1848-ban szabadságharcos, vagy legalább betyár lett volna. A tény azonban az, hogy a szabadságharc idején az erdőben megbúvó nagyapának később sem jutott eszébe, hogy "bujdosása egyik felében - amikor Kossuthék verbuváltak - gyáva volt, a másik felében pedig - amikor a császáriak soroztak - hős"⁵⁴⁴. A cselédek kívül éltek a történelmen. "Ők a szabadságharc után is éppoly szolgák voltak, mint előtte vagy alatta. A szónoklatok nem gyűjtötták fel őket."⁵⁴⁵ Az író megdöbben azon az érdektelenségen, ahogy a cselédek a világ híreit fogadják, de ennek az érdektelenségnek sorsukban látja magyarázatát.

A könyvön végigvonulnak a távlatosító, ellenpontozó párhuzamok, melyeket sokszor az író bölcs humora vagy öniróniája színez. Az ő szülőföldjén nem jegyeznek fel semmit a Horatius kötet hátlapjára, itt két napi járőföldre nem akadt város. Ez a pusztta szellős volt, "üres, tágas, akár Lebédia"⁵⁴⁶. A pusztta a környező távoli falvak közül hol egyikhez, hol másikkhoz tartozik, ezért Illyés szülőhelyének rangjáért éppúgy hét város versenghetne, mint Homéroszéért a hét görög város. Amikor Illyés gyerekkorában megtudta, hogy Petőfi évekig Sárszentlőrincen járt gimnáziumba, csodavilágban érezte magát, megszépült a táj, patinát kapott. Kinyíltott előtte a magyar történelem. Csak azt nem tudta sehogysem megérteni, hogy másokat ez a csoda egyáltalán nem érdekel.

Az emlékezés egy másik helyen egész történelmi esszévé tágul. A szegénység kiszolgáltatottságának gazdag történelmi dokumentációját mutatja be egyre vitriolosabb hangvételben, majd megjegyzi, hogy mindezt nem ő mondja, az egész bekezdés szóról szóra Petőfitől való, az idézőjeleket csak frissítés végett hagyta el.

A *Puszták népe* személyes vallomás és tárgyszerű bemutatás szintézise. A személyes és a tárgyias elemek váltakoznak benne. Az első fejezetek és a befejező részek személyesebbek, a közbülsők tárgyszerűbbek. De a személyes részek is tárgyszerű bemutatások sorára épülnek, s a tárgyiasabb fejezeteket is átvilágítja az írói személyiség jelenléte. Az író viszonyulása tárgyához rendkívül sokrétű: az elszakadás és visszatérés, a megtagadás és vállalás, a távolságtartás és a megértő együttérzés sok árnyalatú változatait az elbeszélő egyértelmű, tárgya sorsához elkötelezett felelősségérzete és "intellektuális átlátásának biztonságérzete, fölénye"⁵⁴⁷ tartja egyensúlyban.

A befejező részek drámaian összegzik a könyv életanyagát és szemléletét egyaránt. Az összkép egy mozdulatlan sorsra kárhoztatott népréteg döbbenetes láttelelete. A pusztáról csak lefelé vezet út, ha valakiből Pesten postás vagy rendőr lesz, az csodaszámba megy. Ha egyszer-egyszer még hazalátogat, karikába állnak körülötte a cselédek, úgy csodálják. Ha pedig egy cselédszármazék a harmadik-negyedik nemzedékben mégis ki tud emelkedni, azt többé nem látják. Az író egyetlen olyan béresről sem tud, aki a fiát középiskolába járathatta volna.

"Hányan kerültek föl a tiszta, szabad levegőre, a szabad gondolkodás világába, hogy hírt vigyenek a lentmaradtak életéről? Talán senki."⁵⁴⁸ Ezzel a kérdőmonddal és ezzel a tömör válasszal indul a könyv utolsó fejezete. Ilyen kérdések és válaszok követik benne egymást: "A magyar főiskolai hallgatóknak hány százalékát adja a több milliós cselédség és zsellérség? Még ezrelékben is bajos kifejezni."⁵⁴⁹

Ha valaki innen, valami csoda folytán mégis ki tud emelkedni, annak is olyan további próbákat kell kiállnia, hogy többnyire megtörik, elvesztíti lába alól a talajt.

E népréteg kilátástalan életének, sorsának rendkívül érzékletes, tárgyszerű bemutatása és európai horizontú megítélése önmagában is megkérdőjelezése volt annak a

⁵⁴⁴. uo. 70.

⁵⁴⁵. uo. 91.

⁵⁴⁶. uo. 21.

⁵⁴⁷. Németh G. Béla i.m. 402.

⁵⁴⁸. Illyés Gyula: *Puszták népe*, 302.

⁵⁴⁹. uo.

nemzettudatnak, amelyik nem vett tudomást erről a világról. Illyés könyve azt sugallja, hogy ennek a nemzettudatnak a megváltoztatása, átértékelése a magyarság nemzeti létfeltétele.⁵⁵⁰ Ezért szólítja megoldáskeresésre az olvasót könyvének zárósoraiban: "Egy nép élete forog kockán. Mi az orvosság? Az az olvasóra is tartozik annyira, mint az íróra, hiszen ő is tudja már, amit az író tud. Akik a "megoldás" nélkül a könyvet csonkának érzik, és folytatását várnák - folytatást várok azoktól én is. Nekik ajánlom munkámat."⁵⁵¹

III

A *Puszták népét* a szakirodalom ma is a két háború közötti magyar irodalom egyik legértékesebb műveként tartja számon. Az irodalmi kánonban elfoglalt helye nem változott az idők folyamán, viszont alapvetően módosult értékelésének motivációja. Első megjelenésekor, 1936-ban közvetlen valóságvonatkozásával, úgynevezett referenciális értékével került az irodalmi és politikai érdeklődés középpontjába.

Babits - aki pedig Illyésnek félig-meddig földije volt - arról írt a *Nyugatban*, hogy számára olyan ez a könyv, mintha valami izgalmas útleírást olvasna "egy ismeretlen földrészről és lakóiról". Bevallotta azt is, hogy "lélekzetvisszafojtva, megmagyarázhatatlan szorongással és titkos büntudattal" figyelte és követte az eléje tárt idegen világot, mely "mégis a mi törzsünk".⁵⁵²

Bálint György "lélekzetelállító vádirat"-nak nevezte "a testi és erkölcsi megaláztatások pokoli vízióját", melyet Illyés könyve eléje tárt. Önmagát is felelősnek érezte ezért a világeért, kínjában leginkább ordítani szeretett volna.⁵⁵³

"Amíg százezrek úgy élnek, ahogy Illyés elrettentő például megörökítette, a magyar nemzeti is halálosan gyöngé" - írta Cs. Szabó László.⁵⁵⁴

Németh László szerint Illyés, Veres Péter és Tamási művével olyan néprétegek "küldték föl az irodalom parlamentjébe követjüket", amelyeknek korábban a létezéséről sem vett tudomást az irodalom. Illyés művét olvasva ő "valami népítélet-szerű elemi morajlás" közelében érezte magát.⁵⁵⁵

Azonban már a *Puszták népe* első méltatásai is pontosan érzékeltették, hogy Illyés műve sokkal több, mint egy ismeretlen mélyvilág szociológiai föltárása. Jelezték azt, hogy ennek a mélyvilágnak a rajza a mű esztétikai kvalitásainál fogva óriási hatású. Már Babitsot is lenyűgözte Illyés stílusának ereje, szemléleti gazdagsága, mellyel egy lelkeséget meg tud értetni.

Németh László az esztétikum és a szociologikum példaértékűen megvalósult szintézisére alapozta azt a jóslatát, hogy a *Puszták népének* "aligha lesz kisebb hatása, mint hét-nyolc éve az Illyés-lírának".⁵⁵⁶

Bálint György arról számolt be, hogy ő elméletben ismerte már azt, ami most Illyés művében "az élmény elviselhetetlen erejével" fogta meg.⁵⁵⁷

⁵⁵⁰. V.ö. Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata. Illyés Gyula: Puszták népe*. In: "Bátrabb igazságokért!" Szerkesztette Fráter Zoltán. Bp. 1982. 251.

⁵⁵¹. Illyés Gyula: *Puszták népe*, 318.

⁵⁵². Babits Mihály: *Puszták népe*. Nyugat, 1936. 409-411.

⁵⁵³. Bálint György: *Benyomások a "Puszták népé"-ről*. In: B. Gy.: *A toronyőr visszapillant*. Magvető. Bp. 1966. I. 651-652.

⁵⁵⁴. Cs. Szabó László: *Illyés Gyula: Puszták népe*. Nyugat, 1936. 468.

⁵⁵⁵. Németh László: *Emberek a nemzet alatt*. In.: N. L.: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1970. 557-561.

⁵⁵⁶. Németh László i.m. 560.

⁵⁵⁷. Bálint György i.m. 651.

Illyés "egyesíteni tudta a társadalmi érvényességet epikus képgazdagsággal, a leírást a fanyarsággal és iróniával, a tárgyilagosságot fojtott, gúnyos és fenyegető indulatokkal, s közben fölényét és derűjét is meg tudta őrizni."⁵⁵⁸ Művében a kivételesen bőséges tényanyag az írói eljárások rendkívül sokrétű és szabad alkalmazásával társul. A *Puszták népe* szépprózává nemesítette a szociográfiát, a föltárt életanyag és a megelevenítő stílus összhangját teremtette meg, így lehetett a két háború közötti széppróza egyik legeredetibb alkotásává.⁵⁵⁹

Egymaga is ékes cáfolata lehet azoknak a divatos nézeteknek, melyek megkérdőjelezik az irodalom életvonalozási értékeit. Példaszerűen társul benne a tényvilág és a fikció. Társadalomtudományi értékeit, tényvilágának hitelességét éppúgy nem vonta kétségbe senki, mint azt, hogy szuverén szépirodalmi alkotás. Dokumentum jellegű anyagának éppen az anyag esztétikai megalkotottsága, belső szervezettsége ad önmagán túlmutató jelentést. Hatását ma már elsősorban nem tényanyaga motiválja, hanem esztétikai megalkotottsága.⁵⁶⁰

A *Puszták népe* az érzékletesen megjelenített tényvilág fölé hatalmas szellemi boltozatot emel, a művészi látomást pedig tapinthatóan valóságos mozzanatokkal köti az életvonalozásokhoz. A dokumentumelemeket művészi látomás rendezi egységbe, s ezáltal többértékű jelentéssel gazdagítja azokat. A többértékűséghez tartozik az is, hogy bár az elbeszélő kiemelkedett a pusztai világból, az ő útja annyira kivételes, hogy a pusztai létből kivezető lehetőség modelljeként nem értelmezhető. A megoldás tekintetében a *Puszták népe* izgatón nyitott mű.⁵⁶¹ Ez azonban csak növelte eszmélető értékét, még erőteljesebben ösztönzött a megoldás keresésére, hiszen saját sorsát sem ajánlhatta mintául a puszták népének fölemelkedéséhez.

A mai értelmezés számára különös jelentősége van az elbeszélő személyének. Szemléleti autonómiája és tágassága egyenesen ellenpontja a puszták világának. A regényben mindvégig közvetlenül jelen van egyensúlytartó és világot értelmező, megítélő médiumként. De rendkívül sokrétűen, árnyaltan vall arról a küzdelmes útról, amelynek során ilyen autonóm személyiséggé felnőtt. A *Puszták népe* a maga korában felfedezésértékű ábrázolása volt az uradalmi cselédek világának. Művészi kvalitásai révén ábrázolt tárgyiasságának a világa ma is eleven hatású. A mai olvasó számára azonban legalább ilyen érték az, hogy a *Puszták népe* az elbeszélő gazdag személyiségrajza révén "autonóm művészetű ábrázolása ez egy ember autonóm erkölcsiségű egyéniséggé válásának"⁵⁶². Illyés könyvének elévülhetetlen történeti érdeme az, hogy erkölcsi és esztétikai minőségével egy nemzet alatti hatalmas népréteget emelt be a nemzet tudatába. A nemzeti önismeret szempontjából azonban ehhez fogható érték az is, hogy könyvének önvallomás rétegében, az elbeszélő gazdag személyiségrajzában ma is szellemi-erkölcsi kihívást és ösztönzést adón jelenik meg az útrabocsajtó közegeből kiemelkedő, attól eltávolodó, majd ahhoz visszatérő, "a megtagadás és az azonosulás legkülönbözőbb fázisait végigjáró, identitását kereső huszadik századi ember"⁵⁶³.

Illyés remekműve nemcsak a magyar falukutató irodalom legértékesebb alkotása, hanem arra is példa, hogy a nemzeti felelősség nem gátolója, hanem ösztönzője irodalmunk legnagyobbjainak.

⁵⁵⁸. Béládi Miklós: *A "népi" írók szépprózája és Szabó Pál*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1974. 101.

⁵⁵⁹. Béládi Miklós: *Illyés Gyula*. In: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó. 1966. 480.

⁵⁶⁰. V.ö.: Szávai János: *Magyar emlékirók*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1988. 29-39.

⁵⁶¹. V.ö.: Szegedy-Maszák Mihály i.m. 107.

⁵⁶². Németh G. Béla i.m. 412.

⁵⁶³. Szávai János i.m. 218.

ILLYÉS KÖLTÉSZETE ÉS A NEMZETI ÖNISMERET

I

A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.⁵⁶⁴

A nemzet kollektív azonosságtudat.⁵⁶⁵ A kollektív azonosságot a kultúra tudatosítja, őrzi és állandóan alakítja. Nemzeti azonosságtudatunk kultúránk folyton változó, folyton alakuló történeti eredménye. A nemzeti önismeret alakításában az irodalomnak különlegesen fontos szerepe van. Irodalmunk legnagyobb alkotói a nemzeti önismeretnek is hatékony formálói.

Illyés Gyuláról életművének egyik legavatottabb szakértője, Béládi Miklós állapította meg 1972-ben írt tanulmányában, hogy „költészetét azért tarthatjuk – a líra határai között – teljesnek, összegező érvényűnek és a modern magyar líra fejlődéstörténetében az egyik legkarakterisztikusabb, egyszersmind legtöbb értéket teremtő változatnak, mert verseiben a formaújítás együttlélegzik a tárgyi sokoldalúsággal, a mindenre figyelő érzékenységgel. Halál, szerelem, nemzet, emberiség, múlt, jövő, >>mozgóvilág<<, természet együtt alakítja ennek a költészetnek anyagát, téma szerint ez mind föllelhető a versekben, áteresztve a személyiség szűrőjén.”⁵⁶⁶

Ebből a szemléleti és tárgyi gazdagságból most egyetlen témakört mutatok be vázlatosan, a nemzeti önismeret körébe fonható verseket. E témakör kiválasztásának indoklását magától Illyés Gyulától veszem.

„Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvények alapján. De ezeket az egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivlót teljesíthatnek >>irodalmon kívüli<< területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása.

De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben.”⁵⁶⁷

Ezt a meggyőződést Illyés Gyulában a klasszikus magyar irodalom alakította ki. Abból vonta le azt a tanulságot, hogy kultúránkban a nemzet ügyeivel való törődés „parancs, olyan hagyomány, amelyre klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől.”⁵⁶⁸

Emellett persze jól ismerte a műalkotás belső törvényeit. Tudta, hogy azon erőszak semmilyen szándék érdekében sem tehető, a műalkotás autonómiája sérthetetlen. Ezért vallotta azt, hogy az írónak politizálnia csak hibátlan remekművekkel lehet. A remekművek viszont fölényt biztosítanak számára a napi politikával szemben, mert eszközeiket nem a taktika adja, hanem a szellem, „mely egy helyben állva is irányt mutat”.⁵⁶⁹

Az önismeret alakításában az irodalomnak – létmódjából következően – igen nagy lehetőségei vannak. Az irodalom azért hozza létre a maga külön létmódját, hogy az alkotó ennek révén kinyilváníthassa a világhoz való viszonyát. Az irodalom azért használja fel a valóság tényeit, hogy megmutathassa, miként ítéli meg azokat.⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ Keresztury Dezső: *A magyar önismeret útja*. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Bp. 1939. 139

⁵⁶⁵ Jan Assmann uo. 138.

⁵⁶⁶ Béládi Miklós: *A költő felel. Illyés Gyula lírája 1945 után*. In: *Illyés Gyula*. Bp. 1972. 49-50.

⁵⁶⁷ Illyés Gyula: *Hajszálgyökerek*. Bp. 1971. 7.

⁵⁶⁸ Illyés Gyula: *Élőszóval*. In: *Szellem és erőszak*. Bp. 1978. 269.

⁵⁶⁹ Illyés Gyula: *Az író húisége*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Bp. 1976. II. 24.

⁵⁷⁰ V.ö.: Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret. Hitel*, 2002. 9. 68-69.

A műalkotás a maga megalkotottsága, esztétikai létmódja révén a létezés különleges, a műalkotás nélkül takarásban lévő dimenzióit mutatja meg. Olyan létfeltárást végez, amelyik semmiféle más módon nem lehetséges.

Illyés költészete azért jelent a nemzeti önismeret számára értéket, mert ez a költészet a maga esztétikai létmódjában tartalmazza a nemzeti önismeret korábban ismeretlen tartományait. Ezek nem tematikai, hanem esztétikai értéként nyilvánulnak meg. Természetesen van tematikai vonatkozásuk is, hiszen ha a művet megfosztjuk életvonalatkozásaitól, érdektelenné válik. Ha viszont csak a közvetlen életvonalatkozásai kérnek figyelmet, akkor nem művészi alkotás, nincs esztétikai létmódja.⁵⁷¹

A nemzeti önismeret szempontjából fontos művek esetében figyelmünk a művészi megalkotottságban megnyilatkozó létfeltárássra irányul. Az ilyen művekben a beszédhelyzet is a jelentés alkotórészévé válik. A formában kifejeződő állásfoglalás, értékelés nem közvetlen értékítéletek formájában nyilatkozik meg, hanem a művészi anyag eszközei, a ritmus, a képek, a kisebb-nagyobb struktúrák révén.⁵⁷² A művek fogalom nélküli tárgy voltukban jelentenek megismerést. Az alkotói szándék a megformáltság mozzanatában nyilatkozik meg.⁵⁷³ A művekben az informatív tárgyiasságok egy összetett jelentés-struktúra elemeiként jelennek meg.⁵⁷⁴

Illyés Gyula közvetlen élményekre épülő tárgyias költészetének az a különlegessége, hogy a látszólagos egyszerűsége, közérthetősége rendkívül sokféle, egymástól távol álló költői és létszemléleti hagyomány ötvözése révén jön létre. Verseinek áttetsző egyszerűsége mögött bonyolult viszonylatok eleven működését ismerheti fel az olvasó. A különmű elemek különmű létdimenziókat mozgósítanak a vers esztétikai hatástényezőiként.

Illyés Gyula látszólag egyszerű költészetének művészi összetettségére megalkotottságára sokan felhívták a figyelmet. Németh László már 1929-es tanulmányában a „távoleső versösztönök spontán összehangoltságát”, a legkonkrétabb képek metafizikai nyilallását, a filozofáló versek tárgyias realizmusát méltatta.⁵⁷⁵ Szabó Lőrinc az Illyés-versek közvetlensége mögött merész képzetkapcsolásokat, zsúfolt és bonyolult látomásokat érzékelt, melyek „valami speciális magasfeszültség”-gel telítik a legegyszerűbb verseket is.⁵⁷⁶ Sötér István Illyés költészetében látta a legteljesebb szintézist a magyar költészet hagyományai és a világlíra új vívmányai között.⁵⁷⁷ Kulcsár Szabó Ernő pedig irodalomtörténeti távlatból igazolja a Németh László-i észrevételt, midőn azt írja, hogy az Illyés-versben az „egyenmű esztétikai összehatás mindig a széttartó impulzusok kiegyenlítődének dinamikájából keletkezik”.⁵⁷⁸ Illyés költészetének különleges összetettségével fordítói is szembesültek. Jelezték, hogy verseit nagy próbatétel fordítani, mert egy-egy versének a jelentésrétegeit, utalásait csak tanulmány méretű jegyzetekben lehetne körvonalazni.⁵⁷⁹

Illyés költészete éppen esztétikai megalkotottsága, sokrétű költői látásmódja révén különleges értéke a magyar nemzeti önismeretnek.

⁵⁷¹ V.ö.: Theodor W. Adorno: *Elkötelezettség*. In: T. W. A.: *A művészet és a művészetek*. Bp. 1998. 117.

⁵⁷² M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*. (A szociológiai poétika alapkérdései.) In: M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*. Bp. 1985. 10.

⁵⁷³ Adorno uo. 132.

⁵⁷⁴ Kulcsár Szabó Ernő: *Az epikai tárgyiasság új alakzata*. In: „Bátrabb igazságokért!” 1982. 249.

⁵⁷⁵ Németh László: *Illyés Gyula: nehéz föld*. In: N. L.: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 278.

⁵⁷⁶ Szabó Lőrinc: *Bevezető Illyés Gyulához*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. 212.

⁵⁷⁷ Sötér István: *Búcsú*. In: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. Szerk. Illyés Gyuláné. Bp. 1984. 505.

⁵⁷⁸ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Bp., 1993. 47.

⁵⁷⁹ Jean-Luc Moreau: *Válasz Ablonczy László kérdéseire*. Hítel. 2002. 11.

II

A Trianonban véghez vitt országvesztés mélységesen elkeserítette a magyarság legjobbjait. Úgy érezték, bekövetkezett az a nemzethalál, amelyiktől Mohács óta féltette a magyar irodalom a magyarságot. Trianon Ady legsötétebb jóslatainál is kegyetlenebb ítéletet hozott a magyarságra. A húszas évek legelején nemzet sirató versek sokasága született a magyar irodalomban. A hivatalos politika jelszava pedig a teljes revízió volt. Az idegen uralom alá került kisebbségi magyarság a bénító döbbenet után mindenütt a megmaradás lehetőségeit kutatta. Belekapaszkodott magyar nemzeti hagyományaiba, s azok útmutatása szerint próbált önerősítő ideológiákat megfogalmazni. Trianon Magyarország legjobb szellemeit ösztönözte arra, hogy a történelmi tragédia súlya alatt nézzenek szembe a magyarság önismereti kérdéseivel. Ezt az igényt a harmincas években a nemzetet teljes megsemmisítéssel fenyegető fasizmus még tovább növelte.

A súlyos sérülést szenvedett nemzet felemelkedéséhez, talpra állásához kereste az érveket, a segítséget a nemzeti önismeret és öntudat megújításában a szellemi élet. Egyre világosabbá vált, hogy a nemzetnek létfeltétele a reális helyzettudat és önismeret. Ez a felismerés bontakoztatta ki a harmincas években a magyarságtudományt.⁵⁸⁰ Ez ösztönözte a magyar irodalom sok kiváló alkotóját arra, hogy személyes ügyeként foglalkozzék a nemzet sorskérdéseivel. Egyetértettek abban, hogy a magyarságnak új nemzettudatra és új nemzeti önismeretre van szüksége ahhoz, hogy megmaradjon Európa népei között.

Illyés Gyula Párizsban még büszkén vallotta magát internacionalistának és forradalmárnak. Azonban még ott fölismerte azt, hogy közösségi küldetése semmit nem csorbult azáltal, ha a maga népének fölemelésére összpontosítja erejét. Így vált a népi írói mozgalom egyik vezető személyiségévé. E mozgalom tagjai ízlésben, műveltségben különböztek egymástól, de együtt voltak a magyarság sorsáért való aggodalomban.⁵⁸¹ Ez az aggodalom és nemzeti felelősségérzés mindannyiuk közül Illyés Gyulában volt a legerősebb. Természetes módon vállalta a nemzeti sorskérdésekkel való szembenézést.

Sorskérdéseken nem valamiféle irracionális vagy romantikus fogalmat értett, hanem a nemzetnek azokat a kérdéseit, amelyekbe történelme során újra és újra beleütközik, s amelyek meghatározták a nemzet életének alakulását.

A magyarság sorskérdéseihez szociális érzékenysége vezette. Magyarország szociális tagozódásának az igazságtalansága ébresztette rá arra a népi mozgalom legjobbjait, hogy új nemzettudatra van szükség, a népet is a nemzetbe kell emelni. Ez a törekvés a Trianon utáni helyzetben szükségképpen vezetett a nemzet mibenlétének újragondolásához. A népi mozgalom íróinak műveiben a szociális és a nemzeti kérdések összekapcsolódtak.

Illyés életművének fontos jellegzetessége az, hogy folyamatosan szembesült a magyarság helyzetével, gondjaival, kérdéseivel. Így érthette el azt, hogy „korszakról korszakra megírta mindig a maga és a nemzete katartikus nagy versét”.⁵⁸²

Költészetében a nemzeti önismeret verseinek három csoportját különítem el. Az első csoportba azokat a verseit sorolom, amelyeket az a szándék motivál, hogy a nemzetből és a normális emberi életből kizárt néprétegeket is a nemzetbe és emberi méltóságú létbe emelje.

A második csoportba azokat a műveit teszem, amelyekben – a történelem kihívásaival szembesülve – közvetlenül foglalkozik a magyarság mibenlétének és magatartásának a kérdéseivel.

⁵⁸⁰ Erről részletesen lásd: Görömbei András: *A magyarságtudomány útkeresései. Hungarológia* 2(2000)/3. 23-40.

⁵⁸¹ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Bp. 1976. 122.

⁵⁸² Csoóri Sándor: *Kendővel letakart tükrök*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Bp. 1994. I. 399.

A harmadik csoportot a magyarságversek tágabb köre alkotja. Ebbe azokat a verseket sorolom, amelyeket fölismerhetően a nemzet valamely aktuális problémája, gondja, baja ihletett, de nem speciálisan magyar problémával foglalkoznak, hanem általános érvényű magatartás-vizsgálattá, létértelmezéssé emelkednek.

Ez a három verscsoport oly szervesen összetartozik Illyés költészetében, hogy szétválasztásuk csak pedagógiai szempontból lehet indokolt, hiszen nyilvánvaló, hogy bármely témát tárgyaló mű csak akkor művészi alkotás, ha – közvetlen tárgyán túlmutatóan – általános érvényű létértelmezés, létfeltárás is.

III

Párizsból hazatérve Illyés egy ideig elsősorban a szociális igazságkeresés költője volt. Első kötetét, az 1928-as *Nehéz földet* az avatta irodalomtörténeti jelentőségűvé, hogy a szürrealizmus és a népi líra különleges egyesítésével a parasztságot szólaltatta meg a modern magyar költészetben.⁵⁸³ A harmincas évekbeli köteteinek egyik fő versvonulatát azok a darabok alkotják, amelyek tematikailag párhuzamba állíthatók a *Puszták népével*. E versek szociográfiai pontossággal, tárgyyszerűséggel mutatják be a béresek, cselédek, hontalan szegények világát. A szociográfiai tényanyagot a művészi megalkotottság változatossága és a versekben közvetetten, a képek alkatába rejtetten vagy közvetlenül, egyes szám első személyű dikcióban megnyilatkozó költői én emeli új dimenziókba. Ez a költői én felelősséget vállal a maga útra bocsátó világáért. A világ, amelyet maga körül számba vesz, arra ösztönzi, hogy változtassa meg azt, tárja föl elviselhetetlenségét, igazágtalanságát, tegye evidenciává, hogy a magyarság minden rétegét magába foglaló új nemzettudat kialakítása erkölcsi kötelessége és létérdeke a nemzetnek. Illyésnek ezek a versei valóban „harcra szító jeladással” intenek nemet egy igazágtalan társadalmi berendezkedésre, hierarchiára – miként a *Három öreg* című elbeszélő költeményében közvetlenül is vallja. Az egyes versekben úgy tár föl egy-egy élethelyzetet, sorsot, hogy az esztétikai megalkotottság válik társadalomformáló erővé, felhívássá.

E gazdag versvonulatnak csak néhány kiemelkedő darabjára utalhatok itt.

A *Nehéz föld* kötet legismertebb darabja a *Szomorú béres*. Ebben látszólag egy szegény béres mutatja be a maga kilátástalan életét és várható közeli pusztulását. Az egyes szám első személyű dikció azonban rafináltan összetett. Egy béres sorsvallomása a vers, de – miként azt Tamás Attila monográfiája megmutatta – a megszólalás módja modern költőre vall, hiszen a mű szemléletének, alkotásmódjának jegyeiben éppúgy kimutathatók népies-realisztikus, mint az expresszionisztikus-szürrealisztikus és erőteljesen konstruktív stílussajátságok. Egy-egy mozzanat pedig a klasszicizmus emelkedettségére emlékeztethet. „Illyés ezek együtteséből ötvözött olyan egységet, mely ebben az egységváltásban már csak rá jellemző.”⁵⁸⁴ Ez az esztétikai megalkotottság teszi lehetővé azt, hogy a vers a béreslét bezártságát és sivárságát szembesítse a távoli világok nyitottságával és szépségével. A dikció beletörődést hordozó szólamával szemben a ritmus és képvilág, a belső szerkesztettség mindvégig távlatot nyit ama nagyobb lét felé, melyből a béres ki van zárva, melynek szépsége viszont magának az életnek az értelmét jelenthetné. Ennek a világnak az igénye éppen a dikció beletörődés-szólama révén kap kifejezést a versben. Ez a sorsvallomás éppen az érzékeltetett távlatok révén lázító, új nemzeti tudatot követelő alkotás.

A *Sarjürendek* kötetből az *Elégia* szintén szemléletének összetettsége révén érdemel külön figyelmet. Külső nézőpontból mutatja itt be a költő a kölesdi állomás előtt a járda szélén ülve némán várakozó napszámost és kislányát, feleségét. Úgy ülnek ők a járda szélén,

⁵⁸³ V.ö.: Vas István: *A tavalyi hó*. In: *In memoriam Illyés Gyula*. Szerk. Domokos Mátyás. Bp. 2002. 38.

⁵⁸⁴ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp. 1989. 32.

mintha számukra már minden mindegy volna. Groteszki hatású a vonat és a jövő párhuzamba állítása, mindkettőt közönyösen várják a vers szereplői. Szinte tárgyá váltak itt a személyek. Létük kilátástalanságát – groteszk ellenpontként – a munkaeszközök ironikus élű megszemélyesítése nyomatékosítja, azt sugallja ezzel a vers, hogy az élőknek nincs annyi közük sem egymáshoz, sem a természetes emberi léthez, mint a tárgyoknak:

*Nem beszélnek, közönyösen
várják a vonatot s a jövőt,
előttük két nagyfejű kapa
ölelkezik, hunyoros a napba.*

A várakozók mozdulatlanságával és szótlanságával szemben az értük való szólás és cselekvés változatait sorakoztatja a vers. Ez a cselekvéssor nemcsak ellenpontja a mozdulatlanságuknak, hanem felsoroló dikciójával, tárgyi elemeinek színességével – a metszett poharakkal, a halk gépkocsival, az arany serleggel – arra is egyértelműen utal, hogy a felső társadalmi rétegek nem értük cselekszenek, hanem csak rájuk hivatkozva, az ő nevükben élik fölöttébb jómódú és látványos életüket. Nagy hazugság leleplezése ez a tárgyilagos szembesítés, hiszen a két világ között nincs átjárás, nincs valóságos kapcsolat. A meglendült versbeszéd éppen a megideologizálást, a hamis érvelést leplezi le a két világ éles szembeállításával. A felsorolásban a költők is szerepeltek, ők is a népért lelkesednek. A tárgyilagos szemlélőként szereplő költő mintegy önnön felelősségétől hajtva közvetlen vallomásra váltja a megfigyelői szerepet:

*Őket, őket kerestem én is,
nékik kívántam szólni mindig.
Most itt vannak, néznek reám,
ujjammal érinthetném őket.*

Ez a látvány, ez a tapasztalat azonban teljes ellentéte annak, amit eddig a nemzet tudott erről a népről. E tapasztalat fényében ironikus értelmet nyer, frázissá minősül mindaz, amit eddig erről a népről mondtak:

*Igen, a nép, a szépszavú,
daltermő, munkás, harcias,
a végtelen folyaqm egy habja
itt felcsapódik s látható.*

Ami látható, az merő ellentéte az idézett legendának:

*A férfi meztelen lábának
horgas nagy újjai közül
kikaparja a port s a piszkot,
zsebébe nyúl, nem húz ki semmit.*

Az Elégia fájdalmas tanúságtétele az, hogy a szegényekért valóban cselekedni szándékozó költő sem találja meg az utat hozzájuk, mert a létük már némán magába zárult. Ezért szorul vissza a költő ismét a megfigyelő helyzetébe. Távolabbra húzódik, nagyobb perspektívát fog be, sorsának ezáltal ad drámai értelmezést. A napszámos léthelyzetét ellenpontozza a természet idillikus képe, a lemenő nap „egy percre megpihen itt, szétnéz a tájon”. Ezt az ellenpontozást a záró strófa tölti meg drámai sorsértelmezéssel. A végletekig

feszíti mindazt, amit a vers világában tapasztaltunk, „az önmagukban jelentékteleneknek mutatkozó képelemek így félelmetes társadalomképnek az elemeiként nyernek jelentést”.⁵⁸⁵ A már minden iránt közömbös napszámos ránéz a napra, keresi a kötődést ha nem az emberi, legalább a természeti létrendhez. Tekintete azonban sorsának történelmi kilátástalanságát fejezi ki:

*Mint ezredévek mélyiből
tekint reá vissza a férfi,
mint kék égre a vízbefúló,
ki már kiáltani sem tud.*

A harmincas évek közepén a népi írói mozgalom megszerveződésével és radikalizálódásával párhuzamban Illyés költészetében is egyre élesebb, egyre indulatosabb formában jelenik meg a társadalmi kiszolgáltatottság elenni indulat. Verseinek sorában, sokféle változatban szólal meg a *Nem menekülhetsz* soraiban személyes küzdelemben vállalt felelősség.⁵⁸⁶

Illyést morális felháborodás indítja a képtelen társadalmi kiszolgáltatottság elleni költői cselekvésre, ítélkezésre. *A kocsis csak állt...* című verse a gazdatiszt által megütött kocsis tehetetlenségét, kiszolgáltatottságát – a szemtanú nézőpontjából és döbbenetének is hangot adva – mutatja be Minden apró mozzanat sűrű jelentésű itt. A vers – motivikusan előkészítve – végül a megvert kocsist Krisztussal vonja párhuzamba, így emeli föl és nyomatékosítja sorsának képtelen tragikumát is:

*A kocsis csak állt, nézett könnyes szemmel,
nyugodtan, mint egy megcsúfolt új Mester.
Kalapot emelt, indult tova némán
s kutyája véle, mint ijedt tanítvány.*

A *Kacsalábonforgó Vár* Illyés szociális indokú költői lázadásának összegző remekműve, az illyési ironikus tárgyiasság mintadarabja. Tárgyias rajzot és szarkasztikus víziót kapcsol egybe, a lent és a fent világának döbbenetes elelétét bemutatva. A legkülönfélébb nézőpontok és hangnemek szintetikus társítása, a költői szemlélet belső gazdagságának és ítélkező biztonságának a tükre.

Csupa MEGlepetés ez a kompozíció. Rövid kijelentő mondattal indul a vers: „Vidékről érkeztem előző este.” Aztán egy többszörösen összetett, rafinált szerkesztésű mondat mutatja be a vidéket, ahol a költő most négy hetet otthon töltött. A később kibontakozó disszonanciát, ironikus szemléleti játékot a kihívóan igénytelen rímek („szokottat”, „kopottat”) már itt jelzik. Szinte naplószerű beszámolót kapunk arról, hogy miként szembesül a szegénységből vidékről érkező költő a „látható, aránylagos jóléttel” a fővárosban. A szembesülés nehézségeit lelke lustaságának rója fel. Ez is az ironikus játék fontos eleme: önmagát bírálja, de a bírálat éle már a világok távolságára irányul.

A közvetlen elbeszélői hangvétel, az események részletezése célszerű költői fogás itt. A dikció minden eleme fontos funkciót nyer a versben. Elmondja a költő, hogy otthon sok esetben ő készítette a napszámoslistát. Ezért juthat eszébe a kezében lévő hegyvasúti jegyről

⁵⁸⁵ Tamás Attila uo. 48.

⁵⁸⁶ Elbeszélő költeményei mellett olyan versek érdemelnének itt külön elemzést, mint a *Béres temető; Motoz a hold; Szennyesen, mocskosan, árván; Koldusok; Ezer mérföldre; A kocsissorról; A mécsesre a diófán; Két lovat vertünk* stb.

az, hogy „ha egy parasztfiúnak is tán / kedve támadna e kis utazásra / csak a jegyért egy álló napig ásna. / Mert nálunk hetven fillér most a napszám.” Olyan panoráma tárul a hegyvasúton fölfelé utazó költő elé, hogy a szociográfiai pontosságú beszámolót egyre inkább mesei hangnem váltja fel. Az eléje táruló látvány olyan, mintha egy „modern török mennyország” körein szállna egyre feljebb. A fenti világról a magyar és vogul népmese és „tán még egy ázsiai isten” által ismert varázslat jut eszébe. Csupa fény, játék, jókedv, gondtalanság ez a világ. Minél jobban feltárulkozik az „élő éden” mesébe illő világa, annál erősebben szólal meg a költőben annak ellenpontja, a szegény nép élete. A szembesítést az telíti indulattal, hogy ezt az „élő éden”-t az alsó népréteg embertelen munkája tartja fenn nemcsak Magyarországon, hanem „minden táján a világmindenségnek”.

Szociográfiai pontosságú összehasonlítások sora feszíti tovább a két világ ellentétét egészen addig, míg – a későbbi *Hullaevők* című Illyés-vers képzetét előlegezve – be nem mutatja, hogy „naponta egy hidat, kórházat / ropogtat s nyal szét e bájos, vidám had / és harmincezer halvaszületett / kisdéd jövőjét”. Azt hinnénk, tovább nem feszíthető ez az ellentét a két világ között. Illyés azonban egy váratlan ötlettel gazdagítja tovább a képet. Arra kéri önmagát, hogy a változatosság gyönyörűségéért keressen

*e boldog nép között például egy kanászt,
vagy egy juhászt, egy aratót, aki
egykedvűn nyelve a hús ananászt
karszékekben, otthonosan, most kaparja ki
lábbujából a porrátört kalászt –*

Az ötlet abszurditását a sokszor idézett groteszk hatású rímek is nyomatékosítják. A hiábavalónak minősülő ötletet valóságos társadalmi gond váltotta ki a költőből, indoklását mégis játékosan, de abba foglalt súllyal adja: egy kis új színt, egy kis változatosságot, egy új arcot szeretne látni ebben az egyhangúságban, „mely tart és untat ezredéve már!” Hiába keres azonban bárkit a nép közül a fenti világban, be kell vallania: „Kerestem, ám egyet se találtam.”

Ez a sikertelenség indokolhatja, hogy kénytelen a fenti világ embereit számba venni. Vitriolos iróniával mutatja be ennek fő alakjait, majd a megsemmisítő portrészor után olyan önportrét ad magáról, amelyik teljes ellentéte annak a költői magatartásnak, amelyik a dikció szarkasztikus iróniájában eddig megnyilatkozott. „Nem ítélem, csak nézem a világot” – jellemzi egy különálló sorban saját magatartását. Ezzel a színlelt nyugalommal ad súlyt vitriolos ítélkezésének. Önmagát is gazdagnak minősíti, de ez is ironikus ítélkezés a tündéri világ fölött, hiszen gazdagságát azzal bizonyítja, hogy naponta eszik és ágyban hál.

A vers következő egysége mintegy összegzi a motívumokat, s Kosztolányi létösszegző nagy versére, a Hajnali részegsége is emlékeztető módon vall arról, hogy mindaz, amit tapasztalt, miféle gondolatokat váltott ki belőle:

*Hát – mint földnéző küldetésben –
az ősposványból fölmerülten
abban a tündöklő estében
csöndesen én csak arra
gondoltam, széttéekintve ott körültem:
ha egyszer a mocsár feltámad,
vagy feltámadna
lerontani e ragyogó csodának
nagy tengelyét, ezernyi tornyát
s úgy, mint a mesék azt is előírják,*

hogy „fű nem nő”: s „kő kövön nem marad” –:

*én akkor is majd hallgatóg
csak félreállok,
hogy midőn már minden letűnt
sorban,
még higgadtabban, tárgyilagossabban
tanúságot
tegyek, mint folyt az életünk
e történet-előtti korban.*

A mesei igazságszolgáltatás mindig a lélek igényéből ered. Illyés versében a tárgyias látvány és a tárgyiasságból kibomló látomáselemek természetesen vezetnek ehhez az ítélethez. A vers minden eleme azt sugallta, hogy az emberi világ ilyen igazságtalan kétértelműsége tarthatatlan. Illyés a vers zárlatába azt a reménységét is belefoglalta, hogy ez a világ „történet-előtti kor”, tehát az emberhez méltó történelem ez után kezdődik. Ebben annyira bízunk *A Kacsalábonforgó Vár* költője, hogy önmaga szerepét is megjelöli a remélt jövőben. Ez a szerepe a tárgyilagosságot tanúságtevőé. Az igazságtalan, embertelen világ fölött a legsúlyosabb ítélet a tárgyilagosságot tanúságtétel. *A Kacsalábonforgó Vár* költője 1937-ben a jövő látomásába vetítette ki legbensőbb vágyát, virtuálisan elvégezte az igazságtételt.

IV

A társadalomjavítás eszméje később is alaptörekvése maradt Illyésnek, de a harmincas évek elejétől kezdve a nemzet veszélyeztettségének a tudata is egyre erőteljesebben jelent meg műveiben.

Mély nemzeti érzés és felelősségtudat élt benne. Ennek a jogához feltétlenül ragaszkodott: „A nemzeti kérdést minden vonatkozásban óriási jelentőségűnek tartjuk. Nem hisszük, hogy a társadalmi szabadságért folyó harc összeütközhetne a nemzeti szabadsággal. Nem erőltetjük senkire a nemzeti érzést. Elképzelünk embereket, akik megvannak nélküle, tisztelni is tudjuk őket. De tiltakozunk az ellen, hogy azok, akikben nincs meg ez a nemzeti érzés, a nemzet nevében szóljanak vagy cselekedjenek; nemcsak a nemzetet vezetik félre, hanem a többi nemzetet is. Félrevezetik önmagukat is!”⁵⁸⁷ Többször kifejtette azt a meggyőződését is, hogy a nemzet világszerte közösségi keret, tehát „emberi föladat”, hogy a magyar nemzet közösségi keretét megújítsuk, korszerűvé tegyük.⁵⁸⁸

Ezt a feladatot Illyés Gyula mindenkor vállalta. Magyar hazafiságát azonban sohasem állította szembe az egyetemes emberi mértékkel. A magyar kultúra nemzeti sorsért felelősséget érző nagy alakjainak munkásságából éppen azt a tapasztalatot szűrte le, hogy a magyar írók legjobbjai úgy voltak magyar hazafiak, hogy egy pillanatra sem távolodtak el még gondolatban sem a legmagasabb ideáktól.⁵⁸⁹ Illyés a maga nemzeti elkötelezettségét is internacionalizmusával magyarázta. Azt vallotta, hogy bármely népeért megtenné azt, amit a magyarságért tesz.

A szegénység kiszolgáltatottsága ellen lázadó verseiben is mindig érződik az, hogy magyarokról van szó, de ezek a versek elsősorban a szociális igazságtalanság ellen szólnak.

⁵⁸⁷ Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Domokos Mátyás. Bp. 2002. 106.

⁵⁸⁸ U.a.

⁵⁸⁹ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell...* Bp. 1976. I. 287.

Az *Elégia* a kölesdi állomás előtt várakozó napszámos családjáról szólva már magyar sorsképletet is ad: „Mozdulatlanságukról is / látszik, hogy magyarok, e föld / népei ők”. A vers további része azonban a szociális ellentétet mutatja be a groteszk humor esztétikai minőségét is fölhasználva. A *Hősökről beszélék* című elbeszélő költeményben is a magyarságon belüli tagozódás képe jelenik meg:

*Ki viszi sorsod jóra, ország?
Nem aki föl, a bakra lép,
ők, akik letről nyomják-tolják
rozzant szekered, árva nép,
árva magyarság!*

A *Nyugat* 1933. szeptemberi számában közölt *Pusztulás* című szociográfiai esszéje már szétválaszthatatlanul összekapcsolja a szociális és a nemzeti gondot: az a fő kérdése, hogy „miért pusztul a magyarság, és miért gyarapodik a németiség ugyanazon a területen, látszólag egyforma gazdasági és szellemi körülmények között?”⁵⁹⁰ Ezt az esszét tette napjójegyzeteket tartalmazó kötetének az élére. A kötetnek pedig azért adta a *Magyarok* címet, mert benne „minden szakasz azt feszegeti vagy arról szól, hogy mit jelent magyarnak lenni”.⁵⁹¹

Szűkebb értelemben vett magyarságverseinek első csoportja közvetlenül a *Pusztulás* szomszédságában született. Ezekben a versekben tragikus magyarság szemlélet nyilatkozik meg. A *Magyar vagy?* című verse kétütemű hatos magyaros strófái a szociális kiszolgáltatottságot nemzeti jegyként minősítik: „Magyar vagy? Az se vagy. / Szomorú szolga vagy.” A vers szemléleti játéka némi rejtélyességgel állítja szembe a németekkel és a zsidókkal a szomorú magyar szolgát. Az előbbieket közösségi kötelékek tartják meg, míg a magyarnak pusztulás a sorsa. A záró képben megjelenik – egy „talán2-nal enyhítve ugyan – a tragikus magyar sorslátás ősi toposza: a magyar sorsa a hulló levélé, a magyarság tápláló ős fája „ki is dőlt talán már”. Az *Emlékezés egy téli napra Debrecenben* soraiban is a magyar levetség, kiszolgáltatottság a háttérmotívum, erőtlen az ez ellen induló cselekvés. Az új Magyarország álmával folyóiratot tervezgető fiatalok lelkük mélyén azt érzik, hogy nem fog soha megszületni az a lap. A költő pedig halálfejeket rajzolgat az ablak párájába.

Az *Ének Pannóniáról* olyan történelmi számvetés, amelyet a *Pusztulás*ban feltárt tények motiváltak. A magyarság megérkezése előtt egymást váltották itt a népek örök forgatagban. A történelmi látomás azonban a jelenben is folytatódik:

*Szárazd, Kurd, Hőgyész... Pécsig, Kaposvárig
német az egész vidék már. Szakad,
olvad közöttük a magyarság, oszlik,
mint az utolsó nádas mocsarak.*

Majd a költői tekintet előre megy ötven vagy száz évvel, onnan tekint vissza az egykori magyarságra:

*Itt élt, igen s évezredig se tudta
e földet itt megszerezni – magának.
zselléreként tengett rajta, tűrve-húzva
nehéz igáját, míg halálra fáradt.*

⁵⁹⁰ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. I. 60.

⁵⁹¹ Uo. 9.

Illyés a magyarság pusztulásának az okait abban látja, hogy a szegény nép kiszolgáltatottan, kizsákmányoltan élt saját hazájában. Ezért ment el az élettől is a kedve. Verse, miként a *Pusztulás* című esszéje is, nem a németek elleni haraggal szól, hanem a magyar pusztulás okait kutatja. „Nem harag: - bánat füstöl csak szívemben” – szólal meg közvetlenül is. Nem az új tervvel érkező népek az okai a magyar pusztulásnak, hanem a magyar nemzet belső gyengesége, igazságtalan szociális rendje. Ez ellen a rend ellen szól a vers gazdagon hasznosítva az ellentétek, utalások, hangnemáthallások esztétikai hatását:

*Zajlik a táj és némul a magyar!
Csak urai vigadnak még dicsően.
Eb ura fakó! – reszkethet a föld,
ők fentmaradtak még minden időben.*

A vers katartikus hatását az erősíti föl, hogy a költői szemlélet természetes tényként veszi tudomásul azt, hogy azok a népek élnek tovább, akik megteremtik a maguk fennmaradásának lehetőségét, akiknek megfelelő tervük van a jövőre. Illyés nem a történelmet tartja igazságtalannak, hanem a magyarság urait minősíti tékozlóknak és felelőtleneknek. Versében hatalmas szellemi-erkölcsi energiák sűrűsödnek felrázó ítéletté. Ezt az ítéletet összetett esztétikai értékvilág nyilvánítja ki. Történelmi vízió és közvetlen szemléletesség ad nyomatékot a költői ítéletnek:

*Figyel a föld és dübörög az út,
villámlik rajta vonat és fogat,
néznek utána meggörnyedt cselédek
tartva kezükben gyűrt kalapjukat.*

A szintén 1933-ban keletkezett Magyarok Illyés korai magyarságszemléletének összefoglaló verse. Az ideiglenesség, tehetetlenség, létbizonytalanság, nyugtalanság, idegenség, szegénység ennek a magyarságnak a karakterizáló jegye. A hatsoros kétütemű, páros rímű nyolcasokból álló mű húsz strofája egy falu rajzát tágítja teljes magyar sorsképpé. Az ezeréves történelem nem a dicsőség érzésével tölti el a költőt, hanem éppen az ideiglenesség lefokozó létállapotát és a megpróbáltatások végtelenségét tudatosítja benne:

*Ezer éve vár így itten,
ezer éve idegenben,
tépázva a szélben, éjben,
ezer éve útrakészen
ez a falu, ez az ország,
ez az egész Magyarország.*

A nyomasztó leltár tárgyias képeiben olyan kilátástalanság sűrűsödik össze, hogy szinte természetesnek vesszük azt, hogy a felsorolás fájdalmasan összegző népdalmotívummal színeződik („nézi a csillagos eget, / sóhajt is hozzá eleget”), majd több versszak élén a *Rákóczi kesergő* motívumára vált át: „Haj, szegény nép, haj magyar nép, / napod hátra mennyi van még”. A nyugtalanság, a meg nem állapodottság a vers szerkezeti formájában is megjelenik: a környezetrajz és az emberi állapotok festése váltakozik. Így kerül ellentétbe a megbolydult tárgyi világ a sorsukat környezetük tárgyainál tehetetlenebbül viselő

emberekkel.⁵⁹² A tragikus magyarság szemléletnek az idegenség is fontos eleme itt, hiszen olyan világ veszi körül a testvértelen magyarságot, amelyik akkor is a vesztét jelentené, ha befogadná őt. A magyarság nem talált hazára, otthonra a lakóhelyén. Illyés a múlt legendái helyett a jelennel szembesít, a jelenben kéri számon a létben való otthonosságot. Csak a szegénység és a pusztulás képei tolnak eléje. Az otthontalanságot elsősorban a tulajdon hiánya okozza. Nincs, ami a népet ehhez a földhöz kösse, nincs semmi, ami az otthonosság érzését adhatná neki. A teljes reménytelenség kivallásával zárul a vers, a költő arra biztatja magát, hogy fusson el erről a földről. Ezt a gazdagon motivált gondolatot azonban mindvégig ellenpontozza a versben a költő érzelmi kötődése ehhez a néphez és ehhez a földhöz. Keserűségét épp az okozza, hogy nem lehet közömbös számára ennek a népnek a sorsa. A *Nem menekülhetsz* soraiban megfogalmazott hűség köti Illyést a nemzet sorsához.

A dunántúli magyarság pusztulására Fülep Lajos hívta fel Illyés figyelmét. Nagy visszhangot kiváltott *Pusztulás* című esszéjének ihletője zengővárkonyi látogatása volt, adatainak nagy részét is Füleptől kapta. Ugyanebből az élményből keletkezett a *Magyarok* is. Ez a vers annyira megragadta Fülepet, hogy bejelentette igényét „a tulajdon szentségére”. A dicsérő szóval mindig fölöttébb takarékosan bánó Fülep azt írta Illyésnek a *Magyarokról*, hogy ilyet kevés magyar költő írt még, beleértve a legnagyobbakat is.⁵⁹³

Illyés magyarságverseinek első csoportja a nemzetből kitagadott nép életének tarthatatlanságára irányította a figyelmet. A nép kiszolgáltatottságának és ezzel összefüggő pusztulásának az intenzív és sokárnyalatú drámai bemutatásával azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a nép és a nemzet sorsa összefügg, „a nemzetet csak a nép révén lehet megmenteni – a népet pedig csak a nemzet megőrzésével”.⁵⁹⁴

V

Az 1937-ben megjelent *Rend a romokban* című kötet magyarságverseiben – mintegy párhuzamosan a népi írói mozgalom radikalizálódásával, a Márciusi Fronttal – fölerősödik a történelmi cselekvés igénye. Ezeknek a versek *A kacsalábonforgó vár* ironikus tárgyias látásmódja adja a szemléleti háttérét. A magyarság két nagy társadalmi csoportjának a szembesítése váltja ki a költői indulatot, ítélezést. A történelmi cselekvés példáit idézi meg a magyar múltból. A történelem egy-egy nagy pillanata a nemzet felemelkedését és magára találását mutatta. A következmények azonban legtöbbször megsemmisítették a nehéz küzdelmek árán elért eredményeket is. A *Két március* Petőfi forradalmi indulatát idézi meg, de az egykori március nemzeti magaslata csak még nyilvánvalóbbá teszi Illyés számára azt, hogy honnan esett le a magyarság, mit mulaszt a jelenkorban is amiatt, hogy történelmi súlyú cselekvés helyett „mi is csak beszélünk”. A Dózsa György beszéde a ceglédi piacon egyre indulatosabb hangnemben sorolja annak a kiszolgáltatottságnak a tényeit, melyet a szegény nép a nemes uraktól elszenvedett. Maga a beszéd a forradalmi igazságtevés hirdetésébe vált át, nyílt lázadásban végződik. Hitelét, igazságának súlyát az archaikus jellegű egyes szám első személyű dikció is erősíti:

*Vérszopó, dög, elég ennyi,
farkasféreg valamennyi,*

⁵⁹² Izsák József: *Illyés Gyula költői világgépe 1920-1950*. Bp. 1982. 218.

⁵⁹³ Fülep Lajos levele Illyés Gyulának. 1933. XI. 9. In: *In memoriam Illyés Gyula*. Szerk. Domokos Mátyás. Bp. 2002. 70.

⁵⁹⁴ Sötér István: In: S.I.: *Tisztuló tükrök*. Bp. 206.

*testvéreim, - hajlokát is,
szélbe szórjuk a porát is!
Segél Krisztus minket!*

A tárgyilagos költőnek a történelem további menetéről is számot kell adnia. A ceglédi beszéd után nem az igazságtevés következett, hanem a „történelem mocsara”.

A *Válasznak* ajánlott *Ozorai példa* „ellentétes érzések örvényléséből hozta fel a mégiscsak érdemes biztatását”.⁵⁹⁵ A szabadságharc idején önmagukat a hegy körbejárásával és átöltözésekkel megsokszorozó ozorai huszárok példájával biztatja végső kitartásra Illyés a népi írókat, akik a nemzet fölemelésére szövetkeztek. E vers tömör záró soraiban az a hit szólal meg, hogy a példa értékű cselekvés megtartó eszmei erővé válik a történelemben akkor is, ha maguk a cselekvők elpusztulnak a küzdelemben:

*Ha lesz jövő: hadat talál helyünkön –
Legyőzhetetlent, ha mind itt veszünk.*

A harmincas évek végén azonban a nemzet sorsát egyre kilátástalanabbnak látta Illyés Gyula.

Az 1938-as *Haza a magasban* már a történelmi cselekvés lehetőségének megghiúsulása után, a történelmi katasztrófa előérzetében fogant. Azzal vet számot, hogy mit lehet tennie a nemzetnek, a „új tatárhad, ha kufárhad / özönli el a tiszta tájat, / ha utaink megcsavarodnak”. Fenyegető történelmi helyzetben vall ez a vers a szellemi haza megtartó értékéről:

*te mondd magadban, behunyt szemmel,
csak mondd a szókat, miktől egyszer
futó honokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.*

A nemzeti kultúra értékeibe való kapaszkodás parancsát fogalmazza meg Illyés a történelmi katasztrófa előérzetében. Az otthontalanságban a magyar kultúra a „biztos, titkos otthon”. Petőfi, Berzsenyi verssorai teremtenek védő varázskört, varázsinget a személyiség számára a történelmi kataklizmák idején is. Olyannak ítéli ebben a versben Illyés a történelmi helyzetet, mint a biblia vízözön idejét Ugyanúgy át kell menteni minden értéket a jövőnek most is, miként Noé tette azt egykoron. Gondolatokat, ábrándokat, álmokat – mindent át kell menteni a jövőbe. Az a hit szólal meg ebben a versben biztató erővel, hogy a szellemi értékek összeadódnak és megmeradnak a nemzetben. A személyes léten túli értelmet nyernek, elpusztíthatatlanok. hazát teremtenek a magasban, a pusztító hatalmak által elérhetetlent. A múlt értékei is így válnak nemzetet megőrző erővé:

*Így maradok meg hírvivőnek
őrzeni kincses temetőket.
Homlokon lőhetnek, ha tetszik,
mi ott fészkel, égbemenekszik.*

A fenyegető történelmi időben, 1938-ban Illyés szemléletében érthető módon háttérbe szorul a korábban oly élesen és következetesen bírált társadalmi ellentét a magyarságképben. Ekkor a nemzet megmentése mindennél fontosabb neki. A *Haza a magasban* eszméje valóban nemzetragasztó gondolat maradt a magyarság számára. Az emigrációba kényszerült magyarok

⁵⁹⁵ Izsák József i. m. 274.

és a kisebbségi magyarok egyaránt ebbe az eszmébe tudtak és tudnak kapaszkodni, amikor a területi, lakóhelyi szétdaraboltság és szétszórtság közepette a nemzethez való kötődésüket megvallják. Illyés is olyan fontosnak tartotta ezt az eszmét, hogy életműsorozatában összegyűjtött verseinek első kötetét a *Haza a magasban* címmel jelentette meg.

A harmincas évek közepétől egyre többször érzi azt Illyés, hogy népe elpusztul, a semmibe hull, mint az őszi levél (A semmiségbe). Tele van szorongással a nemzet sorsa miatt. Saját testén érzi a haza kisebbedését. Szeretne annyira azonosulni nemzetével, hogy az ő jobbat akaró törekvéseit a nemzet mozdulataiban is felfedezhesse (*Hazám*). Egyre kritikusabban, egyre reménytelenebbül szemléli a magyarság magatartásának ellentmondásosságát, önpusztító tétovását, sírva is vigadó felelőtlenségét. Egyre gyakrabban látja úgy, hogy mozdíthatatlan a jóra a magyarság. Az egykori bujdosók magatartását kívánja meg, a magányos helytállás lehetőségét próbálgatja (*Kipróbáltatok magatok*). A *Hidi vásár* ironikus, játékos, kesernyés sorai a magyarság keleti származását már nem erőforrásnak minősítik a nyugattal szemben, mint korábban Illyés versei, hanem a keleti jellegű tulajdonságok problematikusságát is föltárják. A *Hóseásban* a veszített üggyel magára maradó, de hűségét megőrző ember szól:

*Vívódásban telik napom és éjjelem,
ország dől, nép zokog.
Valahol az isten dolga lehet ilyen.
Sóhajtok; hallagatok.*

Illyés egyre kilátástalanabbnak látja a magyarság helyzetét és jövőjét, de mindenféle módon erősíteni, óvni próbálja nemzetét. *Áldozat* című versét Teleki Pál öngyilkossága ihlette. A racionális Illyés ebben a versben az áldozathit felelevenítésével is az erkölcsi példa értékére mutat rá. Az ősi áldozathit azért jut eszébe, mert – s ezt ismétléssel is nyomatékosítja – olyan a kor, mint a kereszténység előtti barbár időben, „midőn tivornya-hely volt még az ég”, amikor a vérre szomjas isteneket véráldozattal lehetett csitítani. Illyés azt reméli, hogy ez a barbárság ellenerőket vált ki, a barbárság nem örök:

*Barbár idő. De ilyenkor terem
Sárkányölőt a föld és Tűzlopót.
Barbár idők. De hősök s áldozók
ilyenkor győzhetnek a végzetten.*

Az önmagát népéért föláldozó ember fölmagasztosul ebben a versben a régi mítosz logikája szerint, de a racionális költő kénytelen a kételyének is hangot adni. Érvényesülhet-e ma a Déva-vár mítosz: „Elég e vér, hogy megkösse falad?” A kétely helyett azonban visszatér a vers az áldozat fölmagasztálásához, az önfeláldozó tett erkölcsi értelemben nemzetmentő hatásához:

*És nemzetét ma az emeli fel,
ki súlyával lerogy.
Fölfelé futva példát így mutat,
ki jobbra-balra nem lel már utat.*

Közvetlenül Teleki Pál öngyilkossága után Illyés még bizakodott abban, hogy Teleki tette fölrázza a világ lelkiismeretét, hogy a nemzet sorsára nézve lesz értelme áldozatának. Nem sokkal később keletkezett drámai hőfokú gondolati versében, a *Széchenyiben* azonban Teleki áldozatát már hasztalannak minősíti. Széchenyi magatartását idézve a kilátástalanság

idején is a teremtő cselekvés példáját idézi: „A félelem / a szégyen és önmardosás vad elemeit, / mint gőzt – munkára váltani!” Még akkor is, ha az elme tudja, hogy hasztalan, s a lélek nem bírja tovább. A nemzeti sors kilátástalansága miatti mély keserűség teszi zaklatottá ezt a verset. Főlemeli a cselekvő példát, de átérzéssel szemléli a lélek teherbíró képességének megbomlását is. Ezzel is a történelmet minősíti, melyen nem segített semmiféle áldozat. „A zaklatottság és kétségbeesés drámája a *Széchenyi*-vers és a kétségbeesés ellen vívódó, harcoló ellenállásé. A sors végzését ismerő, de abba bele nem nyugvó józan ítélet diktálta a tette, alkotásra buzdító erkölcsi fölényt.”

Illyés a világháború idején rendkívül kritikusan szemlélte a magyarság magatartását. Az 1943-ban írt *Hullaevők* című versében abszurd elemek révén mondott szarkasztikus ítéletet azokról, akikért a magyar katonák a Donnál elpusztultak: a Fehér Ló étteremben otthonosan nyüzsgő csapat valóságosan megeszi a fényes étterem ezüst tálain föltálat szegény katonákat.

Magyarország német megszállása után Illyés költészetének szinte egyetlen témája lett a magyarság helyzete, sorsa és magatartása. Az 1945-ös *Egy év* című kötet verseinek túlnyomó többsége erről szól, ezt elemzi változatos műformákban.

Illyés személyes szégyenének és mindenki szégyenének érzi a zsidók sárga csillaggal való megjelölését, pedig ekkor még azt reméli, hogy az a jel hamarosan lekerül róluk (*Szégyen-bélyeg*). *Melyik indul* című versében egy megsemmisítő jelzővel ítéli el a kárörvendő zsidóellenességet, s pillanatnyi érzékcsalódásból származó személyes riadalmának kivallásával döbrent rá a lehetséges sorsközösségre a zsidósággal:

*Fehérváron egy néma vonat áll.
„Zsidók!...” suttogja egy vigyori száj.
Csend. S már viszik is azt a vonatot.*

*Vagy a mienk megy? S én is rab vagyok?
Szívem megdermedt. Az a pillanat,
mint kést vágta belém sorsotokat.*

Illyés Gyulát mélyen gyötörte a magyarság egy részének hitvány magatartása a német megszállás idején. Az átok és a ragaszkodás kettős hangján szólnak ekkor versei. A *Hazám* csupa feltételes módban mondja el, hogyan szabadulna meg hazájától, ha az asszony, ital vagy ház volna. A sok feltételes módban persze benne foglaltatik az, hogy a hazájától nem tud szabadulni.

A *Magyarok*, 1944 a teljes kiszolgáltatottságról, nemzeti szétesésről ad látteleletet:

*Fel-alá, mint a halódóban
a rángó görcs, úgy futkosunk,
de sehova se juthatunk
e rángatózó véres honban.*

A történelem prése alatt szétszóródott a magyarság, megosztott lett és nyomorult. Meghalt a haza Illyés látleteiben, „nincsen magyar”, aki még megvan, az csak úgy él, úgy nő, mint „holttetemen haj és köröm”. Véres áldozatnak nevezi a magyart. Aztán ezt a minősítést is túlbecsülőnek tartja, hiszen vére sem volt már, csak „búze, gennye, szennye”. *Nincs befejezve*, írta ennek a versnek a végére illyés, bizonyára azért, mert nem bírta elviselni, hogy a halálra szólító szvakkal záruljon a vers: „Bújj, lapulj, halj meg az erdők konok / vadjaival.”

Az *Abbahagyott versek* között is egész ciklusnyi olyan mű van, amelyek ihletője a nemzeti fájdalom volt. Az 1944-es *Csángók* ennek a különösen mostoha sorsú magyar népcsoportnak a sorsképe. A magát hazátlannak érző költő hajol közel a hontalanokhoz, nézi a népvándorlás és a honfoglalás korára emlékeztető vonulásukat:

*Szól az ágyú kelet felől,
feldörög rá nyugat felől;
ide-oda a csapdában
fut a magyar a honában.*

Az 1944-es esztendő magyarságverseiben sokszor felsejlik egy-egy Ady-motívum. Illyés magyar sorslátása leginkább Adyéhoz fogható. Az egyik, *Napló* című versében még a Muszáj Herkules-i dac is megszólal: „holt arcomon is szégyen / égne, ha meghalnék ezek kezétül”.

A *Nyugat felé* költője megrendülten, fájdalommal nézi a nyugatra menekülő áradatot. A menekülőkkel elmegy minden, elmennek a dülök, a falvak, a templomok is, hiszen azok az emberektől kaptak létet és értelmet. A menekülőkkel elfogy az ország, elfogy a magyarság. A menekülés képsorait költői kérdések zárják. A kérdések közé azonban felkiáltó jeleket is illeszt Illyés – érzékeltetve azt, hogy ezt a fejetlen menekülést nemzeti tragédiának tartja, erkölcsi intéssel fordul szembe vele:

*Meddig? S miért? S kiért? Kiért?
Magyarok! Magyarok?
Beh szomorú, beh keserű:
kettőt kell halnotok!*

Illyés tárgyilagosan számba veszi a magyarság tragédiáját, de valamiféle mély életbizalom is megszólal a sorssal szembenező magyarságverseiben. A *Sors elé* költője azt reméli, hogy bármennyi csalódás érte újabban is a magyarságot, mégiscsak lehet innen is tovább lépni. A háborús iszonyat képsorai közepette annak a bizakodásának ad hangot, hogy a szenvedés nemcsak megölte, hanem újjá is szülte, meg is tisztította ezt a népet. De a bizakodását rögtön ellenpontozza az újabb barbár élmény, amelyik újra szarkasztikus keserűséget vált ki belőle. A „hős, tős öslovagi kormány” azt a hirdetést ragasztatja ki a falakra, hogy „a katonaszökevény helyett / lelöveti az asszonyt, gyermeket”. Ezt a mentalitást szarkasztikusan minősíti Illyés: „Vessz magyarán, föld maradék magyarja!”

A Szembenézve és az *Egy év* című kötetek magyarságverseinek mély keserűségét és gondolati-undulati tartalmát a *Nem volt elég* (1945) összegzi. Az irodalomtörténet joggal vonja ezt a verset párhuzamba a nemzeti bíráló és önbírálat olyan verseivel, mint Kölcsey *Zrínyi dala*, Vörösmarty *Előszó* és Vén cigány című költeményei, valamint Ady keserű indulattól lángoló magyarságversei. „A *Nem volt elég* utálat és szeretet, düh és kiengesztelődés, távolságtartás és azonosulás hangjain játszik, oly végletes érzéseket szólaltatva meg, mint egyetlen másik költeménye sem, s az ellentétes, egymással felelő motívumokat úgy forrasztja egységbe, hogy a vers kivételes erejű, nemzeti sorsot idéző számvetéssé sűrűsödik. Egy korszak számvetésévé: egy elmúlt időszak lezárásává és egy eljövendő nyitányává.”⁵⁹⁶ Illyés versének különleges szemléleti gazdagsága már az első strófában megmutatkozik. A tárgyias szemléletesség és a párhuzamállító elvonatkoztatás kemény ítéletet mond:

⁵⁹⁶ Béládi Miklós: *A költő felel*. In: *Illyés Gyula*. Tanulmányok a költőről. Bp. 1972. 22-23.

*A házad itt állt, - szerte szállt!
Ezt látod, érted. Azt nem érted,
hogy hazád éppen így ért véget –
A csoda, hogy addig is állt!*

Ezután versszakokon keresztül sorolja a haza pusztulásának okait a litániákra emlékeztető dikcióban, de egyre indulatosabban, egyre visszafoghatatlanabban. Magyarázó köztöszóval vezeti be a felsorolást („Mert nem volt hazának elég”), majd egymást követő hat strófa élén kapcsolatos köztöszóval indított panasz veszi át a magyarázó köztöszós szerkezet helyét, mintegy ezzel is az okok végtelen sokaságára és szoros összefüggésére utalva („És nem volt hazának elég”). Az okok sorolása gazdag hangulati, szemléleti árnyalatokban leplezi le a látszathazafiságot, azt a mentalitást, amelyik hazafias szólammal véli elintézni a hazához való kötődést és a hazáért való felelősséget. A szociális érzékenység hiányából, az érzelgős hazafiaszkodásból, a látszatkultúrából, a nemzeti tudatlanságból, a megszokott látványos külsőségekből, a magyarnótázásból, a cigányzenéből még nem lesz haza. Az indulatos felsorolás meglendül, szétfeszíti a strófászerkezet ismétlődésre épített rendjét. Most már kifejtetten, tárgyyszerűen megnevezett tartalmakkal motiváltan hangzik el újra az első strófa ítélete: „tudd meg, az volt a csoda itten, / hogy össze nem dőlt már elébb!”

Az utolsó strófában a korábbi okok következményeként szólal meg a legsúlyosabb elmarasztalás, melyben egyszerre hangzik fel a szociális és nemzeti vád:

*Mert sem erő, sem bölcsesség
nem lehet elég; hogy megójjja
a házat, amelyben rakója
nem lelheti meg helyét.*

Béládi Miklós hívta fel arra a figyelmet, hogy ennek a versnek az Egy év kötetben 1945-ben és az 1947-es Összes versek kötetben is volt még egy záró strófája. Ez a jövőben is lehetetlennek tartotta a haza megteremtését, alkalmatlannak látta erre a magyarságot. Az utolsó sor az első kötetben „szóródj világgá, NYOMORÉK” volt, a másodikban pedig „szóródj világgá, SÖPREDÉK”. A nyomorék és a söpredék szavakat végig nagybetűvel írta Illyés. Ezt a strófát a későbbi kiadásokban kihagyta a versből.

A *Nem volt elég* képsoraiból, hiányleltárából egyértelmű, hogy keserűségét a nemzet sorsa váltotta ki, de bírálata plebejus indulatú. Azok ellen szól, akiket korábbi versében hullaevőknek nevezett. A veszteség azonban mindenkié. Ez a vers a hatalmas hiányleltárral és a nagy hőfokú, drámai izzású keserűséggel nemcsak a nemzeti önbírálat nagy verse, hanem egy új értelmű hazafiság, egy új értelmű nemzeti önismeret és öntudat megalkotásának is alapműve. A hiány leltára azt mutatja be, hogy miként nem lehet a hazát megteremteni és megóvni. A negatív festés ellenpontjai is kirajzolódnak. Közvetett módon azt is föltárja ez a vers, hogy melyek lennének a nemzeti megmaradás, a nemzeti otthonra találás feltételei. A bírálathoz indulatát pedig egyértelműen a haza sorsa iránti mély aggodalom és kétségbeesés váltotta ki a versben.

A háború utolsó heteiben Illyés olyan borzalmakat élt át, amelyekről korábban maga sem hitte, hogy ember egyáltalán kibírhat ilyeneket. A legnagyobb borzalmakat is azzal a tudattal élte át, hogy ebből a mélységből is tovább kell lépni, ebből kell a jövőt megteremteni. Verseiben naturalista – vagy még inkább szürrealista – jellegű képsorokban jeleníti meg a pusztítást. *Iszonyat* című verse az 1945-ös év első napjának reggelén átélt élményeiről ad számot. Buda égésekor látott az úttesten relieffé lapított emberfejet és látott holt anya karjai

között kisdedet, aki véresen „vért akart nyalni a tej helyett”. Illyés verse ezt a szörnyű látványt a nemzet sorsképeként értelmezi a versben:

*Emelte véres arcát,
fölsírt a csecsemő.
Anyja volt: ez az ország,
ő maga: a jövő.*

Közvetlen élményei alapján látta ilyennek Illyés a magyarság helyzetét 1945 első napjaiban. Fájt neki a szégyen, hogy ezt is elviselte. Tudatosította ez a legmélyebb nemzeti létállapotot is. Az iszonyat képeibe a csecsemő révén beillesztette a jövőt. Élt benne a hit és elszántság, hogy ebből a mélységből is fel kell emelkednie az országnak és a nemzetnek. Közvetlenül a háború után ezért szólal meg költészetében sok-sok változatban az életakarát és az újrakezdés (*Élni fogsz, élni, Megy az eke, Áll a világ, Buda, 1945. május, Mélység és magasság, Cserepező*). De él benne a Nem volt elég összes panasza, az új élet kezdetén is ragaszkodik ahhoz, hogy ne zsvaj legyen a nemzet ügyeiről való beszéd, hogy azt is „kimondhassa, mit kimondani fáj” (*Zsvaj*). Ragaszkodik a költő jogához, az élet összetett látásához és megítéléséhez (*A költő joga*):

*Hallom ma már a győzelem szavát,
dalát is, - de nekem legyen jogom,
ki hangot mindig hangtalannak adtam,
a néma kint ma is komondanom.*

Pontosan érzékeli, hogy a második világháború után a magyarság újra méltatlan helyzetbe került. Nemzetének ebben a leverett állapotában Illyés mélyen azonosul nemzetével. Magyar akar lenni „leverten, megverten: magyar, / míg leköpheti minden senki” (*Magyar és magyar*). A győztesek kérkedésével szemben a keresztényi vezeklést ajánlja nemzetének, de méltósággal emel szót a nemzetre szórt rágalmak ellen (*Folttalan*).

Illyés tudja és tudatosítja 1945-ben leverett nemzete helyzetét, de minden erejével arra törekszik, hogy változtasson azon. Ezt szolgálja a *Lapda* példázata is:

*Százszor lecsapva
te, népem,
te, mint a lapda,
keményen
szökj a magasba!*

A vers további strófái azt részletezik, hogy a lesújtó erőt is segítővé kell avatni, a történelem megpróbáltatásait jajszó nélkül kell erősítő vizsgává avatni:

*Tűrj! S törj magadra
hagyatva,
világ legalja
magyarja
még magasabbra!*

Azt végzi ebben a versben Illyés, amit majd Bartókról mond: a vereségből diadalt akar kicsikarni az erkölcsi tartás, a történelem kihívásaival való kemény szembenézés révén.

Az új nemzetgyűléshez című szózatában a magyar nemzeti költészet klasszikus hagyományaihoz kapcsolódva figyelmezteti az új nemzetgyűlés tagjait nemzeti felelősségükre. Illyés maga is tagja ennek a nemzetgyűlésnek. A vers esztétikai hatását az is erősíti, hogy figyelmeztetése, felhívása többes szám első személyben szól. A ház és a haza párhuzama visszautal a *Nem volt elég* című versre. Annak a keserősége is ösztönzi az új felelősséget. Láttatja „az országnyi rom anarchiáját”, „az önnön bűnével viaskodó” nemzetet, a millió önzés káoszát. Mindez azonban most a tettekézséget kell, hogy erősítse, hiszen a nemzet sorsa, jövője a tét. Megátkozza azt, aki önzésből magának többet akar. Babits *Húsvét előtt* című versének megbékélésre és munkára szólító hangjaira emlékeztetnek e vers utolsó sorai, majd ezekbe is beleszövi Illyés a felelősség, a tét nagyságát, a nemzet létének vagy pusztulásának alternatíváját:

*mert egy nép feje bukik le velünk,
ha gyengék leszünk a parancsra, hogy
hazát kell nekünk is teremteniünk!*

VI

Ez a hazateremtő szép elszántság azonban sokféle akadályba ütközött. Túlságosan súlyos volt a lélek terhe a háború psztításai miatt is. Az épülő hidak láttán az jutott eszébe a költőnek, hogy mikor lesz újra egész az, amit a lelkekben ledöntöttek, összedúltak. A történelem során túl sok néma kín szorult a népbe. Aggódással nézett illyés a béketárgyalások elé is. „Igazságot: életet” kért népének. A *Duna fiaihoz* című versében szomorúan állapítja meg, hogy a Duna hiába ajánlja magát öt kis nép táplálékául:

*S csörtet a bozótból a nép,
jön mind kit szomj és félsz gyötör
Észak és Dél méyiből
és – egymásba veri fejét.*

Táplálék helyett csak sebeket kapnak ezek a népek, egymást ölik „malac-küzdelem”-ben „ez ólvégi kárhozat”-on. Ady és József Attila szivárványosabb képei után kegyetlen láttelep ez a Duna-völgyi kis népek együttéléséről. Ezt súlyosbítja az, hogy a magyar most kiszolgáltatottan a földön fekszik, s szomszédai „bosszúba vakultan” verik. Illyés már ekkor elutasítja azt a mindmáig hangzó érvelést, mely szerint a magyarság mint nemzet felelős a történelmi Magyarországon történt kisebbségi sérelmekért. „Uraink mindönket egyformán tiportak” – érvel ez ellen Illyés. A magyarság bűnbakká minősítését emberi bűnnek nevezi: „Az embert veritek már s benne / magatokat!” Annak a reményének ad hangot, hogy újra talpra áll a magyarság, s azért kéri a szomszéd népek emberséges magatartását, hogy ne kelljen bosszúra bosszúval válaszolnia, hogy ember módra egyenesedhessen föl.

Kétségbeesés és remény között vívódik, töpreng a nemzeti lét kérdésein. Közismert, ezért itt csak jelzésszerűen említhető nagy versek sorában vív hatalmas erkölcsi-szellemi küzdelmet az életérdekű érvekért.

Olykor szinte rejtett a versében a nemzeti alapmotívum, annyira általános érvényű problémává emeli a közvetlen élmény kiváltotta gondot. *A reformáció genfi emlékműve előtt* című nagy gondolati versét 1946-ban írta. A magyarság második világháború utáni kiszolgáltatottsága, a béketárgyalások időszaka vetette föl benne azt a gondolatot, hogy van-e egyáltalán értelme a történelmi küzdelemnek? Az igenlő választ gondolati küzdelemben, érvek és ellenérvek sokaságából szerzi meg a vers. Az 1947-ben írt, de befejezetlenül hagyott *Vár a vízen* az egész magyar történelmet áttekinti, s csak pusztulást lát mindenütt és mindenkor. A második világháborút lezáró béketárgyalásoknak a magyarság számára másdik Trianont jelentő döntései válhatták ki ekkor történelemlátásának reménytelenségét:

*Ahány század, - minek hazudnk? – annyi
lépcsőfok le – s le, – e nép így „haladt”
míg meg nem állt – csak fokként zuhanni,
s maga a lépcsőház le nem szakadt;
s rá nem dörgött a porban heverőre
nagy tervei kő- s gerenda-esője.*

Nézi a költő a Dunát, s látomásában viszi a víz a magyar történelem alakjait, jobbat akaró személyiségeit. Látja a sok omlást, pusztulást. Viszi a víz „az elvért-ölteket s az elvért ölöket, végül az elvet magát”. Ebben a történelmi látomásban gyermekálomnak minősül az új haza, melyben otthonra találhat a nép. Próbál a költő erőt nyerni a vereségekből is. Próbál azzal is érvelni, hogy a pusztulástól való félelem is lehet építő erő. De nem tud hinni az ilyen vigaszokban. „A századok / halálgörcséből születhet – reménység?” – kérdezi. Ezt a hitet azonban már csak a fiataloknak kívánja, ő maga vágyat érez arra, hogy forogjon ő is e mindent esodró Dunában.

A fordulat évével a magyarság történelmi katasztrófája a kommunista diktatúrával válik teljessé. Illyés – mérhetetlen csalódásában – ezt a világot is felméri és megítéli.

Az 1950-ben írt *Egy mondat a zsarnokságról* a kommunista diktatúra korszakának világirodalmi szintű leleplezése, „egyetlen nagy, tautologikus körmondat felszabadító retorikai lentületével nevezi meg mindazt, ami mindennapos tapasztalatként már-már egy nemzetet fosztott meg saját identitásától”.⁵⁹⁷ Olyan súlyú és erejű tiltakozás ez a nemrég még szabad kibontakozást remélő nemzet méltatlanná és elviselhetetlenné vált sorsa ellen, hogy többen egyenesen a XX. század *Nemzeti dalának* nevezték ezt a verset. Az *Egy mondat a zsarnokságról* ráismerhetően magyar tapasztalatból építkezik, de érvényessége egyetemes, mindenféle zsarnokság ellen szól.⁵⁹⁸

Az 1953-as esztendő feszültsége szólal meg Illyés *Árpád* című versében. Gondolatköre, érzésvilága szorosan kapcsolódik *A reformáció genfi emlékműve előtt*hez, de annál közvetlenebbül szól hozzá a magyarság egyik alapkérdéséhez. Az 1953-as esztendő tétje szólal meg ebben a versben. Dönteni kell képtelenül nehéz helyzetben. Csupa veszély a múlt és a jövő egyaránt. A minden irányú veszedelmeket felmérő Árpád szíve keserűséggel, reménytelenséggel van tele:

*Nemzet? Jobb volna tán szétoszlatni:
fusson rossz sorsával külön ki-ki.*

⁵⁹⁷ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Bp. 1993. 35.

⁵⁹⁸ Vörös László: *Egy mondat a zsarnokságról*. In: *99 híres magyar vers és értelmezése*. Szerk. Borbély Sándor. Bp. 1994. 4979.

Nehéz választás előtt áll Árpád. Bármerre néz, csak a népét megsemmisítő veszedelmeket látja. Ha visszamennek, „örökös igába” jutnak, ha előre, elpusztulnak, beolvadnak az idegen világba: „Egy nemzedék / s néz idegenként vissza önmagára!” A két lehetetlen közötti választás kényszerhelyzetében a néma ész helyett a szív, a mély szabadságvágy dönt: „Akárhogyan is – (...) szabadok leszünk”. A szabadságvágy döntött, ezért választotta Árpád a magyarság számára Európát. Döntésében, ahogy jelt ad, ahogy mint számadó juhász nézi, „hogyan tudul népe át Európába”, benne van már az a bizodalom is, hogy lesz ereje a magyarságnak Európa népei között is megőriznie önmagát. Ez Illyés válasza a nemzeti lét kérdésére. Ezt a választ Illyésből „a második világháborút követő második Trianon és az ötvenes évek tapasztalatai” sajtolták ki.⁵⁹⁹ Rendkívül nagy súlyó döntése ez Árpádnak-Illyésnek 1953-ban. Kelet helyett Európa választása. Domokos Mátyás föltárta ennek a versnek a hajszálgököreit is Illyés költészetében, s kimutatta azt, hogy fordulatot jelent ez a vers Illyés sorskérdéseinkre és követendő nemzeti stratégiánkra vonatkozó nézeteiben: „miközben Árpád tépelődéseire a vers által megindított képzettársítások burkában Kölcseytől Vörösmartyn át adyig visszahangoznak a történelmi magyar sors patinás és közismert toposzai, a költő pedig Árpád bőrében s a nyáját juhászként terelő honfoglaló vezérrel a döntésében tökéletesen azonosul, a döntés indokolásában lényegében új választ ad a magyar történelem válságos pillanataiban újra meg újra feltoluló, régi kérdésre: hol a helyünk a világban?”⁶⁰⁰ Jóval később, *A faj védői* című versében épp a sokféle faj keveredése miatt minősíti pompás „gyuromány”-nak a magyarságot.

Az *Árpád* egyszerre felelt *A reformáció genfi emlékműve előtt* kérdésére és az *Egy mondat a zsarnokságról* létdokumentációjára, midőn a történelmi cselekvés révén elnyerhető szabadságot választotta. És válaszolt a magyarság régi kérdésére: nem tagadta meg a keleti eredetet, de egyértelműen a Nyugathoz kapcsolta a nemzetet. Az *Árpád* felől nézve akár az is mondható, hogy a *Bartók* azt a nemzeti önismereti modellt fogalmazza meg, amelyik szükséges ahhoz, hogy a nemzet megmaradjon és helyt tudjon állni Európában. A *Bartók* 1955-ben, a kötelező optimizmus idején a magyar nemzeti önismeret alapkérdésére válaszolt, midőn drámai szemléleti küzdelem érveiből kibontotta azt a gondolatot, hogy „növeli, ki elföldi a bajt”. Illyés törvényt látott abban, hogy éppen a magyar nép lelke mélyéről tört föl a bartóki zene. A nemzeti lét kérdésére adott válasz lehetett általa egyetemes érvényű szemléleti és magatartásmodellé.

A hatvanas-hetvenes években Illyés Gyulát a magyarság nemzeti tudatának a megsérülése, sőt szétesése foglalkoztatta legtöbbit. Azt tapasztalta, hogy a történelmi próbák következtében megtört a magyarságban a nemzeti érzés összetartó ereje. Esszék sorában próbálta erősíteni a nemzeti öntudatot és önismeretet. Különösen sokat foglalkoztatta a magyarság fogyatkozása, életakarátának csökkenése és a kisebbségi magyarság jogfosztottsága, kiszolgáltatottsága, pusztulása. Nagy körültekintéssel és tárgyilagossággal nézett szembe esszéiben ezekkel a kérdésekkel. Költészetét is átszövik ezek a problémakörök.

A *Pusztuló ország*, az *Egy körkérdés tanulsága* és az *Elnyelt nép* a nemzet fogyatkozásán érzett keserűség és szomorúság dokumentumai.

A nemzet kötelekei között Illyés az anyanyelvet tekintette a legfontosabbnak.⁶⁰¹ Kötetnyi esszéiben elemezte nemzetmegtartó, személyiségformáló értékét.⁶⁰² *Koszorú* című verse az anyanyelv értékéről szóló összegző óda. Indulat és pátosz, keserűség és ünneplés,

⁵⁹⁹ Domokos Mátyás: *Ázsiai őszanya – európai nevelőanya*. In: *In memoriam Illyés Gyula*. Szerk. Domokos Mátyás. Bp. 2002. 248.

⁶⁰⁰ Domokos Mátyás i. m. 251-252.

⁶⁰¹ Illyés Gyula: *Hajszálgökörek*. In: I. Gy.: *Hajszálgökörek*. Bp. 1971. 260.

⁶⁰² Illyés Gyula: *A törzs szavai – Írások az anyanyelvről*. Vál. Domokos Mátyás és Szathmári István. Az utószó szathmári István munkája. Bp. 2002. 2501.

reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet „fölnevelő édesanyám”-nak minősítő költemény. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek – bárhol a világon – kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.

A hatvanas-hetvenes években Illyés Gyula azt látta a magyarság legégetőbb sorskérdésének, hogy a tizenötmilliónyi magyarság egyharmada alapvető nemzeti jogai tekintetében jogfosztott állapotban él, műveltségét nem szerezheti meg anyanyelvén, elemei emberi jogait korlátozzák. Ahol csak tehette, tiltakozott ez ellen. Keserűséggel állapította meg több esszéjében is, hogy az ő nemzedéke, személy szerint pedig ő maga is a vereség tudatával végzi pályáját, mert nem sikerült megvalósítaniuk vállalt nemzedéki feladatukat: a Duna-völgyi népek emberhez méltó együttélését. Azért nem sikerült ez, mert számtalan kísérletük, szándékuk nem kapott viszonzást szomszédainktól. Az *Ady estéje* című verse a haldokló Adyt idézi meg, akinek végig kellett néznie, hogy a magyarság szétszóródásáról írt jóslatait a történelem sokszorosán beteljesítette, „pokol-látó forgató-könyve afféle heti híradóvá” lett. Múlt idejűvé vált a jóslat: *Hát népét Hadúr is szétszórta*. Illyés versében Ady számára megnyugvás lehetett a halál, de a magyarságnak azóta is együtt kell élnie a naponként újra és újra megtestesülő látomással:

Vetettünk akkor mi a szörnyű Képbe

forgunk egy látomásba zárva.

Azóta

rég istentelenül csatáztán.

Miképp jósolta? Vagy miképp remélte?

Próbára próba

A rendelés e paranoid vásznán.

Az *Ady estéje* apokapitlikus látomását a *Fekete-fehér* (1968) kötetben a *Hunyadi keze* követi és ellenpontozza. A reménytelenség után az öt haza hőseként harcoló, s ezáltal „ötszörösen – magyarabb” Hunyadit állítja példaképül, tőle kéri a „remény aranyát”, s a reménytelenség ellenében is munkára szólítja nemzetét, mert nem hőstett, hanem „napi mersz, köznapi, percnyi *courage* / ment embert s honokat”.

Próbálgatta Illyés kiküzdeni a reményt, de a magyarság sorskérdéseiről nem alakíthatott ki megnyugtató számadást. utolsó kötetében a *Gyűrűk* című verse is a reménytelenségről ad számot. Ennek a versnek sokszor idézzük az első tételét magyar keserűséggel: „Gyűlölet izzó gyűrűje szikrázik / egy nép körül itt”. Illyés azonban itt még a mondatot sem zárja le, nemhogy a gondolatsort, hanem folytatja: „s épp olyan sűrű / dühtől sistergő gyűrűben a másik. / S a harmadikon épp ilyen gyűrű. / S a negyediken.” Ez az, amitől ebben a francia barátainak küldött versben végül „öklendve” kereng a költő. Ez az ő figyelmeztetése a Duna-völgyi népek felelősségére.

Amikor Illyés Gyula megkapta a herder-díjat, jó érzéssel hallotta bécsben a laudációban, hogy bár sokat foglalkozott a legkényesebb nemzeti kérdésekkel, torzítást sohasem követett el. Ez is hazafiságának mélységét és minőségét jelzi. Sohasem mások ellen szólt, hanem mindig a saját nemzete erkölcsi-szellemi erősítése érdekében. Védelmében is, ha annak látta szükségét. A nemzet sorskérdéseit megvesztegethetetlen tárgyilagossággal és ugyanakkor mély nemzeti érzéssel és felelősségtudattal vizsgálta. A történelem újabb tapasztalataival sújtottan gondolta végig a magyarság helyzetét. „Amit sorsproblematikában nagy elődei külön-külön felgörgettek népünk tudatába, annak összegzésére Ady után egyedül

ő vállalkozott.”⁶⁰³ Életműve – egyéb értékei mellett – a magyar nemzeti önismeret Adyéhoz fogható értékű fejezete is.

⁶⁰³ Sütő András: *Sorsunk és a költő*. In: S. A.: *Omló egek alatt*. Bp. 1990. 231.

A NÉPI ÍRÓK ESSZÉIRŐL

1. Az esszé

Az esszé - gazdag antik előzmények után - a XVI. század végén nyert polgárjogot az európai irodalomban. 1580-ban Bordeauxban Montaigne, 1597-ben pedig Londonban Bacon adott ki esszék (*Essais* illetve *Essayes*) címmel kötetet. A francia és az angol mester olyan irodalmi műfajt alkotott, amelyik azóta is népszerű, de azóta is ellenáll mindenféle szabatos műfajmeghatározási törekvésnek.

Annaira nyitott és átmeneti műfaj, hogy vannak olyan vélekedések is, melyek szerint a szigorú definíciót maga a tárgy teszi lehetetlenné, hiszen az esszének éppen a szó eredet értelmében vett kísérlet a lényege, a témák, formák, módszerek sokfélesége és kötetlensége a legfőbb ismertetőjegye.⁶⁰⁴

Ezt a sokféleséget a külső formájával is hangsúlyozza Gyergyai Albert *Esszé az esszéről*⁶⁰⁵ című esszéje, amelyik négy fejezetből áll, s a fejezetek címe minden esetben műfaji megjelölést tartalmaz - 1. *Előadás az esszéről*, 2. *Levél az igazi és az ál-esszéről*, 3. *Arckép az esszéíróról*, 4. *Párbeszéd az esszéről* - , mintegy azt is jelezve, hogy az esszé e műfajok mindegyikét magába foglalja. Ez a felsorolás azonban hosszan folytatható, története során az esszébe valóban szinte minden belefért.

Szokták a negyedik műnemnek is nevezni.

Az esszé tudomány is, művészet is, de se nem csak tudomány, se nem csak művészet. A kettő határán áll, a kettő szintézise: a tényeket, ismereteket művészi intuíció, lényeglátás, látomás rendezi.

Az esszében a tények önnön korábbi létstátusuk fölé emelkednek. Az igazi esszé ugyanis "valami végtelen perspektívára nyílik, sosem marad, mint a szigorú tudós vagy mint a könnyed tárcaíró, a kezdeti ténynél vagy témánál"⁶⁰⁶, az esszéíró a tárgyat mindig nagyobb összefüggésekbe állítja, nem éri be részletigazságok bizonyításával, az egészre figyel, neki a részek az egész miatt kellene.

A jó esszében az általánosítás egyszerre meglepő és evidens. A tényeknek az esszéíró által megteremtett új rendje olyan felismerést tartalmaz, amelyik cáfolhatatlan, eddig mégsem vettük észre vagy nem tulajdonítottunk neki jelentőséget. Az esszéírónak a tudós ismeretgazdagságával és a művész intuitív és asszociációs képességével kell rendelkeznie, de ez utóbbi fontosabb benne. A kultúra nem szakterületek szerint szerveződik. Ha a tudományt és a művészetet mereven szétválasztjuk, az igazságról való lemondást hitelesítjük.⁶⁰⁷ Az esszét az ábrázolás a művészethez köti, a fogalmak a teóriával rokonítják. "Szerencsétlenség fenyegeti a szellemi tapasztalatot, ha teóriává rögzül, és úgy viselkedik, mintha kezében volna a bölcsök köve. A szellemi tapasztalat saját értelme szerint azonban ilyen objektivációra törekszik. Ezt az antinómiát tükrözi az esszé."⁶⁰⁸

A tanulmány fokról fokra építkezik, célja új ismeretek közlése. Ezzel szemben az esszé a tények új összefüggéseire vezet rá. De olyan intenzív erővel, olyan látomásszerűen, mint a művészi alkotások. Az esszében a kötetlen összekapcsolás törvénye uralkodik, az esszéíró a témának csak azokat az aspektusait veszi számba, amelyek neki fontosak, s azokat

⁶⁰⁴. Wolfgang Adam: *Der Essay*. In: *Formen der Literatur in Einzeldarstellungen*. Herausgegeben von Otto Knörrich. 2., überarbeitete Auflage. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1991. 88.

⁶⁰⁵. Gyergyai Albert: *Esszé az esszéről*. In: Gy. A.: *Védelem az esszé ügyében*. Szépirodalmi Kiadó. 1984. 7-25.

⁶⁰⁶. Gyergyai uo. 19.

⁶⁰⁷. Theodor W. Adorno: *Az esszé mint forma*. In: Th. W. Adorno: *A művészet és a művészetek*. Helikon Kiadó. Bp. 1998. 33.

⁶⁰⁸. uo. 42.

szabadon kezeli, eleven képzetkapcsolásokkal, ellentétezesekkel, felsorolásokkal, képi és fogalmi elemekkel sokoldalúan és érdekesen mutatja be.⁶⁰⁹ Az esszéíró alkotói módszerét a tárgy érdeke teremti meg, módszertani eljárása a "módszernélküliség". Az esszé saját eljárás módjába felveszi a "rendszerellenes impulzust", a kifejezés mikéntjével pótolja azt a precizitást, amelyet a fogalmi körülhatárolásról való lemondással fölálldozott.⁶¹⁰

Stiliztikai elegancia, lényegretörő szó- és képválasztás, a metaforikus beszéd gazdagsága választja el az esszét a tudományos értekezés alapos, részletező stílusától. Az esszéista a maga igazságkeresésében a gondolkodás ortodoxiájának minden formáját elveti.⁶¹¹ Az esszé nyitottságát éppen az motiválja, hogy az esszéíró nem helyezi az absztrakciót az élet elé, nem tekint fontosabbnak egy deduktív vagy induktív módon levezetett teóriát a tapasztalatnál.

Az esszéíró szerint "a gondolatnak az adja a mélységét, hogy milyen mélyen hatol be egy dologba, nem pedig az, hogy milyen mértékig vezeti azt vissza egy másikra", mivel "a fogalmak hiánytalan rendje nem azonos a létezővel, az esszének nem célja a zárt, deduktív vagy induktív felépítés".⁶¹²

Az esszé rádöbrent egy-egy tapasztalati tény tágabb összefüggéseire. "Az esszének egy kiválasztott vagy eltalált részleges vonásban a totalitást kell felvillantania anélkül, hogy ezt jelen levőnek állítaná be."⁶¹³ Az esszé a távlatot is a közvetlenségből nyeri. "Esszéisztikusan az ír, aki kísérletezően fogalmaz, aki tehát tárgyat ide-oda forgatja, kérdezi, letapogatja, vizsgálja, át meg átreflektálja, aki több oldalról veszi szemügyre, aki szellemi pillantásában összegyűjti, amit lát, és azt önti szavakba, amit a tárgy az írásban teremtett feltételek között látta."⁶¹⁴

Az esszé legnagyobb varázsa a közvetlensége. Ez nyitja meg határait olyan hozzá közeli műfajok felé is, mint a levél, a párbeszéd, a napló vagy portré. Novalis az esszét a levél és az értekezés között helyezte el. Bacon is ismerte a római császárkor leveleit. Montaigne pedig tréfásan azt állította, hogy ő leveleket szeretett volna írni, de hiányzott a címzett, ezért írt esszéket. De azt is bevallotta, hogy gyűlölte korának levelezési stílusát, annak kötelező cirkalmas formuláit. Ezért alakította esszékké, "kísérletekké" az irodalmi levél műfajában bennerejlő lehetőségeket. E két műfaj közeli rokonságát a későbbi esszéírók is gazdagon hasznosították.⁶¹⁵ Lukács György Popper Leóhoz írt levél-esszéiben fejtette ki elgondolását az esszéről⁶¹⁶, Hofmannsthal "stilizált levélformában írott esszéje"⁶¹⁷ (*Brief des Lord Chandos*, 1902) tudósít a költői nyelvváltságról.

A levél mellett a beszélgetést és a párbeszédet is a modern esszé előfutárai közé szokás számítani. Az esszé ezeket a műfajokat is a közvetlenebb kifejezés érdekei szerint vontta magába. Elhagyta a többszereplős beszédmód körülményeinek, rituáléjainak a megteremtését, de alkalomadtán él a dialógus szemlélettágító, szemléletfrissítő lehetőségeivel.

A regény pedig maga nyitotta meg kereteit az esszé számára, midőn már a XVIII. századtól kezdve a kompozíció szerves elemeként elemző, reflexív részleteket épített magába.

⁶⁰⁹. V.ö.: Wolfgang Adam i.m. 89.

⁶¹⁰. Theodor W. Adorno: *Az esszé mint forma*. In: Th. W. Adorno: *A művészet és a művészetek*. Helikon Kiadó. Bp. 1998. 38.

⁶¹¹. V.ö.: Wolfgang Adam i.m. 89-90.

⁶¹². Theodor W. Adorno i.m. 35-36.

⁶¹³. uo. 45.

⁶¹⁴. Max Bense: *Über den Essay und seine Prosa*. In: "Merkur" (1947). 418. 9. Idézi Adorno uo. 41.

⁶¹⁵. V.ö.: Wolfgang Adam i.m. 91.

⁶¹⁶. Lukács György: *Levél a "kísérlet"-ről*. In: L. Gy.: *Ifjúkori művek*. Magvető. Bp. 1977. 304-321.

⁶¹⁷. Halász Előd: *A német irodalom története*. Gondolat Kiadó. Bp. 1971. II. 291.

A XX. században pedig a regényműfaj egyik kedvelt változata lett az esszéregény, melyben az események szerepét nagy mértékben a gondolati elemzések veszik át.

Bár időről időre vannak olyan törekvések, amelyek az esszéműfaj parttalanságától félve azt tanácsolják, hogy esszének csak cselekménytelen és alapvetően monologikus prózai szövegeket kell tekinteni, a verses műfajok némelyike mégsem zárható ki belőle, hiszen az irodalomtörténet rég kanonizálta már a verses esszét. Például Alexander Pope legsajátosabb területének a versben írt erkölcsfilozófiai esszét tekintik.⁶¹⁸ Ennek a műfajnak kiemelkedő remeklése, az 1733-34-ben készült *Essay on Man* a címében is jelzi a maga műfaji besorolását.

Olykor a naplófeljegyzéseket, útirajzokat sem könnyű elkülöníteni az esszétől, hiszen azok is alkalmazhatják mindazokat az elemeket, amelyek az esszének a sajátjai. Az esszéista és a naplóíró a kívülről jött kezdeményezésre reagálnak. Olvasmányok, útiélmények, kulturális és politikai események adnak ösztönzéseket és témákat az individuálisan nyomatékos feljegyzéseknek. Elvileg az én-kifejezés intenzitása és az irodalmi nyilvánossághoz való viszony differenciálja a két műfajt. A nyilvánosságról való lemondással nyer a napló írója szabad teret a kritikára, amelyik az esszéírónak nem áll rendelkezésére. Az ítélet erőssége a naplóban nem ismer semmiféle közönségre néző megfontolást.⁶¹⁹

Az esszé és a tárcza között is gyakran elmosódnak a határok. A heti és napilapba írt tárcza és a folyóiratban publikált esszé között sokszor alig van különbség, jóllehet elvileg az újságbeli tárcza írójának közvetlenebbül diktálja a témát a politika és a kultúra napi eseménye és szituációja, mint az esszéírónak.⁶²⁰

Az a felismerés, melyre az esszé rádöbbsent bennünket, az esszéíróban egy-egy élmény erős hatása révén gyakran már előre készen áll, az vonzza magához az érvelést gazdagító, igazoló tényeket. "Minden esszének közös tulajdonsága, hogy előtérbe helyezi az érvelést. Nem egyszerűen véleményt vagy tényt közöl, s nem történetet mesél el, hanem egy eset mellett érvel."⁶²¹ Az érvelés elemei azonban újabb és újabb felismerésekhez vezetnek magát az esszéíró is. Az esszéírás ilyen értelemben különleges szellemi kaland.

Az igazság mint világkép, mint magatartás volt az esszéíró sajátja, vagy mint rögeszme, belső meggyőződés. Ez az igazság azonban egyáltalán nem közismert, nem elfogadott. Ezért visz az író "kísérlet"-be.

Az esszé az író számára alkalom valamely számára fontos igazság kimondására és összetett megvilágítására. Ezért szokták ürügműfajnak is nevezni, hiszen bármi legyen a tárgya, az alkotó személyiségét leginkább foglalkoztató gondról szól. De az esszéíró rengeteg oldalról megvizsgálja tárgyát. Szabad kalandra visz, a maga számára is felfedezéseket tesz.

Az esszé az intuíció nyílt vállalása: precíz építkezés helyett ezért választja az esszéíró a jellemző kiemelését. Valamely mellékesnek látszó mozzanatot világít meg, a részben biztonsággal ragadja meg az egészet. Az esszé tárgyi elemei önmagukon túlmutató értelműek, az esszéíró a "legmúlóbb jelenségekben is az örök dolgokat keresi".⁶²²

"Az esszé ugyanis nem egyszerű ellentéte a diszkurzív módszernek. Nem logikátlan; maga is logikai kritériumoknak engedelmeskedik annyiban, amennyiben mondatainak összességét egymással belső összhangban kell összefűznie. Egyetlen pusztá ellentmondás sem maradhat benne, hacsak nem magának a dolognak az ellentmondása teszi indokolttá. De másként fejti ki a gondolatokat, mint a diszkurzív logika: nem egyetlen elvből vezeti le őket, és nem is koherens egyedi megfigyelésekből következtet. Koordinálja és nem egymás alá

⁶¹⁸. V.ö.: Szenczi Miklós-Szobotka Tibor-Katona Anna: *Az angol irodalom története*. Gondolat. Bp. 1972. 274.

⁶¹⁹. uo. 92.

⁶²⁰. uo. 93.

⁶²¹. Richard Aczel: *Hogyan írjunk esszét?* Osiris Kiadó. Bp. 2000. 10.

⁶²². Gyergyai uo. 19.

rendeli az elemeket; s csak tartalmának teljessége mérhető össze a logikai kritériumokkal, nem pedig annak ábrázolásmódja."⁶²³

Az esszéíró nyíltan vállalja szubjektumát, mindig a maga nevében beszél, személyessége a dolgok elrendezője. S ennek a személyességnek, egyszeri átéltségnek a hitelessége ötvözi egésszé a sokféle ismeretet. "A valódi esszében az esztétát mindig túlnövi a gondolkodó és a moralista, a lázas és vajúdó írástudó, akit az írásban is az emberi élet lényeges és alapvető mondanivalói izgatnak. Az esszé mindig ürügy, melyben írója megküzd kora problémáival, esetleg egy, a témán kívül álló gondolattal."⁶²⁴

Az esszé a szellem kritikai formája. Az ismert tényekben is olyan összefüggésekre világít rá, amelyek kimozdítják a gondolkodást az eddigi megszokott keretéből. Az esszé ezáltal újra láthatóvá teszi tárgyát.⁶²⁵ Olyan feltételeket teremt, melyek között új értelemmel mutatkozik meg a tárgy. Az esszében a felfedezés az addig érvényes világkép megváltoztatására törekszik.

2. Az esszé és a népi írók

A népi írókat az Adytól átörökített nemzeti felelősségtudat kapcsolta össze. A Trianon utáni döbbenetből, bénultságból új nemzeti önismerettel és öntudattal akarták a magyarságot erkölcsileg és szellemileg fölegyenesíteni. A "még a Templomot sem építettük fel" nyomasztó tudata ösztönözte őket közösségi cselekvésre. A Széchenyi által megfogalmazott értelemben magyarosítani akarták a magyarságot: visszavezetni létének legfontosabb kérdéseihez. Emellett a népet a nemzetbe akarták emelni. Ehhez a történelmi jelentőségű cselekedethez a magyarság múltjának és jelenkorának a tényeit szinte az idegen szem tárgyilagosságával kívánták számba venni, de a magyarság sorsáért, jövőjéért érzett felelősséggel próbálták a nemzet létének távlatait megteremteni. Magatartásuk nyílt szembenállás volt azzal a világgal, melynek bűnéül rótták föl a nemzet történelmi szétszóródását és igazságtalan szociális struktúráját.

A műfaj futólagos jellemzése is messzemenően megokolja azt, hogy a társadalmi cselekvés igényével fellépő népi írók életművében miért vált más műfajokkal, műnemekkel egyenrangú műformává az esszé: a szellemi küzdelem határtalan lehetőségeit nyitotta meg számukra.

A népi írók műveltség, ízlés, származás tekintetében nagyon sokfélék voltak, de összefogta őket a magyarság sorsáért érzett felelősség és aggodalom. A magyar esszéirodalomnak éppen azáltal adtak új értelmet, hogy továbbéltetve annak műfaji gazdagságát, sokrétűségét, a nemzet sorskérdései vizsgálatának terepévé tették az esszét. Ha a népi írók és az ő örökségüket továbbvivő irodalmi vonulat esszéművészetét jellemezni akarjuk, munkásságukat csak tematikailag tudjuk elhatárolni más irányzatokétól. Esszéik műfaji változatai ugyanis ugyanazt a színgazdagságot, a módszereknek és változatoknak ugyanazt a sokféleségét mutatják, mint a világirodalmi minták.

Illyés a naplójegyzeteket éppúgy esszévé emeli, mint a szociográfiát, verseinek egy csoportját pedig joggal nevezzük esszéverseknek, hiszen a gondolati érvelés, vitázás, a fogalmi kifejezések gyakorisága jellemzi. Németh László az esszét a nyilvános tanulás műfajának nevezte a *Tanú* bevezetőjében, de az esszéit ugyanott tanulmányok néven is említette. Nem a műfaji megnevezés volt fontos a számára, hanem az, hogy folyóirata a szellemi élet klorofilja legyen, amelyen "az ismeret problémává s a probléma magatartássá válik". "Ezt jelenti a címe is. Nem Figyelő, hanem Tanú. Nemcsak szemtanúja annak ami van,

⁶²³. Adorno i.m. 46.

⁶²⁴. Veres Dániel: *Változatok: tabló és portré*. In: V. D.: *Vándorúton*. Bukarest, 1971. 23.

⁶²⁵. Max Bense i.m. 420. (Idézi Adorno, 43.)

hanem bizonyoságtévő amellel, ami örök. Azontúl, hogy írás: erkölcs."⁶²⁶ Ennek az írásnak a változatai aztán a történelmi esszétől a tanulmányig, az útirajztól az utópiáig terjednek. Szabó Zoltán is gazdagon él az esszé változataival, az esszéportrétól a naplóesszéig, az esszéregényig minden változatot mesterfokon művelt. Ugyanígy később Csoóri Sándor a szociográfiai esszétől a világgépösszegző önéletrajzi esszéig, történelmi esszéig változtatja - tárgyának igénye szerint - az esszé műfajait. Hasonlóképpen Sütő András: az útirajzot esszévé emeli, az esszét fikatív levéllé formálja, esszéregényben adja át az anyanyelv szavait és világát kis unokájának, majd esszéleveleket küld utána az emlékezés fehér toronyából.

A népi írók esszéi - e néhány szerző példája is mutatja - az esszé-változatok teljes színskáláját kitöltik, pedig az esszé átmeneti műfaj, változatai szinte számbavehetetlenek.

Ezért célszerű a népi írói esszéit inkább a világszemléleti hasonlóság alapján jellemezni. A népi írókat a nemzeti sorskérdésekkel való szembenézés igénye rokonítja leginkább. A magyarság sorskérdései mindegyikük esszéírói munkásságában nagy szerepet kapnak. A nemzeti sorskérdések nem valamiféle ködös, misztikus problematikát fednek, hanem a nemzeti közösségnek azokat a gondjait jelentik, amelyek a nemzeti közösség életének tartósan megoldatlan problémái.⁶²⁷ Nem megoldhatatlanok, hanem megoldatlanok. A nemzeti sorskérdésekkel való szembenézés tehát nem más, mint a nemzet sorsa, jelene és jövője iránti felelősség cselekvő vállalása. A népi írók irodalomszemléletének fontos vonása az, hogy nem ismernek irodalmon kívüli gondot. A cselekvő irodalom képviselői. Valamennyien árnyaltan kifejtették azt a meggyőződésüket, hogy nincs irodalmon kívüli gond. Ha korlátot szabnánk az irodalom elé, akkor autonómiáját sértenénk meg. "Alig van a szellemi életnek fölöslegesebben feltett kérdése ennél: szükséges-e, hogy irodalmi műnek irodalmon kívüli feladata legyen? Világos, hogy igen. Világos, hogy nem. Műve válogatja; idő és hely szerint"⁶²⁸ - idézhetjük Illyés Gyulának a *Hajszálgökök*et bevezető gondolatait. Azt is világosan kifejti itt Illyés, hogy adott esetben egyenesen kikerülhetetlen az irodalom számára a közösségi problematika: "Vizsgálhatom és értékelhetem az irodalmi (és művészeti) alkotásokat merőben sajátos törvényei alapján. De ezeket az egyszer már eredményesen megvizsgált és értékesnek elismert alkotásokat újabb vizsga és értékelés elé vonhatom aszerint, milyen végeznivalót teljesíthetnek "irodalmon kívüli" területen; olyanon például, mint egy-egy közösségi tudat alakítása. De valóban irodalmon kívüli az ilyen terület? Nem marasztalható-e el a maga sajátos törvényei szerint is az az irodalom, amely ez alól kivonja magát? Bizonyos helyen, bizonyos időben."⁶²⁹

A népi írók az irodalmat az egyén, s rajta keresztül a nemzeti közösség lelkülete legérzékenyebb megnyilatkozási formájának tekintik, a közösségi felelősségvállalást pedig nemzeti irodalmunk egyik jellegadó vonásának tartják. Ehhez a hagyományhoz tudatosan kapcsolódnak, ebből azonban azt is kiolvassák, hogy "magyar hazafiak úgy lehetünk, hogy közben egy pillanatra s még gondolatban sem kell eltávolodnunk a legmagasabb ideáktól".⁶³⁰

Ez a magyar nemzeti hagyomány arra is példa számukra, hogy az irodalomban fölvetett kérdések előbb-utóbb a politikai törekvések alapkérdéseivé váltak. "A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak."⁶³¹

A nemzeti elkötelezettség a legnagyobbak esetében természetesen kapcsolódik össze a széleskörű európai tájékozódással. Egyszerre képviselik a nemzeti jelleget, nemzeti

⁶²⁶. Németh László: *Tanú*. In: N. L.: *A minőség forradalma - Kisebbségben*. Püski Kiadó. Bp. 1992. I. 49-50.

⁶²⁷. Illyés Gyula: *Nemzedékről nemzedékre*. In: I. Gy.: *Szellem és erőszak*. Gyorsuló idő. Bp. 1978. 214.

⁶²⁸. Illyés Gyula: *Hajszálgökök*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1971. 6.

⁶²⁹. Illyés Gyula uo. 7.

⁶³⁰. Illyés Gyula: *Magyarok*, 287.

⁶³¹. Németh László: *Új reformkor felé*. In: N. L. *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1989. 39.

sajátosságokat és az európai távlatokat. "Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott."⁶³² Illyés Gyula még a nemzeti kötődés szükségessége és jogossága mellett is nemzetközi szempontokra hivatkozva érvel: "A világ összefügg; nem tesz tehát jó szolgálatot más nemzetnek az, aki a maga nemzetét rosszul szolgálja. Valamennyi nemzet jogából ad fel az valamit, aki a maga nemzetének jogaiból csak egy szemernyit is föl ad."⁶³³ A magyar sorskérdéseket sem más nemzetek rovására akarták megoldani, hanem éppen azt hangsúlyozták, hogy ezek a problémák kizárólag csak úgy oldhatók meg, ha a megoldás a környező népek számára is példa lesz.

A népi írók esszéírói munkássága szerves része ennek a közösségformáló cselekvésnek. A népi írók rendkívül sokrétűen éltek az esszé kritikai lehetőségeivel, a legfontosabb nemzeti sorskérdéseket vetették fel.

"Tulajdonképpen csak közvetítettünk, egy sóhajtást, egy félig elmormolt szót, egy legyintést. Ezek a szavak azonban egy nemzet mondandói voltak. Bejelentés és nekikészülődés nélkül a legnagyobb feladatba vágtunk, amire irodalom vállalkozhat. Azt a fajta közvetítést próbáltuk meg, amely egy nép szellemi rétegének erőpróbája arra, hogy van-e köze a néphez és a szellemhez."⁶³⁴ A népi írók esszéi éppen azáltal adtak új értelmet a harmincas években a magyar esszéirodalomnak, hogy súlyos közösségi kérdések műfajává avatták az esszét. Még a szociográfiának és a falukutatásnak is az esszé lett az igazi műfaja.⁶³⁵

Ha csak jelzésszerűen is számba vesszük azokat a sorskérdéseket, amelyeket a népi írók és szellemi örökségük közvetlen folytatói emeltek esszéikben a nemzet tudatába, akkor kapunk képet arról, hogy a népi írók legjobbjai milyen hatalmas szellemi horizonttágítást végeztek, milyen szellemi-lelki-erkölcsi erőforrást jelentettek a magyarság számára a XX. században.

A népi írók esszéi a harmincas évek elején olyan szellemi-erkölcsi-esztétikai erővel mutatták meg az alulso Magyarország szociális és szellemi nyomorát, a nép nemzetbe emelésének kikerülhetetlen parancsát, hogy annak tényeivel a politikának is számolnia kellett, arról többé tudomást sem venni lehetetlen volt. A *Magyarok*, a *Puszták népe* és a többi klasszikus mű évtizedek múlva is ösztönzője lett a téma és műfaj olyan újabb változatainak, mint a *Tudósítás a toronyból*, *Anyám könnyű álmot ígér*, *Vajúdó parasztvilág*.

A magyarság létszámbeli fogyásának és nemzeti léte veszélyeztetettségének tényeire is a népi írók esszéi mutattak rá felelősségre ébresztő erővel. "Szarvasmarha-tenyésztésünkről vidékenként mintaszerű kimutatásaink vannak, melyeket az utazó biztosok állandóan ellenőriznek és tökéletesítenek. Egyketéreképünk mindmáig nincs"⁶³⁶ - idézhetjük Illyés Gyula vitriolos figyelmeztetését.

A magyarság nemzeti létének drámai kérdései: szétszórtsága, életerejének fogyatkozása, a nemzeti tudatának sorvadása, történelmének meghamisítása, a nemzet legbensőbb érdekeivel ütköző eltorzítása, a kisebbségi magyarság türethetetlen léthelyzete - mind-mind olyan problémák, melyekre a két világháború közötti időben népi írók, majd a későbbi évtizedekben szintén ők és az ő örökségüket közvetlenül vállaló írók irányították rá a figyelmet. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ezekben a kérdésekben ők kényszerítették ki a hivatalos politika által képviselt nemzetellenes magatartás megváltoztatását (*Pusztulás ill. Magyarok, Kisebbségben, Magyarok Romániában, Szekfü Gyula, Magyar apokalipszis*,

⁶³². Németh László: *A kritika feladatai*. In: N. L.: *Sorskérdések* 50.

⁶³³. Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság*. In: I. Gy.: *Hajszálgökök* 24.

⁶³⁴. Illyés Gyula: *Lélek és kenyér*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. I. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. 388.

⁶³⁵. Sötér István: *Szerb Antal Magyar irodalomtörténete*. In: Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. V. kiadás. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1972. 6.

⁶³⁶. Illyés Gyula: *Magyarok*. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1976. 67.

Hajszálgyökerek, Beatrice apródjai, Szakvizsgán - nacionalizmusból, Válasz Adynak és Herdernek, Utazás félálomban, Eltemetetlen gondok a Duna-tájon, Szögesdrót a tudatban, Határátkelés - súlyos gondokkal). A nemzeti és nemzetiségi kérdéseket a szocializmus az internacionalizmus bűvszavával söpörte félre, bő teret engedve ezáltal a körülöttünk élő népek asszimiláló törekvéseinek. Ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát Illyés Gyula, Csoóri Sándor és mások esszéi tárták föl drámaian, élményszerűen, leleplező, szemléletmódosító művészi erővel.

A népi írók szellemi hazát rajzoltak a magyar táj fölé. Ők írták meg a magyar patriotizmus alapkönyvét: Szabó Zoltán "szerelmes földrajz"-a, szellemi utazása a magyar tájakon hősi cselekedet is volt a második világháború idején: a szellemi ember szellemi értékek által teremtett hazája melletti állásfoglalás.⁶³⁷ A magyar forradalomról írt esszéregénye (*Kívülről*) olyan erkölcsi tettek minősítette a nemzeti egység megteremtődésének nagy pillanatát, hogy az a forradalom leverése ellenére is reményt adott a jövőre nézve.

A népi írók esszéirői munkássága a renani nemzetfogalom mindkét elemét gazdagon kidolgozta: közös emléket adott a múlttól, közös tervet adott a jövőre. A szellemi honvédelem programját Szabó Zoltán fogalmazta meg. Ennek lényege: egy új magyar nemzeti kohézió megteremtése, kimunkálása a szellem eszközeivel. A népi írók ennek a programnak a jegyében dolgoztak már annak Szabó Zoltán által adott megfogalmazása előtt is.

Azért szólították meg a magyar nemzeti kultúra történelmi értékeit, hogy példákat állítsanak a nemzet elé ahhoz, hogy miként lehet a nemzeti közösségért cselekedni nehéz időkben is. "Mit tanulhat tőle mai időkben a nemzet?"- kérdezi Szabó Zoltán Zrínyi-esszéje.⁶³⁸ Lényegében mindig ez a kérdés áll a népi írók esszéportréinak tengelyében. Illyés *Petőfi*-könyvétől Szabó Zoltán *Ősök és társak* című gyűjteményéig, Németh László Széchenyi-könyvétől Csoóri Sándor és Sütő András esszéportréiig szinte végtelen a példatár. És fölöttébb tágas a szemlélet. Szabó Zoltán Babits-portréja a "lelki független költő"⁶³⁹ eszményét állítja példaként a nemzet elé, Kosztolányi nemzetnevelő jelentőségét pedig a stílusának makulátlanságában jelöli meg.⁶⁴⁰

A minőség forradalmától a korszerű világkép új egyetemesség-igényéig, az értelmiségi társadalom eszméjétől a magyarság és Európa összehangolásának tervéig számtalan nemzetragasztó, nemzetfelegyenesítő terv született a népi írók esszéiben (*A minőség forradalma, Magyarság és Európa, Második szárszói beszéd, Magyar műhely, Szántottam gyöpöt, Egykor elindula tizenkét kőműves, Tenger és diólevél*).

Természetes módon kapott kitüntetett figyelmet esszéikben a magyar nyelv ügye is. Az anyanyelv és a nemzeti identitás, a nyelvi szabadság és az emberi méltóság összefüggéseire is az ő eszméiket továbbvivő író mutatott rá legnagyobb művészi erővel, maradantó esszék sorában (*Perzsák, Nagyenyedi fügevirág, Engedjétek hozzám jönni a szavakat*).

A népi írók esszéirői életművének karakterizáló vonásaként a nemzeti felelősségtudat közvetlen, nyílt vállalását neveztem meg. Ennek a felelősségtudatnak a működésére próbáltam néhány példával jelzésszerűen rámutatni. Meggyőződésem, hogy ez az esszé-vonulat értékes része a magyar irodalomnak. Szabadon használtam a népi irodalom és az esszé fogalmát egyaránt. Az esszé fogalmának meghatározási kísérletei ezt lehetővé teszik. Nem kevésbé képlékeny a népi író fogalma sem. A legértékesebb életműveket alkotó írók kibújnak az ilyen kategóriákból. Minőségigényükből következő szellemi tágasságukkal eleve

⁶³⁷. Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Nyugat. Bp. 1942. 202 l.

⁶³⁸. Szabó Zoltán: *Két pogány közt*. In: Sz. Z.: *Ősök és társak*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984. 17.

⁶³⁹. Szabó Zoltán: *A költő és az ország*. uo. 109.

⁶⁴⁰. Szabó Zoltán: *Írók az újságpapíron. I. Kosztolányi Dezsőről*. uo. 110-117.

cáfolják vagy végtelenné tágítják a szűkítő kategóriákat. Így az itt példaként említett írók is. A nemzeti felelősségtudatot sem tekintem egy írói csoport kizárólagos tulajdonának. "Balassitól, Zrínyitől, Csokonaitól Petőfiig, Adyig, József Attiláig a nemzeti érzés a magyar szellemségben félreérthetetlenül egy jelentésű. Sose a kirekesztést jelenti; mindig az egybetartozást."⁶⁴¹ Arról a szemléleti irányról szoltam, amelyik a nemzeti érzést a magyar szellemség fontos jegyének és értékének tudja. Ez nem azt jelenti, hogy ennek a szemléleti irányzatnak a képviselő örökké a nemzeti gondokkal foglalkoznak. Ők is a teljesség igényével néznek szembe az emberlét kérdéseivel. De ezek között a kérdések között a nemzeti közösség sorskérdései - éppen megoldatlanságuk miatt - újra és újra szükségszerűen hangot kapnak. A népi írók nemzeti sorskérdéseinket közösségragasztó, nemzeti összetartozástudatot erősítő szándékkal és magas művészi szinten megszólaltató esszéírói munkásságát a magyar irodalom, a magyar szellemség megbecsülendő értékének tartom a globalizálódó világban.

⁶⁴¹. Illyés Gyula: *Hajszálgökök*. In: I. Gy.: *Hajszálgökök* 249.

PILLANATKÉPEK AZ EZREDFORDULÓN

EGYMÁST ERŐSÍTŐ SOKFÉLESÉG

I

A magyarság történelmének letragikusabb századával búcsúzik a második évezredtől. Ebben a században bekövetkezett az, amitől oly régóta rettegetek a magyarság legjobbjai: a szétszóródás és a pusztulás. A magyarság a Kárpát-medencében ma nyolc országba szétszórva él. Még nagyobb az a veszteség, melyet nemzeti összetartozás-érzésének és létszámának negatív változásai mutatnak. Ha csak egy pillantást vetünk a közép-európai népesedési statisztikákra, láthatjuk, hogy Trianon óta a körülöttünk élő, részben bennünket is bekebelező népek megkétszerezték magukat, miközben a magyarság egésze alig haladja meg Trianon előtti létszámát. Fokozottan érvényes a létszám fogyatkozása az elszakított magyar nemzetrészekre, melyeket a többségi nacionalizmus Trianon óta szisztematikusan próbál főszámolni.

1910-ben a Trianonban Csehszlovákiának ítélt területen 1 millió magyar és 2 millió szlovák élt, ma a szlovákok négy milliónál többen vannak, a szlovákiai magyarság létszáma pedig nem éri el a 600 ezret. Kós Károly 1921-ben, a Kiáltó Szó című röpiratában még azt írhatta, hogy a 13-14 milliós Romániában nagy erő a 2 milliós magyarság.⁶⁴² Ma Románia lakóinak száma 24 millió, a romániai magyarságé pedig már a 2 milliót sem éri el. A mai Szlovéniában Trianon 35 ezer magyart hagyott, ma 8 ezren vannak.⁶⁴³ A vajdasági magyarság létszáma szemünk láttára harmadolódott meg. A sor így folytatható. A magyarság életakarát tekintve még szomorúbb mutató az, hogy ha a magyarországi létszámból kivonnánk a Trianon óta Magyarországra menekült kisebbségi magyarok számát, a maradék aligha haladná meg a Trianonban meghagyott 7 milliót.

A nemzetiségi arányoknak ez a nagymértékű megváltoztatása a "létező szocializmus" évtizedeiben teljesedett ki, amikor a magyarországi politika a magyar kisebbségeket fölálodta az internacionalizmus oltárán, Magyarországon pedig a nemzeti érzés és nemzeti összetartozás-igény legkisebb megnyilvánulására is nacionalizmust kiáltott, miközben "a szomszédos országok állampártjai a nemzeti érzést is a maguk legitimációjának szolgálatába állították, s a rendszerváltást követően a nacionalizmusban találták meg a maguk átmentéséhez legcélravezetőbb ideológiát"⁶⁴⁴

Az 1989-es rendszerváltást követően Trianon csak bennünket sújtó módon maradt érvényben. A magyar kisebbségek még a belső önrendelkezési jogokat (például a kulturális autonómiát) sem kapták meg mindeztáig, miközben mások a kisebbségi önrendelkezés elve alapján új államokat - Szlovénia, Horvátország, Szlovákia, Bosznia, Macedónia, Moldova - hoztak létre, s azokat nemzetközileg is elismertették.⁶⁴⁵ Mindez a magyarság túlnyomó többségét egyáltalán nem foglalkoztatja, hiszen kiölték belőle a nemzeti érzést és önismeretet egyaránt. A magyarság tehát igen rossz állapotban van az ezredfordulón.

Ezt tudnunk kell, de azt kell keresnünk, hogy hogyan lehet ebből a szellemi-lelki és fizikai szétszóródásból valamiképp fölemelkedni. A magyarság a harmadik évezredben sorsdöntő választás előtt áll: vagy összeszedi magát, érvényre juttatja és kibontakoztatja értékeit, helytáll a globalizálódó világban, vagy folytatja XX. századi pusztulásának tendenciáját és elenyészik, beleolvad az őt körülvevő nemzetekbe, szétszóródik a világban.

⁶⁴². Kós Károly: Kiáltó Szó. In: Erdélyi csillagok. Szerk.: Czine Mihály. Népszava Kiadó. Bp. 1988. 13.

⁶⁴³. Pozsonec Mária: Teremtő hagyományörzés. In: III. Magyarország - 2000. Szerk.: Komlós Attila. Bp. PanPress, 1998. 463.

⁶⁴⁴. Gróh Gáspár: Merre magyar? Nemzet, integráció, globalizáció. Tiszatáj, 1999. 8. 91.

⁶⁴⁵. Koszorús Ferenc: Hármaz magyar érdek. In: III. Magyarország - 2000. uo. 365.

Ennek a pusztulásnak azonban semmiféle racionális oka nincs, a magyarság képességeit tekintve semmivel nem alábbvaló más nemzeteknél.

Az ezredfordulón a múlt hibái és mulasztásai fölötti kesergés helyett a magyar megmaradás, összefogás és kibontakozás útját kell keresnünk. Ehhez rendelkezünk már némi reménnyel, talán bizodalommal is.

Annyit már sikerült elérnünk, hogy a rendszerváltás óta minden magyar kormány felelősséget vállal a nemzet egészéért, ily módon a nemzeti érzés és nemzeti tudat ápolása nem ütközik már belső akadályokba. Magyarországnak ezt az anyaországi "védhatalmi státuszát" az európai uniós országjelentés is elismerte.⁶⁴⁶ Magyarország európai uniós tagságával történelmi esély nyílhat arra, hogy a magyarságban megerősödjék a nemzeti összetartozás-tudat és a nemzeti kultúra egysége. Európai uniós tagságunk lehetőséget biztosíthat ahhoz, hogy végre a kisebbségi magyarok is megkapják ugyanazokat a jogokat, amelyekkel a Nyugat-Európában élő kisebbségek rendelkeznek. A magyarságnak most történelmi esélye nyílhat arra, hogy a nemzet tagjai egyenlőképpen szabadok legyenek, s hogy a nemzeti egység legalább lelki és kulturális vonatkozásban megvalósuljon.⁶⁴⁷ Az uniós csatlakozások fáziseltolódásai miatt rendkívül bonyolult és nehéz folyamat ez, de ebben Magyarországnak helyt kell állnia, minden fölmerülő problémát az összmagyarság érdekeinek megfelelően kell megoldania. Ez a magyar politika dolga. Mit adhat ehhez az irodalom?

A globalizálódó világban minden nemzet arra törekszik, hogy megőrizze nemzeti sajátosságait, nemzeti értékeit. Antropológiai és szociológiai tény az, hogy a semmilyenség, a jellegtelenség felismert veszedelmeivel csak akkor tud ép lélekkel szembenézni a személyiség és a közösség egyaránt, ha fölerősíti magában a személyiséget és közösséget megtartó értékeket, ha a globálissá vált világgal szemben legalább a maga szűkebb környezetében kiélheti otthonosság-igényét, ha közvilágának ismerete és szeretete megóvjá őt a semmilyenség állapotától, személyiségporlasztó, közösségfelszámoló veszedelmeitől.⁶⁴⁸

A magyarságnak létérdeke az, hogy otthon érezze magát Európában. De ezt csak akkor érheti el, ha - a nagyfokú nyitottság mellett - ragaszkodik önazonosságához, saját értékeihez, anyanyelvéhez és kultúrájához, hiszen a kultúra a nemzeti önismeret alapja. "A helyes önismeret, az egészséges önbizalom, az azonosságtudat a legfontosabb tényező egy nép, egy nemzet sikerességében."⁶⁴⁹ Az irodalomnak - mint a kultúra egyik tényezőjének - létmódjából következően fontos szerepe lehet a személyiség, s rajta keresztül a nemzet önismeretének, világszemléletének alakításában.

A globalizálódó világban a nemzet számára a nemzeti kultúra, s ezen belül az irodalom is fontos megtartó erőt jelenthet. Ehhez azonban olyan nemzeti irodalmi kánonra van szükségünk, amelyikben értékeink összeadódnak, kiegészítik egymást, sőt távlatot adnak egymásnak. Az irodalomra különösképpen érvényes Nils Bohr híres komplementaritás-elve: "Contraria non contradictoria sed complementa sunt." Az értékeknek ezt az összeadódását és egymást erősítő távlatosítását egyformán fontosnak tartom az esztétikai jellegek és irodalmunk történelem okozta sokfélesége vonatkozásában.

⁶⁴⁶. Tabajdi Csaba: Integráció és önazonosság. In: III. Magyarország - 2000. 297.

⁶⁴⁷. V.ö.: Pomogáts Béla: Kisebbségi kultúra és civil társadalom. In: III. Magyarország - 2000. 311. és

Koszorús Ferenc: Európai biztonság - kisebbségek biztonsága. uo. 122.

⁶⁴⁸. V.ö.: S. Varga Pál: A pásztortűz lángja. Hitel, 1999.7. 88-90.

⁶⁴⁹. Kosáry Domokost idézi Deák Ernő: Történelem ismeret - jövő ismeret. uo. 325.

II

Sok zavar tapasztalható újabban a magyar irodalom fogalma körül. Vannak, akik ingerülten elutasítják a magyar irodalom magyarországi, nemzetiségi és nyugati magyar irodalmakra tagolását. Tözsér Árpád egyenesen azzal vádolja a kisebbségi magyar irodalomtörténettel foglalkozó irodalomtörténészeket, hogy olyasmivel foglalkoztak, amiről nem tudhatták biztosan, hogy létezik-e egyáltalán. Különösen problematikusnak tartja a kisebbségi irodalmak fogalmát a rendszerváltás óta, "a határok átjárhatósága, spiritualizálódása korában".⁶⁵⁰ Szegedy-Maszák Mihály sem látja "sok értelmét a felföldi, vajdasági vagy erdélyi magyar irodalomtörténet önálló megírásának"⁶⁵¹. Mások az egyes kisebbségi magyar irodalmakat külön entitásnak tekintik a magyar irodalmon belül.

Ezt a vitát fölöldhatónak tartom. Nyilvánvaló, hogy az irodalom nyelvi jellege a döntő ebben a vonatkozásban, hiszen "alig képzelhető el bármi, ami az egynyelvűségnél szorosabban kapcsolhat egymáshoz különböző szövegeket"⁶⁵². Ez tehát a legfontosabb kritérium: a magyar nyelvű irodalom a magyar irodalom. Sütő András könyvének a Jean Pierre-től vett mottója is a nyelv meghatározó erejére utal: "A Szó, amely Isten, redőiben őrzi az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt."⁶⁵³ Az is kétségtelen, hogy a kisebbségi és a nyugati magyar irodalmak számára a századok folyamán kifermálódott magyar anyanyelv a minta és életető forrás. Azonban a törtnelem és a nyelv, a személyiség, nyelv és az irodalom szétválaszthatatlan egybetartozása természetesen teszi lehetővé, sőt szükségessé a további tagolást a magyar irodalom egységén belül. Ez a tagolás nem az egységet bontja meg, hanem tartalmasabbá teszi azt. Jellemző, hogy amikor Tözsér Árpád Grendel Lajos művészetét magyarázza, maga is olyan sajátosságokra utal, amelyek elválaszthatatlanok Grendel szlovákiai magyar helyzetétől, élményeitől: "De tévednénk, ha úgy gondolnánk, hogy a sok hatás közepett maga Grendel, sajátos helyzeti energiáival, "nemzetiségi", azaz egyidőben külföldi és belföldi létevel, egzisztenciájával teljesen feloldódott, beolvadt a magyarországi posztmodern irodalmi kánonba... Grendel az ott tanultakhoz (Mozgó Világ) annyival több etikai pluszt adott, amennyivel a husáki "sötétség-korszak" sötétebb, demoralizálóbb volt, mint a kádári "gulyás-kommunizmus"."⁶⁵⁴ Szegedy-Maszák Mihály szerint pedig "Szilágyi István, Végel László vagy Grendel Lajos műveinek megítélésében a magyarországi irodalmár illetékessége némileg korlátozott, hiszen e művek nem csak a magyar nyelvű kultúra rendszeréhez tartoznak"⁶⁵⁵. Tözsér is osztja - a szlovákiai magyar irodalom külön létét egyébként szintén tagadó - Grendel Lajos véleményét, aki az ellen emel szót, hogy a magyarországi "asszimiláló kritika" csak beilleszteni akarja a kisebbségi magyar irodalom értékeit a magyarországi irodalom kánonjába, ahelyett, hogy integráló kritikusi eljárással sajátosságát mutatná

⁶⁵⁰. Tözsér Árpád: Az irodalom határai. Cselényi László és Grendel Lajos művei s a határon túli magyar irodalom kérdésköre. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1998. 50. Jellemző, hogy - gondolatmenete érdekeinek megfelelően - Tözsér Árpád Szegedy-Maszák Mihály kétszárnyú, csak mindkét felével együtt érvényes gondolatának csak az első felét idézi: "A nemzeti jelleg ugyanúgy elhalványíthat, mint ahogyan a nyelvjárások veszítettek önállóságukból - már csak azért is, mert a katonai s gazdasági egyeduralom a civilizáció egyetlen mintájává emelheti az Amerikai Egyesült Államokat -, ám az értelem egyetemességének eszményét minden beszédmód visszavonhatatlanul helyi meghatározottságainak elismerése válthatja föl." (i.m. 100.)

⁶⁵¹. Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata. In: Sz.M.M.: "Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei. Balassi Kiadó. Bp. 1995. 13.

⁶⁵². Szegedy-Maszák Mihály uo.

⁶⁵³. Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Akadémiai Kiadó. Bp. 1994. 9.

⁶⁵⁴. Tözsér Árpád i. m. 13.

⁶⁵⁵. Szegedy-Maszák Mihály i.m. uo.

meg.⁶⁵⁶Tözsér Árpád az irodalmat elsősorban nyelvi fenoménnek tekinti, s ilyen értelemben nem látja a további tagolás értelmét, de elemzéseivel akaratlanul is megerősíti ő is a külön sajátosságok számvételének szükségességét, hiszen a nyelvi fenomén elválaszthatatlannak bizonyul az alkotó sorsától, élményeitől, a magyar irodalom egységén belül a külön sors külön változatokat teremt.

Az irodalom értelmezéséből, a nemzeti irodalmi kánon képzéséből nem hagyhatjuk ki ezeket a külön változatokat. Egyetlen példát említve csupán: Kovács András Ferenc *Kövek a magasban* című versének különleges emlékezés-technikája számomra éppen azt mutatja meg, hogy a kisebbségi magyar költő Adyval, Illyéssel, Radnóttal, az egyetemes magyar kultúrával szembesíti a maga kisebbségi léthelyzetét, s műve, a "nyelvi fenomén" ennek a szembesítésnek a nyelvi partitúrája, mely természetesen egyetemes érvényű jelentésképzést is lehetővé tesz:

*Kövek dobódnak, bolygókká válnak:
magas hazákból vissza se szállnak
végül sem, akkor sem.*

A *Kövek a magasban* az én értelmezésemben tehát kisebbségi magyar sorsmetafora is, amellett, hogy egyetemes emberi létértelmezés.

A kisebbségi és nyugati magyar irodalmak sajátosságait meglehetősen gazdagon számba vette már eddig is az irodalomtörténet és irodalomkritika. Ezek a számbavett sajátosságok akkor is a magyar irodalom különleges történeti értékei maradnának, ha most megszűnne a magyarság élménybeli széttagoltsága. A rendszerváltás óta eltelt évtized azonban egyelőre ezt a kisebbségi magyarságot illetően egyáltalán nem mutatja. (Ha a nyugati magyar irodalom valóban végképp megszűnik, történeti értéke a magyar kultúrában akkor is számontartandó különleges szín marad.)

Természetes, hogy a kisebbségi sorsban keletkezett műalkotások egy része spontán módon tartalmazza a kisebbség útkeresésének ideológiáit is. Ezeket az ideológiákat és sorsmetaforákat az utóbbi időben szinte kizárólag csak bírálat érte, érvényüket visszamenőleg is igyekezett visszavonni az ideológia-kritika és a szövegirodalmi szemlélet egyaránt. A bírálat jogos elemeinek sem szabadna azonban elfednie a kisebbség számára kiutat kereső felelősségtudat értékét, s nem szabadna eldobni e gondolatok ma is használható, új értelemmel megtölthető részeit. "A transzylvanizmus - mai megítélésben - jellegzetesen multikulturális irányzatként lépett színre."⁶⁵⁷A kisebbségi magyar kultúrák multikulturális tapasztalata pedig különleges érték lehet a globalizálódó világban, modell arra is, hogy az együttélés során hogyan őrizték meg az együtt élő kultúrák sajátosságaikat és integritásukat.⁶⁵⁸ A sajátosság méltósága sem passzív és defenzív ideológia volt, miként azt Cs. Gyimesi Éva⁶⁵⁹ sugallmazza róla, hanem az önazonossághoz való természetes emberi jog kinyilvánítása - szemben az egyneműsítő diktatúrával. Megalapozása minden további aktív kisebbségi jogvédelemnek. Mai érvénye pedi az, hogy a nemzeti irodalmi kánonnak a magyar kulturális nemzet kohéziójának további megszilárdításában sem szabadna háttérbe szorítani, vagy mellőzni a kisebbségi magyarság - "önazonosságát tolmácsoló és fenntartó - művelődésének sajátos jellegét és értékét", hiszen a magyar kultúra "Európában is főként e sokfélesége révén jelent majd külön szint és értéket".⁶⁶⁰A kisebbségi és nyugati magyar

⁶⁵⁶. Tözsér Árpád i.m. 139.

⁶⁵⁷. Gáll Ernő: Mi a teendőnk? In: III. Magyarország - 2000. 363.

⁶⁵⁸. V.ö.: Bányai János: Az irodalomtörténet álma. In: B.J.: Kisebbségi magyar óra. Újvidék, 1996. 113.

⁶⁵⁹. Cs. Gyimesi Éva: Levélváltás Gáll Ernővel. In: Cs.Gy.É.: Honvágy a hazában. Pesti Szalon. Bp. 1993.112.

⁶⁶⁰. Gáll Ernő: Mi a teendőnk? In: III. Magyarország - 2000. 363.

irodalmak külön hangsúlyú, külön színű értékeivel gazdagabb a magyar irodalom, mintha csak "egy töről metszeten homogénnek" tekinti magát.⁶⁶¹

III

Szegedy-Maszák Mihály összegzése szerint "valamely közösségben irányadónak tekintett alkotások és értelmezések összességét szokás kánonnak nevezni"⁶⁶². Ez a szabatos meghatározás is jelzi, hogy a kanonizáció rendkívül kényes művelet, hiszen a kánonfogalom minden eleme tartalmaz bizonytalansági tényezőket. Ráadásul a kánon hatalmi eszköz is, "szoros összefüggés tételezhető fel valamely nemzet s nemzedék tudata, valamint általában a politikai változás és a kánon között"⁶⁶³.

Kánon nélkül nincs irodalom, csak egyes művek vannak. Az egyes műveket a kanonizálás kapcsolja bele az irodalomba. A kánon állandó mozgásban van, a képződés lezárhatatlan folyamat. Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya a kánonképződés természetrajzát rendkívül gazdagon világítja meg.⁶⁶⁴ Ő a kánonképződés folyamatában végsősoron egyedül a hatástörténet autoritását ismeri el, s Jausst idézve fejti ki a hatástörténet logikáját, mely szerint "az egyes értelmezést annak a temporálisan kibontakozó 'értelemnek" a gazdagodásán vagy elszegényedésén kell mérni", amely a szövegen mint partitúrán próbára tett saját hipotézis és a szöveg párbeszédéből végül műként, illetve a mű jelentéseként ideiglenesen megképződik." Ez az okfejtés számomra megerősíti azok véleményét, akik a tartós kánonok kialakulását hosszú folyamat eredményének tekintik.⁶⁶⁵

A nemzeti irodalmi kánon kialakulása is hosszú és soha le nem zárható folyamat. Ennek a folyamatnak a megértéséhez rendkívül érdekes Kulcsár Szabó Ernőnek az a magyarázata, mellyel az Aleida Assmanntól vett idézetet világítja meg: "Vagyis, a kánon esetében mindig olyasvalamivel van dolgunk, mint ami számunkra már előzetesen értelmezett alakban teszi hozzáférhetővé az irodalmiság mibenlétét. Úgy kondicionálja előre autentikus esztétikai döntéseinket, hogy *csak hozzá képest* tehetünk szert új, az addigi kánonat elismerő, átfর্মáló vagy érvénytelenítő művészi önmegértésre." Később is meggyőzően szól a "teljesítmények közti feszültségek hatástörténeti folyamatának" kánonképző szerepéről.

Ezekhez a gondolatokhoz kapcsolódva teszek néhány megjegyzést irodalmunk nemzeti kánonjának az utóbbi két évtizedben történt alakulásáról, átértékeléséről.

A rendszerváltás előtt irodalmunk különféle szemléleti irányai - azt hihettük akkor, hogy egészséges pluralitáson alapuló nemzeti kánon jegyében is - együtt alkották irodalmunkat és együtt építették a személyiség és a nemzet önismeretét. Aztán az irodalom értelmezőinek egy jelentős csoportja számára a paradigmaváltás lett a kanonizáció kulcsszava, s az irodalmi kánonalkotás korábbi összetett szervezőelveit a szövegszerűség, a "hogyan" kizárólagossága váltotta fel abból a megfontolásból, hogy az irodalom legyen tisztán csak irodalom, nyelvi fenomén és semmi más.

Az természetes, hogy az új irodalom valamelyest mindig átírja az egész irodalomtörténetet. Ezúttal azonban sokkal többről van szó, hiszen a paradigmaváltás nem kiegészítő, akár ellentétes elemekkel is kiegészítő szemléletmódosulást jelent, hanem teljes váltást. Nekem ezzel az a gondom, hogy ilyen váltásokat a tudománytörténet ismer, de az

⁶⁶¹. Bányai János: Kisebbségi író: Közép-Európa "vándora". i.m. 67.

⁶⁶². Szegedy-Maszák Mihály: A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. In: Sz.M.M. i.m. 101.

⁶⁶³. uo.

⁶⁶⁴. Kulcsár Szabó Ernő: A szövegek ártatlansága. A "nemzeti" kánon és a modernség emlékezete. kézirat

⁶⁶⁵. "A zsidó kánon elfogadása vagy hét évszázadig, a keresztényé mintegy négyszáz évig tartott." Szegedy-Maszák Mihály i.m. 95.

irodalomnak más a természete, az irodalomban nincsenek kopernikuszi fordulatok még akkor sem, ha ehhez a nyelvfilozófiát hívja segítségül, vagy ha önmagáról ezt állítja⁶⁶⁶

A nemzeti irodalmi kánon nyolcvanas-kilencvenes évekbeli átformálását az is motiválta, hogy a korábbi rendszer túlságosan átpolitizálta az irodalmat, az új kánont tehát ehhez viszonyítva alkotta meg az irodalomértelmezés. Ez jogos és természetes szembesülés, de úgy vélem, túlságosan kiterjesztette ennek érvényét, megfosztotta az irodalmat az emberi létértelmezés teljességének lehetőségétől, amiből pedig semmilyen emberi gond ki nem zárható. Nemcsak a magyar irodalom nagy vonulata, hanem a világirodalom számtalan remekműve is bizonyoság arra, hogy az irodalom nemcsak szöveg, hatástényezői sokkal összetettebbek. Ha ezek létjogát megkérdőjelezzük, ne csodálkozzunk azon, hogy az irodalom leértékelődésének folyamatát tapasztaljuk. Kiiktatunk így nemzeti irodalmunk kánonjából olyan értékeket, amelyek nélkül pedig az sokkal szegényebb lesz.

Az irodalmi kánonképzésben az újdonság különben sem lehet az egyedül meghatározó mérték. A szövegirodalom megjelenése semmiképpen nem hatálytalaníthatja a világszerű és a történetelvű irodalmat. Azért, mert egy korszak hamis kánonokat erőltetett, s ezeket politikai és nem irodalmi szempontokra alapozta, még nem kell kiiktatni minden olyan jelentésképzést az irodalomból, amelynek közösségi vonatkozásai vannak.

Az irodalmi kánon átformálódásához, az új kánon megerősödéséhez hosszú időre van szükség. Az újdonság persze nagy érték lehet, de nem szabad ennek alapján rögtön teljesen átrendezni a múltat. Kulcsár Szabó Ernő tanulmányával legtöbb elvi vonatkozásban egyetértek. Kánonmódosító, kánonteremtő törekvéseit viszont kevésbé tudom követni.

Én sokkal óvatosabb lennék a leértékelésekkel. Petőfi, Ady, Móricz túlságosan mostoha sorsra jut így. Nem hiszem, hogy érdemes szembeállítani a *Költőnk és korát*-t a *Góg és Magóg fia* vagyok én-nel. Nem hiszem, hogy a személyiség fragmentalizációja szembeállítható a személyiség disszonanciák fölött képződő épségének az igényével. Azt sem hiszem, hogy a magyar irodalom olyan alkotói, mint Németh László vagy Illyés Gyula a "nagy elbeszélés" képviselői voltak. A tiszta forrásról pedig hadd idézzem Csoóri Sándor két évtizeddel ezelőtti írását: "A tiszta forrás Bartók értelmezésében nem más, mint az emberi természet mélyén rejtőző evidenciák neve: a mindenséget érzékelő ösztönöké, a vizek neve, a fák neve, a szélé, a harmaté, a tiszta öröme és fájdalmak neve. A mindenkiben közös, de elfojtott emberi értékek neve."⁶⁶⁷ Tehát a tiszta forrásnak nemcsak leegyszerűsítő értelmét kell számbavenni. Az 1945 utáni magyar irodalmi kánont sem tudom elképzelni Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor, Székely János, Csoóri Sándor nélkül. A drámaíró Sütő Andrást sem hagynám említetlenül, ő éppúgy továbbvitte a Németh László-i drámamodellt, mint Szilágyi István a regényét. A példák hosszan sorolhatók.

Jelenleg számtalan jelét látom annak, hogy az értelmezők elbeszélnek egymás mellett: a kánonok olykor nem is érintkeznek. Ez igen komoly baj, mert mindegyik szegényebb, mint lehetne. Abban egyetértek Kulcsár Szabó Ernővel, hogy irodalmunkban a kánonértelmezés pluralitáselvét az érték kiválasztódás reflexív artikulációja alapján kellene megerősíteni. Különben irodalmunk gazdag értékvilága ellenére nem adódik össze irodalmi nemzetté.

Görömbei András.

A MAGYAR LÍRA AZ EZREDFORDULÓN

⁶⁶⁶. "Az "episztémé" az ismeretelméletre utal, a "paradigma" a természettudományokra.

Erős a gyanúm, hogy e kölcsönzött fogalmak nem igazán alkalmasak műalkotások minősítésére." Szegedy-Maszák Mihály i.m. 99.

⁶⁶⁷. Csoóri Sándor: Tenger és diólevél. In: Cs.S.: Nomád napló. Magvető. Bp. 1978. 368.

I

A magyar irodalomban a költészetnek kitüntetett szerep jutott, az irodalomtörténet hosszú időn keresztül a magyarság egzisztenciális műnemének tekintette. Ezt a minősítést az motiválta, hogy a magyar irodalomban a személyiség létkérdései természetes módon kapcsolódtak össze a nemzeti közösség sorskérdéseivel. A magyar nyelv sajátos, társtalan helyzete külön erős nyomatókat adott ennek a közösségi jellegnek, hiszen a magyar nyelven megszólaló létfilozófiai számvetés is a nyelv révén a magyar nemzeti kultúrába kapcsolódik első szinten.

A személyiség, az individuum természetesen és elkerülhetetlenül vett részt közösségének sorsában, a művészet autonómiája azt jelentette számára, hogy a személyiség nem korlátozza önmaga művészi kifejezésének területét, szuverénül szembesül az emberlét kérdéseivel. Ezt még a közösségi ügyek vállalásával aligha "vádolható" Weöres Sándor is így tudta: "Remekművek sora igazolja, hogy a művész-teljesítmény lehet pusztán művészi és semmi más, és amellet, hogy művészi, lehet egyúttal tudomány, bölcsélet, vallás, erkölcsan, politika, praktikum, szórakoztatás, akármi. Minden emberi teljesítmény iránt fönnáll valamilyen minőségi igény, így a művészettel kapcsolatban is; de nincs olyan emberi megnyilvánulás, mely ne jelentkezhetnék művészetként - a művészet tehát szabad alkotás."⁶⁶⁸

Irodalmunk történetének tanúsága szerint semmiféle eleve elrendelt esztétikai értékkülönbséget nem tehetünk a művek között tematikai alapon. Az *Óda* és *A Dunánál* vagy a *Hajnali részegség* és az *Éltre-halálra* között a tematikai különbség nem jelent esztétikai rangsort. A két világháború közötti költészetünk gazdagságát éppen az mutatja leginkább, hogy szemléleti és tematikai jellege szerint sokrétű, színei, értékei kiegészítik egymást. A harmincas években szinte egyidőben születnek Babits és Kosztolányi kései remekei, Füst Milán második "vulkáni kitörésének" darabjai és József Attila, Szabó Lőrinc legnagyobb művei, de értékes részét alkotja ennek a színeknek az ugyancsak erősen egyéni karakterű Illyés Gyula és Sinka István költészete, például a *Nem menekülhetsz* és az *Anyám balladát táncol* is. Emellett ekkor már megszólal egy újabb fiatal nemzedék, Radnóti és Weöres Sándor hangja is.

Az irányzatok, szemléletmódok sokféleségének a világháború utáni folytonosságát az úgynevezett fordulat éve egycsapásra megszakította. Az ötvenes évek elején a publikált magyar költészet soha nem tapasztalt sematikus egyhangúságba vezett. Remekművek azonban készültek a publikálás reménye nélkül is (*Egy modnat a zsarnokságról*, *Apokrif*), másrészt pedig a nyilvánosság pillanatnyi lehetőségeit is felhasználta arra az irodalom, hogy minden módon tágítsa a leszorított szemhatárt (*Tékozló ország*, *Gyöngyszoknya*, *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából*, *Bartók*), még nagyobb hatáskörrel az 1956-os, 1957-es év gyűjteményes kötetei (*Kézfogások*, *A hallgatás tornya*, *Virágok hatalma*, *Deres majális*), majd - az irodalompolitika szinte érthetetlen vagy manipulatív "figyelmetlensége" okán - 1959-ben Pilinszky második kötete, a *Harmadnapon*.

Bár a forradalom után a hatalom harmonikázó prése újra mélyre nyomta az irodalmat, annak sokszínű kibontakozását megakadályozni már csak időlegesen tudta. A hatvanas évek közepére-végére költészetünk újra sokszínűvé és gazdaggá vált, irodalomtörténeti mértékkel mérve is érvényes remekművek sorát alkotta meg. Ezt a költészetet már semmiképpen sem lehetett besorolni a szocialista irodalom címkéje alá, ezért kénytelen volt az irodalompolitika változtatni a fogalmazáson: a szocialista irodalom helyett a szocializmus korának irodalmáról

⁶⁶⁸. Weöres Sándor: *A vers születése*. In: W. S. : Egybegyűjtött írások. Magvető Kiadó. Bp. 1970. I. 208.

(Weöres megállapítását Tamás Attila is idézte a debreceni líra-konferencián mondott zárszavában: Alföld, 2000. 2. 117.)

kezdett értekezni. Fogcsikorgatva bár, de az irodalom ideológusai is kénytelenek voltak elismerni a különböző szemléleti irányok létezését.

Költészetünk remekművei az ötvenes és hatvanas években már pusztán létükkel is leleplezték az erkölcsöt és szellemet föld alá nyomó diktatúrát. Az ötvenes-hatvanas évek nagy verseiben hatalmas szellemi-erkölcsi-művészi energiák teremtettek szuverén világokat. Ezek a világok tisztaságukkal, tágasságukkal, hitelességükkel, szemléleti gazdagságukkal, ítélkezésük bátorságával éppúgy hatottak, mint esztétikai értékeikkel, beszédmódjuk, nyelvük és struktúrájuk szuverenitásával.

Eszme, erkölcs és esztétikum szétválaszthatatlan egysége teremti meg ezeknek a remekműveknek az elementáris hatását. Kulcsár Szabó Ernő, az úgynevezett élménylira iránti elfogultsággal aligha vádolható irodalomtörténész írja Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című verséről: "Az Eluard *Liberté*-jének ihletését magán viselő költemény egyetlen nagy, tautologikus körmondat felszabadító retorikai lendületével nevezi meg mindazt, ami mindennapos tapasztalatként már-már egy nemzetet fosztott meg saját identitásától. Az újabb magyar líra egyik legnagyobb alkotásában végre az evidencia erejével tör felszínre a tragikus felismerés, hogy e mindent megmérgező korszakban az élet egyetlen szférája sem maradhatott érintetlen a totalitarizmus fekélyétől."⁶⁶⁹ Illyés *Bartók* című verse is egyszerre volt korbírálat és egyetemes léttapasztalat megszólaltatója szuverénül egyedi műformában. Hatalmas költői erővel "adott akkor hangot szinte az egész társadalmat átható vágyaknak és kívánságoknak", s ezt a hatalom is pontosan érzékelte.⁶⁷⁰ Juhász Ferencről Csoóri Sándor állapította meg, hogy "az elsvárosodott ország, az összezsugorodott képzelet az ő verseiben újra a végtelenséggel érintkezett."⁶⁷¹ *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából* a természeti közegből kiszakadt modern ember léthelyzetének a drámai kifejezésére teremtette szuverénül sajátjává a *Cantata profanat* is inspiráló román kolindát. Világirodalmi rangú példát adva személyes élmény és egyetemes emberi létszituáció együttes kifejezésére. Juhász Ferenc verse a személyes életrajz elemeivel humanizálta a mítoszt, a személyességét viszont általános érvényű konfliktusok kifejezésévé tette. Az átváltozás realitás és mítosz: az ősi és modern világ ütközése a személyiségben, a nemzedékváltás tragikum, a tékozló fiú érzésköre, a költői elhivatottság kínja, az ösztönös és a tudatos létszemlélet ellentéte kap költői kifejezést benne. Ebben a szintetikus nagy költeményben poétikailag és nyelvileg is a teljesség igénye érvényesül: balladai hangvétel és modern nagyvárosi szókinccs, falusi emlékek és értelmiségi élménykör, archaikum, a Kalevala hatására is mutató jegyek és expresszionista szabadvers társul benne. Pilinszky *Apokrifje* apokalipszis-vízió. Egybeszővődik benne az életrajziság, általánosítás és a keresztény mítosz egy nagymértékben stilizált, elvonatkoztatott képsorban. Az apokaliptikus vízióban tárgyyszerűen jelenik meg a természet és ember, az ember és ember, az Isten és ember kapcsolatának lehetetlensége, s katartikus erővel szólal meg az e lehetetlenség miatt érzett tragikum. Weöres Sándor az ellentétek mögötti egység és teljesség kifejezésére találta meg zenei kompozíciós kifejezőmódját, melyben a motívumok zenei jellegű ismétlődése, az ellentétek és párhuzamok egysége a szervező elv. *A Háromrészes ének* az "Egy" részekre bomlásának, majd újraegyesülésének a hinduizmusból és buddhizmusból ismert mítoszáat eleven szemléletként, képekben, ritmusban, motívumok feszültségében megjelenő tapasztalatként fejezi ki.

⁶⁶⁹. Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Argumentum Kiadó. Bp. 1993. 35.

⁶⁷⁰. "(1955. október 22-én), a Zeneakadémia történetében - azt gyanítom - első ízben megjelent az igazgatói páholyban a teljes Politikai Bizottság, élén Rákosi Mátyással; mintegy demonstrálva jelenlétükkel, hogy Illyés verse nem rájuk vonatkozik"- írja Domokos Mátyás. In: Történelmi jelen idő. Beszélgetések a magyar irodalom legújabb fejezetéről. Szerkesztette és a bevezetőt írta Béládi Miklós. RTV-Minerva. Bp. 1981. 122-123.

⁶⁷¹. Csoóri Sándor: Tenger és diólevél. In: Cs. S.: Tenger és diólevél. Püski Kiadó. Bp. 1994. II. 696.

A társadalmi léttel közvetlenebb kapcsolatban álló költők számára az 1956-os forradalom tragédiája különösen kegyetlen próbát jelentett. Még mélyebben kellett szembesülniük a személyiséget ért ellentétes erők hatásával. Ezt a mély megrendülést vallja ki a *Babonák napja csütörtök: amikor a legnehezebb*. "A képviseleti elvű, nyilvános lírai beszéd hagyománya itt olyan átfogó nyelvi megújuláson megy keresztül, amely ebben a líratípusban először kapcsolódott össze a vers-szubjektum egységének drámai megbontásával."⁶⁷² Nagy László *Ki viszi át a Szerelmet* című ars poéticájában az 1956 után tragikus hangulatban fogalmazta meg az értékmentő, cselekvő magatartás igényét: nagy feszültségű képekben érzékeltette az elemi létértékek veszélyeztetettségét. Ezek képviseletének a szükségességét a természet, a keresztény és görög kultúra, mitológia, folklór és a magyar nemzeti irodalom motívumainak egyéni karakterű, tömör szintézise révén tette evidenciaszerűvé. Látomásos-metaforikus dalaiban, portréverseiben és hosszú-énekeiben - mintaszerűen *Menyegző* című remekművében - mintegy működése közben látjuk ezt az értékek védelmében erőit koncentrálnó lírai személyiséget. Ennek a költői magatartásnak az az alapja, hogy Nagy László a költészetet megítélő hatalomnak tudta, költői személyiségét pedig e megítélő hatalomnak a gyakorlására formálta meg az egyetemes kultúra tapasztalatából hozott szemléleti erővel. Az értékek védelmére eltökélt magatartását soha nem adta föl, de a hatvanas évek végétől egyre erőteljesebben kellett tapasztalnia, hogy küzdelme a "lehetetlen képviseletében" folyik. Nagy László is szembekerült a személyiség olyan új léttapasztalataival, amelyekben a bináris oppozícióra épülő magatartás már elégtelennek bizonyult, hiszen a személyiség az ellenerők sokdimenziós világával kényszerült szembesülni.

A hatvanas években a kételyekkel szemben a költői személyiség hatalmas ellenerőket leküzdve tud létező cselekvő költői magatartást kialakítani. Kányádi Sándor *Fától fáig* című remekművének a lírai énje reflektálja is önnön küzdelmét. Az egykor célképzetek vonzásában élő gyermeki személyiség azzal a ténnyel szembesül, hogy minden célja illúzióknak minősült: Ezzel a tapasztalattal és a "hurkot himbáló filozófusok" hívásával szemben mégis, illúziótlanul is vállalja a létet, vállalja az útját "fától fáig" egyfajta vitális etika, a gyermeki dimenzióból megőrzött életakarát jegyében. Szilágyi Domokos *Bartók Amerikában* című kompozíciója is hatalmas küzdelemvers. Élesen felvetett kérdéseire adott ellentétes válaszokból küzdi ki az értelmes lét lehetőségének a reményét. A sokféle szemléleti rétegből - lírai bemutatás, balladaparafrázis, népdalparafrázis, meditáció, bibliai idézet, groteszk-ironikus helyzetkép, fogalmi-filozófiai esszé, logikai érvelés, Lászlóffy-idézet, összegző dal - ezek variálódó ismétlésével nagy belső koherenciájú, struktúrájában, gondolatiságában és hangzásában egyaránt Bartók zenéjét asszociáló kompozíciót teremt.

Az ötvenes-hatvanas évek magyar lírájából példaként kiemelt néhány remekmű azt tanúsítja, hogy a költői személyiség ekkor még bízott saját épségében, integritásában, határozott véleményt fogalmazott meg a világról és önnön létszituációjáról egyaránt. A művészi koncentrációt nem naiv illúziók motiválták, hanem a minden emberrel való szembesülés bátorsága.

A költői beszédmódok négy fő iránya teljesedett ki ekkor a magyar költészetben: a szemléletes-vallomásos tárgyias, az elvont tárgyias, a látomásos-metaforikus és az alakváltoztató vagy próteuszi.⁶⁷³ (Az avantgárd jellegű kísérleteknek nem volt létlehetőségük ekkor Magyarországon. Bázisukról, a párizsi Magyar Műhelyből és az újvidéki Új

⁶⁷². Kulcsár Szabó Ernő i.m. 50.

⁶⁷³. Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete már felosztást ad a lírai nyelv változatai szerint: vallomásos és "kollektív" személyesség, személytelenítés és hermetizmus, a szerepekre bomló én költészete, az esztéta klasszicizmus hagyományvonala. V.ö.: K.Sz.E.: *A magyar irodalom története 1945-1991*. Argumentum Kiadó. Bp. 1993. 44-71. Én azért nem követem ezt a felosztást, mert nézetem szerint a szemléletes kategóriájába befér az esztéta modernség hagyományvonala. Nagyobb különbséget érzek a szemléletes és látomásos-metaforikus lírai nyelv között.

Symposionból csak a hetvenes években adhattak ösztönzéseket a magyar líra szemléletváltásához.)

Az Illyés Gyula, Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes, Juhász Ferenc és Nagy László, illetve Weöres Sándor nevével jelezhető szemléleti irányok különféle belső (és részben világirodalmi) hagyományokhoz kapcsolódtak. A hatvanas évek elejére mindegyik líratípus "innovatív formanyelvi alakzatok megteremtésével járult hozzá a modern magyar költői beszéd konvencióinak átalakításához".⁶⁷⁴ Mindegyik szemléleti irány jelentős belső gazdagodásra is képes volt a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. Jelzésszerűen mutatja ezt a *Dőlt vitorla* után a *Fekete-fehér*, a *Himnusz minden időben* után a *Versben bujdosó* és a *Jönnek a harangok értem*, a *Harc a fehér báránnyal* után a *Szent tűzözön regéi* és a *Halottak királya*, a *Harmadnapon* után a *Nagyvárosi ikonok*, a *Szárzavillám* után a *Napforduló* és *A lovak és az angyalok*, a *Tűzkút* után a *Psyché*.

Eme szemléleti irányok legtöbbjéhez igen sok költő sorolható - figyelemreméltó egyéni jellegzetességek messzemenő figyelembevétele mellett. Az ötvenes-hatvanas-hetvenes években induló költők legtöbbje pályakezdésekor eme szemléleti irányok valamelyikéhez kötődött, s aztán sokszor ezek együttes hasznosításával, szintetizálásával vagy egymás utáni kipróbálásával valamint különféle magyar- és világirodalmi szemléleti ösztönzések hasznosításával alakította ki a saját létélményének szuverén költői világát, szemléletmódját.

Ez a folyamat azonban korántsem problémátlanul zajlott. Erőteljes szemléleti váltás, kihívás ösztönözte és részben bénította is.

A hetvenes évek folyamán kibontakozott - a kritika, majd az irodalomtörténet által - "paradigmaváltás"-ként, "nyelvi fordulat"-ként értelmezett jelenségek háttérben okként 1968 kiábrándulást, csalódást, keserűséget okozó eseménysora nevezhető meg, közvetlen irodalmi ösztönzőjeként pedig a nyelv és a valóság viszonyát újraértelmező nyelvkritikai szemlélet, valamint a személyiségválságtól motivált nyugaterurópai és amerikai költészet hatásának beáramlása említhető.

II

A költői vilgáképek korábbi szerves, akár bartóki mintát követő építkezésével, új egyetemesség igényével szemben a hetvenes években egy olyan új beszédmód alakul ki a magyar lírában, amelyeknek a költői személyiség integritásába és a nyelvi kifejezés valóságvonatkozásaiba vetett kétely a motiválója. Olyan poétikai eljárások sora tűnik fel a magyar lírában, amelyek sorra megkérdőjelezik, elbizonytalanítják, ironizálják, depoetizálják az addigi költői beszédmódot. Megszüntetik a lírai ének, mint "jelentéstani-poétikai centrumnak"⁶⁷⁵ a státusát a versben és felszámolják a nyelv rendszerszerű működését. "A szubjektum elveszti önidentitását, egységét és felettes szerepét, a nyelv pluralitásában, univerzalitásában és ellenőrizhetetlenségében fogható, illetve nem fogható fel, a történelem szintén plurális, dinamikus, tehát szintén megragadhatatlan "jelentésű" konstrukcióvá válik: nagyon leegyszerűsítve ezek azok a paraméterek, amelyek egy lehetséges posztmodern episztémé szabályait jellemzik, és a kor irodalmának "eszmetörténeti" kontextusául szolgálnak."⁶⁷⁶

Az új kritika hamar kanonizálta az irodalom új irányát, kihirdette a modernség utolsó horizontjának a lezárulását, az új, posztmodern korszak kezdetét. Ezt a váltást visszafordíthatatlannak minősítette, különös örömmel, buzgalommal végezte el a korábbi periódus alkotóinak trónfosztását. Különösen azokat róttta meg keményen, akiknek a

⁶⁷⁴. V.ö. Kulcsár Szabó Ernő i.m.39.

⁶⁷⁵. V.ö. Kulcsár Szabó Ernő i.m. 170.

⁶⁷⁶. Kulcsár-Szabó Zoltán: Oravecz Imre. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1996. 18-19.

műveiben létük természetes kifejeződéseként, megnyilatkozásaként a közösségi felelősség gondja is megszólalt. Ezeket úgy minősítette vátesznek, romantikusnak, képviselőinek, közösségmániásnak, a "nagy elbeszélés" megszállottainak, ködevő metafóráknak, népiesnek, mintha az új értékek befogadásához a régiak megsemmisítésére volna szükség, s mintha Illyés vagy Nagy László romantikus álmok váteszi képviselői lettek volna, nem pedig koruk és az emberlét állapotának nagy formátumú és kritikus megítélői.

Az a szemléletváltozás, amelyik a hetvenes években elsősorban Tandori Dezső, Petri György, Oravecz Imre, Tolnai Ottó, majd később Kukorelly Endre, Kovács András Ferenc és mások műveiben kibontakozott, kettős vonatkozásban is meghatározza az ezredvégi magyar költészetet.

Egyrészt önértékeivel, tehát az általa hozott új beszédmóddal, másrészt pedig azzal a termékenyítő kihívással, amellyel a tőle eltérő szemléletű költői pályák alakulását segítette.

Az ugyanis kétségtelen, hogy az általuk hozott új, vagy kreatívan felújított beszédmód hatása szinte az egész ezredvégi magyar költészetten megfigyelhető. Ha másképpen nem, akkor az ellentétes költői magatartás kialakítása, a vele való folyamatos vita, párbeszéd révén.

Ha ennek a sokat emlegetett "líratörténeti fordulat"-nak a meghatározó egyéniségeire vetünk futó pillantást, rögtön kitűnik, hogy egymástól természetesen alapvetően különböző karakterű költők ők. Ha nem így volna, nem is volnának költők. Ez a különbség aztán a további ösztönzések rendkívüli sokféleségében mutatkozik meg. Margócsy István mutat rá a költői alapesztust módosító poétikai tendencia sokféle hatásának az okára: "E módosítás azért lehetett elképesztően termékeny és nagy hatású, mert jóllehet valóban alapesztust konstruál és dekonstruál, ám a költői megszólalás egyéni modalitására és stilisztikájára nézvéen semmiféle megszorító vagy előíró jellegű korlátozást vagy módszertani előírást nem tartalmazott: emiatt válhatott a nyolcvanas évekre olyan váratlanul sokszólamúvá és változatossá az egyébként egyhangúságra bizony hajlamos magyar költői hagyomány."⁶⁷⁷

Ez a változatosság az új irányt jelölő költők esetében is tény. Olyan erősen különböznek egymástól poétikai és világszemléleti értelemben egyaránt, hogy a kritika által kialakított összesítő elméleti kánont tulajdonképpen egyikük sem igazolja maradéktalanul.

Tandori Dezső depoetizálta először a magyar költészetet. Ő emelte be "a magyar költészeti kánonba az irodalom szövegesítését, a konkrét költészetet és az új szenzibilitás attitűdjeit, a 'privátlírást'".⁶⁷⁸ Verseiben "a dolgokhoz való hozzáférhetőség szemantikai viszonylagossága már csak olyan identitást tesz lehetővé, amely pusztán valamely jelentés nélküli állapotban van meg. A jelentésnélküliség lírai fenomenológiája viszont a dolgok egyenértékű felcserélhetőségébe torkollik, azaz, a behelyettesítéseknek nem lesz értékvonzatuk."⁶⁷⁹ Verseiben maga a költészet státusa kap kérdőjelet. Ez a kétely alakítja poétikáját. A versnyelv olykor csupa alany és állítmány nélküli viszonszókból áll, befejezetlen, rejtélyes, többértelmű, beheleyttesthető vagy teljesen jelentéktelen dolgokat részletez.

Petri György költészetében egyetlen bizonyosság a hiány. Világhiány, személyiséghiány, a lét egységes szemlélhetőségnek hiánya szervezi verseit. Az élet apró eseményei jelennek meg költészetében összekapcsolva az élmények nagyfokú redukciójával. Minden versbe kerülő élményt groteszk-ironikus módon leleplez, bizonyítja értelmetlenségét, ürességét. A legapróbb dolgok kiüresedése a lét általános ürességét dokumentálja. "Petri költészetében a homogén személyiség éppúgy elveszti evidenciaértékét, mint a költői közlés, a lírai beszéd maga - a világkép centrumában kétségkívül az evidenciahiány áll."⁶⁸⁰ A költői

⁶⁷⁷. Margócsy István: Irodalomtörténeti vizió a költészet állapotáról. Alföld, 2000. 2. 29.

⁶⁷⁸. Kulcsár-Szabó Zoltán i.m. 43.

⁶⁷⁹. Kulcsár Szabó Ernő i.m. 140.

⁶⁸⁰. Keresztury Tibor: Petri György. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1998. 24.

személyiség a jelentéktelen dolgok redukált rögzítésére korlátozza magát, létét folyamatosan viszonylagosítja, kétségbe vonja, profanizálja, csömörrel, undorral telíti. Így alkot megdöbbenően negatív ön- és korképet, ön- és korítéletet is.

Oravecz Imre költészetének legfőbb jellemzője a lírai én állandó változása: előbb az elvont tárgyiasság, elszemélytelenítés minden szubjektív elemet, mindenféle külső vonatkozást kirekeszt a versből. Majd az "elemi megnevezések funkciójára korlátozza" a lírai beszédet a hopi-versekben, a nyolcvanas évek második felében pedig közvetlen személyességgel szólal meg, de olyan emlékezés-monológban, mely viszonylagosítja is a költői szubjektum identitását. Végül a méltán nagysikrú *Halászóember* című kötetében a gyermekkor emlékeinek leíró hangnemű, aprólékos megidézésével "epizált líranyelv" révén alkotja meg a személyiség gyermekkori, mítoszi előidejét. Így teremt saját szuverén eszközeivel, érzelemmentes, pontos leírásaival, személytelen poétikájával bensőségesen személyes, identitáserősítő világot.⁶⁸¹ Hiszen a *Halászóember* a világ illékony elemei mögött megőrzött értékek gazdag számbavétele.⁶⁸²

A Tandorival induló depoetizáló lírai vonulatnak bizonyos értelemben közvetlen előzményei voltak a jugoszláviai Új Symposion hatvanas évek elején induló első nemzedékének, főként Tolnai Ottónak és Domonkos Istvánnak a neoavantgárd ösztönzésű depoetizáló kísérletei. Ők is olyan "negatív esztétikát" alkottak, amelyben a hagyományos irodalom csak irónia tárgya lehetett, "áthúzott" és "homorú" verseikben gyakran maga a versírás illetve annak lehetetlensége vált témává. Domonkos István *Kormányeltörésben* című versének lírai személyisége számára sem a világ rendje, sem az emberi viszonylatok nem adtak már, a költői személyiség megfosztott identitásától, tudata csupán törmeléke, roncsa egy valaha volt személyiség tudatának, ezért a nyelve sem lehet más, mint roncsnyelv, törmeléknyelv.

Tolnai Ottó költészete a depoetizálás számtalan variációjával él, a szenzuális megismerés fontosságát tételező versei valóban a "világpor"-t veszik számba, számára "a lét a semmis nyomokban mutatkozik legszívesebben" - miként egyik versében maga vallja.⁶⁸³

Kukorelly Endre költészetét pozitív hangsúlyokkal jellemezte a kritika az irónia, az alulstilizáltság, töredezettség, pongyolaság, szabálytalanság, hibáság, élőbeszédszerűség, köznapiság, nyelvi minimalizmus, irodalmon inneni fogalmazásmód, a lestilizáltság, a ronsolt mondatok, elbizonytalanítás, a "közhely transzfigurációja" és az önmagát állandóan javítgató mondatfűzés - Radnóti Sándor találó kifejezésével - a "tautológia retorikája" alapján.⁶⁸⁴ Szilágyi Márton szerint "Kukorelly nagyszabású kísérlete pontosan annak a beszédmódnak a megtalálása, amelyen újra s még mindig megszólaltathatók nagyszabású érzelmek, hagyományos létérzékelési alapkérdések."⁶⁸⁵

Azt, amit Szigeti Csaba az új költészetről szólva "radikális archaizálás"-nak nevezett, Kovács András Ferenc költészete szemléleteti leggazdagabban. Versesköteteiben bravúros formaérzékről tanúskodó posztmodern nyitottsággal és polifóniával teremt univerzális és állandóan változó nyelvi világot. A maszkok, szerepek, imitációk, műformák, hangnemek számtalan történeti és új stílusvariációját teremtette meg. Poétikai világa a kulturális memória, a kulturális emlékezet újraírásának költészeti kísérlete.⁶⁸⁶ Dialógusba lép a magyar és az európai költészeti hagyomány egymástól merőben idegen alkotóinak műveivel. Úgy írja át a

⁶⁸¹. V.ö.: Kulcsár-Szabó Zoltán i.m. 159-171.

⁶⁸². V.ö.: Márkus Béla: "... csak szétnézni meg elbúcsúzni". *Oravecz Imre: Halászóember*. In: M. B.: Nem dolgunk feledni. Kráter Műhely Egyesület. Pomáz. 2000. 36-53.

⁶⁸³. V.ö.: Thomka Beáta: *Tolnai Ottó*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1994.

⁶⁸⁴. V.ö.: Farkas Zsolt: *Kukorelly Endre*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1996. 35-60.

⁶⁸⁵. Szilágyi Márton: *Egész és kezdet*. K. E.: *Egy gyógynövény-kert*. Kortárs, 1993. 10. 86.

⁶⁸⁶. V.ö.: Kulcsár Szabó Ernő: *Poesis memoriae*. In: K.Sz.E.: *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégén*. Balassi Kiadó. Bp. 1994. 166.

költészettörténet ismert és ismeretlen műveit, hogy a különböző korok költői egymással is párbeszédbe kerülnek. Alakítják, módosítják, cáfolják egymást. Versei gyakran palimpszesztusok vagy palinódiák, föléírások vagy visszaéneklések, visszavonások. Verseinek lenyűgöző artisztikuma, a kulturális hagyomány számtalan formájának bravúros újjáélesztése groteszk, ironikus, játékos szembesülés is a posztmodern kor formátlanság-kultuszával.

Az új költészet kiemelkedő alakjaiként itt említett költők mindegyike hozott figyelemreméltó értéket a magyar irodalomba, a mellettük említhető vagy nyomukba lépő, egy-egy szemléleti elemüket továbbvivő lírikusok száma is igen nagy, hiszen a fiatalabb nemzedék jórésze szinte problémátlanul kapcsolódott hozzájuk.

Az ezredvégi magyar költészet sokak által meghatározónak ítélt vonulata a depoetizálás, szerepnélküliség, alulstilizálás, profanizálás, ironikus imitáció, többértelmű nyelvjáték, nyelvroncsolás fogalmaival írható le. Ez a költészet fölszámolta a lírai én integritását, szuverenitását. Ezzel párhuzamosan az új irodalomnak - Balassa Péter szavaival az "ügynélkülisége" lett "az üdvössége". Beszédmódja pedig a nyelvi önreferencia, a hangsúlyozott fikcionalitás, az úgynevezett valóságvonatkozású jelentés kiiktatása.

Mindez valóban újdonság a magyar irodalomban. Nyugati világirodalmi minták is erősen segítettek érvényre jutását, a kritika pedig - miként már említettem - szinte kizárólagos érvénnyel kanonizálta ezt az új irodalmat. Az újdonságot eleve értéknek tekintette, s nem vette számba - vagy természetesnek és üdvözlendőnek tekintette, értéknek minősítette - az új poétika túlhajtásaiból származó - nézetem szerint legalábbis -negatív következményeket.

Mindenekelőtt azt, hogy a szerepnélküliség abszolutizálása, a jelentésképzés szélsőséges elbizonytalanítása, a költői én teljes trónfosztása, a nyelvroncsolás és nyelvjáték túlhajtása, a valóságvonatkozások ünnepe kiiktatása mérhetetlenül leszállította a költészet értelmét a társadalom tudatában.

Az eltökélt redukció ugyanis hihetetlenül elszegényítette a költői világképeket, a költői személyiség korábbi gazdag intellektuális, morális és érzelmi tartományai helyére sok esetben egy elméleti teória igazolására szánt jelentéktelenségeket állított. A jelentés folytonos dekonstruálása igazolhatott egy teóriát, de érdektelenné is tette a költészetet. Például Tandori Dezső maximális minimalizmussal megalkotott magánmitológiával kapcsolatban osztom én is Orbán Ottó hiányérzetét: "Dezső mégiscsak madarakról szól, s ha a hiányok a mi életünkben vannak, a választ erre túl sok madárral adja és kevés válasszal."⁶⁸⁷

A nyelvi rendszer széttörése megkérdőjelezte a jelentéssűrítés több évezredes nyelvi eszközét, a távoli jelentésmezőket új értelemmel összekapcsoló metaforát. A hétköznapi beszéd szintjére redukált versnyelv szinte megfosztotta a verset jelentőségétől. A "nyelvi megelőzöttség" teóriájának divata száműzte a költészetből a referencialitást, az életvonatkozás szempontját, pedig a teremtett világ, a költői világ fiktitvása egyáltalán nem zárja ki annak lehetséges életvonatkozásait. Fölöttébb jogosnak érzem Tamás Attila tűnődő kérdését: "ha például a felhasznált nyelvi anyag referencialitását nem csupán a korábbinál *közvetettebbnek*, hanem egyenesen megszűntnek kell tekintenünk, akkor művészettel (költészettel) van-e még egyáltalán dolgunk? Tehát valami olyannal, ami a maga szembeötlő eltéréseivel is még érdemleges folytatása (továbbalakítása) több ezer év hagyományának?"⁶⁸⁸

Az úgynevezett "nyelvi fordulat" azzal is együtt járt, hogy a nyelv a versekben szinte önműködővé vált, sok esetben saját öngerjesztésének esett áldozatul. A teoretikusan megindokolt variációs önismétlések,⁶⁸⁹ a "tautológia poétikája",⁶⁹⁰ a vers szétírása, az

⁶⁸⁷. Orbán Ottót idézi Szepes Erika: *Kísértet és kelmeminta*. Alföld, 2000. 2. 94.

⁶⁸⁸. Tamás Attila: *Zárszó*. Alföld, 2000. 2. 119.

⁶⁸⁹. V.ö.: Tarján Tamás: *Utolszor...?* Alföld, 2000. 86.

⁶⁹⁰. Radnóti Sándort idézi Farkas Zsolt i.m. 60.

alulretorizáltság, a disszemináció teóriája, a jelentésmentesség eltökélt szándéka mind-mind olyan redukálása is a költői nyelv lehetőségeinek, melyek éppoly súlyos kételyeket is fölvetnek, mint a nyelvi játékokban, kevert nyelvekben és szerepekben láthatatlanná, megfoghatatlanná váló, decentralizált lírai személyiség.

Mert mindaz, ami elméletileg, filozófiailag esetleg cáfolhatatlan, nem feltétlenül termékeny ösztönzője a költészetnek. Ha az "esztétikai szféra nem különül el a másfajta közlésformáktól"⁶⁹¹, akkor vajon nem a saját létét kérdőjelezi-e meg?

A redukáltság lehet látszólagos is, ami reduciónak látszik, az adott esetben "többszörösen bonyolult irodalmi játéknak egy szabálya"⁶⁹² is lehet. A szerepvers pedig - számtalan példával illusztrálható - a kreatív művészi alkotásnak szinte kimeríthetetlen lehetőséget ad ma is. Én csupán a divatjellegű túlhajtásokhoz illeszték kérdőjelet.

A személyiség ma bármennyire is feloldhatatlanul ellentétes és kusza létszituációban találja magát, önmagát mégiscsak igyekszik fölépíteni, megőrizni. Az egyéniség megteremtéséhez ma is hozzátartozik a belső folytonosság, az ellentétes, a beláthatatlanul kusza kihívások valamiféle megoldására, áttekintésére irányuló szándék. A szellem ma is "rendező nyugtalanság" (Németh László), az ihlet pedig "anyaggyőző tiszta akarat" (József Attila) a szellemi, erkölcsi, érzelmi és formáló erők olyan koncentrációja, mely a mindennapi beszédnél sokkal jelentésesebb, gazdagabb értelmű műalkotás létrehozására teszi alkalmassá a személyiséget. A személyiség - bár esetleg úgy tudja, hogy a világ felfoghatatlan és decentralizált - a maga számára, a maga horizontját mégis igyekszik áttekinteni, felfogni. És ennek érdekében ma is hatalmas szellemi, erkölcsi, érzelmi energiákat mozgósít. Ez a törekvése semmiképpen nem kevesebb, mint a teoretikusan körülbástyázott minimalizmus vagy az abszolutizált cinizmus.

Újabb probléma az, hogy a költői megszólalás alapgesztusának módosítása⁶⁹³ és megkérdőjelezése, profanizálása, minimalizálása szinte természetes módon vont maga után a magyar költészet hagyományának megkérdőjelezését, lefokozását is. Ezt én a magyarság szellemi állapota szempontjából súlyos veszteségnek érzem. Ugyanis nem arról van szó, hogy talmi értékeket vont kétségbe a "nyelvi fordulat"-tal kreált új poétika, hanem arról, hogy a magyar kultúra kiemelkedő értékei váltak lebecsülés tárgyává egy-egy abszolutizált szempont alapján. A szellemi élet hihetetlenül alászáll azáltal, hogy semmibe veszi klasszikus értékeit.

Az eszmékkel, ügyekkel, világnézettel "terhelt" irodalom teljes kétségbevonását tapasztalva Fülep Lajos ítélete jut eszembe: "*Mert* nem volt mit mondanunk, azért kellett annak, hogy hogyan mondtunk valamit, fontosabbnak lennie, mint annak, hogy mit mondunk; *mert* nem voltak elveink, azért kellett bizonygatnunk, hogy a művészetnek sincsenek; *mert* nem volt lelkünk mélyéig átható világnézetünk, azért kellett a művésztől is kereken megtagadnunk. Egyáltalán *ezért* kellett a "tartalmat" a "formától" olyan módon elkülönítenünk, hogy a tartalomnak a formára nézve már semmi értelme se volt, viszont a tartalmat tagadva, nem láttuk már, csak a legkülsőségesebb formát, amelynek a forma lényegéhez sokkal kevesebb köze van, mint a közönséges értelemben vett tartalomnak. S ezért kellett egyáltalán a tartalom és forma olyan fogalmi konfúziójának létrejönnie, hogy már egyik se jelentette azt, ami tulajdonképpen."⁶⁹⁴

Mindezt azért említtem meg, mert azt tapasztalom, hogy az ezredvégi kanonináció oly kizárólagosan összpontosította figyelmét a "nyelvi fordulat"-tal megjelenő újdonságokra, hogy méltatlanul mellőzte azokat költőket, azokat a lírai beszédmódokat, akik és amelyek

⁶⁹¹. Kulcsár-Szabó Zoltán i.m. 31.

⁶⁹². Parti Nagy Lajost idézi Farkas Zsolt i.m. 39.

⁶⁹³. V.ö.: Margócsy István i.m. 29.

⁶⁹⁴. Fülep Lajos: Művészet és világnézet. In: F. L.: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920-1970. Magvető Könyvkiadó. Bp. 262-263.

nem a korábbi hagyományokkal való gyökeres szakítás, hanem a hagyományok kreatív továbbvívése, átformálása, megújítása révén alkottak értékes műveket.

Ezeknek az értékeknek a komolyabb számvételét maga az irodalom is sürgető feladatává teszi az irodalomtörténetnek és kritikának. A "nyelvi fordulat" látványos hozománya ugyanis igen hamar megszokottá és sok esetben fölöttébb unalmassá, vagy pillanatnyi hatásúvá vált. Az "új szenzibilitás" viszonylag gyorsan, a 80-as évek elejére elvesztette poétikai meglepetésértékét, automatizálódott és átadta a helyét az artisztikus lírai tradíció újraélesztésének⁶⁹⁵. A legújabb lírában erős klasszicizálódás tanúi lehetünk. Még a legmerészebb újítók is "klasszicizálódnak". Annak ellenére is, hogy az őket kanonizáló kritika ezt nem is veszi mindig jónéven tőlük.

Ez a "klasszicizálódás" persze magába foglalja már a "nyelvi fordulat" összes továbbvihető vívmányát. Tehát nem pusztán visszahajlás egy korábbi állapothoz, hanem szintetizáló új minőségek létrehozása. Másrészt viszont az új irodalom felől visszaigazolása, megerősítése is mai irodalmunk ama másik nagy vonulatának is, amelyik közvetlenebbül építkezik a hagyomány és újítás egymást feltételező ihletéből, az új elemeket gazdagabb hagyomány törzsébe oltja..

Keresztury Tibor egyik tanulmánya is felhívta már a figyelmet arra, hogy bizonyára "a költői megszólalás aktusát problematizáló nyelvkritikai költészet roppant erős, a mai versértésünket, befogadói magatartásunkat radikálisan átalakító hatása"⁶⁹⁶ miatt maradt háttérben mai költészetünk sok-sok értéke.

Nagyon fontos erre nyomatékmal utalnunk, nagyon fontos ezt a hiányt megszüntetnünk, hiszen a kanonizált "nyelvkritikai" törekvésekkel párhuzamosan és egyidőben más, nem kevésbé hiteles, nem kevésbé autentikus szemléleti irányok is teremtettek amazokkal legalábbis egyenrangú esztétikai értékű, maradandó és korszerű költészetet.

A hagyományokhoz való viszonyunknak csak egyik lehetősége a szakítás, a másik, nem kevésbé értékes, nem kevésbé termékeny módja az átalakító, megújító továbbvívés. Az ezredvégi magyar líra éppen azért különlegesen sokszínű, mert a "nyelvi fordulat"-ot hozónak, "paradigmaváltó"-nak minősített szemléleti irányok mellett rendkívül gazdag a hagyományokat megújítva, átalakítva továbbvivő líra színeképe is. (Máshelyt már kifejtettem Szegedy-Maszák Mihály egyik tanulmányához kapcsolódva, hogy a paradigmaváltás fogalmának irodalmi használatát nem tartom hitelesnek, hiszen az irodalom nem természettudomány, az irodalomban egyik mű nem hatálytalaníthatja, nem válthatja le a másikat.)⁶⁹⁷

Az újholdas hagyomány továbbvivőinek - Rába György, Vasadi Péter, Takács Zsuzsa, Rakovszky Zsuzsa - értékeire nyomatékmal utalt már Keresztury Tibor említett tanulmánya.

Orbán Ottó különleges, líratörténeti érvényű egyéni szintézisét pedig Kulcsár Szabó Ernő helyezte poétikai távlatokba: "az alapvetően modernista retorizáltság metaforikus szerkezetét mind visszavonhatatlanabban nyitja fel a köznyelvi, élőbeszédi intonáció, az ironikus ellentétezésnek olyan formája alakul ki Orbán költészetében, amely nem az értékrend megsemmisítésére, hanem hiteles továbbvihetőségére irányul (...) az önironikus alulstilizáltság nem érvényteleníti a lírai beszéd rejtett méltóságát, ugyanakkor a hangnem emelkedettsége sem zárja ki önnön megkérdőjelezhetőségét".⁶⁹⁸ Ily módon Orbán Ottó költészete valóban egyaránt nyitott a régi és az új beszédmód felé, "egyiket sem kényszeríti világegyetem elveinek feladására".⁶⁹⁹ Költészetében az értékek megbecsülése és iszonyú

⁶⁹⁵. Kulcsár-Szabó Zoltán i.m. 32.

⁶⁹⁶. Keresztury Tibor: *Az öntudat rehabilitálása*. Alfold, 2000. 47.

⁶⁹⁷. V.ö.: Görömbei András: *Egymást erősítő sokféleség*. Kortárs, 1999. 10. 11-16.

⁶⁹⁸. Kulcsár Szabó Ernő i.m. 138.

⁶⁹⁹. ua. 139.

veszendősége a racionális elme ironikus felülemelkedettségének és a megrendült ember szomorúságának különleges egységében nyilatkozik meg. Orbán Ottó kezdi már elfoglalni helyét költészetünk élvonalában.

A Petőfi-Arany, majd Illyés Gyula indító ösztönzéseit belső szemléleti hűséggel, de nagyívű metamorfozisos során összetéveszthetetlen dallamú nagy költészetté emelő Kányádi Sándor neve azonban rendre kimarad az új kánonokból. Pedig "egyberostált" verseinek kötete, a *Valaki jár a fák hegyén* egészen különleges szemléleti-nyelvi gazdagság tükré. Az elmúlással, szűkebb közösségének kiszolgáltatottságával szembesülő lírai én az irónia, önirónia, nyelvi-szemléleti játék és a mély tragikum olyan különleges ötvözetét teremtette meg, melyből a kétségbeesésben is derű és erő sugárzik. Bravúrosan él a posztmodern poétika számtalan régi és új elemével, az intertextuális játékkal éppúgy, mint a "tautológia retorikájával", a variációs ismétlésekkel, a műfajok transzformációjával, az elbizonytalanítás rafinált módszereivel, a "radikális archaizmussal". Költői személyiségét az ezredvégi lét krónikásaként, a tárgyias bemutatást és a transzcendens titkokat is faggató érzékenységet társítva formálta meg. A *Fától fáig* mellett a *Halottak napja Bécsben*, a *Fekete-piros*, a *Krónikás ének*, a *Kuplé a vörös villamosról*, a *Valaki jár a fák hegyén* és sok más Kányádi-vers vált a magyarság anyanyelvének részévé az ezredvég líraellenes korszakában.

Csoóri Sándor költészetének irodalomtörténeti érdeme, hogy a Nagy László és Juhász Ferenc költészetében klasszikus értékeket termő látomásos-metaforikus költői látásmódot az új idő kényszerítő ihletei szerint újította meg. Metamorózisok során, másfél évtizedes küzdelemben alakította ki a jellegzetes Csoóri-hangot. Ez a sokrétegű, gazdag képvilágú, érzékletes közvetlenséget és szürrealisztikus asszociációkat együtt mozgató, a természetet és a kozmoszt az emberi ügyek részévé és jelképévé avató, dallamával és képvilágával nyugtalanságot és belső bizonyosságot egyszerre sugalló vers valóban "a világ érzéki metaforája": titok és felfedezés, áhítat és harag, "odaadás és elítélés" egyszerre. A Csoóri-versben szinte rejtett a kompozíció. A szürrealizmuson is iskolázott költő látszólag váratlanul halmozza egymás mellé a távoli képzeteket, szavakat, de éppen a rejtett vonatkozások teszik sűrűvé, érzelmileg telítetté veseit. Plasztikusan, a szürrealisztikus-metaforikus képvilág révén mégis sejtelmesen fejeződik ki a teljességre vágyó, de kisszerű küzdelmekben kopni, vesztegelni kényszerülő lírai személyiség közérzete éppúgy, mint a létezés elemi értékei iránti szinte érzéki áhítata. Ez a belső telítettség, sokféle életanyagot tág horizontú, elégikusan vagy rapszodikusán egységbe fogó személyesség a Csoóri-vers legfontosabb eleme. Lírai személyiségét egyszerre szituálja a társadalmi és az ontológiai élmény. A lírai személyiség épségének megóvásáért óriási küzdelmet vív magánemberi és közéleti vonatkozásban egyaránt. Így lesz a rekviemből szerelmes versek sora, közéleti élményeiből szarkasztikusan "vicsorgó ének" is. Gyűjteményes kötete, *A jövő szökevénye* örökös megújuló képességéről is tanúskodik.

Nagy Gáspár *Szabadrabok* című gyűjteményes kötete ékes bizonyossága annak, hogy a mai világ kihívásaival szembenézve is építhető organikus költői életmű, a mai világ kihívásaival szembesülve is megőrizhető a költői személyiség épsége és tisztasága. Nagy Gáspár a Nagy László-i indítást erkölcsi igényességében mindmáig megőrizte, de poétikai ösztönzését már a hetvenes években funkcionálisan társította neoavantgárd szemléleti elemeivel. Költői személyiségének belső biztonsága, szinte szakrális magja van, ezt a belső biztonságot gazdag hagyomány és a költői személyiség kritikus önreflexiói hitelesítik. Költészetének karakterét a tragikum és irónia, a megrendültség és az ítéletes játék különleges, egyensúlytartó szintézise adja. Csendes szavú, de kíméletlenül pontos verseiben kérlelhetetlen szigorúsággal vizsgálja a személyiség ontológiai kérdéseit és a magyar ezredvég magatartás-eseményeit egyaránt. Kor- és létanalízisét sokszor játékosan, a posztmodern számos elemét is kamatoztatva végzi. Egyéni karakterű, távoli világokat ironikusan, leleplezően társító szóösszetételei, gazdag jelentésű, "holtsúlyos" intertextuális "játékai", tömör imperatívuszai

és axiómái személyiségmegtartó szellemi-erkölcsi erőt sugároznak. Történelmi és etikai érzékenysége, világképének, költői nyelvének sokrétű gazdagsága, költői személyiségének belső biztonsága különleges színe ezredvégi irodalmunknak. Külön sajátos értéke művészetének a folyamatos cselekvő történelmi jelenlét, az emberi sors és benne a mi világunk alakulásának éber figyelése és megítélése.

Kányádi Sándor, Csoóri Sándor és Nagy Gáspár költészetét reprezentatív gyűjteményes kötetük alapján választottam ki azok közül, akik gazdag költői hagyományt kreatív módon szintetizálva és megújítva visznek tovább a mai magyar lírában.

E néhány névből álló sort azonban hosszan lehet és kell is folytatni, hiszen az ezredvégi magyar költészet sokszínű és gazdag. Igen sok olyan költő van, akinek az életműve sokkal több figyelmet érdemelne, mint amennyit kap. Közülük itt csak néhányra utalhatok.

Tózsér Árpád költői útját, mely az Illyés-i, Nagy László-i ösztönzésektől indulva folytonos változásban, keresésben, olykor végleteket is megjárva vezetett el egy sajátos szintézishez, a "közép-európaiság s általában a köztes lét jellemzőit magába építő "Mittel-költészet"⁷⁰⁰-hez - értő monográfia tárgyalja már. Ágh István hagyományújító költészetének sajátos értékeire Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete is felhívja a figyelmet: "Ágh költészetében úgy rajzolja elénk az egykori létközösségétől megfosztott személyiség érzelmi-szemleli tapasztalatvilágát, hogy rajta keresztül a modern individualitás metafizikai helyzetét is érintő következtetésekig tud eljutni. Az én ilyen közvetett önkifejezési formáit keresve a modern magyar élménylírai tradíció így alighanem az ő költészetében jutott legközelebb egy alapvető strukturális és versszemléleti megújulás lehetőségéhez."⁷⁰¹ Utassy József újabb költészetének sajátos metamorfózisát Keresztury Tibor jellemezte találóan: "a tömör kisforma egyéni változatainak kereteiben önnön vázára mezteleítette a díszítőelemeitől megfosztott nyelvhasználat redukált alakzatait, egyfajta köznapias, már-már kopáran alulstilizált beszédmód felől idézve föl a megőrzött vallomásosság tragikus színezetű megemeltségének, hajdani dignitásának emlékezetét".⁷⁰² Zalán Tibor avantgárd elkötelezettséget nagyfokú érzékenységgel társító költészetének termékeny metamorfózisai, Lászlóffy Aladár avantgárd örökséget rejtve őrző, közügyekkel telített "új klasszicizmusa", Gál Sándor létfilozófiai számvetéssé tisztuló természetlírája, Buda Ferenc kevés szavú, de annál súlyosabb ezredvégi látéletei, Borbély Szilárd érzékletesen pontos lét-helyezetképei - mind-mind olyan értékei a mai magyar költészetnek, amelyek rendkívül sokszínűvé, változatosá teszik mai irodalmunkat.

A sort ki-ki folytathatja kedve, ízlése szerint, hiszen a mai líra termése mennyiségileg gazdag, az irodalomértésben pedig "az esztétikai ítéletek különbségei hihetetlenül széles skálán szóródnak".⁷⁰³ A jövő évtizedek költészetét pedig azok a fiatalok írják majd, akik most teszik le névjegyüket az irodalomban, s akik népes táboráról, sokszínű kísérletéről itt szót sem ejthettem.

Az irodalmunk történetének egyértelmű tanulsága az, hogy a művészetben az igazi értékek sohasem ellenségei egymásnak, hanem inkább kiegészítői és megvilágítói.

⁷⁰⁰. Pécsi Györgyi: Tózsér Árpád. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1995. 8.

⁷⁰¹. Kulcsár Szabó Ernő i.m. 129.

⁷⁰². Keresztury Tibor: Az öntudat rehabilitálása. Alföld, 2000. 46.

⁷⁰³. Margócsy István: Irodalomtörténeti vízió a költészet állapotáról. Alföld, 2000. 2. 26.

UTÓLSZOR A LYRÁN?

1. Visszapillantás - sok idézettel

Mielőtt az ezerkilencszázhetvenes évektől számított, úgynevezett nyelvi fordulat líratörténeti értelmezéséről beszélünk, érdemes egy pillantást vetni költészetünk értésének és értékelésének korábbi, legalább a mi korunkat megelőző néhány évtizedére is. Irodalmunknak ugyanis többszázados alapzata van, ami új és mégis tartós jelenlétre számít, jövőt remél, annak ezt a hagyományt nem lehet megkerülnie. "Újat hoz a költő; de csak úgy hozhat igazán újat, ha legteljesebben megélt minden régit, ha minden régi élte benne magát újjá. A kezdet sokkal egyszerűbb, hogysen új lehessen; új az, amiben minden múlt benne van s még valamivel több."⁷⁰⁴ Az új jelenségek számbavételekor erre a két szempontra - a "múlt"-ra és a "valamivel több"-re - egyaránt figyelniük kell, hiszen az új művek értékét azon lehet leginkább lemérni, hogy a bennük létrejött művészi értelem, jelentés és jelentőség a korábbi művészi értékekhez viszonyítva gazdagodás vagy szegényedés.⁷⁰⁵

Ez persze majd csak a hatástörténet alapján, egy későbbi időszakból történő értékelő visszatekintés révén dönthető el. Maradandó értékről, "remekmű"-ről csak akkor szólhatunk némi biztonsággal, ha valamely műalkotást már "befogadtak a korábbi alkotások kánonjába. A jelen műalkotásaiból a múlt választ, olyan fejlődési irány alapján, amelyet csakis utólag lehet meglátni."⁷⁰⁶

Addig azonban nem marad más lehetősége az irodalomtörténésznek, mint az, hogy az új jelenségeket az előzmények felől tegye mérlegre. Ezeket az előzményeket már valamelyest kipróbálta az idő. A nemzeti irodalmi kánon képződése még akkor is igen lassú folyamat, ha jelenidőben olykor gyors váltások tűnnek fel benne. Ezek a gyors váltások legtöbbször jóval látványosabbak annál, mint amilyen tartósnak bizonyulnak majd. A művészet alakulása mindemellett nem vonalszerű, az új nem hatálytalanítja benne a régit. Inkább a korrespondencia-elv érvényesül a művészetben, a régi és az új kölcsönös viszonyban van egymással.⁷⁰⁷

A magyarság számára a költészet mindenkor egzisztenciális, azaz a létét illető, létfontosságú tényező volt. A legmélyebb nemzeti önismeretet a költészetünkben találjuk fel. A költészet régen az élet minden területét átfogta. Az idők folyamán nagy területvesztéseket kellett megélnie, a tudomány, politika, újságírás és a többiek nagy-nagy területeket szakítottak ki belőle maguknak, a költészet azonban ezzel a szűküléssel csak gazdagodott és mélyült: "Pusztán az maradt az övé, ami megillette, az élet felbogozhatatlan rejtélye. Egyetlen kincse az egyéniség lett, az, hogy teljesen különbözik másoktól..."⁷⁰⁸

A magyar viszonyok között azonban az egyéniség szinte törvényszerűen beleütközött nemzetének sorskérdéseibe is, nem zárhatta ki azokat sem érdeklődése köréből. A költő egyébként sem zárhat ki semmit a maga szemhatárából: a részre figyelve is az egész létről kell számot adnia.

⁷⁰⁴. Babits Mihály: *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*. In: *XX. századi esszék az irodalomról*. Válogatta és szerkesztette Görömbei András. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 34.

⁷⁰⁵. V.ö.: "az egyes értelmezést annak a temporálisan kibontakozó „értelemnek” a gazdagodásán vagy elszegényedésén kell mérni, amely a szöveget mint partitúrán próbára tett saját hipotézis és a szöveg páérbeszédéből végül műként, illetve a mű jelentéseként ideiglenesen megképződik” Kulcsár Szabó Ernő: *A szövegek ártatlansága. A "nemzeti kánon" és a modernség emlékezete*. Alföld, 1999. 12. 68.

⁷⁰⁶. Szegedy-Maszák Mihály: *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*. In: Sz.M.M.: *"Minta a szövegen"*. *A műértelmezés esélyei*. Balassi Kiadó, 1995. 99.

⁷⁰⁷. V.ö.: Nemes Nagy Ágnes: *A vers mértana*. In: *XX. századi...* 218.

⁷⁰⁸. Kosztolányi Dezső: *Új költészetünk*. In: K. D.: *Nyelv és lélek*. Vál. és szerk.: Réz Pál. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1990. 484-485.

Ezt a felelősséget vette magára Ady a század elején, aki a maga már-már személytelen személyességével összegző és új értelmet adott a költészetnek. Már a fiatal Németh László felhívta a figyelmet arra, hogy "Ady határtalanul megtágította a költőség jelentőségét. A költőnek nincs noli me tangere, minden tárgy az ő hatáskörébe tartozik, nemcsak a művészet papja, de a társadalom haruspexe s a filozófia mágusa is. Ha lesznek még magyar költők s arra a helyre állanak, ahonnan a negyvenéves Ady hebegve és bénán esett le, ők sem adhatják nagy elődjüknél alább s nem menekedhetnek a szépszólás subája mögé."⁷⁰⁹

A költészet értelmének és mibenlétének a kérdésével rengeteget foglalkoztak a legkülönbözőbb alkotóink, s bár látszólag olykor egymással ellentétes állásponton voltak, a költészet kivételes jelentőségét és felelősségét az emberlét formálásában soha kétségbe nem vonták. A versben, a költészetben valamiképpen mindannyian az emberlét teremtésének, tágitásának, sűrítésének és értelmezésének különleges lehetőségét látták.

Legnagyobbink közül érvényes ez azokra is, akik egy-egy kijelentésükben látszólag elutasították a költészet értelmezésének úgynevezett eszemei vonatkozásait. "A vers tárgya egyáltalán nem azonos magával a verssel. Mihelyt egy hangzót elmozdítunk a helyéről, már más lesz, nem kicsit más, hanem egészen más, a bűvös kártyavár összeomlik. Az eszme nem számít. Newtonnak, Keplernek "eredeti" gondolatai voltak. Az alkotó költők eredetisége kizárólag a belső formában gyökerezik. Ha bármelyik halhatatlan versüket az értelem nyelvére fordítanók, kiderülne, hogy az alapja egy ezerszer megírt, elcsépelet "gondolat". Épp ezért nincs is tartalma. Logikailag minden vers "tartalmatlan", annál inkább, minél versebb a vers, minél szervezesebben sarjad ki a szavak östelevényéből. Az a tartalma, hogy éppen olyan, amilyen. Az a tartalma, hogy csak önmagával egyenlő, kisebb egységekre nem osztható egész. Az a tartalma, hogy egyszerű titokzatosságában úgy él, akár a búzamag, mely csirázni képes. A vers érzéki csoda."⁷¹⁰ Kosztolányi kihívóan sarkos fogalmazása nyilván a vers csoda-jellegét, különleges létstátusát akarja érzékeltetni. A szélsőséges fogalmazást ugyanis feloldja a szavak östelevényének az említése és a búzamag-hasonlat. Kosztolányinak és a magyar nyelvnek a viszonyáról pedig nem kell itt szólni. Idézett szavait ő maga ellenpontozza - ugyancsak meglehetősen élesen - a *Lenni, vagy nem lenni* című esszéjében: "Aki csak a mester címre tart igényt, s nem arra, hogy egy nép tanítómestere legyen, annak itt nincs helye. Akiben nem szunnyad egy szikra a széchenyis építők hitéből, apolstoliságából, az sem való ide. Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új szellemmel fényezve, csorbíthatatlanul át kell adnunk utódainknak."⁷¹¹

Azt, hogy a vers tárgya magával a verssel azonos, csak a korlátolt ideológusok gondolták az irodalom különlegesen inséges idejében.

A gondolati költészet mibenlétéről pedig a Kosztolányi tanulmányokat sajtó alá rendező Illyés Gyula szabatos véleményét érdemes idekapcsolnunk: "A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcsélet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolattal, újakkal s régiekkel; s az ebből fakadó - versbe foglalható - élmény, ez a gondolati líra."⁷¹²

E problémakör lényegét ragadja meg Nemes Nagy Ágnes, midőn megállapítja, hogy "a csak-tartalmi hatás művészietlen, a csak-formai anyagszerűtlen"⁷¹³, ha a nyelvből akarunk művészetet csinálni "akkor kénytelenek vagyunk figyelembe venni a nyelv tulajdonságait"⁷¹⁴.

⁷⁰⁹. Németh László: Az Ady-pör. In: N. L.: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1970. 38.

⁷¹⁰. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a versről és költőről*. I.m.: 489-490.

⁷¹¹. Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*. In: K. D.: *Látjátok, feleim*. Vál. és szerk. Réz Pál. Szépirodalmi. Bp. 1976. 20.

⁷¹². Illyés Gyula *Fekete-fehér* című kötetének fülszövege. Bp. 1968

⁷¹³. Nemes Nagy Ágnes: *A vers mértana*. In: *XX. századi...* 199.

⁷¹⁴. uo. 203.

A nyelv pedig sohasem közömbös eszköz, a nyelv telítve van az anyanyelvi közösség történelmi és jelenkori tapasztalatival. A szó "köznapi jelentése igenis belejátszik a versjelentésbe, alkatrésze annak, ha nem is azonos vele... A vers ténye azonban éppen arra való, hogy az élmény fontosságáról a befogadót felvilágosítsa... Azt mondani, hogy egy jó vers "tárgya" nem fontos, önellentmondás."⁷¹⁵ Nemes Nagy Ágnes rendkívül világos és számomra meggyőző érveléssel válaszol arra a kérdésre, hogy mi teszi verssé a verset: "Nyilván az, ami belőle más kódba át nem tehető, de ebben az át-nem-tehetőben - úgy gondolom - egyaránt jelen vannak a szótényezők (amelyek többé-kevésbé tartalmat hordoznak), a nem-szótényezők (amelyek többé-kevésbé nem tartalmiak), valamint elválaszthatatlan egységük."⁷¹⁶

XX. századi klasszikusaink abban valamennyien egyetértenek, hogy a költészetben valami semmi másképpen el nem mondható kap egyedi kifejezést, létet. Van, aki ezt a létet tautológikusan önmagával határozza meg: a vers vers, a regény regény. Mit akar a költő: verset írni. Mit akar a regényíró: regényt írni.⁷¹⁷ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a vers vagy regény az olvasónak, értelmezőnek nem mond semmit, hanem azt, hogy amit mond, versként, regényként mondja.

Az igazán jelentős mű mindig az alkotó teljes világképének metaforája.⁷¹⁸ A vers pedig különleges koncentráció, sűrítés, a létezésbelinek és a létfelettinek, a lét reflektálásának egysége. A költészet az emberlét megértésének eltökélt kísérlete, a lét elfedett rétegeinek fényre hozása.⁷¹⁹ Magának a költőnek a törekvése a fény, az értelmesebb emberlét felé: "My poetry is the record of my individual struggle from darkness to some measure of light" - Költészetem jegyzőkönyve a sötétségből némi világosságra törő személyes küzdelmemnek"- idézi Ottlik Géza a fiatalabb Dylan Thomast.⁷²⁰

A költészetnek az emberlétet nemesítő, fölemelő funkciójáról és hatásáról számtalan XX. századi nagy alkotó véleményét idézhetjük emlékezetünkbe. Cs. Szabó László szerint a magyarság "költészetében valósította meg szebbik országát... egész belső, lelki országát művelte meg versekben".⁷²¹ Illyés véleménye szerint a költészet "beszélni és cselekedni tanít bennünket....Egy-egy nemzet annál erősebb, minél több ilyen költészet teremtette alakja, költemény festette tája, vers kimondta érzése van."⁷²² Hamvas Béla híres esszéje, a *Poeta sacer* pedig arról vall, hogy a költő feladata "az ember és a transzcendens világ között levő kapcsolat folytonosságának fenntartása, az emberiség isteni eredetének tudata s az isten hasonlóságnak mint az emberi sors egyetlen lényeges feladatának a megőrzése".⁷²³

⁷¹⁵. uo. 213.

⁷¹⁶. Nemes Nagy Ágnes uo. 215.

⁷¹⁷. Kosztolányi Dezső: *Ábécé a versről és a költőről*. I.m.: 489-490. Ottlik Géza: *A regényről*. In: *XX. századi...* 190.

⁷¹⁸. V.ö.: *Irodalomtudásaink fóruma. Kiss Ferencsel Görömbei András beszélget*. In: Kiss Ferenc: *És Szabadka*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1994. 179.

⁷¹⁹. Kosztolányi Dezső: *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz*. In: K. D.: *Nyelv és lélek*. 1990. 544: "A költő - jegyezd meg: sűrítő, Dichter, alkotó, poéta - nem rikító és nem hígító."

Illyés Gyula: *A nép költészetéért*. In: *XX. századi...* 161.: "A költészet azzal gazdagítja nyelvünket, vagyis azzal teszi tökéletesebbé az emberek egymás közti érintkezését, hogy eladdig még ki nem fejezett érzéseket tudatosít s illeszt be fogalmaink közé; még hozzá legtöbbször anélkül, hogy azokra külön szót találna ki."

Nemes Nagy Ágnes i.m. 216.: "A vers elemi, biológiai-egzisztenciális közegét létrehozva, napvilágra hoz bennünk, olvasókban olyan ismeretlen jelentéseket, érzelmecsomókat, amelyeket a versjelenség nélkül nem közelíthetnénk meg, amelyek a vers által jönnek létre... Talán ezért szeretjük a művészetet, ezért a boldog aktív teremtődésért."

⁷²⁰. Ottlik Géza: *A regényről*. In: *XX. századi...* 191.

⁷²¹. Cs. Szabó László: *A magyar költészet századai*. In: *XX. századi...* 188.

⁷²². Illyés Gyula: *A nép költészetéért*. In: *XX. századi...* 162.

⁷²³. Hamvas Béla: *Poeta sacer*. In: *XX. századi...* 136.

Fontos azt is újra és újra emlékezetünkbe idéznünk, hogy a legkülönbébb karakterű alkotóink vallottak arról is, hogy a költészet és a közösség történelme, sorsa szétálaszthatatlanul összekapcsolódik. Márai Sándor sokrétűen világítja meg az irodalom autonómiájának és nevelő funkciójának paradoxnak látszó összefüggéseit midőn arról ír, hogy ez a nevelői hivatás veszély az alkotó számára, mert vállalása tönkretelheti a művet, nem vállalása viszont üressé érdektelenné teszi azt. Az alkotónak egyszerre kell szembenéznie mindkét veszéllyel: "Az irodalmi alkotás nevelő feladatának legszerencsésebb válfaja, mikor a műalkotás az emberek lelkében a megtisztulás, az eszmélés, a katarzis folyamatát indítja el. Ezt a folyamatot a remekműben kifejezett gondolatok igazsága, a kifejezés művészi módja, az emberlátás rendkívüli ereje, az emberi sors igaz feltárása indítja el."⁷²⁴ A másik megállapítása pedig arra teszi a hangsúlyt, hogy "nincs meddő remekmű": "Az író, aki nem adja érzése, lelke, akarata egy hányadát dézsmaként a pillanatnak, a napi kérdésnek, tehát a szó magasabb értelmében kifejezett politikumnak, titokzatos módon nem tudja megalkotni az örök szép és igaz művészi kifejezését sem."⁷²⁵

Idézzük még emlékezetünkbe Nagy László és Csoóri Sándor vallomását: "A költészet természeténél fogva, tehát eredendően hordozza magában a küldetést, eszményi célja van... A költészet kifejező és megítélő hatalom, de nem megoldó."⁷²⁶ "A világban az embernek számtalan jelzőtáblája van a tájékozódáshoz. Van külön társadalmi, családi, nép szerinti, politikai, osztálybeli, és így tovább. De ezek többnyire különválva működnek, mert mindegyiknek megvan a maga zárt rendszere, korlátja. Följük emelkedni csak a költészet tud - dráma, vers, mert a költészet nem törvénytisztelő, hanem törvényteremtő. Majdnem mindig kétségbevonja, ami van. A vers folyton jövőt akar teremteni. Ebbéli szándékában nem befolyásolhatja semmiféle körülmény, semmiféle udvariasság."⁷²⁷

Költőink, íróink idézett vallomásai egyértelműen arról tanúskodnak, hogy valamennyien létfontosságú ügynek tekintették a költészetet. Bizonyos, hogy ez a szent hit, megszállottság is hozzájárult ahhoz, hogy időről időre megírták a maguk és a magyar költészet katartikus nagy verseit.⁷²⁸ Hatalmas szellemi-lelki energiákat sugároztak az olvasókba, vershallgatókba, az egyénekbe és a közösségbe, nemzetbe egyaránt. Bírálataik tisztító erejű volt, még a léthiányt is katartikus erővel nevezték meg. Az embert mindig a jelenkorinál értelmesebb, értékesebb lét keresésére ösztönözték, lelkileg-szellemileg - esettségei, bűnei, gyengeségei közepette is - a tisztaság és nagyság emberi lehetőségei felé ösztönözték - a bajok megnevezése révén is. Cs. Szabó László *A magyar költészet századai* című esszéjében plasztikusan mutatja meg azt is, hogy történelmünk folyamán az oly sokszor lenyomott nemzet, hogyan vett időről-időre hatalmas lélegzetet a költészetében, hogyan emelkedett föl újra és újra.⁷²⁹

Summa summarum: elődeink és nagy kortársaink számára a vers egyént és közösséget nevelő, erősítő és megtartó - szellemi-erkölcsi értékeket is megnyilatkoztató - esztétikai viszony lehetősége volt. A léte értelméért küzdő ember hatékony eszköze. Egy-egy verseskönyv, egy-egy költői est egyszerre volt lelki-szellemi-erkölcsi esemény.

2. Pillantás a jelenre

⁷²⁴. Márai Sándor: *Az író és a nemzetnevelés*. In: *XX. századi...* 92.

⁷²⁵. Márai Sándor... 98.

⁷²⁶. Nagy László: *A küldetés*. In: N. L.: *Adok nektek aranyvesszőt. Összegyűjtött prózai írások*. Magvető. Bp. 1979. 63.

⁷²⁷. Csoóri Sándor: *Műzsapiac*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. Püski Kiadó, Bp. 1994. I. 207..

⁷²⁸. Illyésről írja Csoóri Sándor: "korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét". Csoóri Sándor: *Illyés Gyula köszöntése*. In: Cs. S. i.m. I. 395. Ez a megállapítás azonban legnagyobbjainkra szinte kivétel nélkül érvényes.

⁷²⁹. V.ö.: In: *XX. századi...* 177-190.

Aztán a hetvenes évektől - rendkívül bonyolult társadalmi, történelmi okok következtében is - megkezdődött és egyre erőteljesebben kibontakozott az eddig említett költészetfelfogás, költészetértelmezés - divatos kifejezéssel - "költői szerepminták" lebontása, megtagadása, kigúnyolása. Természetesen nem az egész újabb költészetben, de annak mennyiségileg jelentős részében, s ezt a részt a megújuló irodalomelméleti gondolkodás is gyorsan kanonizálta. De nem a kanonizáció törvényei szerinti nyugalommal tette ezt, hanem úgy, hogy minden esetben az általam most idézett magatartásmódok érvénytelenségét, tarthatatlanságát hangsúlyozta. Nem azok mellé, hanem azok helyére állította az azoktól eltérő "szerepmintákat".

Nem arra figyelt a kanonizáló kritika, hogy a korábban kibontakozott nagy életművek - előbb például Nagy László és Pilinszky, majd - szintén csak példaként említve - Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár és Csoóri Sándor költészete - milyen termékeny belső küzdelemben szembesült az új kihívásokkal, és nem arra figyelt, hogy az egykor az ő nyomukban indult költők - szintén jelzesszerű példaként említve Baka István és Nagy Gáspár nevét - milyen mély felelősségű művészi teremtő munkában alakították ki roppant érzékenyen kritikus, egyéni karakterű, összetett költői látásmódjukat, hanem a "nyelvi fordulat" jegyében kizárólag az úgynevezett "hogyan"-ra irányította a figyelmet. Ezen a "hogyan"-on pedig nem a Nemes Nagy Ágnestől idézett tartalmi-formai teljességet és egységet értette, hanem kizárólag a technikát, azt, amit Nemes Nagy Ágnes "szabásmintának" nevezett.

Az, hogy az új irodalomelmélet az irodalom nyelviségét állította vizsgálódása középpontjába, az ötvenes-hatvanas évek agyonideologizált kritikájának ellenhatásaképpen természetes és múlhatatlan igény és érték.

De úgy vélem, hogy most meg a másik végletbe estünk: a líraskritika jórésze modellek, szabásminták elemzése, teljességgel hiányzik belőle a mű minden egyéb jelleg- és értékadó tényezője. Hiányzik belőle a költői én személyisége, teljes világképe és annak értékelése. Hiányzik az elemzésekből a költői ének az az egyedi érzés- és gondolatvilága, amelyik eleven viszonyba vonná az olvasót, amelyik révén sorsa, léte kihívást jelenthetne az olvasó számára.

Németh László szokta tréfásan mondani, hogy a nagy mű olyan, mint az esernyő: "Van selyme: a művészet érzéki anyaga; s van váza: a problémák pátosza, ami kifeszítve tartja."⁷³⁰ Ezeknél a hasonlatoknál maradván: az újabb kritikának igen nagy része csak a "szövegmintát" és a "selymet" elemzi, bár azt lefegyverző elméleti felkészültséggel. De a szövegminta és a selyem még nem öltöny és nem esernyő. Létfeltétele annak, de még nem az.

Az ilyen "csak szövegminták" és "csak-szövegminta-elemzések" hihetetlenül belterjessé teszik az irodalmat. Megfosztják összetett emberi jelentőségétől. Ne csodálkozzunk hát azon, hogy a közönség látványosan elfordul az irodalomtól.

Máshol tüzetesebben kifejtettem azt a nézetemet, hogy a kritika miként forgatta ki - igen nagy logikai csúsztatásokkal - valóságos értelmükből mindazokat a fogalmakat, amelyek az irodalom emberi, közösségi hivatását, küldetését, funkcióit próbálták megnevezni.⁷³¹ Elgondolkodtatónak tartom ebben a vonatkozásban Farkas Zsoltnak azt a - más összefüggésben tett - észrevételét, hogy az irodalom depolitizálását Magyarországon olyan nyugati mintákra hivatkozva végzik, amelyek egyáltalán nem tartózkodnak a közvetlen állásfoglalásoktól.⁷³² A rendszerváltozás után ugyanis különösen fölerősödött az a vélemény,

⁷³⁰. Németh László: *Magyar műhely*. In: *XX. századi ...* 139.

⁷³¹. V.ö.: Görömbei András: *Az egymást erősítő sokféleség*. Kortárs, 1999. 10. 12-14. Görömbei András: *A magyar nemzeti irodalom az ezredfordulón*. In: *Magyar kultúra az ezredfordulón. A Magyarok Világszövetsége Fővárosi Szervezete és a Szent László Akadémia konferenciája 1999. május 8-án*. Bp. Püski Kiadó, 1999. 10-17.

⁷³². Farkas Zsolt: *Jobb kánon a Balkánon*. Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalmi Kánonok*. Holmi, 1999. 8. 1033-1051.

hogy most már aztán végképp lejárt a küldetéses, politizáló irodalom ideje, most már politizálhatnak a politikusok, az irodalom törődjön csak a maga dolgával. Ezzel én is egyetértek. De ez nem azt jelenti, hogy csökkent az irodalom emberi és közösségi felelőssége, "küldetése", hanem azt, hogy megnőtt. Éppen a rendszerváltozás után mutatkozik meg ugyanis ennek a tönkretett, vagy önmagát tönkretett nemzetnek a félelmetesen romlott állapota - erkölcsben és életakarásban egyaránt. Most van igazán nagy szükség a kompromisszumok, hatalmi elfogultságok, hatalmi pártérdekek fölötti, azoktól teljesen független szellem működésére, hiszen a mostani hatalmi tülekvések idején érvényes csak igazán Babitsnak az a meggyőződése, hogy az igazság szellemének az ébrentartásáért az írástudók a felelősek.⁷³³ Ezért fájjalom különösen, hogy a kritikai elemzések jórésze ezt a szempontot még azoknak a műveknek az értelmezésekor sem veszi figyelembe, melyeknek a "szövegminta"-iban pedig különleges örömet leli. Az igazság szelleméért való felelősség most is gazdagon és értékes esztétikai minőségben van jelen irodalmunkban, de kibontatlanul, "reflektálatlanul" marad és magára hagyva sorvadni is kezd.

Az természetes, hogy egy-egy fiatal nemzedék az elődeinek a megtagadásával, azokkal szemben új programok, új elgondolások kibontakoztatásával fogalmazza meg önmagát. Félek azonban attól, hogy a mai költészet és költészetelemzés jórésze ugyanabba a hibába esik, mint amelyik miatt az avantgárd irányzatok oly hamar elmúltak a magyar irodalomban. Ez pedig az, hogy az esztétikai minőségek és értéklehetőségek egy-egy elemét kizárólagossá teszik, a részt az egész helyére állítják.

Igy vált szinte egyeduralkodóvá az új költészeti kánonban a groteszk, az irónia, a nyelvjáték, a parafrázis, a fragmentalizáltság, a negativitás, a depoetizáltság, az intertextualitás, a transztextualitás, a mnemotechnika, a különféle nyelvek keverése, a személyiség megsokszorozása és szétoldása, a halandzsza, a fecsegés és társaik. Mindezek ősrégi eszközei a költészetnek. Funkciójuk mindenkor a megmerevedett szemlélet kimozdítása, megkérdőjelezése, frissítése, megváltoztatása volt. Ma azonban költészetünk jelentős részében eszközből céllá, összetett művészi formából technikává váltak. Nem új észrevétel ez, Nemes Nagy Ágnes és Csoóri Sándor emlékeztető esszéikben figyelmeztetett már a nyolcvanas évek elején-közepén erre a jelenségre.⁷³⁴ Nagy Gáspár két évtizeddel ezelőtt tette szavá "a mellényelvelés finanszírozott nyelvét", azt az állapotot, "... amikor a költészet a többféle megnevezés látványos eszközeivel kussol a lényegről".⁷³⁵ Orbán Ottó *Vojtina recepcióesztétikája* című verse pedig az 1999-es *Szép versek* kötetben szól erről a jelenségről: "tizenöt semmi harminc semmi negyven semmi / ennyiből már bőven kijön egy könyv".⁷³⁶

Kosztolányitól Bálint Györgyig és Csoóri Sándorig sokan figyelmeztettek arra is, hogy a költészet világából kiiktathatatlan a tragikum öntudata, a szemléletnek az a tragikus világtávlat, amely "kétségbe ejt, és magasra lendíthet"⁷³⁷, kiiktathatatlan a küzdő ember pátosza is⁷³⁸. A groteszk és az irónia sem a múltunkból, sem a jelenünkben nem tudja művészileg birtokba venni azt, ami tragikus volt és ami tragikus most.⁷³⁹

Mindemellett azt is megfontolandónak tartom, hogy a groteszk és irónia, a töredékesség és az osztott személyiség abszolutizált kultuszával szabad-e egyik napról a

⁷³³. Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. In: *XX. századi ...* 56-57.

⁷³⁴. V.ö.: Csoóri Sándor: *Műfajok őrségváltása?* In: *XX. századi...293*. Nemes Nagy Ágnes i.m.: 214.

⁷³⁵. Nagy Gáspár: *Az ún. nyelvkritikus költészet manifesztumának rekonstrukciója eredeti dánból és honi (sajtó)(ból), Távirat Kányádi Sándornak Kolozsvárra, a Horea 48-ba*. In: N. G.: *Szabadrabok*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. 156. és 160.

⁷³⁶. Orbán Ottó: *Vojtina recepcióesztétikája*. In: *Szép versek*, 1999.. Szerk.: Keresztury Tibor. Magvető. Bp. 1999. 110-111.

⁷³⁷. Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni...* i.m. 20.

⁷³⁸. Bálint György: *Jegyzetek a pátosról*. In: *XX. századi...* 113.

⁷³⁹. Csoóri Sándor: *Műfajok őrségváltása?* In: *XX. századi...* 301.

másikra fölszámolni, gyökeresen átalakítani a klasszikus költői értékeinkhez való viszonyunkat. Az természetes, hogy a nemzeti kánonnak is folyamatosan változnia kell. De legyünk óvatosabbak a nagy átértékelésekkel!

"Apollinaire képverseinek - a feledhetetlen *Calligramme*-oknak - nagy újdonsága az, hogy jó lapozni öreg, középkori fóliánsokat: a legmerészebb *Calligramme*-ok ugyanis ott találhatók"⁷⁴⁰ - írta némi malíciával Illyés. Apollinaire legjobb kalligrammaiban azonban olyan "vizuális líraiságot" teremtett, melyik a tonális és a vizuális művészet szintézisével hatott és hat ma is.

Nem az említett eszközökkel van tehát bajom, a maguk szükséges helyén a költészet megújításának az eszközei és a gondolkodás edzőpályái lehetnek. De kizárólagos és kritikátlan kultuszuk számúzi a költészetből a személyiséget, a felelősséget és magának a költészetnek az értelmét is.

3. Vallomás

Olvasom az egyik költő verseit. Lenyűgöz nyelvi ötletessége, de aztán egyre unalmasabbá válik, mert csak technika, nem érzem mögötte a személyiség belső tartását, az egyéniséget, a teljes világképet. Olvasom a másik költő verseit, csupa parafrázis, csupa átírás, ötletek, ötletek, de nem érzem az erős egyéni prizmat. Olvasom a harmadik költő verseit: csupa szándékolt sutaság, mosolyogni lehet rajtuk, érezhető, hogy játszik, hogy maga is szórakozik, csak szórakozik. Elmosolyodom én is. Ez is kell. De semmi katartikus élményt nem ad egyik sem, az olvasással együtt múlik el a derű is belőlem. Veszem a következőt: mindenkit átír, tündérien, szellemesen, de valahogy az eredeti minden esetben nagyobb élményem volt.

De nem hagyom abba. Öregedve, hitben, életkedvben, reményben megfogyatkozva is költőkkel igyekszem a láthatatlanba vesző emberi magaslatok felé. Verset mindennap olvasok. A klasszikusok mindig mindig eljönnek a találkozóra. De eljönnek hozzám a kortársaim is sokan. Élők és holtak, jóbarátaim és ismeretlen társaim. Jönnek. Még ha a lehetetlen képviselőjében is.⁷⁴¹ Velük virrasztok a "farkasok óráján".⁷⁴² Velük nézem a "békebeli kannibálokat", velük mérem a "mosolyelágazás"-okat, velük tűnődöm a "magyar abszurd" kitartó jelenlétén.⁷⁴³ Velük utazom az egykori Szajlára, s ámulok azon, hogy visszatértem gyökereimhez.⁷⁴⁴ Aztán: "Éjfélben néha meghallgatom a híreket / nem azért, mintha érdekelne, hanem hogy / ne legyek egyedül."⁷⁴⁵ Jönnek a költők. Szólítanak, hívnak: "valaki jár a fák hegyén / mondják úr minden porszemen / mondják hogy maga a remény / mondják maga a félelem."⁷⁴⁶

⁷⁴⁰ Illyés Gyula: *A költő dolga*. In: *XX. századi ...* 168.

⁷⁴¹ V.ö.: Nagy László: "Ha reménytelen a Lehetetlen, elbukásunk is ünnepély." N. L.: Megismerés, nyelv és vers. In: N. L.: *Versék és versfordítások*. Bp. Magvető, 1978. I. 716.

⁷⁴² V.ö.: Baka István: *Farkasok órája*. In: B. I.: *Tájkép fohással*. Pécs. Jelenkor Kiadó. 1996. 183.

⁷⁴³ V.ö.: Nagy Gáspár: *Békebeli kannibálok*, *Magyar abszurd* című versei és *Mosolyelágazás* című ciklusa. In: N. G.: *Szabadrabok*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 1999. 343-344471-472., 319.

⁷⁴⁴ V.ö.: Oravecz Imre: *Halászóember. Szajla. Töredékek egy faluregényhez (1987-1997)*. Jelenkor Kiadó. Pécs. 1998. 454 l.

⁷⁴⁵ Borbély Szilárd: *Éjfélben néha meghallgatom a híreket*. In: B. Sz.: *Ami helyet..* Jelenkor Kiadó. Pécs. 1999. 53.

⁷⁴⁶ Kányádi Sándor: *Valaki jár a fák hegyén*. Magyar Könyvklub. Bp. 1997. 441.

FEHÉR FERENC VERSEINEK ÚJRAOLVASÁSA

I

Benne van-e Fehér Ferenc költészete a magyar irodalmi kánonban az ezredfordulón? S ha igen, miképpen? Milyen értékei biztosítanak helyet számára az irodalomra immár alig figyelő új évezred küszöbén?

Az irodalmi kánonképződésről sokat írtak az utóbbi évtizedben. Ezeknek az írásoknak a számbavételére nincs itt mód. Az irodalmi kánont a befogadó közösség által közmegegyezésként legértékesebbnek tartott művek csoportja alkotja. Lehet-e ma befogadói közösségről, közmegegyezésről, mindezek alapján pedig kánonról beszélni? Ma olyan befogadói közösségek élnek egymás mellett, amelyek szinte tudomást sem vesznek egymásról, irodalmi kánonjaik szinte nem is érintkeznek egymással. Közmegegyezésről aligha beszélhetünk. A mai irodalomtörténész illetékessége tehát szűk körű, lehetséges, hogy csupán egyszemélyes, legfeljebb abban bízhat, hogy az olvasók egy csoportja hozzá hasonlóan gondolkodik.

Az irodalmi kánonok hosszú történelmi folyamat során alakulnak ki és folyton változnak. Az újabb és újabb művek átrendezik a régi kánonokat. A kánon részének csak az a mű tekinthető, melyet a korábbi remekművek befogadtak maguk közé - annak ellenére vagy éppen azért, - mert az ő értékeikhez kapcsolódik is, de azokat változtatja, alakítja is. A kapcsolódás hiánya lehetetlenné tenné a kanonizációt, a teljes azonosság pedig megszüntetné a művészetet, hiszen annak a teremtés, nem pedig az ismétlés a létmódja.

Az ezredforduló értékválságos időszakában látszólag sok kánon képződik, de a kanonizációhoz tartós érvényességre van szükség, az újdonság önmagában nem olyan érték, amely biztosíthatná valamely mű tartós kanonizációját.

Az irodalom történeti szemlélete azt mutatja, hogy az irodalom életének folyamatában a kánonok rombolása és a kánonok őrzése állandó feszültségben van egymással.

Sokszor egy-egy újdonság háttérbe nyomja a korábbi értékeket, de aztán azt kell tapasztalnunk, hogy ez az újdonság hamarabb megfakul, mint az általa időlegesen háttérbe szorított művek.

Máskor a szembetűnő újdonság önmagában kevés maradandó értéket hoz, de igen nagy szerepet kap abban, hogy új horizontot nyisson az addig uralkodó szemléletben.

Az is megtörténhet, hogy az újdonság első megjelenésekor nem tudja felváltani a régi kánont, de egy későbbi időben mégis kanonizáló folytatásra talál.

A kánonképződés tehát mindenképpen hosszú történelmi folyamat sohasem lezárható eredménye. "Remekműről csak azután lehet beszélni, ha valamely regényt, költeményt, színművet, festményt, színdarabot vagy zeneművet befogadtak a korábbi alkotások kánonjába. A jelen műalkotásaiból a múlt választ, olyan fejlődési irány alapján, melyet csakis utólag lehet meglátni."⁷⁴⁷

A kanonizációban különösen fontos szerepet játszik a művek esztétikai értékvilága. Ez megint fölöttébb bonyolult kérdéskör, itt ennek is csak egy-két elemére utalhatok. Az irodalmi műalkotás esztétikai értékét több olyan értéktényező alkotja, amelyek önmagukban nem esztétikaiak, hanem például tudományos, etikai, érzelmi vagy konstrukciós jellegűek, de a műalkotásban esztétikai értékévé válnak. A legfontosabb értékelemek: az ismereti vagy referenciális, az eszmét sugárzó vagy posztulatív, az érzelmi vagy emotív, a formáló vagy

1. Szegedy-Maszák Mihály: *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*. In: Sz.M.M.: *"Minta a szényegen". A műértelmezés esélyei*. Balassi Kiadó. Bp. 1995. 99.

konstrukciós értékelem. Ezek csak együtt válnak esztétikai értéké, "egymás nélkül kiesnek az esztétikum szférájából".⁷⁴⁸

Az természetes, hogy a mű értéke nem függ közvetlenül attól, hogy tárgyiassága közvetlen vagy elvonatkoztató jellegű. Nem az úgynevezett valósággal való közvetlen összemérhetőség a szempont, hanem a hitelesség, a mélység és összetettség, művészi megalkotottság.

Egy-egy közösség irodalmi kánonképzésében azonban azzal is számolnunk kell, hogy az egyén és a közösség otthonosság-vágya, önazonosság-igénye embertani tény. Ebből következően egy-egy egyén vagy közösség szereti azt, ha a művekben önmagára ismer, a maga világát fedezi fel, annak olyan beállításával, láttatásával találkozik, melyben önmagára ismer, önmaga helyzetének távlatos megmutatását vagy kritikáját fedezi fel. Minden műalkotás a világból válogat elemeket, azokat átformálja, telíti az alkotó személyiségének világlátásával. "Ha a művön kívüli világból érvényes ismeretanyag és eszmei anyag kerül a műbe, az evokálódhat és a többi értékkel együtt remekművé formálódhat. Ha az anyag érvénytelen vagy hamis, ez a formálódás meg sem indulhat. Az érvényes anyag nem biztosan formálódik remekművé. A bekerült anyag sorsa a műben dől el."⁷⁴⁹

Minden műalkotásban különleges kettősséggel találkozunk. "Az alkotó a világot adja önmagában és önmagát a világban."⁷⁵⁰ A világot az olvasó első szinten a műalkotás Roman Ingarden által "ábrázolt tárgyiasságok"-nak nevezett rétegén észleli.⁷⁵¹ Ezek a tárgyiasságokat az alkotói szándék formálja olyanná, amilyenként a műalkotásban megjelennek. Ezek természetesen nem valóságos tárgyak, tárgyiasságuk sok vonatkozásban meghatározatlan. Mégis úgy jelennek meg a műalkotásban, hogy tárgyiasságukban sem érzékelünk hiányosságot, a valóságos tárgyiasság illúzióját keltik.

II

Fehér Ferenc költői világának alapszintje ebből a szempontból szociográfikus jellegű. Költészetében látszólag szinte tényszerű hitelességgel jelenik meg életközegének földrajzi és emberi világa. Monográfusa, Bori Imre úgy állította össze Fehér Ferenc válogatott verseinek kötetét, az *Erdőtlen erdőt*, hogy az egyes versek mellett közölte a költő munkanaplóit, jegyzeteit, az azonos témáról írt publicisztikai cikkeit.

Tanulságos együtt olvasni a versekkel ezeket a szövegeket. Egyrészt egyértelműen tanúsítják, azt, hogy Fehér Ferenc - miként erre már Harkai Vass Éva cikke is utalt - valóban a "vállalt világ költője", hiszen a jegyzetekben föltárt és a versekben formát nyert élmények annyira közel vannak egymáshoz, hogy olykor szinte szószerint megegyezik a vers és a jegyzet. A versekben és a jegyzetekben felismerhető hitelességgel jelenik meg ugyanaz a topolyai vagy tágabban bácskai "lírai földrajz" és emberi világ.⁷⁵² A Betyár-völgy, a Kálvária-domb, a Krivaja-part, a Nagykert, a Kőfal utca, a Vajhegy, az Epres, a Vágóhíd-sor és az őszi Bácska, a Tisza-part, Topolya, Zenta, Újvidék valóban szinte tapintható szemléletességgel áll előttünk Fehér Ferenc költői világában. Nyilvánvaló a versekből, hogy a költői én otthon van ebben a világban, s a versek a konkrét topográfiával ezt az otthonosság-érzést sugallják annak az olvasónak is, aki esetleg soha nem járt ezen a vidéken.

Ugyancsak az otthonosság és szervezőség élményében részesít a versekben gazdagon megjelenő tárgyi és emberi világ. A bácskai sár és napfény, a klumpák és batyuk, a

⁷⁴⁸ Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig. In: P. Gy.: Kétségektől a lehetőségekig. Irodalomelméleti kísérletek. Gondolat Kiadó. Bp. 1983. 42.

⁷⁴⁹ Poszler György i.m. 43.

⁷⁵⁰ .uo. 40.

⁷⁵¹ . V.ö.: Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat Kiadó. Bp. 1972. 224-262.

⁷⁵² . Harkai Vass Éva: *A vállalt világ költője*. Híd, 1995. 851-852.

szalmazsák, a kék pléhedény, a sárga szárlevél, a vályog-ól, az akácok, "a disznótoros, lármás hajnalok", a kakasülön a kasza, a fagyott ingek a kerítésen, a halottan csüngő ingek a padláson, a dülőutak, az apa elárvult kunyhója, a szikkadt szülőkezek, a zörgő szekerek, a Betyár-völgyben a malom, az őszi Bácska egérszagú szárkupjai, a hósapkás tanyák, a "horpadt eb hullája az útkereszten", a befagyott tó, a döngölt vert falak, a tarlók közt a betonút, a nádas, a jeges bilincsbe vert csónak, büfék, kocsmák, bamba szárnyasok, lapító ebek, az elhagyott eperfák, kocsmák előtt búsuló lovak, rothadt dinnyerakások, kaporkertek, kései ringlók, behavazott temetők, egy ló hullája, a kopott cukrászda, a holt meder, a jégen sarokkal ütött fénytörés, az aranykacsa, egy tanyaromból előmeredő szabadkémény, szolgálati cselédkönyv, szedetlenül otffejtett napraforgótábla. Ezeket a tárgyi elemeket a költői látásmód emelte a versekbe. Együttesük azonban az asszociatív rezonancia révén szinte determinálja e költészet emberi világot. A jólismert Magyar Ugar ez bácskai milióban.⁷⁵³ Fehér Ferenc versvilágának tárgyi közege szinkronban van a versekben megjelenő emberekkel. A lefokozott élet számtalan változata jelenik meg ebben a kisszerű, szegényes, szomorúságot, pusztulást sugalló tárgyi világban. A lírai én "tétlen csönd hallgatója" itt. Cselédösök árnya kísérti. Kéménykoromból jósolnak itt jövőt. Mozdulatlan világ ez. "Innen még nem jutott senki messze". A tehetség sorsa torzulás és pusztulás Babonás, riadalmas és rideg világ. A lírai én úgy érzi, halott világban él, maga is halott. Az *Elégia* záró sorai teljes magadásról vallanak:

*Elnyúlni és aludni! Mi mást tehetnék, én őszi Bácskám,
mikor egérszagú szárkúpjaidban hanyatt feküdvé
hívogat a csend,
a magány,
a halál..."*

Halott világ veszi körül a költői ént. A múltból is a tragikus újvidéki ballada képei jönnek eléje. Mozdulatlan és rideg a falu világa. "Ebben a faluban élt apám, öregapám és annak apja, / de egymással csak virrasztásokon találkoztak"- olvassuk *Az én falum* című versben. A *Bácskai bordal* pedig pontos szociográfiai helyzetkép erről a világról. "Kocsmasarokban, gúzsba kötve / gyerekként sír egy kismalac..." "Mázsás csizmák közt, / padlóba szúrva, / merednek feszes / nagy ostorok.". A múlt heti följegyzés a naptárban "harminckilencszer / féldeci". Ezt a kívülről láttatott helyzetképet az ivásra szólító mondatok hosszan idézett sorai mélyítik tovább. Itt egyetlen megoldás mindenre, öröme, bánatra, születésre, halálra, "Doberdóra és Isonzóra" egyaránt az ivás: "Igyunk hát, igyunk, az istenit! / Ki nem iszik, gazember mindenik!..." Az állomás is elátkozott itt, az utazás sem örömet és távlatokat jelentett. A szenvedés változatait idézi fel. "A sínek itt rémülten elszaladnak. / Koponyaüreg az állomásablak."

A szonettekbe sűrített fényképek, helyzetképek sora sem hoz semmi vígaszt, semmi életet ebbe a zárt és mozdulatlan világba. A szigorú forma élesebben rajzolja ki a kilátástalanság képeit. Valóban a *Pannon nirvána* ez. .

Ezt a világot Fehér Ferenc rajzolta rá a magyar költészet és a magyar nemzeti önismeret térképére. Ha Fehér Ferenc költészetére gondolunk, bizonyos, hogy először ez a különös bácskai univerzum jut eszünkbe. Olyan tulajdona ez neki, mint Tamási Áronnak a székely világ, Veres Péternek a Gyepsor, Márainak a kassai polgárság.

III

⁷⁵³ . Kovács Kálmán: *Bevezetés*. In: Fehér Ferenc: *Delelő*. Fórum. Újvidék. 1966. 11.

Persze ez a világ nem tárgyi motívumai, hanem tárgyi motívumainak művészi megalkotottsága révén lehet csak az irodalmi kánon része. Csak így képes - Heideggerrel szólva - egy világot megnyitni és világként a lét igazságát működésbe hozni. "A mű, mint mű, kizárólag ahhoz a területhez tartozik, melyet önmaga nyit meg. Mert a mű múltja az ilyen megnyilatkozásban és csak ebben van jelen."⁷⁵⁴

Ha összevetjük a jegyzeteket és a verseket, szembetűnik, hogy ugyanaz a téma sokkal gazdagabb értelmű, gazdagabb jelentésű a műalkotásban, mint a jegyzetekben.

A mű egy világot állít fel, de ez a világ nem a jegyzetektől is megismerhető elemek összessége, hanem sokkal több annál. "A világ világa létezőbb, mint az, ami megragadható és felfogható, melyben otthon hisszük magunkat. A világ nem tárgy, amely előttünk áll és amelyre ráirányul figyelmünk. A világ az örökkön nemtárgyi, amelynek mindaddig részei vagyunk, amíg a születés és halál, áldás és átok pályái a léte vonva megtartanak minket. Ahol történelmünk lényegi döntései születnek, amelyeket magunkra vállalunk és feladunk, félreismerünk és amelyekre ismét rákérdezünk, nos, ott van jelen a világ világa."⁷⁵⁵

Fehér Ferenc költészetének maradandó értékeit éppen az a művészi alkotómunka teremti meg, melynek során tapasztalatainak szociográfiai jellegű elemeit a művészi önkifejezés, művészi megnyilatkozás autonóm művészi világgá teremti, ezáltal vállalja, megkérdőjelezi, bírálja, értelmezi is azokat.

Ebben a művészi folyamatban mutatkozik meg előttünk a jobbágyok unokája létstátusból az értelmiségi pálya szellemi magasságába emelkedő költői személyiség önazonosság-keresése, identitás-teremtése.

Mai olvasatban már sokkal izgalmasabb, fontosabb ez a modell érvényű személyiségalkotó folyamat, ez az önelemző öntanúsítás, mint a szociográfiai irodalomba kívánczó tényvilág. A kettő azonban elválaszthatatlan egymástól. Egymást világítják meg.

Ebben a művészi alkotómunkában, örökös küzdelemben Fehér Ferenc művészete egyetemes érvényű létezési modellt teremtett a bácskai életanyag elemeinek kitágításával. Ilyen értelemben is érvényes Tolnai Ottó megállapítása, mely szerint Fehér Ferenc életműve szerves egész, "az élő szervezet zártságával bíró, egyanyagú első teljesség" a jugoszláviai magyar költészetben.⁷⁵⁶ Ez a szuverénül megteremtett világ olyan érték, amely ma is helyet biztosít számára az irodalmi kánonban.

Ennek a szerves építkezésű világnak az alapmotívumai a bácskai falusi szegénység élményvilágából származnak. Fehér Ferenc topolyai és szabadkai gyermek és ifjú évei után Újvidéken találkozott az ötvenes évek elején az urbanizált életformával és ugyanakkor a nagyfokú idegenségérzéssel is. "Így erősödik fel és válik tudatossá a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején kimunkált érzelmi viszonyulása családjához és családjá révén szülőföldjéhez, általában a bácskai faluhoz, nemkülönben Bácskához, amely az ötvenes években nem földrajzi fogalom Fehér Ferenc költészetében, hanem érzelmi glóbuszának egy misztikus pontja, ahol a maga költői életdrámája játszódik le."⁷⁵⁷

A művekből egyértelműen kiolvasható, azonban az a tény is, hogy verseinek alapmotívumai szinte szociográfiai pontossággal mutatják be a költő gyermekkori világát. A "misztikus pont" tehát valóságos tényekből áll össze. A világgép ezekben a versekben a költő Vajdaság-élményével azonos.⁷⁵⁸ A gyermekkori élményei általában sokkal frissebben élnek az emberben, mint a későbbiek. Fehér Ferencben a cselédvilági közegéből kivált, értelmiségivé lett ember lelkiismeret-furdalása és felelősségérzése még erősebben őrzi a gyermekkori

⁷⁵⁴ . Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó. Bp. 1988. 68.

⁷⁵⁵ . Martin Heidegger i.m. 72.

⁷⁵⁶ . Tolnai Ottó: *Búcsú Fehér Ferenctől*. Híd, 1989.

⁷⁵⁷ . Bori Imre: *Fehér Ferenc*. Fórum. Újvidék. 1978. 45.

⁷⁵⁸ . V.ö.: Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Fórum Kiadó. Újvidék. 1993. 174.

élményeket. Az eleven párhuzam okán érdemes emlékezetünkbe idézni Babits Mihálynak a *Puszták népéről* írt gondolatait: "Milyen valószínűtlen volt, hogy akadjon valaki, aki képet rajzol ennek a titkos mélységnek az életéről! Illyés talán az egyetlen ember, aki erre vállalkozhatott. A pusztát csak az ismerheti belülről, aki maga is a pusztá gyermeke. De ez az ismeret csak akkor válhat tudatossá, ha a pusztá gyermeke kilép a pusztából, és fölébe emelkedik. S aki egyszer kilép a pusztából, az ritkán tart többé a pusztával közösséget. Az többnyire más szintén csak kívülről hajlandó nézni a pusztát. Kivéve, ha költő, akiben gyerekkorának párlata, önnön múltjának lelke él."⁷⁵⁹

Mutatis mutandis érvényes ez a jellemzés Fehér Ferencre is. Benne is haláláig elevenen élt "gyerekkorának párlata, önnön múltjának lelke". Verseinek szociográfiai tényszerűsége emlékezésből táplálkozik. Az emlékezés révén viszont éppen az időtávlat által nyert tágasabb perspektíva biztosítja a szinte egzisztenciális rálátást a tényvilágra. Ez motiválja azt, hogy egy-egy kép egzisztenciális szimbólummá emelkedjen, gazdag jelentésrétegekkel dúsuljon föl a költői szemléletben.

Fehér Ferenc költői pályájának alakulástörténetét árnyaltan megrajzolta Bori Imre monográfiája. A költő pályája a monográfia megjelenése után két évtizeddel ért véget, a pályarajz mégis érvényes ma is, hiszen az életmű azokban az évtizedekben lényegesen már nem módosult.

Tűnődhetünk azon, hogy miért fogytakoztak meg annyira Fehér Ferenc versei életének utolsó két évtizedében. Kételyeket támaszthatott benne poétikai modelljének megkérdőjelezése az Új Symposion gárdájának költői gyakorlata révén. Lehetséges, hogy az a költői pálya, amelyik a tárgyi világ gazdag leltárával indul, s az elvonatkoztató jellegű belső szemlélet felé mozdul el, szükségképpen a költői elhallgatáshoz vezet? Ezt látszik igazolni az is, hogy utolsó éveiben csupán egy-egy alkalmi ihlet mozdította ki költői hallgatásából.

IV

Fehér Ferenc organikusán építkező költői életműve teremtett olyan értékeket, amelyek immár évtizedek távolából újraolvasva is helytállnak magukért, maradandó részei a magyar irodalomnak.

Az irodalmi kanonizációnak nem a kanonizált szövegek rangjának az őrzése és megerősítése az igazi tétje, hanem a még kanonizálatlan értékek fölfedezése és beillesztése a kánonba.⁷⁶⁰ Fehér Ferenc költészete viszont jellegénél fogva olyan, hogy értékei már a kortársak számára a tárgyiasság, személyesség és artisztikum egységében mutatkoztak meg. Újabb és újabb olvasatuk nem annyira az új felfedezés, hanem inkább az értékek tartósságának, érvényességének az örömeivel ajándékoz meg.

Költői szemléletének belső gazdagságát tanúsítja az, hogy a közvetlen tárgyas szemlélet sokféle módon válik versképző indítékká költészetében.

A meghatározó szülőföld- és szegénységélményt sokféleképpen dúsítja, költőileg egyre tágabb körökbe emeli, egyetemes emberi létélmény kifejezésének médiumává avatja.

Ennek egyik változata az, amikor egy gyermekkori élményt képpé formál, majd öntanúsító jelképpé változtat. *Övig a földbe ásva* című versében egy emlék - a mezőn dolgozó szülők a kisgyereket egy gödörbe tették, hogy ne legyen vele gond, el ne kószáljon - a felnőtt költő szellemi, erkölcsi, érzelmi magatartásának kifejezőjévé lett: elkötelezettség, küzdelemre ösztönzés, indulatot kiváltó tehetetlenség és mindemellett most már vállalt helytállás jelképe.

⁷⁵⁹ . Babits Mihály: *Illyés Gyula versben és prózában*. In: B. M.: *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1978. II. 333.

⁷⁶⁰ . V.ö.: Szegedy-Maszák Mihály: *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban*. In: Sz.M.M.: *"Minta a szényegen"*. A műértelmezés esélyei. Balassi Kiadó. 1995. 98.

Sírgödör és fedezék egyszerre a föld, a költői szó pedig "földből vett" és földszinű. A kisgyereket mindig kihúzta az édesanyja ebből gödörből. Az idők folyamán - ezzel vált át a vers létszémletté - azonban ez az állapot megváltozott, végleges lett a költő számára az "övig a földre ásva" helyzet.

A *Bácskai tájkép* - Fehér Ferenc bizonyára legismertebb verse. Ez a mindössze nyolc sornyi miniatűr kis remekmű olyan sűrű szövésű, olyan kimunkált artisztikumú, hogy akárhányszor újra olvassuk, belső vonatkozásrendszerének gazdagsága révén

mindig újként hat. Az ellentétek és párhuzamok egész rendszere fejlik ki benne:

*Tarlók közt szikrázó betonút,
beleszalad a nyárba.
Kétoldalt elhagyott asszonyok:
egy-egy hókarú nyárfa.*

*Úton kisfiú mendegél.
Mezítelen a lába.
Fönről az égből éppolyan,
mintha egy helyben állna.*

A látvány filozofikus töltést kapott a reflexióval. Egymástól merőben különböző létdimenziók szembesülnek általa: a fönt és a lent, az előrehaladás és a helyben maradás. Ami a bácskai tájon cselekvés, küzdelem, az egy más nézőpontból oly jelentéktelennek látszik, mintha nem is történe meg. Valóban "a haladás és egy helyben maradás paradoxonának egzisztenciális mélységű metaforája" ez a vers "a lélekben elraktározott gyermekkor emlékkép költészetté lényegülésésnek tetten ért pillanataként".⁷⁶¹ Ez a miniatűr helyzetkép valóban világot nyit meg. Első strófája - miként a népdalok nyitó természeti képe - az asszociatív rezonancia révén már magában foglalja a távlat és az otthagytottság, a mozgás és mozdulatlanúság ellentétét, melyet a második strófa sorsképpé teljesít. Egyetlen jelző, a "mezítelen" tölti meg szociális részvétellel a vers világát. Ebben a nyolc rövid sorban valóban esztétikai értéké válnak a valóságismereti, gondolati, érzelmi és formáló értékelemek.

Az ehhez hasonló helyzetképek és sorsképek sok változatát alkotta meg Fehér Ferenc az ötvenes években. Ezekből a tájkép, életkép, sorskép jellegű, közvetlen szemléletből emelkedő versektől az általánosítás fokában különböznek azok a darabok, amelyeket leginkább a személytelen líra kifejezéssel szokás illetni. Az élmény tárgyiasítása nagyfokú elvonatkoztatás eredménye az ilyen versekben. E típus példái az *Aranykacsa* és a *Daruballada*. Népköltészeti hagyományban fogant, de szigorúan egyéni hangolású versek ezek.⁷⁶²

Az *Aranykacsa* élményi háttérét maga a költő tárja fel egy jegyzetében. Egy vasárnap délelőtt Topolyán kis parasztgyerekeket látott csúszkálni a temetőárok jegén. Ekkor jutott eszébe a gyerekkori emlék: patkós sarokkal aranykacsát ütöttek a jegén. "Az aranykacsa fénytörés a jég kristályain. Az aranykacsa addig él valóságosan, amíg a jég páncélja fogja."⁷⁶³ Gyönyörű, szivárványos ragyogás a fagyban. Tűnékeny és gyönyörű létezés. Jelképévé válik a versben mindannak, ami otthon volt, ifjúság, szépség. Mindezt óvja, menti a költői alkotóerő, de az aranykacsa léte a játék és tragikum, szépség és pusztulás egyszerre. Az emberlét küzdelmes szépségének és pillanatnyiségének is jelképe:

⁷⁶¹ . Harkai Vass Éva i.m.854.

⁷⁶² . Fehér Ferenc: Erdőtlen erdő. Válogatta és a kommentárokat összegyűjtötte Bori Imre. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 1995. 103.

⁷⁶³ . uo. 98.

*Aranykacsa a jégen
Szivárvány hét színében
Csillogtassátok úgy ni
Ki tud nagyobbat rúgni!*

A *Daru-balladában* nem a közvetlen szemléletes valóság jelenik meg élménykifejező erővel, hanem az élmény ereje teremt egy sosemvolt, mitikus sugárzású látványsort az önmagával küzdő személyiség önkifejezésére. A gém nem tud menekülni a rémektől, akár vár, akár száll, mindenütt körülveszik. Menekülése azt sejteti, hogy fogynak a rémek, hiszen előbb hét volt, aztán minden új helyzetben eggyel kevesebb van, de a kettő után természetesen következő egy helyett "önmaga képe" várja, majd a nyolcadik strófában az is kiderül, hogy "ő a hét rém", tehát csak látszat volt a rémek fogyatkozása. Nem a rémek fogytak el, hanem az élete. Különlegesen gazdag artisztikumú, dalszerűvé stilizált vers. A madár az emberi önkifejezés egyik ősi szimbóluma. A vers kulcsszava pedig a rém. Nem kap egyértelmű fogalmi magyarázatot, de nem is marad rejtély, utalásokból (szégyen, magány, emlék) nyilvánvalóvá válik, hogy a személyiséget kínzó érzések, élmények foglalata.

Fehér Ferenc költészetében egész vonulatot képeznek az olyan versek, amelyekben a tárgyi motívum csak kiindulópont, s ez a versben gazdag képzettársítások révén tágul, új horizontokat kap, egész világértelmezéssé, leltározó számvetéssé nő. Jellegzetes élménydúsító lírai szituáció ez. Bori Imre a korai versek reprodukáló képzettársításaival ellentétben a meditatív asszociációk jellegadó szerepére mutat rá ezekben a versekben.⁷⁶⁴ Ennek a típusnak korai szép példája az *Elégikus sorok egy ló hullája fölött*, későbbi mintadarabja pedig az *Agyag*.

Az előbbi vers a lósors egész történelmi panorámájává tágul, a személyes, megszólító, dikció lírai részvétellel telíti a tárgyas bemutatást. Fehér Ferenc 1959-ben írt verse méltó darab abban a sorban, amelyikben olyan remekművek állnak, mint Nagy László verse, az 1963-ban keletkezett *Búcsúzik a lovacska* és Kányádi Sándor *Függőleges lovak* című 1967-es keltezésű verse. E három vers összevetése külön tanulmányt érdemelne. A lírai részvét mindhárom darabban erős, de mindegyik költő a maga temperamantuma, karaktere, világlátása szerint nyilatkoztatja azt meg. Fehér Ferenc verse a leginkább tárgyyszerű, karakterét a bemutatás és megszólító dikcióba foglalt részvét egysége határozza meg. Utolsó soraiban ez a részvétet ironikus mozzanattal színezi:

*Nyomorult életed végén
elégtételül említhetem-e,
hogy a rúdhoz kötözve
mindig a hátsó feled mutattad
ostoros gazdáidnak.*

Az *Agyagot* joggal nevezte Bori Imre a jugoszláviai magyar irodalom egyik alapversének.⁷⁶⁵ Ebben a motívumdúsító, leltározó nagy versben a vajdasági motívum valóban úgy válik egyetemes érvényű világértelmezéssé, hogy a vajdasági szín jellegét megőrizve szervesül az emberiség történelmének részévé. Az agyag egyszerre az emberi álmok őrzője és "egyetlen átváltozási lehetőségünk" is. Az agyat története az emberiség története, örömeinek és tragédiáinak is foglalata. .

⁷⁶⁴ . V.ö.: Bori Imre: Fehér Ferenc, 120-121.

⁷⁶⁵ uo. 135.

A tárgyias alapmotívumot személyes vallomással az értelmezés gazdagsága révén tágítja egész világgá a *Növésben* című vers. A verset kiváltó tárgyi motívum itt a költő édesapjának 1908-ból való szolgálati cselédkönyve, s ebben a bejegyzés: "Termete: növésben". Ezzel a szociográfiai ténnyel szembesül a költői én. Törleszthetetlen számlának érzi édesapja sorsát. A szolgálati cselédkönyv üresen maradt lapjára szántja vallomását. Nemcsak felidézi édesapját, hanem átveszi örökségét, szembesíti kettőjük sorsát, feladatát, megvallja mélyebb kötődését az emberi minőség eszményi mértékévé emelt édesapjához, akinek a példája számára egész életén keresztül erőforrás és elszámolási kötelesség maradt.

A tizenhat éves korában már cselédként dolgozó édesapa eszményi példává nőtt Fehér Ferenc költői világában. A topolyai vándorfestő élete és sorsa viszont a művészet és a művészsors értelmével való összetett és mély számvetésre ösztönözte őt. A róla írt második verse, az 1972. február elsejére datált *Nagyapáti Kukac Péter átváltozása* az egyik legjelentősebb műve. A tömör képek nemcsak a vándorfestő világot idézik föl, hanem azt a Fehér Ferenc-i világot is, mellyel ő is egy életen keresztül küzdött, szembesült. A sorok végén álló felkiáltójelek egyszerre hívják fel a figyelmet a megfestett világ művészi szépségére és valóságos nyomorúságára:

*Pingált szobák rózsái alatt a vályog!
Házaljak gyászcsikja: fekete béklyó!
Fehér falú házak nyárdéli tébolya!
Részes kaszák erdejében kivirágzó ecset!*

Ugyanaz a pannon nirvána ez, amelyet Fehér Ferenc költészete bemutat, de a festő még komorabb szemléletén átszűrve. Ridegen sorakoznak egymás mellé a megfestett tárgyak. A megszólító dikció pedig sokrétű: értelmezés és faggatás, de egy helyen ironikus idézés is, a festőt körülvevő világ értetlenségének, fölényének a bemutatása ("No, Péter, hogy ityeg a fityeg?"). Nyomaszóan szegényes világ tárul elénk a költői szóval közvetített képeken. Még a szépség is groteszk ebben a világban: "Lópatanyomban lóhúgy anyajegyje..." Éppen az ilyen naturalista jellegű képek határolják be a festő világát. Ezek mögött elérhetetlen messzeségben tűnnek fel a versben az elismert nagy művészek távoli példái. Csontváry *Önarcképének* szemgolyójára a Nap emlékeztet itt, a híres francia festőkre pedig a madárijesztők. A vers címét én úgy értelmezem, hogy Apáti Kukac Péter a műveivé változott át. A vers világa a végtelen keserűség ellenére ennek az átváltozásnak a révén igazolja az ő életét és művészetét. Méltatlan körülményei, méltatlan sorsa ellenében is. Szó sincs persze feloldásról, hiszen a vers utolsó zárójeles kérdése közvetlenül a sors, körülmények okozta hiányra is utal kérdőjellel és világot vádló felkiáltójellel is: ("Amit meg nem festettél, hova tetted?")

*

Néhány verset idézhettem csak föl egy-két szóval a magam Fehér Ferenc-kanonjából abban a hitben, hogy Fehér Ferenc verseit az új évezred küszöbén is érdemes újraolvasnunk. Szemléletének gazdagsága, hűsége, erkölcsi és művészi felelőssége tanulságokkal szolgálhat az önmagát ma is küzdve alakító ember számára is.

ERDÉLYI VÁLTOZATLANSÁGOK

Sütő András könyve

Sütő András több mint hatszáz lap terjedelmű publicisztikai kötete az erdélyi magyarság rendszerváltozás utáni életének döbbenetes enciklopédiája. Változásokról kellene számot adnia, de tekintete mindegyre csak a változatlanságokon akad meg, azokat veszi számba.

1989 karácsonyán, a forradalom eurórikus pillanataiban ő is azt gondolta, hogy az akkorra szinte végállapotba juttatott erdélyi magyarság végre felszabadulhat a létére törő nacionalista elnyomás alól. Végre birtokolhatja azokat a jogokat, melyeket számára 1918 decemberében az Erdélyt Romániához csatoló gyulafehérvári nemzetgyűlésükön a románok a magyaroknak és a győztes hatalmaknak ünnepélyesen megígérték, s amelyek Európa-szerte elemi emberi jogoknak számítanak.

Az önrendelkezés, a kollektív jogokon alapuló autonómia megvalósulása helyett azonban hamarosan azt kellett tapasztalnia, hogy "Endlösung-tervét a kivégzett Diktátor nem vitte magával a sírba". A nemzetiségi politika vonatkozásában inkább a Diktátor terveinek továbbfejlesztéséről és gyakorlati alkalmazásáról, nem pedig felszámolásáról tanúskodnak a tények: "A jogainak tudatára ébredt, szavát hallató romániai magyarság a megdöntött diktatúra fasisztoid örökségével találta szemközt magát." A kelet-európai diktatúrák bukása után a Trianon-szindróma nem szűnt meg, hanem elmélyült.

Tamási Áronnal vallja Sütő András, hogy "nemzet- és sorstársaival egyetemben az író nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött a népével cselekednek".

Ez a felelősségtudat ösztönzi őt arra, hogy - szembenézve az Idő és a Hely kihívásaival - szellemi energiáinak nagy részét továbbra is az erdélyi magyarság méltatlan sorsának a megváltoztatására fordítsa.

Ő is ismeri természetesen a vélekedéseket arról, hogy az író ne politizáljon. Mégis eltökélten kapcsolódik a magyar irodalom közösségi gondokat és feladatokat vállaló nagy vonulatához, Balassihoz, Adyhoz, Illyéshez, Németh Lászlóhoz. Egyetértéssel idézi többször is Németh Lászlót: "Egy író, aki csak szép: szajha." Sorsának nyomása alatt iróniával utasítja vissza az író közéleti szerepvállalásához illesztett kérdőjeleket. Nem ismer olyan problémát, gondot, amelyet ki lehetne rekeszteni az irodalomból. Azt az ars poeticát, melyik az irodalom autonómiáját összetéveszti az öncélúsággal éppoly fanatikusnak nevezi, mint - Arany Jánossal szólva - a "folyvást hont ordító sámánmagyarkodás"-t.

Sokrétű érveléssel veszi védelmébe a közösségi gondokkal közvetlenül is foglalkozó művészetet. Az irodalomnak ezt a küldetését méltatlan támadások pergőtüzében védi. Ezért kényszerül újra és újra arra, hogy kétségbe vont esztétikai evidenciákat magyarázzon: "A világ, az emberi élet nem parcellázható fel irodalmon belüli és kívüli területekre. Ki az, aki arcpírulás nélkül bizonygatni merné nekem, hogy a szárazajtaji székelyek lefejezése nem irodalmi téma, a szexuális tévelygés viszont az?"

Nem valamiféle váteszes megszállottság viszi őt a közösségi gondokhoz, hanem a felelősségtudat. Ez szólítja arra is, hogy publicisztikát írjon, közvetlenül is elmondja véleményét a világ mai állásáról, főként pedig kisebbségi közösségének történelmi és mai léthelyeztéről.

Az Erdélyi változatlanságok nagy koncepciójú könyv. Íróját nem kisebb szándék és cél vezérli, mint az, hogy segítse az erdélyi magyarságot fölegyenesedni, önrendelkezéssel, autonómiával rendelkező közösséggé válni. Végveszélybe jutott kisebbségi közösségét próbálja ráeszméltetni arra, hogy az utolsó órában bár, de eljött a történelmi cselekvés ideje. Ha elmulasztja ezt a pillanatot, lezárhatja történelmét. A közép-kelet-európai rendszerváltás

megteremtette a külső körülményeket ahhoz, hogy - nyolcvan év után - az erdélyi magyarság is kivívja autonómiáját, önrendelkezését, hogy ne a pusztulás törvényszerűségei szerint teljesejék be sorsa. Sütő Andrásnak meggyőződése, hogy az erdélyi magyarságnak nem elmenekülnie és szétszóródnia kell, hanem a történelem új körülményei között ki kell küzdenie, meg kell teremtenie Székelyföld autonómiáját, önrendelkezését, hogy az az egész erdélyi magyarság nemzeti fölemelkedésének alapja legyen.

Magyarországon a rendszerváltás lehetővé tette a nemzeti felelősség vállalását, s erre az első szabadon választott magyar kormány miniszterelnöke elkötelezte Magyarországot. Antall József tizenöt millió magyart vállaló állásfoglalása és cselekvése történelmi váltást hozott Magyarországra és a határon túli nemzetrészek kapcsolatában: "A tizenötmillió magyar sorsáért viselt nemzeti felelősséget soha többé elhárítani nem lehet."

A korábbinál kedvezőbbek az európai körülmények is ahhoz, hogy az összmagyarság szellemi, kulturális és nyelvi egysége újra létrejöjjön. Az összmagyarság szellemi integrációja ma történelmi szükség és lehetőség. Ha Románia is Európához akar tartozni, nem hagyhatja figyelmen kívül az európai normákat. Sokszor idézi Sütő András a svájci kantonok, finn, olasz, spanyol autonómiák példáját. Ezek azt bizonyítják, hogy a kisebbségek emberhez méltó élete nem illúzió csupán, hanem megvalósítható lehetőség. Magyarországnak éppen ezért az a kötelessége, hogy "Európa példáját lehetőségei szerint kötelezővé tétesse a kelet-európai, magyarfölbán szenvedő országok számára is."

Az erdélyi magyarságnak pedig következetesen vállalnia kell a kollektív küzdelmet sorsának megváltoztatásáért. Sütő írásainak visszatérő ösztönző gondolata az, hogy az erdélyi magyarságnak van reménye a kollektív megmaradásra, de csak akkor, ha a magyarság minden eddiginél konstruktívabb kisebbségpolitikát alakít ki, ha a kisebbségi magyarság körültekintően kidolgozott stratégiai tervekkel rendelkezik, s következetesen megvalósítja azokat. Ezekhez ajánlja mintának és érvnek Európa jól működő kisebbségi autonómiáinak a példáját. "Olyan nemzeti stratégiára van szükség, amelynek fokozatos megvalósításával a határon túli magyar nemzeti közösségek elnyerik autonómiájukat. Azok a példák, amelyekre hivatkozni szoktunk, modell értékűek. Ilyen a katalán, a dél-tiroli, a finnországi példa: az európai megoldás lehetősége, amelyet gyarmattartóink eszelősen tagadnak." Ezek a jól működő európai kisebbségi autonómiák egyértelmű cáfolatai annak a képtelen okfejtésnek, melyet a román nemzetállam fanatikussai hangoztatnak. "Ők ugyanis csupán a bantuszán rezervációról hallottak valamit harangozni, és azóta megható módon féltének minket saját nemzeti nyelvünkötől és kultúránktól, magyar iskoláinktól."

Megvalósult európai mintákkal szembeesíti az erdélyi magyarság helyzetét. Ez a szembeesítés a múlt és a jelen számbavételekor egyaránt döbbenetes látéletet nyújt az erdélyi magyarság sorsáról, a román nacionalizmus nyolc évtizedes gátlástalan magyarsággellenes cselekedeteiről. Sütő András jelenségeket az azokat motiváló elvekig visszavezeti, egyetemes összefüggésrendbe állítja. Ezáltal leplezi le igazán, hiszen a tág horizont az egyes jelenségek világtörténelmi mintáit is bevonja a jelenségek értelmezésébe. Erdélyi magyar helyzetmegvilágításaiba így kerülnek bele oly fogalmak, mint az Endlösung, az exodus, hungarocídium, diktátor, Heródes napjai, könyvtárak máglyahalála, új hódoltság, sátánian cinikus kegyetlenség, gyarmati sors, gyarmattartók, fasisztoid, a balkáni jellegű Dreyfus-pör, holt-tengeri táj, etnikai tisztogatás.

Sütő András eszmélkedése óta szomorítja szülőföldje magyar nemzetiségi közösségének pusztulása. Már az *Anyám könnyű álmat ígér* című regényének atmoszféráját is meghatározta ennek az "örökkön szóló mélyhegedűnek a hangja", mely ott bolyong "e holt-tengeri tájon". A regény megjelenése óta eltelt harminc esztendő az "otthonlalanítás" közben elszenvedett pusztulás és exodus krónikáját írta vele.

Ezt a szomorú krónikát az író nyelvi-szemléleti gazdagsága tágítja ítéletes világértelmezéssé.

A szülőföldjéhez való ragaszkodását oly sokféleképpen kivalló író az "otthonatlanítás" és "magyartalanítás" szót nyilván a "lomtalanítás" példájára alkotta, egyetlen szóba sűrítve ezáltal azt az abszurditást, hogy az erdélyi magyarságot úgy fosztják meg otthonától, otthonosság-tudatától és nemzeti önazonosságától, mintha azok kidobható lomok volnának csupán. A személyiség és közösség önazonosságának alapfogalmaihoz kapcsolt fosztóképző olyan új fogalmakat hoz létre, amelyek a valósággá vált képtelenséget leplezik le.

"Olyan ritka már itt a magyar szó, akár a színarany!"- mondta egykor az író édesapja. A magyar szó és a színarany párhuzamba állítása nemcsak azt fejezi ki, amit közvetlenül mond, hogy nagyon megfogyatkozott már a magyar szó, hanem legalább ennyire kivallja azt is, hogy számukra pedig tiszta érték az.

A pusztulás krónikáját olykor abszurd nyelvi humor sűríti: "Hál istennek, a mi temetőnk üzemel még - mondta apám a novolyi utolsó magyar emlékére -, Kamaráson van még magyar, aki meghaljon. A gyermekhalandóság megszűnt; nincs gyermek hozzá." Máskor a képes beszéd negatív festéssel ad szélesebb horizontot a pusztulás krónikájának, azt részletezi, ami már nincs, de aminek nyilvánvalóan lennie kellene: "Pusztakamaráson is megszűnt a magyar iskola; az anyanyelvi köntös kis szövőműhelye, mely évszázadokon át csattogott, énekelt, zsvajgott az eszmélet lázában."

Sütő András az "itt állok, másként nem tehetek" eltökéltségével végzi helyzetelemzéseit annak a meggyőződésnek a jegyében, hogy "mi magunkról csak az igazat mondhatjuk". Az igazság pedig az, hogy "közel egy évszázada az etnikai tisztogatás változatos módszereit gyakorolják rajtunk". Ennek a szinte számbavehetetlenül sokféle tényeit dokumentálják az *Erdélyi változatlanságok* írásai. A romániai magyarság helyzetét Sütő András rosszabbnak ítéli, mint a török hódoltság idején volt, mert akkor minden odaveszhetett, de "lelkünk, nyelvünk, vallásunk, nemzeti mivoltunk a kontyos rablót nem érdekelte. Új hódoltságban mai magyarok személyi-közösségi életének utolsó mentsvárait ostromolják a végeken. Anyanyelvi bástyát, a nemzeti önazonosság tudatának minden védőfalát." Ezért egyik fő tematikai vonulata Sütő írásainak az anyanyelv és az anyanyelvi iskola védelme, a fasisztoid jellegű román nyelvtörvény elleni tiltakozás. Elemi emberi jogokért emel szót, midőn a magyar anyanyelv elleni merényletek sokaságát veszi számba. Évtizedek óta az erdélyi magyar iskola állapota a legfájdalmasabb gondja, mert anyanyelvi művelődés nélkül felszámolódik a nemzetiség. "*Heródes napjai* valójában a gyermekért, a gyermeki tudatért indított hajtóvadászatnak a napjai."

Könyvének mégsem a panasz a fő iránya. A tények számbavétele csak látélet, csak kiindulópontja a sorsváltató cselekvésnek. A valóságos állapot számbavétele mindig az alapvető kisebbségi jogok követeléséhez vezet: "Nekünk változatlanul és szigorúan azt kell követelnünk, amivel kezdtük 1989. december végén: a román állam biztosítsa a kétféle magyarság teljes, tökéletes, önálló, autonóm oktatási hálózatát az óvodától fel egészen az egyetemig! Amennyiben nem biztosítja, nem teljesíti nemzetközileg vállalt kötelezettségeit."

Az erdélyi magyarság nyolc évtizedes történelme alapján vált meggyőződésévé Sütő Andrásnak az, hogy a történelem tárgyilagos megítélése nélkül a mai törekvések helyes megítélése sem lehetséges. Írásainak másik nagy vonulata - sokszor a jelenkori helyzetelemzéssel összekapcsoltan - az erdélyi magyarság történelmének tanulságait veszi számba. "Az első világháború győztes hatalmai olyan törvényt ültek felettünk, amilyent soha vesztes ország ellen Európában el nem követtek. Nincs példa rá, hogy valamely nép vereségének gyötrelmét a kollektív pusztulás máglyakínjaival tetézték volna meg, hogy képletes értelmén túl statisztikai valósággá válják a szó: hungarocídium."

A történelmi mérlegelés azt mutatja, hogy a románok mindkét világháború után az európai normáknak megfelelő nemzetiségi törvényeket és jogokat ígértek az erdélyi magyarságnak. Ezekkel az ígérekkel fordították a maguk javára a történelmet. Ezeket azonban csak a béketárgyalásokon hangoztatták, utána soha meg nem valósították. S ezt soha

sem kérték rajtuk számon azok a nagyhatalmak, amelyek ez alapján ítékeztek a javukra. Ezért van az, hogy az erdélyi magyarság legfontosabb követelése immár nyolc évtized óta és ma is az, amit maguk a románok ajánlottak föl és ígértek meg 1918 decemberében: az önrendelkezés, az autonómia, a kollektív jogok elismerése. Amit azonban varázsszóként használtak a béketárgyalásokon, később azt "destabilizáló" tényezőnek minősítették, s hallani sem akartak róla. A magára hagyott, kiszolgáltatott kisebbség így vált a nacionalista törekvések prédájává.

Éppen ez az ígéreteket, szerződéseket, törvényeket, európai emberi normákat semmibevevő magatartás az, amelyik arra a felismerésre vezette Sütő Andrást, hogy a történelmi tapasztalatok alapján újra kell gondolni a magyarság nemzeti stratégiáját. Minden erővel arra kell törekedni, hogy a magyar kisebbségeket is magukba foglaló államok betartsák az európai kisebbségi jogi normákat. Ha nem teszik ezt maguktól, rá kell kényszeríteni őket erre politikai-diplomáciai eréllyel. Ez ma Magyarország és a kisebbségi magyarság közös történelmi feladata. "Magyarországnak nemcsak kötelessége, de joga is védőhatalmi szerepet betölteni a határon túli magyarság jogainak érdekében."

A történelem reális mérlegelése alapján kénytelen megállapítani Sütő András, hogy Ady, Németh László és József Attila elgondolásai a kárpát-medencei népek megbékéléséről, tejttestvériségéről - a másik fél fogadókészsége hiányában - nem valósulhattak meg, valóban csak szép álmoknak bizonyultak: "Egy Romulust és Remust szoptató farkas ösztönei nemigen vegyülnek Emese álmával. Dunának, Oltnak nem egy a hangja. ... Elegendő harc vajon, hogy a múltat - múltunkat - be kell vallani? Nem elegendő! Mert nem az áldozatnak, hanem a hóhérnak kell már vallania." A szép elgondolások, eszmék önmagukban nem elegendők, azoknak érvényt is kell szerezni. Korrigálni kényszerül Sütő András Németh László koncepcióját is mind a Trianon után szétszóródott magyarság új szellemi-művelődési küldetését, mind pedig a Trianon utáni Magyarország esélyeit illetően. Az előbbi nem számolt az emberi jogi feltételek hiányával, a másik pedig figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy Magyarország az elszakított kisebbségei nélkül nem boldogulhat.

Sütő András nemzetstratégiai koncepciójában kitüntetett hely illeti meg a valóságos történelmi cselekvést, az emberi jogok érvényesítését, a szétdarabolt nemzet szellemi egyesítésének valóságos cselekedeteit. Ezért minősíti vízvázlatonként a Trianon-szindróma kezelésében Illyés Válasz *Herdernek és Adynak* című vitairatát: "A "belügyi kérdésként" hóhéraikra bízott kisebbségi magyarok emberjogi küzdelmének új szakasza kezdődött Illyés nemzetközi visszhangot keltő írásával." Illyés írásában az a nemzeti felelősségtudat nyilatkozott meg, amelyiknek az elhallgattatása a kommunista rendszer bűne volt. "A Trianon-szindróma a magyar nép egészét sújtja. Akik ezt közel fél évszázadon át elhallgatták, a vétkesek cinkosaivá lettek a kisebbségi Endlösungban." Illyés abban is követendő minta, hogy a magukra hagyott kisebbségek sorsát a világ közvéleménye elé tárta, szétfoszlatta azt a kényelmes dogmát, amelyik a kisebbségek sorsát az őket magukba foglaló államok belügyének minősítette.

Sütő András minden írását az erdélyi magyarság megmaradásáért, nemzeti fölemelkedéséért, emberi méltóságáért való cselekvés erkölce hatja át. Magatartása jelképének érzem azt az írását, mely címe szerint *Az Erdélyi Magyar Önvédelmi Szövetség kiáltványa*. Szerzőként a Hírel 1988/2-es számában *Az Erdélyi Magyar Önvédelmi Szövetség ideiglenes vezetősége* jegyezte ezt az írást. Tiltakozásba és segélykiáltásba foglalt számbavétele ez az erdélyi magyar kiszolgáltatottságnak, alávetettségnek. Segítségét kér és önvédelmi harcra szólítja fel az erdélyi magyarságot. "Két és fél milliós nemzetiségi tömegben van olyan erő, hogy kedvező történelmi körülmények között kiharcolja önrendelkezési jogát, kultúrautónomiáját, emberi jogait. ... Reménykedjétek és cselekedjétek! Tiltakozzatok minden lehetséges módon a jogtiprások ellen!" Ezt a kiáltványt Sütő András írta 1987-ben. A "szövetségnek" rajta kívül még két tagja volt: felesége, Éva és Király

Károly. A három személyt már közösségnek tekintette, írásának "testületi jelleget" adott. Életveszélyes cselekedet volt ez akkor. Most mégsem a vakmerő bátorság miatt említem. Az önmegsokszorozó gesztust érzem jelképesnek. Az *Erdélyi változatlanságok* arról tanúskodik, hogy Sütő András az 1989 óta eltelt időben is önmagát megsokszorozva cselekszik a szellem és erkölcs magasrendű és tiszta eszközeivel az erdélyi változásokért, az erdélyi magyarság európai minták szerinti autonómiájáért.

HOLLÓIDŐ

Szilágyi István regénye

Figyelemre méltó előzmények után Szilágyi István 1975-ben, a *Kő hull apadó kútba* című regényével foglalta el helyét újabb irodalmunk élvonalában. Ez a Németh László-i lélektani regény hagyományát megújítva továbbvivő remekmű negyedszázad alatt semmit sem veszített vonzásából, ma már irodalmunk azon klasszikus értékei közé tartozik, amelyek értékviláguk kimeríthetlensége folytán újabb és újabb értelmezéseket kapnak, állandó párbeszédben az élő irodalommal. Ez a lélekrajzot, társadalomrajzot és népi mitologikus szemléleti elemeket hibátlan szintézisbe fogó, intellektuálisan reflektáló regény úgy mutatta meg a gödörlét elviselhetetlenségét, hogy az attól való illuzórikus szabadulás útjait is elzárta.

Másfél évtizeddel később, 1990-ben Szilágyi István újabb nagyregénnyel, egyszerismind újabb regényváltozattal gazdagította irodalmunkat. Az *Agancsbozót* a parabolisztikus ábrázolásmódot társítja az aprólékos realista rajzzal, így teremt olyan művészi világot, melyben minden abszurditás lehetséges és valóságos. A hatalomnak kiszolgáltatott ember elviselhetetlen sorsának bemutatásával tiltakozik ez a modell érvényű parabolisztikus nagyregény a személyiséget megsemmisítő diktatúra ellen.

Harmadik nagyregénye, a 2001-ben publikált *Hollóidő* újabb meglepetés, megint szerves folytatása az életműnek, és megint modell érvényű, egészen új világú és poétikájú regényváltozat.

A három nagyregény szemléleti rokonsága azt tanúsítja, hogy Szilágyi István olyan nagy formátumú író, aki hatalmas kulturális hagyományt képes az újabb idők világszemléleti és művészi kihívásaival szembesíteni. Minden művében új epikai világot teremt. Ha a regények különbözőségét nézzük, akár azt is mondhatjuk, hogy mindegyik annyira más, mintha nem is egy író írta volna őket. Ha a hasonlóságot keressük, akkor a nagyformák rokonsága éppúgy szembe tűnik, mint a létértelmezés jellegének párhuzamai.

A *Hollóidő* szintézisregény: természetesen foglalja magában a regényműfaj, a prózaírói beszédmód, a létértelmező és világértelmező írói szemlélet sok-sok változatát. E szintézis révén nagy formátumú, különleges egyediségű mű. Poétikai, világszemléleti és nyelvi gazdagságát és művészi megalkotottságát csak monográfiában lehetne tüzetesen bemutatni. Nem véletlen az, hogy első kritikusai – Ács Margit, Alexa Károly, Balázs Imre József, G. Kiss Valéria, Gróh Gáspár, Márkus Béla, Szokolczay Lajos, Szirák Péter, Thomka Beáta és mások – többnyire tanulmány méretű írásokban elemezték ezt a regényt.

A regénypoétika felől nézve nyilvánvaló, hogy a *Hollóidő* egyaránt mesterfokon hasznosítja a krónika, történelmi regény, nevelési regény, kalandregény, bűnügyi regény, családregegy, mítoszregény, biblikus regény, lélektani és filozófiai esszéregény sok-sok műfaji sajátosságát. Ezek a különféle regénytípusok egymást segítve, kiegészítve, magasabb érvényre emelve alkotnak szuverén műformát.

Hasonlóképpen sokrétű és szervesen gazdag a regény nyelvi-szemléleti világa. A tárgyi megfigyelések aprólékossága, a finom archaizálás, a biblikus példázatokkal élő érvelés, a reflexív elemzés, a különféle társadalmi rétegekhez tartozó emberek különféle nyelvi világának hiteles megszólaltatása, a realista szemléletmódot történelmi és mitikus távlatba állító allúziók, a realista tárgyszerűséget időnként félretoló álom és látomáselemek, mágikus jellegű események a nyelvi-szemléleti teljesség érzését keltik.

A regényvilágot gazdag motívumháló szövi át és tartja mindvégig izgalmas feszültségben. Ez a motívumháló össze is fogja a regény fölöttébb sokrétű életanyagát. Az egyes motívumok folyton gazdagodnak, újabb és újabb értelmükkel tűnnek fel, de mindig megőriznek valamit titokszerű jellegükből is.

A sűrű szovésű reményvilág egésze a teljesség benyomását kelti az olvasóban. Úgy érezzük, tökéletesen, a maga evidenciáival és titkaival együtt áll előttünk a magyarság történelmének egy térben és időben meghatározott része, a XVI. század végi magyar világ a török hódoltság alatt. Ez a létszituáció igazában a magyar történelem sokszázados modellje, hiszen a magyarság Mohácstól a legutóbbi időig szenvedte a hódoltság alatti lét terheit, kisebbségi részei pedig mindmáig érzik ennek a természetellenes, mert közösségi kiszolgáltatottság által gátolt létnek a súlyát.

A *Hollóidő* a történelmi regény Kemény Zsigmond-i hagyományait képes szintézisbe hozni a posztmodern világtapasztalat sugallataival. A Szilágyi István korábbi nagyregényeiben is szembetűnő tárgyi pontosság, aprólékos rajz a *Hollóidő*ben tökéletes történelmi atmoszférát teremt. Elevenen él a regényben a XVI. század végének világa. A török hódoltság övezetében lévő Revek városa szinte tapintható érzékletességgel jelenik meg a regényben a maga különleges figuráival és eseményeivel. Tökéletes a valóság illúziója, e világ furcsaságai is a történelmi atmoszférát hitelesítik.

Szilágyi István regényének poétikai formájában is az a mély létérzékelés nyilatkozik meg, melyet a modern és a posztmodern világtapasztalat ütközésével jellemezhetünk. Egyfelől határozott, eltökélt törekvés a világ együtt látására, a lét megértésére és alakítására, másrészt viszont folyamatos érzékelése annak, hogy az események logikája kiszámíthatatlan, a legbiztosabbnak látszó dolgokról is sorra kiderül, hogy másképpen vannak. Az állításoknak ez az elbizonytalanítása sem következetes azonban, hiszen a regényben éppen az a legizgalmasabb tapasztalat, hogy a világot átszövik a határozott pk-okozati összefüggések is. Ezek olykor nagyon pontosan érvényesülnek, máskor viszont egy másik elgondolás szerint fölépített cselekvés áthúzza őket. tulajdonképpen semmi sem véletlen, mégis minden véletleszerű. Ez a modern-posztmodern szemléleti, léttapasztalati ütközés poétikailag nemcsak abban nyilatkozik meg, hogy a határozottan logikus motívumok más nézőpontból érvényüket veszítik, hanem abban is, hogy a regény dikciója sok esetben vázol föl egy-egy adott helyzetben egymástól merőben eltérő magatartásmód-lehetőségeket, de aztán ezek között nem tudnak választani a szereplők. A racionális létértelmezési kísérletet szinte értelmetlenné teszi a gondolatok és lehetőségek egymást kioltó összjátéka.

a megértés igénye azonban nagyon erősen megnyilatkozik ebben a világban. A regény nem számolja fel a szereplőknek azt a meggyőződését, hogy a világ, a történelem alakítható, hogy abban tevékenyen részt kell venniük, hogy ne csak áldozatai, hanem formálói is lehessenek annak. De nem is igazolja feltétlenül a cselekvő embert, hiszen olykor éppen a cselekvés bizonyul végzetesnek. Nem igazolja persze a nem cselekvő embereket sem, hiszen ők éppúgy áldozattá válnak, mint a cselekvők. Mindez hollóidőben, az örökös veszélyeztetettség, pusztítás idejében történik.

A *Hollóidő* két könyvből áll. ezek viszonya olyan egymáshoz, hogy külön-külön is teljes értékű művek lennének, de össze is kapcsolja őket a szereplők részleges azonossága, s még inkább az emberi lét és történelem hasonló értelmű tapasztalása.

Az első könyvben (*Lovat és papot egy krónikáért*) a deák mutatja be és értelmezi a reveki világot, de az ő nézőpontját kitérítve az írói létértelmezés, a történelmi idő eseményeinek írói együttlátása, teljes tudása. Már a regény elején jelzi az író, hogy ekkor a deák még nem sejtí, amit majd később bőven megtapasztal, hogy „a világ gyarló sokadalom, ahol embert és jószágot pénzen adnak, vesznek csakúgy, mint országot és hitet”. Ez a hagyományos jellegű írói mindentudás teszi izgalmassá a regény eseményvilágát, hiszen az ilyen előrejelzések eleve kíváncsivá teszik az olvasót, miként azok a hangsúlyos motívumok is, amelyeknek igazi értelme és funkciója a regény folyamán tárulkozik föl, s amelyek első előfordulásukkor még izgató jelenségek csupán. A regény folyamán azonban egyre több oldalról és egyre több adalékkal gazdagodnak, jóllehet rejtélyességük nem szűnik meg teljesen.

Az első könyv elején a vasárnapi istentisztelet idején törnek rá revek városára a törökök, és túsul viszik magukkal bagosra terebi Lukács tiszteletest és a város több tehetős polgárát. Bervecz vojvoda azzal vádolja őket, hogy hajdúkat bűjtanak, ezért kell bűnhődniük. A deák ezután keresi elő azokat a feljegyzéseit, amelyeket terebi Lukács tiszteletes és Fortuna Illés iskolamester esténkénti vitáiról készített. Terebi és fortuna kapcsolatát illetően is elhangzik már a regény elején egy sejtelmes előrejelzés, amelyik majd csak jóval később kap megvilágítást a regényben. A deáknak feltűnik, hogy bizonyára valami régi keletű szövetség lehet közöttük, hiszen fortuna úr „úgy élt a portán, mint aki senkinek, Terebi úrnak sem tartozik számadással viselt dolgaiért”. Az előrejelzések szinte motívumhálóként fogják át a regény világát, fölérősítik azt az olvasói érzést, hogy ebben a világban nagyobb rend működik. Az ok-okozati rend viszont csak részben tárulkozik föl, a motívumoknak mindig maradnak rejtett szálaik.

Aki hódoltságban, tehát kiszolgáltatottan él, az sohasem lehet biztos semmiben. Az elnyomó hatalom ellen mindenki másként küzd, mindenki másként védekezik. Mindenkinek más az éjszjárása, karaktere, ezért ami egyfelől következetességnek látszik, az máshonnan nézve teljes képtelenségnek bizonyul. A regényben megjelenített történelmi idő és szituáció így kapcsolódik össze a posztmodern léttapasztalattal, a teljes bizonytalansággal. Ez a hódoltsági szituáció okozza ennek a létnek a kiszolgáltatottságát, mellyel mindenkinek szembesülnie kell. A hódoltsági létben egyszerre látjuk a különféle magatartásformákat az élet mindennapjaiban, s szembesülünk ezekkel intellektuális szinten, általános érvényűen is Fortuna Illés és terebi Lukács éjszakákba nyúló vitáiban és az ezeket lejegyző, összegző deák tünődései révén.

A világ értelmét és rendjét kutató deák rögtön Terebi Lukács elhurcolása után nemcsak újraolvassa feljegyzéseit, hanem értelmezi, összegzi is azokat. Ezek a földézett viták rögtön a regény elején gondolati boltozatot építenek a reveki világ fölé, hiszen a két biblikus nevű vitatkozó dialógusaiban két, egymással ellentétes világszemlélet és magatartásforma szembesül. Vitáikban nemcsak saját világszemléletük és viselkedésmódjuk érvrendszere tárulkozik föl, hanem a hódoltságban élő revekiek meghunyászkodó magatartása is. Ez a létfilozófiai igényű szemléletmód aztán az egész első könyvben méri és értékeli az eseményeket. Az itt felvetett kérdések ugyanis a regény eseményei során újra és újra megjelennek.

Terebi Lukács mindent az Isten rendelésének tart, azt reméli, az Isten egyszer majd igazságot tesz, addig mindent türelemmel kell viselni, mert az ellenkezés csak megnöveli a hódítók dühét. Senki ne akarjon a revekieken segíteni, mert azzal csak rosszabb sorsra juttatja őket. A Bibliából is mindig azokat a textusokat választja ki, amelyek türelemre, alázatra intenek. A mindenáron való túlélésre tanítja a híveit, hogy el ne pusztítsák őket, „maradjon belőlük az utánra is, ha szabadulásuk órája ütött”. A hódoltságban nemcsak a nyomorúságot látja, hanem azt is, hogy a barbár nem akadályozza a reforált hit terjedését, hanem inkább kedvez neki.

Fortuna Illést mindez ingerült ellenvetésre készíti. Neki az a meggyőződése, hogy a meghunyászkodás a zsarnokot még embertelenebb magatartásra bátorítja. A hódoltsági létben ugyanis alapvetően elhibázott az az újszövetségi elv, hogy ha kövel dobnak meg, kenyérral dobd vissza, hiszen terebi azokat neveli békességre, akiket úgyis legyőztek már. Fortuna véleménye szerint a hitújítás úgy bontotta meg a kereszténység erejét, hogy ezzel kiszolgáltatottá tette a barbároknak. Ő tele van nyugtalansággal, lázadással, elégedetlenséggel. Szigorúan ítéli meg a revekieket is. Úgy látja, ezek már úgy megszokták a kiszolgáltatottságot, hogy maguk ragaszkodnak ahhoz, hogy uralkodjanak rajtuk. A sorsukkal való megbékélés álcája az idők folyamán bőrükre forrt: „Ez az álca mára saját lényegük.”

A deák hol az egyik mesternek ad magában igazat, hol a másiknak, aztán egyre inkább úgy látja, egyik sem igazítja el a világ kiismerhetetlen dolgaiban. Egyetlen bizonyosság

marad számára. Ez pedig az, hogy „aki itt él, annak tudnia kell, hogy támasztalan”. arra is rá kell jönnie, hogy a világ kiismerhetetlen, „minden, ami bennünket körülvesz, okául szegődhet annak, ami elkövetkezik, holott lehet, véletlenek tánca és ölelkezése az egész”. Az egész regényre érvényesen szól a kérdés: „Ki tanít meg a véletlent az okkalvalótól különválasztani?”

A deák abbahagyta a följegyzések tanulmányozását, mert úgy érezte, hogy azok bizonyosság helyett csak megválaszolhatatlan kérdéseket adtak neki. Az egymással szembefeszülő dialógusok helyett elővette az öreg pap tékájából a *Világkrónikát*, s „ahány országa, városa a világnak, az mind elébe tárult”. Ellenpontja ez a panoráma a reveki létnek, melyben fokozatosan igazolódik Lukács pap híveiről mindaz, amit Illés mester indulatosan mondott róluk. Saját családtagjaikért kifizetik a váltságdíjat, az öreg pappal azonban nem törődnek a hívei. Igaz, a barbárt sem lehetne kielégíteni, meghatározatlan és mérhetetlen váltságdíjat követel. Mindent megtehet. Reveken pedig folyik tovább az élet. Fantasztikus dolgok történnek és fantasztikus dolgok derülnek ki. Különleges személyek népesítik be a reveki világot – hódolók és hódítók egyaránt.

Az önmaga eredetét, kilétét firtató deák megtudja, hogy ő Fortuna Illés fia, pici gyermek korában lóháton menekítette egy kosárban az apja Terebi Lukács házába. Ezt a családtörténetet Baga Rozál elejtett szavai építik fel, aztán az emlékezetét vesztett Terebi Lukács beszédtröredékei erősítik meg. Titok persze bőven marad ezután is.

A hódoltsági lét korlátozott lét, zárt világ. Ennek a távlattalanságával szemben a regényben a *Nürbergi Krónika* a nagyvilág szépségeit, távlatait mutatja meg a deák és a zárt hódoltsági világból elmenekülő fiatalok számára. Jelképes értelmű azonban az, hogy a zárt hódoltsági létben a nagyvilágot, távlatokat jelképező *Nürbergi Krónikát* föl kell áldozni azért, hogy a törökök szabadon engedjék a minden időben a hódoltsági lét békés elviselésére tanító Terebi Lukácsot. S ugyancsak példázat értékű az is, hogy a *Nürbergi Krónika* feláldozásával sem érhetek célhoz. Egy másik esemény – a Fortuna Illés által a tiszteletes kiszabadítására megfogadott hajdúk előre nem látható cselekedete – miatt a törökök elpusztítják egész Reveket.

A deák sokszor kiment a határban magukat meghúzó reveki fiúkhoz. A *Világkrónikát* is megmutatta nekik. Ez az élmény fölerősítette vándorlási szándékukat, hiszen csodálatos világ tárult a szemük elé, melyet óhatatlanul is összehasonlítottak Revekkel. A *Világkrónikából* láthatták, hogy más vidékeken volt a népeknek idejük és erejük ahhoz, hogy a magasságok felé törekedjenek, építkezzenek.

Az első könyvben visszatérő motívum volt a deák látogatása a fiúknál, s az is, hogy a fiúk útra készülnek. A *Csontkorsók* című második könyv e fiók egyikének, kikövetkeztethetően Darholz Máténak az elbeszélése.

A csontkorsók képe már az első könyv elején feltűnt a deák álmában, mikor emberi koponyákból, csontkorsókból rakott falat. Hogy Revekről el kell menni, az a deákban már akkor megfogalmazódott, amikor fortuna urat először meglátta.

Ezek a határban lappangó reveki fiúk egyaránt tanítványai a deáknak és Fortuna úrnak, de mindkét mesterrel fölöttébb rejtélyes a kapcsolatuk. Ők nem tudnak Revek elpusztításáról, de már vándorlásuk elején észreveszik, hogy a deák különös állapotban van, mintha megint csontkorsós álmai gyötörnék. Mikor megkérdezik tőle, hogy vissza akar-e menni, a deák azt feleli: „Nincs hová.” A csontkorsókról pedig azt mondja, hogy bár maradnának meg az álomban, de most „az éber valóban tolonganak”. Levélben is olvassák, hogy őket árváknak nevezik, de nem tudatosítják akkor, hogy ez mit jelent.

Aztán a deák elmarad tőlük, Fortuna úr viszont utoléri őket, s lóháton kosárban két kisdedet hoz, miként valamikor a fiát, a későbbi deákot menekítette Revekre. Csak később világosodik meg a regényben az, hogy Fortuna Illés az elpusztításra ítélt Revekről mentette ki a két kisgyereket, akik közül az egyik talán az ő gyermeke, a másik pedig a deaké.

A fiók vonulása csupa rejtély. Fortuna úr irányítja őket, tapasztalják, hogy tudnak róluk, számolnak velük egy-egy új állomásukon. „Újfajta zaklató bizonyosság: valahol számolnak velünk. Várnak ránk valakik. Mireánk, akik világgá szaladtunk, csak hogy ne tartozzunk sehova, senkihez.” Tűnődhetnek Fortuna úrhoz való különös viszonyukon is: el-elmarad tőlük, fel-feltűnik mellettük. hatalmas van rajtuk. Előbb szeretnének szabadulni tőle, de akaratlanul is engedelmessé válik számukra, hogy Illés mester kezdetektől fogva hadviselésre szánta őket. Hiába jut eszükbe, hogy szabadulniuk kellene Illés mester hatalmától, már azt sem tudják, hol járnak, merre vannak. Egyre jobban ragaszkodnak a mesterhez, akit persze nem értenek, hiszen „nem önmaga lett volna, ha mindazt, amit elmond, mindjárt kétségessé nem teszi”. Sok-sok próbán esnek keresztül a fiúk, mindön Fortuna Illés a hadak útján vezeti őket. Eltűnődnek azon is, hogy Fortuna Illés a tanítványaiból majd újabb csapatot szervez. „Ha minden mester így tenne, mekkora sereg kerekedne belőlük? Azzal Bizáncig lehetne kergetni a törököt.”

Egyre több mozzanattól derül ki, hogy fortuna Illés mester milyen tudatosan nevelte harcra a kezdetektől fogva a reveki fiúkat. Csikókat loptak ki a határba, azokat nevelték hátszlónak, mert Reveken csak igáslovakat tarthattak. Kardokkal is Illés mester látta el a fiúkat. A fiúk egyre jobban megismerik, kitanulják a hadakozás világát, a török elleni harcokat és fortélyokat. Megismerik azt a világot, amelyikben még az egymást segítő csapatok sem bízhatnak egymásban. Majd a nagy ütközet után egy levélből tudják meg, hogy a harcban Fortuna Illés is meghalt, fejét vették a törökök. Az is kiderül, hogy a harc reggelén ő hozta a hajdúkat is a törökök elleni küzdelemre.

A fiúk felismerik a titokban most is közelükben munkálkodó deákat is. Személye azonosítását sérült füle bizonyítja. Ez is olyan motívum, amelyik többször feltűnik a regényben. Hódy Ágónak volt bolondos szokása az, hogy megharapta valakinek a fülét. A deák ezt másként mondta el a fiúknak, azt állította, hogy Bervecz vojvoda ostora sértette meg. A fiúk kutyaharapásra gyanakodtak. Most a „kutyaharapásról” ismerték fel a titokban közelükben lévő deákat.

Folyamatos pusztulás és pusztítás ez a történelem. Valóban hollóidő ez, melyben az emberek ezer számra pusztulnak. A német generális azzal akarja emlékezetesebbé tenni a győzelmi ceremóniát, hogy fogadást ajánl a magyar úrnak a levágott török fejek számáról. Hogy a ceremónia még érdekesebb legyen, piramist épített háromezer levágott fejből. Magyar fejeket is beleépítenek a piramisba, hogy meglegyen a szám. A magyar úrnak az a fontos, hogy elveszítse a fogadást, mert ez biztosítja a további harcot.

A deák rakta a piramist. Amikor az utolsó fejet a kezébe adták, ajkával megérintette a szürke haját vagy alatta a véres homlokot. Csak aztán tette a piramis tetejére. Felismerte Fortuna Illés fejét. Ez a megtisztelő gesztus a küzdő embernek szól, aki sohasem fogadta el a történelem abszurd eseményeit, hanem mindig szembeállt azokkal. Akkor is, ha történelemformáló szándékát kerestezte „a véletlenek ölelkezése”. Fortuna korábban halálos veszedelemből vágta ki magát, aztán kimentette onnan fiát, majd unokáját is, kimentette a reveki fiúkat is. Talán ezért is helyezi az ő fejét a piramis tetejére a deák. Ezzel igazolást nyert a mindig lázadó, mindig ellenálló Fortuna Illés küzdelmes élete.

Így teljesedett valósággá a deák egykori rémálma is a csontkorsókról. A regény záró képe döbbenetes összegzése a *Hollóidő* léttapasztalatának: gurulnak szét a levágott fejek, futnak vissza a mezőbe. Csak a deák lépdel nyomukban. „A holtakkal terített végesség fele.”

Szilágyi István történelmi regénye nem ad követhető létmodellt, de drámai erővel veti fel a magyarság és az emberi lét egykori és mai megozdatlan sorskérdéseit egyaránt, s a reménytelen léttapasztalat bemutatásával is értelmes életre ösztönöz.

CSÖNDORSZÁG ÉS ÁRVAFÖLD

Buda Ferenc versei

Buda Ferencről szólva akaratlanul is eszünkbe jut Pilinszky sokat idézett vallomása: „Nem az a fontos, hogy a madár hányszor csap a szárnyával, hanem az, hogy íveljen.” Buda Ferenc ugyanis az a kortárs költő, aki nagyon kevés verset ír, mégis súlyos, egyéni hangú, saját atmoszférájú, összetéveszthetetlenül egyéni világlátású költészete immár közel négy évtizede értékes színe a magyar lírának.

A természettel és a tárgyakkal való bensőséges kapcsolat úgy jelent meg első kötetében (*Füvek példája*, 1963), hogy ez az elemi létélmény rendíthetetlen etikai keménység, életakarátú, lételvű és tisztesség-igényű magatartással társult.

Az *Ébresszen aranysíp* (1970) című kötetben már vas- és kővilág veszi körül a költői személyiséget, de ez a környezet is arra ösztönzi őt, hogy még eltökéltebben szervezze meg cselekvő magatartását, még több megtartó példát idézzen maga köré erőforrásul az egyszerű emberek világából éppúgy, mint a magyar kultúra örökségéből. Bőségesen merít a természeti életforma vitális erőforrásaiból is.

Aztán még jobban megritkult költői szava, keserűbb lett világlátása. Évekig szinte csak a hallgatásával volt jelen az irodalomban, meg műfordításaival. A csupán néhány verset tartalmazó harmadik kötete (*Holt számból búzaszál*, 1982) a költői hang megdöbbentő elkomorulásáról tanúskodott. A megrendült hit és a szinte sorsszerűen vállalt értékörzés ütközése alakította ki a költő virrasztó magatartását.

Ez a magyar költészetben gazdag előzményekre épülő költői pozíció mindmáig alapmagatartása költészetének. Sajátosan egyéni karakterét már a *Holt számból búzaszál* kötetben az teremti meg, hogy versvilágában az erkölcsi értékek és a természetes létértékek veszendőségre, pusztulásra ítélt helyzetben jelennek meg, de a költői személyiség „magatartása”, értékóvó eltökéltsége szembeszegül ezzel az állapottal. Illúziói nincsenek, reménye sincs, de ereje, „maga-tartása” igen. Azzal próbál e mostoha léthelyzet fölé kerekedni, hogy megvilágítja annak rejtett dimenzióit. *Tanya-hazám* című kompozíciója emlékezetes példája ennek a sorsvállaló költői szemléletnek és magatartásnak. A *Holt számból búzaszál* kötet címadó versének zárósora („Holt számból búzaszál kizöldül.”) és a Kormos Istvánt, Nagy Lászlót (majd tizenkét évvel később Szécsi Margitot) sirató, búcsúztató darabok is egyszerre vallanak a veszteségről és arról, hogy a tragikumot is erőforrássá, mert erkölcsi parancsá változtatja a költő.

Ehhez a mélyebb bölcsességhez a magyar kultúra üzenetei mellett tápláló forrásokat talált a magyarság „közele és távoli” rokonainak népköltészetében is. Ezekből kötetnyit fordított. Költői szemléletének horizontja is egyre inkább kitágult a múlt és a kozmosz felé is. Mintha a jelenidő szennyével szemben a múltban és a mindenségben keresne tisztább viszonyító pontokat. Lesújtó a véleménye korának szellemi-erkölcsi állapotáról: „Csillagmagasság helyett a talajbaktériumok szintjén tenyésző művek sora példázza: miféle jellemvonások számára otthonos a *konzolidáció* néven közismert társadalmi-lélekbeli állapot, a szellemi és erkölcsi értékek iránti tartós kereslethiány” – írja *Margit a keskeny úton* című prózakölteményében.

A nyolcvanas években átlagosan évi egy verset ír, de ezeknek szinte mindegyike súlyos összegzés. Az *Ázsia felett* lírai szituációja a költő ázsiai utazása. Tízezer méter magasan röpülve a költői szemlélet ezt a térbeli távolságot a személyes létre és a történelemre való rálátás dimenziójává avatja: „Csontokkal bevetett mezők / nyújtóznak hallgatagon. / Idő ködéből, porából, / szüntelen fújó szelek / világnagy sátorából / kócos poroszka lovakon / őseim özönlenek. / Koponyám, bordáim belső falán / árnyékuk imbolyog, / ám a terek / elnyelik tekintetemet.”

A helyzetrajz és eszmélkedés összekapcsolódik, a belső táj történelmivé tágul, az eszmélkedés létfilozófiai kérdésekbe torkollik a vers további részében. A költői én nem kaphat választ kérdéseire, de a történelmi és kozmikus dimenziók érzékletes megjelenítése az embert hatalmas nyugalomú végtelen és a mindig küzdő, riadtan remegő egyedi létező együttes érzékelésében mutatja meg. Szinte a weöresi „hatalmas” és „madárka” kettőssége jelenik meg a versben: „Földanyánk fölsebzett titkai felett / sziszeg, suhog a szél. / Száll a gép sebesen, / ragyog a világos ég, / a fémszárny riadtan remeg.”

A '83 című vers a lefokozott élet döbbenetes láttelepe. A magányosan virrasztó költő tárgyi környezete és lélekállapota egyaránt lefojtott életérzést, belső drámát sugall. A tárgyi világ elemeit a költői szemlélet dramatizálja: a felsorolásban, bemutatásban eleve benne van a lét fojtogató lefokozottsága. A megnevezés és a reflexió közötti feszültség már az indító sorban tágra nyitja a szemléletet. A birtoklás negatív létszituáció bemutatását vezeti be, a cellaszerű szoba a virrasztó tünődés színhelye: „Van hajlékom, / van hol virrasztanom.” A további elemek is a lefokozott, értelmétől, céljától megfosztott létet érzékeltetik, a személyiség kényszerű történelmen-kívülségét hangsúlyozzák. A tárgyi elemek valóságosak és jelképesek egyszerre. Az önmagukban semleges tárgyi elemeket a léthiány, történelem-hiány, cselekvési lehetőség-hiány tölti meg negatív tartalmakkal, teszi egy elviselhetetlen, manipulált világ megítélésévé. Ebben a szituációban a múlt is csak negatív tartalmú, a pusztulás és pusztítás minősíti. Az elviselhetetlen bizonyosság-hiány („Száz éve itt minden ideiglenes.”) gyötrelmét éli át a magányos éjszakán a költői én. A magány csöndjében a „pók dolgozik” és „vezetékben a klórozott víz telefonál”. Ezzel zárul a nap, ezzel kezdődik a következő, mely csak annyival különbözik ettől, hogy „hajnalra hó szakad, / hideg / fehér”. A vers zárlatában újabb motívumai tárulkoznak föl a költői személyiség létmagányának, nyomasztó közérzetének: „A szemnek / gyógyszerrel fölér. / Könnyű lepel alatt / csonkok, sebek, / az elhallgatott és elhallgattatott szavak. / Csöndország légtérén áthatol / a baljós zene: / egy mentősziréna szaggatott, sípoló / lélegzete.”

Itt válik egyértelművé, hogy a jelenbeli szituáció, az ország kényszerű csöndje, kiszolgáltatottsága determinálja a költői látásmódot. Az értelmiségi lét korlátozottsága, lefokozottsága elviselhetetlen számára. Ettől szenved, emiatt érzékeli az egész létét, tárgyi környezetét, történelmét egyaránt nyomasztónak, személyiségét megváltatlannak.

Buda Ferenc költészetének egyéni jellegét a puritán felsorolások, bemutatások, s az azokat újabb és újabb dimenzióba emelő tömör reflexiók adják. A tárgyi elemek és a reflexiók érzékelhető feszültsége drámaisággal telíti az egyszerű elemeket. Több szemléleti réteg feszült, ellentétező társítása építi világnyivá az idézett sorokat is. A versen végigvitt motívumok újabb és újabb jelentéstartalmakkal telítik az alapszituációt: a lefojtottságot, kiszolgáltatottságot, a lét elviselhetetlen korlátozottságát, kényszerű „csöndország” jellegét. Ebben a csöndben egyetlen hang szólal meg, az is „baljós zene”: úgy hangzik a versben – rímhívó szóként is -, mintha valaki nem bírta volna tovább ezt a lefojtottságot, őt vinné a mentőautó. A hang egyszerre a mentőszirénáé és a súlyos betegé, az országé.

A *Túl a falon* lírai szituációja is ehhez hasonló. A *Fölöttem hold is csillag is* költői énje is „világló éji ég alatt” virraszt „megváltatlanul”. A *Fekszem csak egymagam* című versben az álmatlan éji virrasztásból a képzelet is csak feltételes módon szabadulhatna vissza egy természetesebb, gondtalanabb életformába. A Szervátiusz Tibornak ajánlott *Szállj a kútba* pedig a múltból, az archaikum világából, a kalevalai mélységből vár biztató erőt.

A *Március* is tömören, lényegi ellentétet sugallón indul, a disszonanciát rímmel is nyomatékosítva: „Hideg van, / csönd van. / Március tizenöt van.” Ebből a disszonáns alaphelyzetből jut el a tavasz-hitig, mely a leveretésen is átvilágít. A finoman kidolgozott, disszonanciára épített rímszerkezet külön figyelmet érdemel. Az egyszerű kifejezésnek és az összetett, disszonanciákra érzékeny látásmódnak az egysége nyilatkozik meg a nyomatékos és funkcionális rímekben végig a versen, külön hangsúllyal annak zárlatában, a kokárda-dárda-

koponyája gazdag jelentésű szembesítésében: „Háromszínű kokárda. // Százezer fekete dárda. // Foszforeszkál a fagyban / Petőfi koponyája.”

Ez a néhány vers alkotja Buda Ferenc 1991-ben megjelent *Csöndország* című kötetének második ciklusát, a *Túl a falon* címűt. A kötet első ciklusa a *Falak könyve*. Ez a ciklus magának a költőnek is az újdonság erejével hathatott, hiszen túlnyomórészt azokat az 1956 és 1958 között írt verseit tartalmazza, melyek kéziratát három évtizeden keresztül Für Lajos őrizte meg. Ebben a ciklusban szerepelnek azok a versei is, amelyek miatt egy évi börtönbüntetésre ítélték, s azok is, amelyeket a börtönben és közvetlenül szabadulása után írt. A két ciklus verseiről írta a kötet 1990 októberében kelt utószavában: „Egy történelmi korszak kezdetét s végét is jelzi az időgyenes két végső pontja, így – a történetekkel kapcsolatos nézetem alapvető változatlanóságán túl – ez a körülmény is indokolja, hogy egyetlen kötetbe zártam össze őket.” A „történetek” megítélésében a húszéves költő valóban olyan magabiztos és egyértelmű volt, hogy nézetein semmit sem kellett változtatnia azóta sem. A későbbi költői világ számos elemét is felfedezhetjük a korai versekben. A költői minőség és látásmód azonban igen nagy változást mutat. A korai versek természetesen viselik magukon a mesterek – elsősorban József Attila – közvetlen hatását. Emellett lazábbak, egyes eseményekhez, helyzetekhez kötődnek ezek a versek. Még a gyászról, tragikumról és a bebörtönözöttség élményeiről is úgy számolnak be, hogy a költő igazságtudata, igazságghite, kemény tartása átfénylik a levert forradalom és a börtönlét tényein: „Verhetnek, mint vasat, / más színre mégse váltok: / őrzöm a paraszat / és mérem a világot.”

Ezekben a versekben a közvetlen társadalmi küzdelem jelenik meg tragikumával és reményeivel egyaránt. A börtönben is igaza tudatában viseli sorsát a költő, fogolyként is „felperes”, annak „rabja”, akit „vádol”.

Ez az egyértelmű magatartás hiánytalanul továbbél a későbbi verseiben is. 1989-ig ennek a „maga-tartás”-nak nyilvánvaló politikai vonatkozásai is voltak. Egyértelmű volt az, hogy az erős szociális és nemzeti érzékenységű költő az alulsó Magyarország és az idegen nagyhatalom által letiport, majd csöndre ítélt Magyarország védelmében és képviselőjében is szól.

Költői világképe egyre tágult, de költői nézőpontját „csöndország”-beli léthelyzete is motiválta. Az 1956-ban és közvetlenül utána írt korai versek először a *Hatalmam: nyugalom* című gyűjteményes kötetben foglalták el eredeti helyüket az életmű nyitányaként. Ez a saját verseket és műfordításokat magába foglaló kötet szembetűnővé teszi e költészet szerves alakulását.

A kilencvenes évek versvilága, az *Árvaföld* (2000) kötet anyaga egyszerre tanúskodik a költői világ szerves továbbépítéséről és annak változásáról. A szerves építkezést a tárgyi elemek, motívumok továbbvívása és a költői magatartás következetessége jelenti. A változást pedig az, hogy a költői szemlélet egyetemesebb horizontúvá tágult, közvetlen politikai vonatkozásai megszűntek, helyettük fölerősödött magának az emberi természetnek és emberi létnek az általános, létfilozófiai érvényű szemlélése. A költői személyiség természetesen megőrizte korábbi empirikus világészlelő érzékenységét, közvetlen környezetének szociológiai pontosságú vizsgálatát is, de a világot mérlegelő tünődései most már általánosabb érvénnyel vonatkoznak az emberlét minőségére. „Hisz ettől a rossztól: a mi mohó és ostoba voltunktól árva a Föld. Tőlünk s így velünk árva”- írja a kötet fülszövegében. Az *Árvaföld* kötetet is két ciklusra lehetne bontani: a hosszabb versektől szembetűnően különbözik a kötet műfaji újdonsága, a *63 haiku*, de a műforma különbözősége sem halványítja a kötet szemléleti egységességét, a magasabb, egyetemesebb szempont következetes érvényesítését.

Ebben a kötetben – a partikuláris meghatározottságokon túl – maga az emberi lét kerül a figyelem középpontjába. Ezt dokumentálja több versben az ellentéteket és különbözőségeket kiegyenlítő, azokon túlmutató együtt-szemlélés. Az *Arcok* különféle sors viselői, lenyomatai

(„doktor s beteg, / mester, tanítvány, / ítélkező és elítéletett”), de valamennyi sors pusztulásra van ítéelve. Értelmet a sorsnak mitikus távlatokban is csak az ember önmaga-vállalása adhat: „Kereszten függ fölöttünk / a kivégzett Emberfia. / Ki kellett bírnia, / Csak így lehetett föltámadnia.”

A grafikusok munkáin (*Tollvonás, ceruzanyom*) is a „tér s idő tengermélye” tárul a költő szeme elé: „Tér s idő palimpszesztusa mögül / gót ablakív s bölényfej mereng / a mosztári híd roncsaira.” Összesűrűsödik az idő, a történelem, s a költői tekintet a remény lehetőségeit keresi a képek komor világában is.

Ez a magasabb nézőpont ítéli meg régebbi és újabb történelmünket is. Csupa ismétlődés nyomaszt a múltban („hadak jöttek, hadak mentek”). Semmit nem javult az ember, hiába van itt a szabadság is, nem tudunk vele élni, óriás zsibvásárrá lett a lét, „hadak jönnek, új hadak: a / hangszalagrend lovagjai, bunkók / hadnagyai, öklök bajnokai, / bankók és bankok tábornokai” (*).

Az ismétlődően megjelenő ifjúság-jelkép („Zöld ág / boróka ága”) mindig a pusztulás előzményének minősül (*Zöld ág*). AZ ÉG S FÖLD KÖZÖTT című kompozíció mitikus aurájú létküzdelem foglalata, melyben a negatív erők nagysága és sokasága kétségessé teszi a följutást „FÖLDTŐL AZ ÉGIG / FEKETÉTŐL A KÉKIG / VÉRTŐL CSUSZAMLÓS KÉRGŰ / VILÁGFA / LEGTETEJÉIG.”

Az *Árvaföld* fölöttébb rideg létközegében monoton és értelmetlen ismétlődésben múlik az idő, az élet, a történelem pedig nem más, mint „hatezer éves gyötrelmem”. A *Hóživatar, gyehenna* kizökent idejében a technikai civilizáció „a globális fölmelegedés / meg a globális elhidegülés” világát hozta el. A *Túlélésben* az emberlét a „vakond-lét denevér állapot” elfogadása. A vers alapmotívuma a sokszor ismételt „túlélés leépülés”. A nagy időtávot egybefogó szem együtt lát mindenkit, élőket, holtakat („ki még fölül, ki már alatt”). Jellegzetes Buda Ferenc-i, disszonáns összegzéssel zárul ez a Katona József emlékének ajánlott vers (*Mit szó a pók?*): „Méltó visszhang csak esztendőök után. / Petur, Bánk, Gertrud – drámahősök. / Ám Tiborcnak az új évezred határán / örökösei itt sereglenek.” Válasz ez a zárlat Buda Ferenc költészetének egyik régi kérdésére is. A *Tanya-hazám* vetette föl ezt: „Kinek használ e dadogó beszéd? A szó magában mit ér?” Most Katona József klasszikus művének versbeli értékelése ezredvégi korítéletként szólal meg. A történelem változása drámahőssé szublimálta a történelem egykori szereplőit, de a nincstelenség, a nyomorúság nemcsak az egykori drámában, hanem a mai valóságban is továbbél, sőt „sereglük”.

A *Dal* vakmerő egyszerűségű, páros rímes, kétütemű hatos sorai a tökéletesen birtokolt népdalformában vetnek számot a lét semmivé válásával, azzal a folyamattal, ahogyan a természet visszaveszi, magába vonja, újra a vegetáció részévé teszi az emberi lényt. A záróstrófa a rímelés bravúros módosításával, az önrímekekre ráütő ellentétes értelmű rímmel ennek a természettörvény érvényű folyamatnak a tragikumát és kényszerű tudomásulvételét egyszerre fejezi ki: „Fű leszek, nád leszek, / lidérces láng leszek, / világnak, magamnak / örökre elveszek.”

A dalforma más-más változatát reprezentálja két kazak népdal-fordítás. Az egyik a hazához való kötődés (*Hej, hazám*), másik a párját hiába kereső árvaság érzésének (*A kicsi pacsirta*) gyönyörű lírai vallomása.

Oldottabb, játékosabb színeket két születésnapi köszöntő (*Szekér tanár úrnak Kecskemétre, Köszöntő*) hoz a fölöttébb komor versvilágba. Ezekben a gyöngédség, keserű bölcsesség, játékos kedv színezi, ellenpontozza az idő múlásán való tűnődést.

A kötet két kiemelkedő darabja a *Himnusz haza* és a *Vonatok*. Buda Ferencet talán minden kortárs költőnél közvetlenebbül foglalkoztatja a népi kultúra. Költészetében változatlanul továbbél a népköltészet formavilágát is. Művészetéből kitűnik az a meggyőződése, hogy a népköltészet látszólag egyszerű formái a mai ember végtelenül bonyolult léthelyzetének, életérzésének kifejezésére is alkalmasak. A régi műformák mai

megszólaltatása már eleve magában hordoz egy különleges szemléleti dimenziót. Vagy azt sugallja, hogy a bonyolult világ ellenére az alapkérdésekkel éppoly pőrén kell szembesülnie a mai embernek, mint őseinek, vagy azt teszi érzékelhetővé, hogy a túlbonyolított világ művisége lelepleződik, ha egyszerű műformákban veszi vizsgálat alá azokat a költő. A *Himnusz haza* (többnyire) párosrímű, kétütemű nyolcas sorai összetetten, sokrétűen tárják föl, hogy mit jelent a személyiség számára a haza. A „Homok-haza Szíkföld-haza” teljes világnívá tágul a költeményben. A költőnek mindenhez személyes köze van, benne összegződik a történelem, ő látja az idő végtelen távlatait, azt, hogy miként keveredtek, éltek-pusztultak itt a népek, hogy rétegződik a tájba a történelem tárgyi emlékekként: „Rakosgatok félig vakon / bronztű sisak üres flakon // lókoponya lúd mellcsontja / törött mondat kettőspontja // ami lent volt itt van felül / mind az egész összevegyül // kő nyílhegyek kengyelvasak / töltényhüvely tejestasak”.

A tárgyakhoz hasonlóan keverednek, gyúródnak össze a különféle népek a történelmi időben, „itt fortyog a fél kontinens / minden csontunk ambivalens / és örvénylik és kavarog / magyarok? vagy nem magyarok?” Kinyilik a táj, a történelem, a személyiség ebben a kitágult tér-időben méri fel sorsát, szándékait, lehetőségeit. A költői személyiség azonosul a tájjal, a hazával és annak történelmi és jelenkori kérdéseivel, melyek valamennyien a személyiség eszmélkedését szolgálják. Tele van ez a vers ambivalens elemekkel, ellentétes irányú kérdésekkel. Mégis mély kötődés és tiszta hűség, sorsvállalás sugárzik belőle. A haza a maga múltjával és jelenével megvallatja a személyiséget. A válasza a teljes sors felmérése és vállalása: „s én csak hebegek habogok / dülőiden elindulok // lesván ahogy göröngyeid / fölisszák Isten könnyeit”.

Különleges kompozíció ez. A személyiség létkérdései állnak a tünődés középpontjában, válaszok, kérdések sokasága sorakozik, de a költő nem tagolja mondatokra a verset. Egybefügg itt minden mindennel, a tagolásánál fontosabb részek beilleszkedése az egészbe.

A *Vonatok* a címben adott tárgyat tágítja létértelmezéssé. A rövid, többnyire egy-két szavas mondatok sorjázása teljes életfoglalattá válik a versben. Az indulás, érkezés, vesztéglés, várakozás, az utazó tünődése az egész lét metafórájává sűríti a vonatot. Az emberi életút képévé tűnik át az örök utazás, melynek empirikus képeit létfilozófiai reflexiók tágítják új horizonttal: „Meddig? Hová? Melyik állomásra szól a jegy? Van-e jegyünk? Lehet-e igazunk? Talán nem is mi utazunk?” Megsokszorozza ez a vers a lírai személyiséget. Előbb tárgyias felsorolásban látjuk a vonatokat, az utazás részleteit, megszokott elemeit, állapotait az emberi lét ismétlődő szituációit. Majd mindez többszám első személyű dikcióra vált a vers második felében. A vers zárlatában hangot kap a Buda Ferenc-i világ bezártságának fájdalma: a kiürült peronon elárvultan integető ember léthelyzete.

Külön új szint hozott Buda Ferenc költészetébe a *63 haiku*. A három, 5-7-5 szótagú sorból álló japán műforma a nagyfokú sűrités eszköze. Ez a XVI. század óta használatos japán miniatűr műforma egy-egy érzés, eszme, kép intenzív, váratlan, csattanós kifejezésére szolgál. A rövid forma a gondolatok különleges tömörítését, a költői eszközök abszolút birtokolását kívánja meg. Buda Ferenc költészetében szerves belső alakulás eredményének tarthatjuk a haiku megkedvelését. Verseiben ugyanis régóta megfigyelhető a szentenciaszerű tömörítés. Néhány szóval, néhány képpel élesen, összegző sűritéssel mutat be egy szituációt, fogalmaz meg egy gondolatot. Most a már többször említett magasabb nézőpont, létösszegző látásmód juttatta el ehhez a műformához. Ezt az összegző jelleget érzékelteti az is, hogy a 63 haikut zárójelbe tett címekekkel ciklusokra tagolta. Ezek a címekek azonban általános fogalmak: *Üzenet, Emlék, Élet, Idő, Történelem, Rabság, Civilizáció, Évszakok, Egyedül, A nap sötét fele, Kényszerpálya, Ráolvasás, Félelem, Diszkontinuitás, Perspektíva, Recyling, Szenilitás, Gyorsulás, Havazás, Pesszimizmus, Optimizmus, Dialógus*. A létre való magasabb nézőpontú

rálátás miniatűr összegzései ezek a versek. Egyszerre mutatnak eszmélkedő erőt, érzékeltetnek bölcsességet és keserűséget, iróniát és öniróniát.

Az egyes versek számozott darabjai önállóan is érvényesek, teljes értékű miniatűr versek, de a ciklusban az egyes haikuk ugyanazt a jelenséget más-más aspektusból világítják meg. Az *Idő* első darabja („Rügyfakadástól / átnyilallik életünk / hőszerződésig”) például a teljes életet átfogja a két, jelentéstartalmában egymással ellentétes összetett szóval. Ez a két szó immanensen utal arra, hogy az emberi élet szakaszait gyakran állítjuk párhuzamba a természet évszakaival. Az ember létideje azonban nem ismétlődik a természet rendje szerint, a „hőszerződés” az élet végleges megszakadását, megsemmisülését jelenti. A középső sor pedig ennek a léttörténetnek a pillanatnyiságára utal. Ezt a pillanatnyiságot az idő örök folyamába állítja a ciklus második darabja, jelezvén azt is, hogy ez a szüntelen történés „irgalom nélkül”, tehát az egyedi létezőre való tekintet nélkül zajlik. A harmadik haiku mintegy a két előzőt is összegezve a költőre fordítja a szüntelen időben zajló pillanatnyi lét újabb tragikumát, azt, hogy a költő még a pillanatot sem tudja a maga javára fordítani, mert nincsenek eszközei hozzá. A vers persze sokkal több annál, amit róla a parafrázis bűnébe esve elmondhatunk, hiszen az az egyéni látásmód az értéke, amellyel finom iróniával és öniróniával a világgal szembeni fenntartását is érzékeltetni tudja, midőn „perc-halak” iramlásával szemben mutatja tehetetlennek magát. Ugyanígy szemléli Buda Ferenc a történelmet, a civilizációt és a többi – a címekben megnevezett jelenséget. Az egyetemes nézőpont a mindenséggel való szembesítés révén sokszor a tragikus groteszk esztétikai minőséggel int az arányok tiszteletére és a civilizáció negatív jelenségeinek a tudatosítására. Máskor a címben jelzett jelenségnek váratlan fordulattal ad összetett értelmet, humort és keserűséget vegyítve. „Az égig láttam / Ázsia-széli tanyám / ajtaja mellől.” (*Perspektíva*), „Gyér lámpafényben / szúnyogok gyülekeznek: / lesz társaságom” (*Optimizmus*).

A kötetet záró *Rigmusok a századra, századvégre* bokorrímes kétütemű nyolcasokból álló négy soros strófiáiban a kihívóan egyszerű műformával, valóban rigmusszerű dallammal és rímeléssel fölöttébb keserű játékosággal felel a huszadik századi körkép sok-sok magatartás-ténye. A század sok-sok gyalázatát számlálják elő a rigmusok, az erkölcsi romlást, szociális és történelmi kiszolgáltatottságot, a hatalom féktelen garázdálkodásait, a kiszolgáltatottságot, megaláztatást, majd a technikai civilizáció vívmányait, amelyek azonban nem kapcsolódtak össze emberhez méltó gondolkodással és magatartással. Buda Ferenc ezredvégi krónikás éneke ez a vers. Dikciójában oldottabb és ironikusabb, mint Ady verse, de az emberi minőség megítélésében hozzá foghatóan szigorú. A veszteségek és vereségek felől látszik igazán, hogy mit tékozolt el ez a század, miként lett „tőlünk s így velünk árva” a Föld.

FÉLELMEN TÚLI TARTOMÁNYBAN

Nagy Gáspár: Húsz év a kétezerből

Nagy Gáspár egybegyűjtött verseit, harminc év (1968-1998) költői termését reprezentatív kötetben adta ki *Szabadrabok* címmel a debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó. Ez a szép könyv, ezredvégi költészetünk egyik jellegadó opusa, 1999-ben a költő ötvenedik születésnapjára jelent meg.

Eszméltető könyv a *Szabadrabok*. Harminc év magyar és kelet-közép európai történelmének láttelepe egy különleges erkölcsi igényességű és gazdag formakultúrájú költészet mérlegén. E költészet karakterét a történelmi érzékenység és felelősség mellett a hagyományokhoz kötődő értékóvó eltökéltség és az újabb művészi törekvések iránti nagyfokú nyitottság egyszerre jellemzi.

Különleges egyensúlyt tart ez a költői világ: hangvételeben szakrális áhitat és metsző irónia, látásmódjában leleplező analízis és tág horizont szembesül. Formakultúrája a négysorosoktól a nagy kompozíciókig, az énekverstől a prózakölteményig nagyon sok változatban mutatkozik meg mesterfokon. Versbeszéde – a puritán élőbeszédtől a neovantgárd és posztmodern ösztönzéseket is hasznosító ironikus többértelműségig, a történelemidéző, meghitten archaizáló kifejezőmódtól az ironikus archaizálásig, a törvényfogalmazó tömondatoktól az egész versen végighajladozó dallamos dikcióig, az egyszerű szavaktól a csak rá jellemző jelentéssűrítő, hangnemütköztető összetett szavakig – sokféle elemből alkot összetéveszthetetlenül egyéni hangot és dallamot.

Szembetűnő sajátossága e költészetnek a költői személyiség cselekvő történelmi jelenléte, folyamatos vélemény-nyilvánítása, melyet költői, tehát egyetemes érvényre igényt tartó felelősségtudat ösztönöz. A relativizmus és az osztott lírai én korában ritka tünemény a költői személyiségnek ez a rendíthetetlen értéktudata, nyugalma, a versekből sugárzó szellemi-erkölcsi ereje, belső biztonsága.

Olyan költői személyiség áll előttünk ezekben a versekben, aki minden körülmények között magára veszi a Babits-i intelmet, mely szerint az igazság szellemének ébrentartásáért az írástudók a felelősek. Ez a felelősség nem publicisztikus kitételekben nyilatkozik meg, hanem a nyelvi műalkotás rendkívül összetett, semmi mással nem helyettesíthető, sokrétű, sokféle vonatkozást, asszociációt elevenen működtető világában.

A *Húsz év a kétezerből* kétszárnyú verseskönyv, kettős metszet Nagy Gáspár költészetéből. Remek szerkesztői ötlet megvalósulása. Az első ciklusa húsz esztendő fog át, a költőnek a Tiszatájban 1979 és 1999 között megjelent hetvennyolc versét tartalmazza. A második ciklus pedig a *Szabadrabok* után született új verseket (1999-2000) foglalja magába, (három ezek közül is a Tiszatájban jelent meg először). Lírai történelmi folyamatrajz az egyik ciklus, jelenkori összegző pillanatkép a másik. Együtt alkotnak egészet.

A ciklusok elé kiemelt, kézírásban közölt *Vallomást* az ötvenéves Tiszatájnak küldte Nagy Gáspár 1997-ben. A kézírás a költő és folyóirat kapcsolatának bensőségességét is jelzi, miként a megszólítva jellemzést adó, emlékező-megidéző, félig játékos és mégis nagyon komoly versbeszéd is. A játékosságot a köszöntés alkalma motiválja, a komolyságot a számvetés, az emlékezés, az alkalom okán akaratlanul is előtolakodó múlt, a megpróbáltatások és veszteségek sora. Nagy Gáspár szellemi otthonra talált a Tiszatájban a hetvenes évek végén. Ez a folyóirat biztosított ekkor leginkább fórumot azoknak az íróknak, akik az irodalompolitika intelmeivel szembeszegülve a nemzeti közösség sorskérdéseit sem iktatták ki művészetükből, akik hivatásuknak tekintették azt is, hogy az internacionalizmus bűvszavával lefedett nemzeti sérelmeknek, közösségi gondoknak is hangot adjanak, öntudatra, önismeretre ébresszék a megtévesztett nemzetet, leleplezzék a nemzetvesztő megalkuvást, hitványságot. A politika is kitüntetett figyelemben részesítette a lapot, a

szerkesztőség örökös zaklatások közepette, állandóan a tûréshatáron egyensúlyozva végezte munkáját. 1986 júniusában pedig éppen Nagy Gáspár verse miatt bevonták a számot, leváltották a szerkesztőséget. Ekkor három évig sem Nagy Gáspár, sem az addigi többi jellegadó szerző nem publikált a Tiszatájban. A régi lap 1989-ben folytathatta csak munkáját, s adhatott otthon újra Nagy Gáspár verseinek is. A folyóirat és a költő élete, sorsa összekapcsolódott tehát.

Közös történelem motiválta a *Vallomást*. A játékos chiazmussal („Iratfolyó / folyóirat”) induló vers már az első rím szóval komor hangnemre vált („hányszor / voltál / vádirat”). A keserű játékoság különlegesen egyéni ízzel fejezi ki azt a kettősséget, azt az abszurd szituációt, melyben a lap élt, amikor a folyóirat vádirat is volt egyben. A „kékült zöldült / veled a táj” sorok sem csak arra utalnak, hogy a folyóirat borítója minden hónapban más színű volt (ezt elmondhatná a vers más színek említésével is), hanem azt is jelzi, hogy egy-egy szám egyszerre jelentett reménységet és – a másik oldalon – félelmet, dühöt is. (Gyuris György *A Tiszatáj fél évszázada (1947-1997)* című könyve bőséges adalékokkal szolgál ehhez).

A *Vallomás*ban a vádirat-motívumot erősítve és ellenpontosza jelenik meg az irodalom egykori fontosságának az emléke: „mi volt akkor / a gyönyörű / hogy tétje volt / mit mond a mű / vagy mit rejt el”. Az irodalom értelmének, társadalmi küldetésének kétségbevonása idején a „tét”-re figyelmeztet a vers legnagyobbjaink példájával is.

A *Versek a Tiszatájban (1979-1999)* ciklus darabjainak egyik fő motívumsora állandó vita azzal az irodalommal és irodalomszemlélettel, amelyik föladván az irodalom küldetését, „a többféle megemközelítés látványos eszközeivel kussol a lényegről” (*Távirat Kányádi Sándornak Kolozsvárra, a Horea 48-ba*). Szarkasztikusan szól azokról, „akik pl. / a szárítókötélre aggatott / szavak színének pusztá sor- / rendjében vélik föltalálni / majd föltalálni végül k-iá- / rusítani (nincs jobb szavunk) / a semmi tündöklő árnyalatait” (*Nyelvtan*). Kártékonynak minősíti a sorozatgyártással készült, semmiféle kockázatot nem vállaló, lehűtött verseket, hiszen ezek „a korszak mammut-tetemét voltak / hivatva – bizalmilag – tartósítani” (*Beismerő vallomás*). A „tét” nélküli műalkotások tömeges gyártása, az irodalom létalakító, személyiség- és közösségformáló funkciójának, küldetésének megkérdőjelezése vezetett el az eszmétlen és érzés nélküli közömbösséghez. Ez a közömbösség pedig különlegesen jól jött annak a politikának, amelyik éppen az eszméletétől, öntudatától, önismeretétől igyekezett megfosztani a magyarságot, hogy kénye-kedve szerint bánhasson vele. Nagy Gáspár szívorú ítélezését az a meggyőződése motiválja, hogy „egy élére állított vers talán aládúcolja az éjszakát, dőlni készülő otthonod, roskadó házadfalát, egy élére állított vers sokat tehet, jó lesz majd erre-arra, minden helyett lesz remény, kezekben tündöklő kenyér, ha elfogy az is: maga lesz a vér” (*Benézünk majd a Múltidőbe, ... ősszel*). Az ő eszménye az őszinteség, a megalkuvás nélküli önmaga-vállalás, ha kell, az „aknákon sétálgató, vízen járó / vállalkozások izgalma”. Hittel vallja, hogy az írástudóknak „emlékezniök esküdt köteleesség” (*Benézünk majd a Múltidőbe, ... ősszel*), s „míg a szem él látni kell fele-Barátaim!...” (*A fiú naplójából*).

Félelem nélkül emlékezni és látni - ez a két elv vezette Nagy Gáspárt. Ezért írhatta meg mára már közismert „élére állított” verseinek sorát. Ezért lehetett a diktatúra éveiben költészete „kibiztosított beszéd”. Meg sem kísértette az a kérdés, hogy politizáljon-e a költő. „Csak” vállalta önmagát. Olyan kristálytisza emberi minőség eszmény él benne, amelyik nemesebb közegben is hiányérzetekkel járhatna együtt. A mi korunkban pedig egyenesen szenved azoknak a tényeknek a sokaságától, amelyekkel naponta szembesülni kényszerül. A Tiszatáj-versek ciklusa ilyen értelemben különleges pontosságú látletele az utóbbi két évtizedünknek. Élükre állított versek sorakoznak ebben a ciklusban.

A nyolcvanas évekbeli versek egyik csoportja a fizikai-szellemi-lelki rabság és a megalkuvó gyávaság elleni tiltakozás jegyében fogant. Sokrétű társadalmi kórképpé állnak

össze ezek a versek. A változatok nemcsak tartalmiak. Nagy Gáspár költészetének éppen az az egyik jellegadó vonása, hogy eszme és esztétikum, gondolat és nyelv szétszalazhatatlan egységet alkot benne.

A *Két nyárfa a Hódoltságban (föllelt janicsárnapló 1556/57-ből)* bravúros költői lelemény: a rablét szarkasztikusan artisztikus bemutatása. A török janicsár naív dikciója nemcsak a rabföldet, nemcsak a rabnépséget, a „behódolt gyaurokat” mutatja be iszonyú kiszolgáltatottságukban („Muzikális fajtává sok riással edződnek.”), hanem a rabnépet őrző janicsár sivár állapotát is. Tragikomikus az, ahogyan a janicsár szinte megelégedettséget érez abban a létállapotban, amelyikben minden emberi kvalitását föladta a minimális jóléért. Legfőbb vágya, hogy még sokáig állhasson félelemben az őrhelyén. A cím és a címben megjelölt időpont, a vers „paratextusai” már eleve kiemelik a történeti időből és közel hozzák ezt a „janicsárnaplót”. Ezt az áttűnést sugallja az egész prózaköltemény, a lablét elviselhetetlenségének érzékletes költői dokumentuma. A rablét öntudattól, önismerettől, történelmi tudattól is megfosztott, szellemileg és fizikailag egyaránt behatárolt, korlátozott lét. Az archaizáló nyelv egyfelől a fikció természetes következménye, másrészt viszont nyomatékkal fejezi ki a szituáció képtelenségét, archaikus jellegét.

Hogy nem csak a török hódoltság idejéről szól ez a vers, azt egyértelművé teszi az ugyanabban az 1981 márciusi Tiszatájban közölt *Benézünk majd a Múltidőbe, ... ősszel* című prózaköltemény is. Ez a vers nemcsak vallja, hogy „egy élére állított vers sokat tehet”, hanem be is jelenti igényét a történelmi érvényű igazságtevésre: „keresek egy fölismerhetetlenre pofozott őszi hónapot”. Állandó motívum ekkor már Nagy Gáspár verseiben a forradalom. Olykor távoli időt idéz meg, de egy-egy jól elhelyezett modern szó egyértelművé teszi azt, hogy közelebbi a vers ihletének forrása (*Ott, Lepantónál, ... (1571. okt. 7.)* Kormos István „az égi karzatról” üzeni: „október vértanús lapjain veletek / vannak a megszakadt szívűek” (*Halálon túli*). A vers szövegeből nyilvánvaló, hogy nem (csak) 1849-re utalnak ezek a szavak. A *Kés(lekedik) a szó* tanúsága szerint a késlekedő szó kés a költő torkában – itt sem véletlen az októberi időmegjelölés -, s a lefojtottság elviselhetetlensége vezet a „kibiztosított beszéd”-hez.

Gazdag poétikai példatárat teremt Nagy Gáspár a kimondhatatlan kimondásának változataiból. A csupa főnévi igeneves szerkezetből épített *Infinitivusok lányom olvasókönyvéből* méltó párverse Domonkos István *Kormányeltörésben* című tudati-nyelvi törmelékekből alkotott költeményének. Döbbenetes lét-látlet ez is. Az azonos nyelvi szerkezetek monoton ismétlődése iszonyú koordinátákat húz az ember köré. A lírai szituáció nem tárja fel a hely és időelemeket, de ezzel csak növeli a vers belső feszültségét, a lírai szituáció gesztus-rétegei általános értelművé válnak. Jelentésgazdag belső játékuk van a végső elemükre meztelenített soroknak, parancsok, kényszerűségek, tehetetlenségek sorjáznak bennük. A *Verhetetlenek* remek négy soros: az árulás önfokozó törvényszerűségét leplezi le szarkasztikusan. A *Töredék* levél-töredék formájában, többszám első személyű vallomásban mutatja be a védtelenül magukra hagyott kisebbségi magyarok kiszolgáltatottságát. Az *Ilyen világ* a tiszta szellemi értékek bemocskolása, kihasználása elleni felháborodott tiltakozás. A *Történelem* arra eszméltet rá, hogy a történelem kihívásai elől nem lehet kitérni, mert a kitérés, kényelmes félrehúzódság a szolgátságot sokszorozza. A mindössze néhány soros vers éles ellenpontozással („elhúzódsni / az Isten-védte / csillagokra” – „egy betömött / szájú nem!-nek / cellamocsokban / társa lenni”) minősíti a kort és „ajánlott” magatartásformáit egyaránt.

Szövetségesként, megtartó példaként jelennek meg ebben a versvilágban azok a művészek, akik a maguk belső törvénye szerint vállalták a létérdekű közösségi cselekvést (*Távirat Kányádi Sándornak Kolozsvárra, a Horea 48-ba, Három megjegyzés: egy válasz – Kodály és Illyés ünnepére – 1982, Halálon túl, A kereső, Nyári ki(be)számoló*). Ahány vers, annyi egyéni karakterű műforma. Mindegyik vers más-más módon vall arról, hogy Nagy

Gáspár megbecsüli a küldetésüket minden körülmények közepette vállaló, a nemesebb emberi világért cselekvő alkotókat. Társul szegődik hozzájuk vagy utódjukká válik, helyettük is vállalja árván maradt posztjukat. Mocskolódásokkal szemben is megvédi őket, miként a Kodály és Illyés ünnepére írt, a Tiszatáj Illyés-számából kicenzúrázott *Három megjegyzés: egy válasz* című versében:

*És ha valamit hiányolnak
a hirtelen-erősök
az olykor-bátrak?...
majd figyelem őket
mikor az idő átrak vállukra is
- szívük fölé – száztonnákat!*

Micsoda szemléleti tágasság és ítélező erő szólal meg ennek a néhány sornak a sűrű szövetében, „kibiztosított” rímelésében! A *Nyári ki(be)számoló* egy-egy kétsoros strófája összegző ítélet, vallomás, „ki(be)számoló”. A politikai manipulációk sorozatát mutatja be metsző iróniával („küldik a tömjént / ha kiszállsz önként”). Ez a látlet megerősíti a Nagy Lászlótól vett mottóval („fejet ajándékba nem adunk”) is érzékeltetett költői magatartást. Ennek a példának a vállalása keretezi a korképet: „Helyetted mondom / ez lesz a gondom”.

Belső tágasságával, ellentétezésével megragadó vers a *Félelmen túli...* is. Első két sorában gyilkos erő veszi birtokba a világot, de a vers belső dimenzióiban hitelesen hatálytalanítja ezt az ÉNEK. Erőszak és szellem szembenállása ez. A vers lírai énje a „félelmen túli tartomány / dalokra elszánt kölyke”, túl van már a félelmen. Olyan dimenzióból szemléli a világot, amelyiből nézve nem az erőszak, hanem az erkölcs és a hit határozza meg a személyiséget.

A fiú naplójából „a félelmen túli” költő történelmi számvetése a nyolcvanas évek közepén. Az árulásra, megalkuvásra épített rendszer ironikus-szarkasztikus látlete ez a költemény. Mint egy vég nélküli felsorolás töredékei folynak egymásból a sorok. A látszólagos megszakítások azt jelzik, hogy hatalmas leltárból ad itt mintákat, részleteket a vers a forradalom harmincadik évfordulóján („... és a csillagos estben ott susog immár harminc / évgyűrűjével a drága júdásfa”). Dögszag árad mindenből: „a teletömött / gyomor békessége meg az ígéretekkel megtelt szemek / tócsafénye és fénytelen homálya...” Ebben az alvilági létben a „nyüszítve támadó gyávaság” dühöng, s a „szegényes megalkuvások vénjei-iffjai” egyensúlyozgatnak. Az érdekközpontú, manipulált világ naplószerű számbavétele váltja ki a költői énből a szembenállás vallomását, az egyértelmű és leleplező elhatárolódást ettől a világtól:

*... nem tudom még hogyan viselem tartósan a szégyent
hogy együtt néztük ugyanazt az eget folyót hangyafészket
és másképp vert a szívem másért pirultam el
másért szorult ökölbe a kezem és másképp láttam
ugyanazt a fát ezüstlő éveinkkel sújtva súlyos emlékek
alatt recsegni-ropogni-hajladozni büszkén
de ha több szégyen is társul velem akkor is csak így
mondhatom: míg a szem él látni kell fele-Barátaim!...*

Ebben a néhány sorban árnyaltan jelenik meg az a tapasztalat, hogy a forradalom elárulása, a konszolidációnak nevezett időszak erkölcsi romlottsága hogyan osztotta meg a nemzetet, hogyan rombolta szét a nemzeti közösség létének alapfeltételeit: a közös vélekedést a legfontosabb nemzet-önazonosító ügyekben. A harminc éven keresztül elárult forradalom

védelmében jelenti itt be a költő a maga elhatároló különvéleményét mindazokkal szemben, akiket a vers első részének döbbenetes társadalomképe bemutat. A tisztán-látás felelősségére szólít az egyedül is helytálló ember eltökéltségével. Elégikus szomorúságát az idegenség- és szégyen-érzés motiválja, de ezt a szomorúságot a vállalt magatartás ítélező bátorsága ellenpontoszza. Nemcsak az olvasók, a politikai hatalom is értette a verset. Szinte igazolta is rögtön ön maga versbe foglalt jellemzését („nyüszítve támadó gyávaság”), s eszmélkedés, szembesülés helyett megtorlással válaszolt. Ezért van három év hiátus a *Versek a Tiszatájban* ciklusban.

A folytatás csak 1989 augusztusában vált lehetségessé. Jellemző Nagy Gáspár költői karakterére, hogy a Tiszatájban ekkor közölt versei nem a szabadság felhőtlen örömeinek dalai. Súlyos új tapasztalatok fogják vissza a dallamot. A nagy színváltások döbrentik meg a költőt, a lírai én úgy érzi magát, mint a frontról, fogságból, félig a sírból hazatért megcsónkított katonák: a hallgatásba foglalja a kimondhatatlant, mikor annyi színváltó embernek megered hirtelen a nyelve. De ez a hallgatás nem titkolja el a tapasztalatok minőségét (*Most visszatérünk?, Már hamuval rajzolgatok, Észrevétel*). Egyetlen vers szól az örömről (*Évkönyv, 1989*), de ezt az örömet szétfoszlatja a szabadság szociográfiája. Az „ejtőernyősök” nagy színváltása olyan mint egy rossz álom. A látás belső parancsa szerint ítéző költő hangja ismét szarkasztikusan keserűvé válik (*Karcolat ernyőselyemre (és rossz álomra), Békebeli kannibálok*).

*Mint a békebeli
kannibálok
egymást zabálják
föl a barátok*

*mintha nem volna
már ki ellen
hurrá hajrá most
egymás ellen!*

A diktatúra éveiben az elnyomás egységesítette is a szabadság szellemének védelmezőit. A közös ellenség az ellenállók közösségének kovásza is volt. Verseik sorában ad hangot Nagy Gáspár annak a döbbenetének és keserűségének, mely abból fakad, hogy a szabadság próbáját az emberi minőség nem állta ki. Az egykori barátok „fölpiszkált hiúságuk salétromát / kéjjel beengedik az erkölcs és jellem szentélyeibe”. Nyitottság helyett kis taktikázgatásokkal „szórakoztatják” egymást (*Május meddő felhői alatt, Közérről biztos elveszítjük egymást*). Ebben a szituációban az emlékező és mindent számbavevő, mindent megfigyelő költő keserűen és fölháborodottan készíti újabb látleteleit az ezredvégről (*Újszövetségi kapitányok?*). Másrészt újra és újra romolhatatlan értékekhez fordul vígaszért, szövetségért (*Arccal az Égnek, Vallomás, Levél, ha hull..., Helyzetjelentés Vörösmartynak*).

Egyre gyakrabban válik versek ihletőjévé a létfilozófiai töprengés: a halállal szemközti lét tudatosítása, a végső kérdésekkel való tündődő szembenézés. Nagy Gáspár költői világképére jellemző, hogy a halál-motívum megjelenése nem félelmet hoz a versvilágba, hanem az egyenes testtartást igazolja. A végső elszámolás nem tûr semmiféle megtévesztést, az egyetlen élet tartalmas, tiszta élésére ösztönöz annak végessége által is (*Mielőtt még, Tudom, nagy nyári délután lesz, Más szomjúság*).

Az *Új versek* (1999-2000) ciklusban is gyakori halál-témát Nagy Gáspár fölöttébb gazdag emberi kapcsolatai is motiválják. Költői személyiségének kezdettől fogva fontos vonása volt a szellemi, baráti kapcsolatok ápolása, megbecsülése, az értékeket számontartó, azok legkülönfélébb változatait értő figyelem. Ezért sok veszteségről kényszerül számot adni.

Megidézve-sírató portréi – Czine Mihályról, Kiss Ferencről, Fodor Andrásról – a vers dikciójába menekítik a karaktert, így őrzik meg (*Reménység jegenyéje, Kiss Ferenc fejfájára, El kellett mennem Liszabonba*). (Figyelmetlenül és rosszindulatúan értette félre és rőtta meg ez utóbbi verset egyik kritikusa: nem vette észre, hogy Fodor András hangján szól ez a vers. Nem esztétikai fogyatékoságról kellett volna beszélnie vele kapcsolatosan, hanem remek imitációról, a Nagy Gáspár-i hangnál egyszerűbb dikció természetes alkalmazásáról.)

A síratókat hangulatilag ellenpontoszák a ciklusban a személyiség álomi, képzeleti szféráit is megnyitó, finoman önironikus, finoman erotikus és játékos hangvételű versek (*Illa berek, ha jön egy szép illanó álm; Hózárat nyitogattam, Májusi víg-szomorú nóta az bolond világ sípjára*).

Az új versek többségét az emlékező számvetés ihlette. Erre indították a költőt a kerek évfordulók is.

Három verssel is köszöntötte a hetvenéves Csoóri Sándort. Nagy Gáspár költészetének poétikai gazdagságát is mutatja, hogy mindhárom vers egészen más poétikai karakterű. A *Lángot lapozó* villanófényszerű kétsorosai remekül érzékeltetik azt az ellentétekből teremtett tágasságot, mely oly jellemző Csoóri Sándor (költői) világára. Egy-egy kétsoros strófában telitalálatos portrékat ad róla:

*Tiltások, nyilak záporában
kint február, de belül nyár van.*

A *Ha majd az utolsó film pereg* műfaji megjelölése szerint „apikrif forgatókönyv-vázlat”. Csoóri Sándor életének képeit hozza elének ez a „forgatókönyv”, a képekhez azonban „hozzáadja” jellemzésbe foglalt minősítéseit, reflexióit is. Telitalálatos jellemzését adja Csoóri különleges nyelvi erejének („könnyű bársonyban, elegáns suhogással lépdél: / szekérutak kaptatóin és metropolisokban edzett nyelv”), „a józsefhegyi szószekekről” szóló, józanságra intő Illyés-i intelmeket is fontolgatások nélkül félretoló vakmerőségének, üldöztetésének és fölemelkedésének, haragjának és gyöngédségének, gyászának és gyönyörű szerelmes verseinek, a népet nemzetté magasítani akaró törekvéseinek. A film-kép-sorok öntörvényűen peregnek, helytállnak önmagukért, de lelkiismeretünkkel szembesítő kérdésekké is válnak. A *Mikor négy sorát idézem* egy Csoóri-vers gyönyörű négy sorával keretezett vallomás a Csoóri-vers különleges karakteréről és a „hűségében is vakmerően bátor” költőről. Hasonlóképpen értéktanúsító vallomás a Szokolay Sándornak ajánlott *A kincsről, ami van*. Ez a vers is a nemzeti közösség tágabb körébe kapcsol, az önmagunk jobb lehetőségeire eszméltető művészet nemzetmegtartó erejéről vall: „mekkora kincs mikor ének / üzenhet a Mindenségnek!”

Az *Új versek* ciklus koronája két nagy kompozíció. Mindkettő arról tesz bizonyosságot – a keresztény magyar állam ezredik évfordulójától ihletetten -, hogy a magyar történelemben hatalmas megtartó és ösztönző emberi magatartás-értékek vannak. Ezek tudatosításának, az új idő követelményei szerint való továbbvitelének, továbbéltetésének az igénye motiválta ezt a két kompozíciót.

A *Symphonia Ungarorum* – Szokolay Sándor milleniumi szimfóniájának szöveggönyve – első tétele alapszavak szigorúan megkomponált gyorsuló váltakozásával sugallatosan érzékelteti a vándorló nomád magyarság elemi létküzdelmét. Majd a második tételtől kezdődően a Szent István-i hit otthonteremtő, összefogó ereje jelenik meg és bontakozik ki. A Szent Gellért legenda utalásos megidézése teljesíti ki ezt képet: összekapcsolódik az „ora et labora!” és az „örlető köveknek / pentatóniája”. Az ötödik tétel zaklató mai kérdéseket tesz az egykori idillhez, előre jelezve a hatodik tételtől megjelenő veszedelmeket, ellenségeskedést, történelmünk sok-sok külső és belső baját. Majd a hetedik

versszakról biztosságot, nyugalmat árasztva szólal meg a történelmi tapasztalatból nyert erő, az a tudat, hogy tengernyi veszedelem ellenére „megállt és megmaradt” ez a nép. Három strófa élén is ismétlődik ez a sor (némi variációval). Ez a jelzékenység, mégis nyomatékosan fölidézett történelmi tett az újrakezdés lehetőségét és szükségét sugallja:

*Hódítók hordája
tovatűnt szétomolt
élő lett itt újra
a rejtező a holt
felizzó reményünk
jövöket ostromolt!*

Az a mába érő üzenete ennek a kompozíciónak, hogy a legmélyebb állapotból is föl tudott emelkedni ez a nép, van tehát esély a megváltásra csak hit és jellem kell hozzá. „Egy eleink emlékezete által önfaggató oratórikus-szimfóniában vágytunk a múlton és jelenen át a jövőbe irányítani okulni vágyó figyelmünket”- írta Szokolay Sándor a költő és zeneszerző közös szándékáról. Ez a szándék tökéletesen megvalósult a közös műben, mely a keresztény magyar állam fennállásának ezredik évfordulója tiszteletére 2000. január 3-án hangzott el a Magyar Állami Operaház ünnepi hangversenyén.

„A szűkszavú, balladisztikus, sokat sejtető, keveset kimondó szöveg nem történetírás, melynek követhető cselekménye lenne, mégis benne van szinte egész történelmünk. A látszólag lazán kapcsolódó sorokat képi utalások, rejtett összefüggések fűzik szerves egységbe”- írta a *Symphonia Ungarorum*-ról Eöszé László. A König Róbertnek ajánlott, az ő műveitől ihletett tizenkét részes kompozíció, a *Hullámozó vizeken kereszt* is történelmi számvetés. A magyar múlt képsorai a felidézés, megjelenítés és az értelmező, sugalló reflexió egységében jelennek meg benne. Költői tanúságtétel ez a kompozíció a kereszténység magyarságot megtartó értékéről. A történelmi tényekből építkező bizalom és biztatás verse. A sugallatos történelem-idézés arra is fényt vet, hogy Nagy Gáspár költői világának minden időben „egyenes testtartás”-a gazdag kulturális és történelmi erőforrásokkal rendelkezik.

IRODALOM ÉS KÜLDETÉS

Imre László könyve

Imre László a XIX. századi magyar irodalom történetének elhivatott kutatója, de pályakezdése óta különleges nyitottsággal műveli szakmáját. Szűkebb szakterülete mellett rendszeresen ír a XX. századi magyar irodalomról, emellett jeles kutatója az összehasonlító irodalomtudománynak és a műfajelméletnek is. Habitusának ez a vonása már pályakezdedkor megmutatkozott. 1973-ban egyszerre jelent meg Rákos Sándorról írt kismonográfiája és *Brjusov és az orosz szimbolista regény* című könyve. Pedig elsősorban már ekkor is a XIX. századi irodalomtörténeti és műfajelméleti kérdések vonzáskörében élt.

A sokoldalú, rokonszenvesen nyitott szemléletű irodalomtudós munkássága az utóbbi években egyfajta összegzés stádiumába érkezett. Arany János balladáit, a magyar versesregény történetét és XIX. századi epikánk műfajainak létformáját tárgyaló monográfiái mellett – finnországi egyetemi hallgatói számára – megjelentette *Az irodalmi műfajok és létformájuk* című könyvét. *Műfaj történet és/vagy komparatiztika* címmel XIX. századi és összehasonlító irodalomtudományi munkáiból állított össze egy kötetet.

Mindezt azért jelzem az ő XX. századi tanulmányairól szólva, mert *Irodalom és küldetés* című könyvének is szembetűnő sajátossága az a higgadt, tárgyilagos, körültekintő, elméleti és történeti szempontokat példásan együtt érvényesítő szemlélet, amelynek aranyfedezetét munkásságának sokoldalúsága teremtette meg.

Bizonyára széleskörű irodalomismerete bátorította arra, hogy XX. századi magyar irodalmi tanulmányainak kötetét *Irodalom és küldetés* címmel jelentesse meg. Maga is érezte azt, hogy ma ez a cím sokak számára magyarázatra szorul. Az utóbbi évtizedekben ugyanis az irodalom társadalmi küldetése sok-sok kérdőjelet kapott éppen a leginkább felkészült irodalomtudósok egy részének munkáiban is. Imre László nemcsak vállalja az irodalom és a küldetés összekapcsolhatóságát, hanem a kötete elé írt tanulmányában ki is fejt erre vonatkozó nézeteit. Ebben a bevezető tanulmányban „dogmákkal és ellendogmákkal” vet számot. Rámutat arra, hogy milyen ellenállást váltott ki a küldetéses irodalommal szemben az a dogmatikus szemlélet, amelyik az ötvenes években átpolitizálta az irodalomtudományt. Természetes reakció volt erre az, hogy később sokan elutasították az irodalom társadalomformáló szerepét. Ez azonban Imre László véleménye szerint „ellendogma”. Gazdagon felsorakoztatja vele szemben ellenérveit midőn rámutat arra, hogy a küldetéses irodalom több vonulata – a népi irodalom, a kisebbségi magyar irodalmak, a keresztény irodalom – éppen a dogmatikus politikával szemben volt szemléletformáló erejű. Másik érve a minőségre hivatkozik. Dokumentálja azt, hogy erkölcs, politikum, embernevelő elhivatottság és művészi nagyság nem egymást kizáró tényezők: „Akik annak idején úgy tapasztalták, hogy az irodalom legnagyobbjai közül sokan (Dantétól Zrínyiig, Dosztojevszkijtől Petőfig) nemzetileg, politikailag, társadalmilag, erkölcsileg, vallásilag „elkötelezett” művekkel jutottak az esztétikai tökéletesség csúcsaira, nehezen tudják elfogadni az „ellendogma”-t, hogy tudniillik a politikum, a közösségiség eleve gyanakvással kezelendő.”

Nagyon fontos az az észrevétele is, hogy a történetiséget, történelmi érzékenységet sem szabad kikapcsolni az irodalomkutatásból, hiszen az általános és nemzeti hagyomány iránti vonzalom, érdeklődés igenis értéktényezője és sorsalakító tapasztalata lehet az embernek. Fölöttébb tanulágos lehet tehát az is, hogy a történelem egy-egy pillanatában miként alakult a szellemi élet. „Sokan már csak eme meggondolásból is értetlenkedve fogadják 'a szerzőt feledjük el' ellendogmáját.”

A bevezető további része szinte ideális recenzióját adja magának a kötetnek. Jelzi, hogy a régi tanulmányok egy részét azért érdemes ma is újraolvasni, mert az azokban felvetett

dilemmák ma is foglalkoztatják az irodalomtudományt, vagy mert azóta sem jelentek meg róluk alaposabb munkák. Más részüknek „olvasástörténeti” érdekességükre hívja fel a figyelmet. Ezek azt mutatják meg, hogy „a 70-es vagy a 80-as években mivel szemben kellett (lehetett) ’védeni’ Reményiket vagy Németh Lászlót”. Pontosan mutat rá e tanulmányok némelyike esetében arra is, hogy ma megint érdemes újraolvasni őket, hiszen első megjelenésük idején rehabilitáló szándékuk volt, most viszont egyfajta túlértékeléssel szemben lehetnek mértékadóak.

Az idők folyamán amiatt sem veszítettek e tanulmányok értékükből, mert miként a legjobb műalkotások, minden időben új funkciókkal, új jelentésekkel gazdagodtak. „Keletkezésük idején egy szűkös irodalompolitikai koncepció ellenében próbáltak érvelni vélt értékek mellett. Ma újraolvasva őket azon felfogással szállnak vitába, amely a küldetéses irodalom és az irodalmi misszió lehetőségében, értelmességében, kilátásosságában, hasznosságában kételkedik.”

Imre László könyvének mind a tizenhat tanulmánya bizonyítéka annak, hogy az irodalom és társadalmi küldetés összekapcsolható. Az irodalomtörténész képes arra, hogy a számára fontos, rokonszenves nemzeti küldetést vállaló műveket is szigorú esztétikai mérték alá vonja.

Példaszerűek ebből a szempontból a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomról írt tanulmányai. Imre László még akkor irányította a figyelmet Reményik Sándor, Makkai Sándor, Kós Károly és Berde Mária műveinek értékeire, amikor ezekről a szerzőkről Magyarországon alig lehetett hallani. Az értéktanúsítást azonban rendkívül körültekintően végezte. Együtt nézte, de nem keverte össze az esztétikai és magatartásbeli értékeket. Reményikről máig sem rajzoltak árnyaltabb, személyiségét és művészetének esztétikai karakterét mélyebben megragadó portrét. Pontosan és kiegyensúlyozottan világítja meg Makkai Sándor regényeinek dilemmáját is, mindön azt írja, hogy „valóban szételemezhetetlenül fonódik össze például az *Ördögsekérben* a műkedvelői színezetű vadromantika és valami nagyon komoly és messzemutatóan magatartásteremtő közösségi etika”.

Alapos szakirodalmi tájékozottság jellemzei ezeket a tanulmányokat. Imre László gyakran korigálja is a korábbi szakirodalom megállapításait. Schöpflin egykori véleménye szerint például Makkai regényei messze esnek a Jókai regény-típusától s a Keményéhez közlednek. Imre László meggyőzően cáfolja ezt a nézetet: „Schöpflint az téveszthette meg, hogy Makkai erkölcsi komolysága, tragikum iránti fogékonysága, Erdély történelméhez való vonzódása valóban egybeesik a Keményével. Csakhogy míg Kemény komor történelmi tablóit a lélekelemzés módszerével alkotott nagyszabású figurák népesítik be, addig Makkainál a színes leírások, az izgalmas cselekmény dominál.”

Általános vonása Imre László huszadik századi tanulmányainak, hogy azokban gazdagon kamatoztatni tudja tizenkilencedik századi és világirodalmi ismereteit. A két háború közötti erdélyi magyar regények poétikai jellemzését például messzemenően megalapozza, távlatossá teszi az, hogy pontosan föltárja tizenkilencedik századi szemléleti-poétikai előzményeiket. A sok kínálkozó példa közül megint csak egyet említek meg. Kós Károly *Az országépítő* című regényéről írja: „Kemény Zsigmond történelmi regényeinek nyomasztó légkörét, balladás, tragikus atmoszféráját is öröklő, Jókai, Gárdonyi pittoreszk cselekményességét is.”

Imre László irodalomtörténeti látásmódjának az is fontos sajátossága, hogy ő tulajdonképpen hódmezővásárhelyi gimnazista kora óta Németh László életművének búvárlója, s tizenkilencedik századi kutató létére az egyik legjobb Németh László szakértőnek is számít. Az *Irodalom és küldetés* kötet kilenc tanulmánya foglalkozik Németh László életművével. Németh Lászlóhoz való kötődése szakmailag is motivált, remek tanulmányban mutatja be, hogy a tizenkilencedik századi magyar irodalom és történelem már a gimnazista

Németh László számára „a közösségi gondolkodás, a történelmi eszmélkedés, az irodalmi ízlés viszonyítási rendszere, szerepek és feladatok tárháza”, némi kitérő után a harmincas évek esszéistája „majd újra és újra ehhez a példatárhoz nyúl vissza”.

A tizenkilencedik század kutatója biztos kézzel mutat rá a *Kisebbségben* némely elfogultságára. Németh László művét azonban – Grezsa Ferenc kutatásaival egybehangzóan – nem irodalomtörténetünk summázataként értékeli, hanem a jövőre irányuló programnak tekinti. Nem vádlója és nem védőügyvédje Németh László életművének, hanem – az író szándékait is messzemenően értő és megértő – tárgyilagos értelmezője. Tárgyszerűen kimutatja, hogy Németh László a XIX. század nagyjaitól milyen hatalmas ösztönzést, milyen magasrendű eszményeket kapott nemzetmentő programjának kidolgozásához, önkritikus magyarságszemléletének és erkölcsi igényességének kialakításához. Külön színfoltja ennek a fejezetnek a Németh László Petőfi élményét megvilágító tanulmány: *A különbözéstől az azonosulásig*. Föltárja azt a folyamatot, melynek során Németh Lászlót egyre erőteljesebben megigézi Petőfi egyetemessége és életművének „századokra kiható vállalkozás jellege”, egészen annyira, hogy Széchenyi mellé állítja őt. „Németh László magyarságszemléletének két véglete nyer megfogalmazást Széchenyi- és Petőfi-élményében: a bezárkózó, korlátolt magyarkodást elítélő, européer objektivitás, és az elemi erejű, spontán kötődés hűsége.” Arra is rámutat Imre László, hogy a nacionalizmussal oly sokszor vádolt Németh László a *Kisebbségben* Petőfi-fejezetében „az asszimiláció értékgyarapító voltát ihletetten igazolta”.

Módszertanilag is mintaszerű írás a *Harc a jólét ellen* jelentésváltozásait számbavevő tanulmány. Azt mutatja be, hogy az újabb idők motiválta jelentésmódosulások miként változtatják meg a darab egyes gondolati-művészi rétegeinek a súlyát is az értelmezésekben, miközben nem csökkentik a darab értékét és érvényét.

Imre László az írói életrajzot sohasem próbálja a művek értékelésének alapjává tenni, de mindenkor felhasználja azt a művek művészi szituációjának a megvilágításakor. Gyakran világítja meg az alkotói léttapasztalat és a mű összefüggéseit. Ezzel is az irodalom értelmére, emberi jelentőségére hívja fel a figyelmet. Sokszoros áttételeken keresztül bár, de az író a műben mégiscsak saját problémáival küzd, azokat emeli egyetemes érvényűvé. Az sem lehet véletlen, hogy Németh László például szinte minden művének gondosan feltárta az életrajzi előzményeit, lelki gyökereit. A személyes szituáció műbeli kitágítására lehet példa Imre László könyvében *Az áruló* jelentésrétegeinek a bemutatása. Németh László a *Galilei* körüli vádaskodások kereszttüzeiben azonosulhatott lelkileg a szabadságharc árulónak bélyegzett tábornokával. Imre László tanulmánya azt tárja föl, hogy a darab személyes indítékára hogyan épülnek rá a gondolatiság szintjei. „Az áruló történelmi, aktuál-politikai és nemzetkaraktológiai jelentésrétegét emberileg, filozófiailag hitelesíti és betetőzi egy pszichológiai, szinte metafizikai szintű tétel: az egyén meg nem értettségének, végzetes elszigeteltségének dilemmája, a mászt, a különbet elviselni nem tudó emberközösség élménye.” Hasonlóan távlatos észrevételek sorát idézhetnénk a többi Németh László tanulmányból is. Imre László bensőségesen ismeri ezt a hatalmas életművet, érzékeny antennája van üzeneteire, tanulmányainak hitelét mindig tárgyilagos vizsgálódással alapozza meg.

A széleskörű tájékozottságból is következő tárgyilagos szemlélet képesíti Imre Lászlót arra, hogy olyan bonyolult, sokat vitatott, ellentmondásos jelenségekkel is körültekintően vessen számot mint Szabó Dezsőnek *Az egész látóhatár* című műve. Ennek vizsgálatakor a történelmi szemlélet fontosságára figyelmeztet: „üldözése, betiltása egyfelől, változatlan formában való programmá emelése másfelől teljességgel indokolatlan tehát”. Ez esetben is egyetlen vizsgálódási módszer vezethet eredményre: a higgadt mérlegelés. Ennek eredményeként veszi számba a tanulmány Szabó Dezső eszmevilágának sok-sok ma is megszívlelendő gondolatát és mutatja meg sok-sok eszméjének képtelenségét, tarthatatlanságát. Súlyos szavakat is mond róla Imre László, másrészt viszont rámutat

eszméinek továbbvihető részeire is. Ezekből kiolvassa „egy tisztultabb, senki ellen nem irányuló, szellemileg és erkölcsileg magasrendű nemzetképző elemeket” is.

A kötetet a Veres Péter szabadverseiről írt tanulmány és Illyés *Bartók* című versének elemzése zárja. Az előbbi az élményi, indulati gyökérzet feltárását meggyőzően kapcsolja össze a műforma kialakulásának stádiumaival, s ennek az együttes vizsgálódásnak az alapján mutatja be az epikus-életképszerű költeményeket és a lírai programverseket. A *Bartók* elemzése pedig a dialogikus kompozíció és az ódai szárnyalás, a drámai szópárbaj és a lírai monológ következetes egymásra játszásban, egymásba áttűnésében jelöli meg a vers poétikai karakterét. Ez műforma szerves egységet képez a vers három szintű gondolti rétegével, Illyés közvetlen politikai állásfoglalásával, valamint magyarságszemléletének és művészetszemléletének egyetemes érvényű kifejezésével.

Imre László könyve felemelő olvasmány. Szakszerű elemzései megerősítik az irodalom értelmébe vetett hitünket. Sokféle művészi anyagon modellérvényűen dokumentálják azt, hogy az irodalom értelmezése ma is lehet egzisztenciális cselekedet. Az irodalom és az emberi sorsot javító szándék, az irodalom esztétikai autonómiája és emberi, közösségi felelősségtudata nem szembeállítható, hanem inkább egymást erősítő tényezők.

Az írások első megjelenésének helye és ideje

- A drámaíró Németh László dilemmái (Az igazságszeretet drámái) (*Irodalomtörténet*, 2001. 3. 428-438.)
- A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredfordulón (Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredfordulón. Szerk. Görömbei András. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 7-28.)
- A magyar líra az ezredfordulón (*Bárka*, 2000. 5. 43-55.)
- A magyarságtudomány útkeresései (*Hungarológia* 2(2000)/3. 23-40.)
- A minőség forradalmára (Németh Lászlóról) (Elhangzott a debreceni Németh László-konferencián 2001. május 4-én)
- A népi írók esszéiről (*Alföld*, 2002. 2. 69-78.)
- Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban (*Hitel*, 2002. 1. 108-117.)
- Az egymást segítő sokféleség (*Kortárs*, 1999. 9. 106-110.)
- Az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatának elemei (*Új Horizont*, 2001. 2. 97-108. és „Mit ér az ember, ha magyar?” Kufstein VI. Tanácskozás Felsőpulyán. Wien/Bécs, 2001. 155-167.)
- Barta János Ady-élménye (*Irodalomtörténet*, 2002. 1. 25-36.)
- Csöndország és árvaföld (Buda Ferenc versei) (*Forrás*, 2001. 3. 79-83.)
- Erdélyi változatlanságok (Sütő András könyve) (*Hitel*, 2001. 10. 103-106.)
- Fehér Ferenc verseinek újraolvasása (*Hungarológiai Közlemények. Újvidék*, 2001. 4. 15-26.)
- Félelmen túli tartományban (Nagy Gáspár: Húsz év a kétezerből) (*Tiszatáj*, 2001. 1. 90-97.)
- Hollóidő (Szilágyi István regénye) (*Hitel*, 2003. 1. 112-117.)
- Illyés Gyula emlékezete (*Tiszatáj*, 2002. 11. 42-46.)
- Illyés költészete és a nemzeti önismeret (*Studia Litteraria*, Tomus XL. Redigunt L. Imre et I. Bitskey. Debrecen, 2002. 138-164.)
- Irodalom és küldetés (Imre László könyve) (*Hitel*, 2002. 4. 124-128.)
- Irodalom és nemzeti önismeret (*Hitel*, 2002. 8. 66-77.)
- Két fejezet Illyés Gyula szociográfiai munkásságából (*Hitel*, 2002. 11. 41-59. és A falukutatás fénykora /1930-1937/. Szerk. Pölöskei Ferenc. Bp. 2002. 16-34.)
- Létérdekű irodalomszemlélet (Emlékezés Barta Jánosra) (Elhangzott a Németh László élete levelekben (*Hitel*, 2001. 4. 98-107. és Pillanatkép a hazai irodalomtudományról. Szerk.: Gintli Tibor és Kenyeres Zoltán. Bp. Anonymus, 2002. 243-254.)

Németh László élő öröksége (Szárszó Budapesten. Előadások Németh László életművéről.

Püski Kiadó. 2000. 62-70.)

Utolszor a lyrán? (*Alföld*, 2000. 2. 66-73.)

Tartalom

A MAGYASÁGTUDOMÁNY ÚTKERESÉSEI

Irodalom és nemzeti önismeret
 A magyarságtudomány útkeresései
 Az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatának elemei
 Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban
 A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen

LÉTÉRDEKŰ IRODALOMSZEMLÉLET

Létérdekű irodalomszemlélet (Emlékezés Barta Jánosra)
 Barta János Ady-élménye
 A drámaíró Németh László dilemmái
 A minőség forradalmára
 Németh László élő öröksége
 Németh László élete levelekben
 Illyés Gyula emlékezete
 Két fejezet Illyés Gyula szociográfiai munkásságából
 Illyés költészete és a nemzeti önismeret
 A népi írók esszéiről

PILLANATKÉPEK AZ EZREDFORDULÓN

Az egymást segítő sokféleség
 A magyar líra az ezredfordulón
 Utolszor a lyrán?
 Fehér Ferenc verseinek újraolvasása
 Erdélyi változatlanóságok (Sütő András könyve)
 Hollóidő (Szilágyi István regénye)
 Csöndország és árvaföld (Buda Ferenc versei)
 Félelmen túli tartományban (Nagy Gáspár: Húsz év a kétezerből)

Irodalom és küldetés (Imre László könyve

Első megjelenések